

सामाजिक-विज्ञानम्

भारतं समकालिकविश्वञ्च - 2

दशमकक्ष्यायै इतिहासस्य पाठ्यपुस्तकम्

सामाजिक-विज्ञानम्

भारतं समकालीनं विश्वं च -२

दशमकक्ष्यायै इतिहासस्य पाठ्यपुस्तकम्

राष्ट्रीय-शैक्षिकानुसन्धान-प्रशिक्षण-परिषद्
NATIONAL COUNCIL OF EDUCATIONAL RESEARCH AND TRAINING

फरवरीमासः 2016 इत्यस्मात् संस्करणात्
अस्माभिः संस्कृतानुवादः कृतः ।

आमुखम्

राष्ट्रिय-पाठ्यचर्यायाः रूपरेखा (2005) ज्ञापयति यत् बालकानां यत् विद्यालयीयं जीवनम् अस्ति तद् विद्यालयीयं जीवनं बाह्य-जीवनेन सह योजनीयम् । अयं सिद्धान्तः पुस्तकीयस्य ज्ञानस्य तस्य न्यायस्य विपरीतः अस्ति यस्य प्रभाववशात् अस्माकं व्यवस्था अद्यावधिः विद्यालयस्य गृहस्य च मध्ये अन्तरालं कल्पितवती । नूतनायां राष्ट्रिय-पाठ्यचर्यायाम् आधारितः पाठ्यक्रमः पाठ्यपुस्तकानि च, अस्मिन् आधारभूते विचारे क्रियान्वयनस्य प्रयासः अस्ति । एतस्मिन् प्रयासे, प्रत्येकं विषयं कयाचित् दृढतरया भित्त्या आवरणस्य अथ च सूचनायाः संस्मारणस्य च प्रवृत्तेः विरोधः अपि सम्मिलितः अस्ति । आशासे यत् एते उपायाः अस्मान् राष्ट्रिय-शिक्षा-नीतौ (1986) वर्णितानां बालकेन्द्रितानां व्यवस्थानां दिशि अत्यधिकं दूरं यावत् नेष्यन्ति ।

एतस्य प्रयत्नस्य साफल्यम् अधुना एतस्मिन् तथ्ये आश्रितम् अस्ति यत् विद्यालयानाम् आचार्याः अध्यापकाः च बालकान् कल्पनाशीलानां गतिविधीनां प्रश्नानां च साहाय्येन शिक्षणस्य काले च स्वस्य अनुभवैः चिन्तनस्य च अवसरान् कल्पयन्ति । अस्माकम् एतत् मन्तव्यं स्यात् यत् यदि समयः स्थानं स्वतन्त्रता च बालकेभ्यः दीयेत तर्हि बालकाः ज्येष्ठैः प्रदत्ताभिः सूचना-सामग्रीभिः युक्त्वा सङ्घर्षं च कृत्वा नूतनस्य ज्ञानस्य सर्जनं कुर्वन्ति । शिक्षायाः विविधानां साधनानाम् एवं च स्रोतसाम् अवहेलनस्य प्रमुखं कारणं पाठ्यपुस्तकम् एव परीक्षायाः एकमात्रम् आधारस्य निर्माणस्य प्रवृत्तिः अस्ति । सर्जनस्य प्रारम्भस्य च विकासार्थम् आवश्यकम् अस्ति यत् बालकाः शिक्षणस्य प्रक्रियायां सहभागिनः सन्ति इति अङ्गीकुर्युः अपि च तान् सहभागिनः कुर्वन्तु, ते बालकाः ज्ञानस्य निर्धारितस्य मात्रायाः ग्राहकाः सन्ति इति मन्तव्यं त्यजन्तु ।

एतेषाम् उद्देश्यानाम् अनुसारं विद्यालयस्य दैनिके जीवने कार्यशैल्यां च महतः परिवर्तनस्य आवश्यकता अस्ति । दैनन्दिन्यां समय-सारण्यां स्थितिस्थापकत्वम् (लचीलापन) तावत् एव आवश्यकम् अस्ति यावत् वार्षिक-दिनदर्शिकायाः क्रियान्वयने जागरूकता, यतः शिक्षणस्य कृते नियतदिनानां सङ्ख्या वास्तविकं रूपं स्वीकुर्यात् । शिक्षणस्य मूल्याङ्कनस्य च विधयः अपि एनं विषयं निर्धारयिष्यन्ति यत् इदं पाठ्यपुस्तकं विद्यालये बालानां जीवनानि मानयकस्य उद्वेगस्य खिन्नतायाः च स्थाने हर्षस्य वातावरणस्य निर्माणे क्रियता प्रभाविरूपेण चरितार्थं भविष्यति । भारस्य समस्यायाः समाधानार्थं पाठ्यक्रमस्य निर्मातारः विभिन्नेषु चरणेषु ज्ञानस्य पुनर्निर्धारणस्य समये बालानां मनोविज्ञानं मनसि निधाय एवं च अध्यापनस्य कृते उपलब्धः समयः कियान् अस्ति इति एतस्य विषयस्य अवधानं पूर्वापेक्षया अधिकेन सचेतरूपेण करणस्य प्रयासः कृतः । एषः प्रयासः इतोऽपि गभीरतया स्यात् एतस्मिन् प्रयत्ने इदं पाठ्यपुस्तकं चिन्तनस्य विषयस्य कृते आश्चर्यस्य लघुषु समूहेषु वार्तालापस्य कृते तथा च चर्चायाः कृते हस्ताभ्यां क्रियमाणानां गतिविधीनां कृते प्राथमिकतां प्रयच्छति ।

राष्ट्रिय-शैक्षिकानुसन्धान-प्रशिक्षण-परिषद् एतस्य पुस्तकस्य रचनायाः कृते निर्मितस्य पाठ्यपुस्तक-निर्माण-समितेः परिश्रमस्य कृते कृतज्ञतां प्रकटीकरोति । परिषद् सामाजिक-विज्ञानम् इति पाठ्यपुस्तकस्य परामर्शदातृ-समितेः अध्यक्षस्य प्रोफेसर-हरि-वासुदेवन-महोदयस्य तथा च एतस्य पाठ्यपुस्तकस्य समितेः मुख्यपरामर्शदातुः नीलाद्रिभट्टाचार्यस्य विशेषरूपेण कृतज्ञा अस्ति । एतस्य पाठ्यपुस्तकस्य विकासे बहुभिः शिक्षकैः योगदानं कृतम् । एतं योगदानं सफलीकर्तुं वयं तेषां प्राचार्याणाम् अपि कृतज्ञाः स्मः । वयं तानि सर्वाणि सङ्घटनानि संस्थाः च प्रति कृतज्ञाः स्मः, याः अस्माकं कृते, स्वकीयानां संसाधनानां सामग्रीणां सहयोगिनां च उदारतापूर्वकं साहाय्य-प्रदानं कृतवत्यः ।

वयं माध्यमिक-शिक्षा-विभागस्य तथा च उच्चशिक्षाविभागस्य मानव-संसाधन-विकास-मन्त्रालय-द्वारा नियुक्तस्य प्रोफेसर-मृणाल-मोरी-महोदयस्य अपि च प्रोफेसर-जी.पी.देशपाण्डे-महोदयस्य अध्यक्षतायां निर्मितायां निरीक्षण-समिते: सदस्यानां कृते, ये स्वकीयं मूल्यवन्तं समयं सहयोगं च दत्तवन्तः, तेषां कृते वयं धन्यवाद-ज्ञापनं कुर्मः । व्यवस्थागतानां परिष्काराणां कृते प्रकाशनेषु च नैरन्तर्येण तस्मिन् परिष्कारे नवीनताम् आनेतुं समर्पिता परिषद् टिप्पणीनां परामर्शानां च स्वागतं करिष्यति । येन भाविसंशोधनेषु साहाय्यं स्वीकर्तुं शक्यं स्यात् ।

नवदेहली

20 नवम्बरः, 2006

निदेशकः,

राष्ट्रिय-शैक्षिकानुसन्धानं

प्रशिक्षण-परिषद्,

पाठ्यपुस्तक-निर्माण-समिति:

अध्यक्ष:,सामाजिक-विज्ञान-पाठ्यपुस्तक-परामर्शदातृ-समिति:

हरिवासुदेवन:,आचार्य: इतिहास-विभाग:, कलकत्ता-विश्वविद्यालय:, कोलकाता ।

मुख्य-परामर्शदाता

नीलाद्रिभट्टाचार्य:, आचार्य:, इतिहास-अध्ययन-केन्द्रम्, जवाहरलालनेहरू-विश्वविद्यालय:, नवदेहली (अध्याय: 5)

सदस्या:

उदयकुमार:, आचार्य:, समाजविज्ञान-अध्ययनकेन्द्रम्, कोलकत्ता (अध्याय:8)

जी.बालाचन्द्रन:, आचार्य:, स्नातक-राष्ट्रीय-अध्ययन-स्नातकसंस्थानम्, जिनेवा (अध्याय: 4)

जानकी-नायर:, आचार्या, समाजविज्ञान-अध्ययनकेन्द्रम्, कोलकाता (अध्याय: - 6)

तनिका सरकार:, आचार्या, ऐतिहासिक-अध्ययनकेन्द्रम्, जवाहरलाल: नेहरू: विश्वविद्यालय:, नवदेहली (अध्याय: 7)

पी.के.दत्ता, आचार्य:, समाजविज्ञान-अध्ययनकेन्द्रम्, कोलकत्ता (अध्याय: 8)

बृजतन्त्रा, आचार्य:, पूर्वी-एशियायी-अध्ययनविभाग:, देहलीविश्वविद्यालय: (अध्याय: 2)

मोनिका-जुनेजा,आचार्य:,मारिया-गोएप्पेर्ट-मेयर:,अतिथि-आचार्य: ,हिस्टोरिचेस-सेमिनार:, हनोवर

विश्वविद्यालय:,जर्मनी (अध्याय: 1)

रेखा-कृष्णन:, हेड-आफ-सीनियर-विद्यालय:, वसन्त-वैली-विद्यालय:, नवदेहली ।

रश्मि-पालीवाल:, एकलव्य:, होशङ्गावाद: ।

शुक्ला सान्याल:, प्रवक्ता, इतिहासविभाग:, कलकत्ताविश्वविद्यालय:, कोलकत्ता (अध्याय: 1)

शेखर: बन्धोपाध्याय:, आचार्य:, मानवशास्त्रम् एवं च समाजविज्ञानसंकाय:, वेलिङ्गटन-विक्टोरिया-विश्वविद्यालय:, न्यूजीलैण्ड: (अध्याय: 3)

हिन्दी-अनुवाद:

योगेन्द्र-दत्त:, सराय-सी.एस.डी.एस., देहली (अध्याय: 2,3,4,5,6)

रविकान्त:,सराय- सी.एस.डी.एस., देहली (अध्याय: 7,8)

सञ्जयशर्मा, प्रवक्ता, जाकिरहुसैन-महाविद्यालय:, देहलीविश्वविद्यालय: (अध्याय: -1)

सदस्य-संयोजक:

किरण-देवेन्द्र:, आचार्य:, प्राथमिक-शिक्षा-विभाग:, एन.सी.ई.आर.टी., नवदेहली ।

तस्य संविधानम्

उद्देशिका

वयं भारतीयाः, भारतदेशम् एकं सम्पूर्ण-प्रभुत्व-सम्पन्नम्, समाजवादि, पन्थ-निरपेक्षम्, लोकतन्त्रात्मक-गणराज्यं निर्मातुं तथा च तस्य समस्तनागरिकानां कृते;

सामाजिकम् आर्थिकं तथा च राजनैतिकं न्यायम्, विचारस्य, अभिव्यक्तेः, विश्वासस्य, धर्मस्य, उपासनायाः च स्वतन्त्रताम्, प्रतिष्ठायायाः अवसरस्य च समतां प्रापयितुं तथा च तेषु सर्वेषु मानवीयगौरवस्य तथा च राष्ट्रियैकतायाः अखण्डतायाश्च सुनिश्चयकर्त्री बन्धुतां संवर्धयितुं.....

दृढसंकल्पाः भूत्वा अस्यां स्वसंविधानसभायाम् अद्य नवम्बरमासस्य 26तमे दिनाङ्के 1949तमे ख्रीस्ताब्दे (मार्गशीर्षे शुक्लसप्तम्यां 2006तमे विक्रमसंवत्सरे) एतत् संविधानम् अङ्गीकुर्मः अधिनियमितं तथा च आत्मार्पितं कुर्मः ।

1. संविधानाधिनियमः (द्वाचत्वारिंशं संशोधनम्) 1976 इत्यस्य द्वितीय-धारायाः द्वारा (3.1.1977तः) “ प्रभुत्व-सम्पन्नलोकतन्त्रात्मक-गणराज्यम्” इत्यस्य स्थाने प्रतस्थापितम् ।
2. संविधानाधिनियमः (द्वाचत्वारिंशं संशोधनम्) 1976 इत्यस्य द्वितीय-धारायाः द्वारा (3.1.1977तः) “ राष्ट्रस्य एकताः” इत्यस्य स्थाने प्रतस्थापितम् ।

कृतज्ञता-ज्ञापनम्

इदं पुस्तकम् अनेकेषाम् इतिहासकाराणां शिक्षकाणां शिक्षाविदां सामूहिकप्रयासेन पुस्तकाकारं प्राप्नोत् । प्रत्येकम् अध्यायस्य लेखने तद्विषयकचर्चायां संशोधने च अनेके मासाः व्यतीताः । पाठसम्बद्धचर्चासु सहभागिनां सर्वेषां मित्राणां कृते वयं धन्यवादं विज्ञापयितुम् इच्छामः ।

अनेकैः जनैः पुस्तकस्य पृथक् पृथक् अध्यायाः पठिताः । विशेषतया वयं समीक्षण-समितेः सदस्यानां कृते धन्यवादं विज्ञापयितुम् इच्छामः, यैः विभिन्नानाम् अध्यायानां प्रारम्भिकपाठान् अभिलक्ष्य टिप्पण्यः प्रदत्ताः । नारायणी-गुप्ता कुमकुम-राय इत्येते निरन्तरं प्रोत्साहनं साहाय्यं च प्रदत्तवत्यौ । रिचर्ड-इवांसः नात्सीवादस्य विषये लिखिताध्यायम् अपठत् । एतेभ्यः सर्वेभ्यः धन्यवादः । पाण्डुलिपिविषये अस्माभिः ये अपि परामर्शाः प्राप्ताः तान् सर्वान् अपि सम्मेलयितुम् अस्माभिः यथासम्भवं प्रयासः कृतः ।

अनेकेषां जनानां संस्थानानां च साहाय्यं विना एतेषां पुस्तकानाम् एतादृशं प्रारूपं सम्भवं न आसीत् । मासाई-एशोयएशन, नार्थ-डकोटा-स्टेट-यूनिवर्सिटी-लायब्रेरी, युनाइटेड-स्टेट्स-हालोकास्ट-म्यूजियम, यूनेस्को पारजार-प्रोजेक्ट, महिला-विकास-अध्ययन-केन्द्रं देहली इत्यनेन अस्माकम् आग्रहानुसारं स्वकीयेभ्यः अभिलेखागारेभ्यः आवश्यकानि चित्राणि अन्यसामग्री च उपलब्धा कारिता । कानिचन चित्राणि लायब्रेरी-ऑफ-कांग्रेस-प्रीट्स-एण्ड-फोटोग्राफ-डिविजन, ज्यू-इश-हिस्टारिकल-इंस्टीट्यूट, वारसा, पोलैंड, रबीन्द्र-भवन-फोटो-आर्काइव्ज, विश्वभारती-विश्वविद्यालयः, शांतिनिकेतनम् इत्यस्मात् च संगृहीतानि सन्ति । संजय-बरनेला, मुकुट-मांगलिकस्य वसंतसबरवालस्य च पार्श्वे पशुचारकाणां वनाश्रितसमुदायानां च यः चित्र-संग्रहः आसीत् तस्य संग्रहस्य प्रयोगाय अस्मभ्यम् आज्ञा प्रदत्ता । परिधानीय-सम्बद्धे इतिहासे केन्द्रिताय अध्यायाय चित्राणाम् उपलब्धये अस्माभिः मालविका-कार्लेकरेण सम्पर्कः साधितः । तथा च क्रिकेटसम्बद्ध-चित्राणां कृते वयं रामगुहावर्यात् साहाय्यं स्वीकृतवन्तः । अनीशवनायकः चित्र-सम्बद्ध-शोध-कार्ये साहाय्यम् अकरोत् । वयं सराय-सी.एस.डी.एस-सम्बद्ध-मित्रेभ्यः धन्यवादं विज्ञापयितुम् इच्छामः ये पुस्तकविषये जात-चर्चासु सक्रियां भूमिकाम् उढवन्तः ।

एवंविधस्य विषयवस्तुनः अनुवादः सदा सरलः न भवति, विशेषतया यदा पुस्तकम् अल्पायुषां विद्यार्थिनां कृते स्यात् । एतत् आह्वानं पश्यता अनुवादकदलेन शब्दानां चयनं भाषिकप्रवाहम् अवधारणात्मकम् अभिव्यक्तिं च अभिलक्ष्य गहनः विचारः विमर्शः च कृतः तथा च अनेकान् महत्त्वपूर्णान् प्रश्नान् अधिकृत्य परिचर्चा आरब्धा । आलोक-रायः, नरेन्द्रव्यासः राजेन्द्रप्रसाद-तिवारी च अनुवाद-विषये अमूल्य-टिप्पणीः दत्तवन्तः । हयात-सिंह-नेगी संशोधनं कृतवान् । संजय-शर्मा एतस्य पुस्तकस्य सज्जायाः प्रत्येकं चरणे सहभागी आसीत् । तेन न केवलं सम्पूर्णस्य पुस्तकस्य अनुवादः परिशीलितः अपि तु प्रति-संपादनं (कापी-एडिशन) विषयवस्तुनः संशोधनं च कृतम् । हिंदी-माध्यम-विद्यार्थिनां विषयावगमनं सरलया सहजतया च भवेत् एतदर्थं याः परिप्रश्नात्मिक्यः परिचर्चात्मिक्यः च गोष्ठ्यः जाताः तत्रापि संजय-शर्मा सोत्साहं भागम् अवहत् सः च तत्र तत्र महत्त्वपूर्णान् परामर्शान् अपि दत्तवान् । अन्तिमचरणेषु परिषदः भाषाविभागस्य हिन्दी-प्रकोष्ठस्य अध्यक्षः प्रो.रामजन्मशर्मा शैलीगत-परामर्शं दत्त्वा पुस्तकस्य गुणवत्तायाः वर्धने साहाय्यं कृतवान् । परिषदः पक्षतः डी.टी.पी. ऑपरेटर-अरविन्द-शर्मा विजयकुमारः कापि-एडिटरः (संपादकः) सतीश-झा च स्वकीयं पूर्णं योगदानं दत्तवन्तः । एतावति स्वल्पे काले एतानि सर्वाणि मित्राणि कार्यं प्रपूरितवन्तः संपादितवन्तः अपि च एतां संपूर्णां योजनां रूच्या स्वीकृतवन्तः एतदर्थं च तान् प्रति वयं कृतज्ञताम् अभिव्यञ्जयामः ।

ये अपि जनाः एतस्य पुस्तकस्य निर्माणे स्वयोगदानं दत्तवन्तः तेषां सर्वेषां जनानां नामानि पुस्तकस्य अन्ते दातुम् अस्माभिः यथासामर्थ्यं प्रयासः कृतः । यदि अनवधानात् अस्मरणात् च कस्यापि नाम परित्यक्तं स्यात् तर्हि तदर्थं वयं सर्वैः मित्रैः क्षन्तव्याः ।

श्रेयः

छायाचित्राणि चित्राणि च

वयम् अधोलिखितान् प्रति कृतज्ञतां व्यक्तीकर्तुम् इच्छामः

संस्थानम् एवं च पुराकालिकचित्राणि

आर्काइव ऑफ् भारतीय-लेबर्, वी.वी.गिरी राष्ट्रिय-लेबर्-संस्थानम् (V : 18,19)

आशुतोषः कलेक्शन ऑफ् द राष्ट्रियपुस्तकालयः, कोलकाता

कलेक्शन-ज्योतिन्द्रः एवं जटा जैनः, सिविक आर्काइव्ज् (III : 11, 13, 14; V : 25, 26 क, 26 खच VII : 17)

काङ्ग्रेस-मुद्रण-पुस्तकालयः एवं च छायाचित्र-डिवीजन् (IV : 20; VII : 40)

मैनुस्क्रिप्ट् मिशन् कलेक्शन (VII : 14, 15, 16)

छाया आर्काइव्ज्, अमेरिकन-पुस्तकालयः, नवदेहली (IV : 21, 23)

छाया आर्काइव्ज्, वेस्ट्-इण्डिज-विश्वविद्यालयः, त्रिनिदादः (IV : 14, 15, 16)

प्रकाशनविभागः, सूचना (अध्यायः III इत्यस्य छायाचित्रनिमित्तं चित्राणि)

रोजा-मुथैया-शोध-पुस्तकालय-ट्रस्ट्, चेन्नै

साहित्य-अकादमी, कोलकाता (अध्यायः VIII निमित्तम् अनेकानि चित्राणि)

संगमप्रकाशन-हाउस्, इलाहाबादः (अध्यायः VIII : 177, उमरावः जानः अदा इत्यस्य आवरणचित्रम्)

पत्रिकाः

दि इलस्ट्रेटेड-लन्दन-वार्ता (IV : 4,6,7,8,9,11,12,13; V : 4,5,6,8,12; VI : 2,7,9,10,11,12)

इलस्ट्रेटेड-टाइम्स् (V : 12)

भारतीयशारिवारी (VII : 18)

ग्राफिक् (IV : 13)

पुस्तकानि

ब्रेमनः, जॉनः एवं पार्थिवः शाहः, वर्किङ्ग् द मिल् नो मोर् (V : 21)

द्विवेदी, शारदा एवं राहुलः मेहरोत्रा, बॉम्बे : द सिटी विदिनः (III : 1 VI : 16, 18, 22)

इवेन्सनः नॉर्मा, द इण्डियन-मैट्रोपोलिसः अ व्यू टुवर्ड द वेस्ट् (VI : 19, 20, 21, 23)

गोस्वामी, बी.एन्. द वर्ड इज् सेक्रेड् : सेक्रेड् इज् द वर्ड (VII : 14, 15, 16)

चौधरी, के.एन्.ट्रेड एण्ड सिविलायजेशन् इन द इण्डियन् ओशियन् (अध्यायः IV मानचित्रे)

हॉल, प्रिण्टर्स्, सिटीज् ऑफ् टुमारो : एन इण्टेलैक्चुल् हिस्ट्री ऑफ् अर्बन् प्लानिङ्ग् एण्ड डिजायन् इन् द ट्वण्टिथ् सेञ्चुरी (VI : 6)

हारवर्डः, डेविडः, पेरिसः : कैपिटल् ऑफ् मॉडरनिटी (VI : 15)

जोन्स्, जी.एस्. आउटकास्ट् लन्दनः : ए स्टडी इन द रिलेशनशिप् बिटविन् क्लासेज् इन् विक्टोरियन् सोसायटी (VI : 13)

कारनो, स्टेनली, वियतनाम : ए हिस्ट्री (III : 10, 11, 13, 15, 17, 20)

रूहे, पीटरः, गान्धी (III : 2, 3, 5, 8)

सिन्नेट्, रिचर्ड्, फ्लेश् एण्ड स्टोन् : द बॉडी एण्ड द सिटी इन् वेस्टर्न् सिविलायजेशन् (VI : 1, 14)

द गोल्डन् शू : बिल्डिङ्ग् सिङ्गापुरम्, फाइनैशियल् डिस्ट्रिक्ट् (VI : 24)

परिचयः

वयं कस्मिंश्चित् तादृशे संसारे निवसामः यत्र राष्ट्राणाम् उपस्थितिः स्वाभाविकी इति मता अस्ति । जनाः राष्ट्रियाः राष्ट्रस्य च भागभूताः सन्ति इति मत्वा वयं व्यवहरामः । वयम् एतत् अवगम्य व्यवहरामः यत् राष्ट्रसम्बद्धता आदिकालात् एव प्रवर्तते । वयं देशान् राष्ट्राणि च समानमेव मन्यामहे । द्वौ अपि शब्दौ पर्यायत्वेन पश्यामः । वयं देशान् तादृशानाम् एकीकृतानां भूक्षेत्राणां च रूपेण पश्यामः येषां काचित् निश्चिता अन्तराष्ट्रियसीमा, सुपरिभाषितः भूभागः, काचित् राष्ट्रियभाषा केन्द्रीयसर्वकारः च भवति ।

परन्तु यदि वयं कालचक्रम् उपविश्य मध्येऽष्टादशशताब्दं प्राप्नुयाम अपि च तत्र एतादृशानां राष्ट्राणाम् अन्वेषणस्य प्रयासं कुर्याम यथा अद्य वयं तानि पश्यामः तर्हि तानि तत्र दृग्गोचराणि न भविष्यन्ति । यदि वयं जनान् तेषां राष्ट्रियतायाः विषये प्रक्ष्यामः, तेषां राष्ट्रियपरिचयस्य विषये प्रक्ष्यामः तर्हि ते अस्माकं प्रश्नान् कदाचित् अवगन्तुम् अपि न समर्थाः न भविष्यन्ति । वस्तुतः तु तस्मिन् काले राष्ट्राणि स्वीयाधुनिकरूपेण न आसन् । जनाः लघुराज्येषु राज्यसमूहेषु राजशासितस्थानेषु च निवसन्ति स्म न तु राष्ट्रेषु । प्रसिद्धः इतिहासविद् एरिक-हॉब्सबॉमः एकदा अवदत् यत् आधुनिकराष्ट्राणाम् अभिन्नः कश्चित् पक्षः तेषाम् आधुनिकतायां निहितः अस्ति । आम्, सत्यमेतत्, एतेषां राष्ट्राणाम् अस्तित्वस्य इतिहासः सार्धद्विशतवर्षेभ्यः पुरातनः नास्ति ।

आधुनिकराष्ट्रं कथम् अस्तित्वं गतम् ? केन प्रकारेण जनाः आत्मानं केनचित् राष्ट्रेण सम्बद्धाः वयम् इति मन्तुम् आरब्धवन्तः ?

केनचित् राष्ट्रेण सह सम्बद्धतायाः भावः कालक्रमेण एव विकासं गतः आसीत् । एतस्य पुस्तकस्य आदिमेषु त्रिषु अध्यायेषु एतम् एव इतिहासम् अवगन्तुं प्रयासः कृतः अस्ति । अत्र भवन्तः सूचनां प्राप्स्यन्ति यत् कथं यूरोपे राष्ट्रवादस्य विचारः उदितः, कथं भूभागाः सङ्घीकृताः अपि च राष्ट्रियसर्वकाराः रचिताः । इयं काचित् एतादृशी प्रक्रिया आसीत् या दशकान् यावत् अचलत् यत्र अनेकानि युद्धानि नैकाः क्रान्तयः च सञ्जाताः, अनेके वैचारिकाः राजनैतिकाः च सङ्घर्षाः अभवन् । यूरोपस्य चर्चायाः अनन्तरं वयं स्वीयम् अवधानं भारतीयस्य चीनीयस्य अपि च भारते राष्ट्रवादस्य च विकासविषये अपि केन्द्रितं करिष्यामः । भारते चीने च राष्ट्रवादस्य स्वरूपम् उपनिवेशवादिभिः साम्राज्यवादिभिः च आन्दोलनैः निश्चितम् आसीत् । परन्तु एतयोः द्वयोः देशयोः राष्ट्रवादिनाम् आन्दोलनानां च स्वरूपम् अपि अतीव पृथक् पृथक् आसीत् । द्वितीयस्य तृतीयस्य च अध्यायस्य माध्यमेन भवन्तः एतं विषयम् अवगन्तुं साहाय्यं प्राप्स्यन्ति यत् केन प्रकारेण औपनिवेशिकदेशेषु राष्ट्रवादः नानाप्रकारेण अस्तित्वम् आगन्तुं शक्नोति, आम्, सर्वथा सत्यमस्ति यत् पृथक् पृथक् प्रकारस्य आदर्शानां महिम्नः मण्डनं भवितुं शक्नोति अपि च तेषां प्रयोगः पृथक् पृथक् प्रकारकाणां सङ्घर्षपद्धतीनां कृते कर्तुं शक्यते ।

एतेषु अध्यायेषु राष्ट्रवादस्य कथा अनेकेषु स्तरेषु अग्रे वर्धिष्यते । अत्र भवन्तः ज्युसेपे-मेत्सिनी, हो-ची-मिन्हः, महात्मगान्धी इति एतादृशानां महतां नेतृणां विषये पठितुम् अवसरं प्राप्स्यन्ति । राष्ट्रवादं वयं केवलं महत्त्वपूर्णानां नेतृणां शब्दानां कृत्यानां तेषां नेतृत्वे च घटितानां महतीनां घटनानां नाटकीयघटनानां च माध्यमेन न अवगन्तुं शक्नुमः । अस्माभिः सामान्यजनानाम् आकाङ्क्षाः गतिविधिः च अपि द्रष्टव्याः भविष्यन्ति । द्रष्टव्यं स्यात् यत् दैनिकजीवनस्य लघुषु प्रसङ्गेषु सन्दर्भेषु च राष्ट्रवादः कथम् अभिव्यक्तः भवति अपि च सः प्रत्यक्षतः विभिन्नैः असम्बद्धैः च असामाजिकान्दोलनैः निश्चीयते । राष्ट्रवादः कथं प्रसरति, एतदर्थं न केवलम् अस्माभिः इदम् अवगन्तव्यं स्यात् यत् नेतारः किं कथयन्ति स्म अपितु इदमपि अवगन्तव्यं भविष्यति यत् यत् तात्कालिकाः जनाः तेषां वाक्यानि विचारान् च कथं केन भावेन च अवगच्छन्ति स्वीकुर्वन्ति पालयन्ति च स्म । यदि वयम् एतस्मिन् विषये अवगन्तुम् इच्छामः यत् जनाः कथम् एकेन राष्ट्रेण सह सम्बद्धाः भूत्वा विषयान् अवगन्तुम् आरब्धवन्तः तर्हि अस्माभिः तस्याः प्रक्रियायाः महत्त्वपूर्णानां राजनैतिकीनां घटनानाम् अवगमनम् एव न करणीयम् अपितु इदम् अपि अवगन्तव्यं स्यात् यत् राष्ट्रवादिभावानां पोषणं कथं कलाकारैः लेखकैः च कलानां साहित्यस्य गीतानां कथानां च माध्यमेन कृतम् आसीत् ।

द्वितीये भागे वयम् अर्थव्यवस्थायाः आजीविकासाधनानां च विषये अपि विचारं करिष्यामः । गतवर्षे भवद्भिः पशुचारकाणां वनवासिनां कृषिजीविनां च विषये पठितम् आसीत् ये अतीतकालस्य अवशेषाः सन्ति इति रूपेण ते दृश्यन्ते इति परन्तु वास्तविकतायां ते अपि एतस्य एव आधुनिकविश्वस्य भागभूताः सन्ति यस्मिन् वयं निवसामः । एतस्मिन् वर्षे वयं तासां घटनानां विषये विचारं करिष्यामः याः आधुनिकतायाः प्रतीकरूपेण मन्यन्ते - वैश्वीकरणम्, औद्योगिकीकरणं, नगरीकरणम् इति । एतस्मिन् भागे वयम् एतेषां परिवर्तनानाम् इतिहासस्य विविधपक्षाणां निरीक्षणं करिष्यामः ।

चतुर्थे अध्याये भवन्तः द्रक्ष्यन्ति यत् केन प्रकारेण भूमण्डलीकृतं विश्वं कस्माच्चित् जटिलाद् इतिहासात् प्रादुर्भूतम् अस्ति । प्राचीनकालात् एव तीर्थयात्रिणः वणिजः यात्रिणः च निजवस्तूनां सूचनानां दक्षतानां प्राप्तये च सुदूरं यावत् गतवन्तः । तैः विभिन्नसमाजाः तादृशेन प्रकारेण परस्परम् एकीकृताः यत् तस्मात् प्रायः तेषाम् अन्तर्विरोधिपरिणामाः अपि पुरतः समायताः । खाद्यवस्तूनि पादपानां प्रजातयः च एकस्मात् क्षेत्रात् अपरक्षेत्रं प्रति प्राप्तवत्यः, सूचनाः आस्वादनानि रुचयः च परिवर्तिताः रोगाणां मृत्युपरिमाणं चापि अवर्धत, यदा पाश्चात्यशक्तयः “सभ्यतायाः” ध्वजं स्वीकृत्य अफ्रीकायाः सुदूरं क्षेत्राणि प्रति गच्छन्ति स्म, तत्रत्याः बहुमूल्यधातवः क्रीतदासाः च यूरोपः अमेरिकाः च नीयन्ते स्म । यदा वैश्विकविपणये कैरीबियायिद्वीपसमूहस्य उद्यानेषु कफधन्याः इक्षुकृषिकार्यं क्रियते स्म तदा एतेभ्यः उद्यानेभ्यः भारतस्य चीनस्य च श्रमिकाः प्रेष्यन्ते स्म ।

षष्ठः अध्यायः विश्वस्य विभिन्नेषु भागेषु नगराणां विकासस्य विविधपक्षाणां विषये केन्द्रितः अस्ति । महतां नगराणां विकासेन मन्त्रमुग्धाः पर्यटकाः प्रायः तत्रत्यानि भवनानि सेतून् राजमार्गान् नूतनानि वाहनानि चाकचक्ययुक्ताः आपणावलीः एव द्रष्टुं पारयन्ति । नगराणि तादृशे स्थाने दृश्यन्ते यत्र वाणिज्यम् उद्योगः च विकसन्ति प्रसरन्ति स्म, जनाः कार्यम् अन्वेष्टुम् आयान्ति आजीविकायाः च अवसराः जायन्ते । परन्तु विकासस्य एनम् इतिहासं पश्यन्तः वयं तादृशानां जनानां जीवनं न विस्मरेम ये जनाः कार्यं न प्राप्तवन्तः अथवा ये राजमार्गेषु उपमार्गं विक्रयगन्त्रीं संस्थाप्य कार्यं साधयन्ति, अस्थायिघोषेषु जनसम्मर्दयुक्तेषु च गृहेषु निवसन्ति । षष्ठाध्यायः नगरस्य अनुभवानां नैकान् परस्परविरोधिनः पक्षान् अस्माकं पुरतः आनयति ।

तृतीये खण्डे भवन्तः मुद्रणसंस्कृतेः उपन्यासस्य च इतिहासम् अपि पठिष्यन्ति । मुद्रितसामग्र्याः आच्छादितैः अस्माभिः इयं कल्पना अपि काठिन्येन कर्तुं शक्यते यत् कस्मिंश्चित् काले मुद्रितसामग्री एव न भवति स्म । सप्तमाध्याये एतस्मिन् तथ्ये अपि विचारः कृतः अस्ति यत् कथं समकालिकविश्वस्य इतिहासः मुद्रणप्रविधेः विकासेन सह अभिन्नरूपेण सम्बद्धः आसीत् इति । तत्र भवन्तः द्रक्ष्यन्ति यत् मुद्रणेन सूचनानां विचाराणां चर्चानां विज्ञापनानां प्रचारस्य नानाप्रकारकस्य नूतनसाहित्यस्य प्रचारः कथं सम्भवः कृतः । उदाहरणार्थम् – उपन्यासः केवलम् एतस्मात् कारणात् एव लोकप्रियः अभवत् यतो हि तस्य प्रकाशनं मुद्रणं च कृत्वा तस्य विक्रयणं कर्तुं शक्यते स्म, यतो हि उपन्यासान् नैके जनाः पठितुम् आरब्धवन्तः आसन् अतः उपन्यासैः जनानां चिन्तनं प्रभावितं, जनानां परिचयः व्यवहाराः च अपि सुनिश्चिताः जनाः तात्कालिक्या संस्कृत्या राजनीत्या च सह सम्बद्धाः अभवन् । प्रायः वयम् एतस्मिन् विषये अवधानं न कुर्मः यत् विश्वसन्दर्भे अस्माकं दृष्टिः एतस्मात् निश्चिता भवति यत् वयं किं पठामः ।

यदा वयं दैनन्दिनजीवनेन सम्बद्धान् विषयान् आश्रित्य चर्चयामः तदा एतत् तथ्यम् अपि क्रमेण अवगच्छामः यत् विश्वस्य सामान्यविषयान् अवगन्तुम् अपि इतिहासः साहाय्यं कर्तुं शक्नोति ।

भवन्तः गतवर्षे इतिहासस्य यत् पुस्तकम् अधीतवन्तः तद्वत् एव भारतं समकालिकविश्वं च – 2 इति पुस्तकस्य त्रिषु खण्डेषु अष्टौ अध्यायाः प्रदत्ताः सन्ति । भवद्भिः एतेषु केवलं पञ्च अध्यायाः एव पठनीयाः भविष्यन्ति प्रथमात् खण्डात् द्वितीयात् खण्डात् च द्वौ द्वौ अध्यायौ तृतीयखण्डात् च एकम् अध्यायं पठिष्यन्ति इति ।

नीलाद्रि-भट्टाचार्यः,

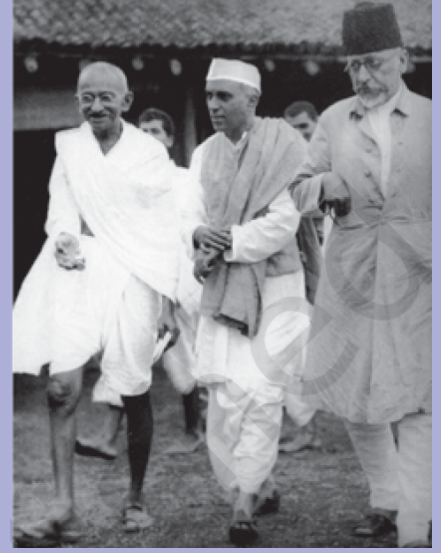
मुख्यः परामर्शदाता,
इतिहासस्य

विषय-सूची

आमुखम्	iii
परिचयः	ix

खण्डः I : घटनाः प्रक्रियाः च

1. यूरोपे राष्ट्रवादस्य उदयः	3
2. भारते चीनदेशे च राष्ट्रवादि आन्दोलनम्	29
3. भारते राष्ट्रवादः	53

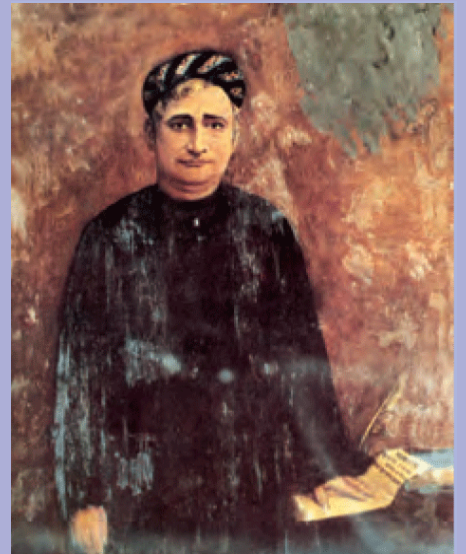

खण्डः ii : आजीविका, अर्थव्यवस्था समाजः च

4. भूमण्डलीकृतस्य विश्वस्य निर्माणम्	77
5. औद्योगिकीकरणस्य युगम्	103
6. कार्यं विश्रान्तिः जीवनं च	127

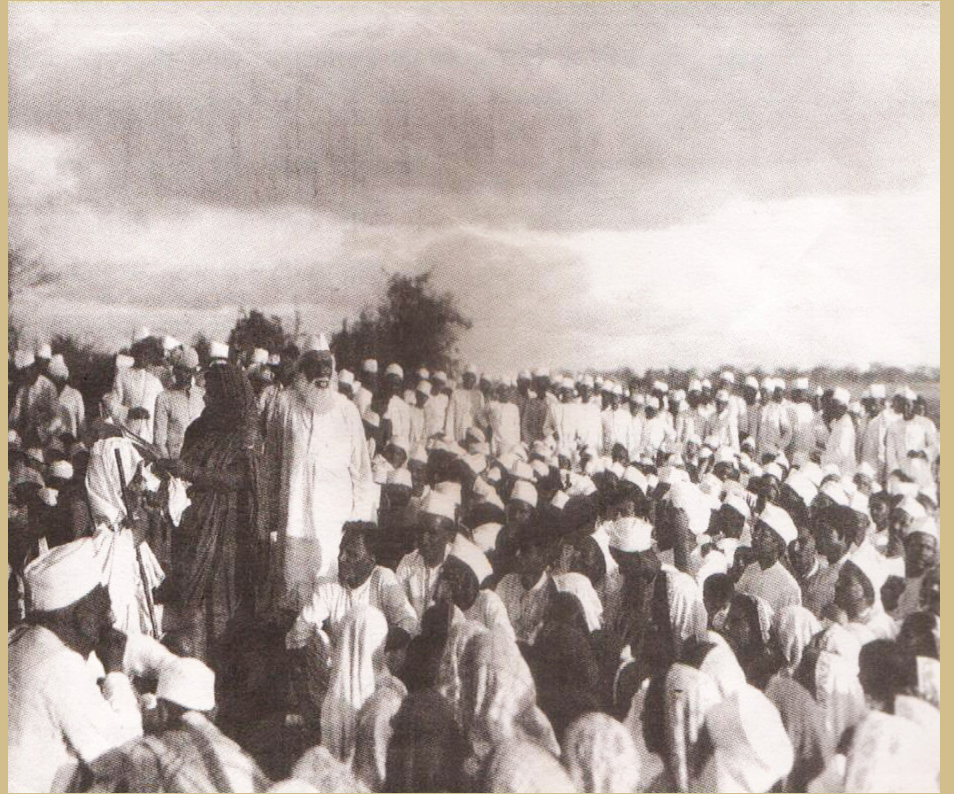
खण्डः iii : दैनन्दिन-जीवनं संस्कृतिः राजनीतिः च

7. मुद्रणसंस्कृतिः आधुनिकविश्वं च	153
8. उपन्यासः समाजः इतिहासः च	177

खण्ड: I

घटना: प्रक्रिया: च

यूरोपे राष्ट्रवादस्य उदयः

चित्रम् - 1 – फ्रेडरिकसॉरयू, विश्वव्यापि-प्रजातान्त्रिकाणां सामाजिक-गणराज्यानां स्वप्नः – राष्ट्राणां मध्ये सन्धिः, 1848

(1848) अष्टचत्वारिंशदधिकाष्टादश-शततमे ख्रिस्ताब्दे, कश्चित् फ्रान्सीयः कलाकारः फ्रेड्रिक-सारयूः चतुर्णां मित्राणां काञ्चित् शृङ्खलाम् अरचयत् । शृङ्खलायाः माध्यमेन तेन कश्चित् स्वप्नसंसारः रचितः, फ्रेडरिकस्य अनुसारं तस्य स्वप्नसंसारस्य निर्माणं जनतान्त्रिकैः सामाजिक-गणतन्त्रैः च सम्भूय अभवत् । एतस्याः शृङ्खलायाः प्रथमे चित्रे यूरोपीयाः अमेरिकीयाः च जनाः दर्शिताः सन्ति, - विभिन्नानां सामाजिकवर्गाणां सर्ववयस्काः पुरुषाः स्त्रियः च सुदीर्घपङ्क्तौ स्वतन्त्रतायाः प्रतिमायाः वन्दनां कुर्वाणः गच्छन्ति । भवतां स्मरणे स्यात् यत् फ्रान्सीयक्रान्तेः काले कलाकाराः स्वतन्त्रतां महिलायाः रूपेण प्रस्तुवन्ति स्म । अत्र अपि भवन्तः ज्ञानोदयस्य उत्सुकं (दीपकं) परिचेतुं शक्नुवन्ति यत् तस्याः एकस्मिन् हस्ते वर्तते अपरस्मिन् हस्ते च मानवाधिकाराणां घोषणापत्रम् अस्ति । प्रतिमायाः पुरतः भूमौ निरङ्कुशसंस्थानानां ध्वस्तावशेषाः विकीर्णाः सन्ति । सारयू-वर्यस्य कल्पनादर्शे (युटोपिया) विश्वस्य जनाः पृथक् राष्ट्राणां समूहेषु विभक्ताः सन्ति येषां परिचयः तेषां वस्त्रैः राष्ट्रियवेशैः च भवति । स्वतन्त्रतायाः मूर्तेः कुत्रचित् अग्रे, संयुक्तराज्यामेरिका स्विट्-जरलैण्ड इति द्वे एतस्य सम्प्रचलनस्य नेतृत्वं कुरुतः, एते द्वे अपि तावत्पर्यन्तं राष्ट्रराज्यरूपेण जाते । फ्रान्सदेशः यः अधुना क्रान्तिकारिणा त्रिवर्णिना परिचेतुं शक्यते, प्रतिमायाः पार्श्वे सद्यः एव प्राप्तः अस्ति ।

नूतन-शब्दः

निरङ्कुशवादः (Absolutism) : एतादृशः सर्वकारः अथवा एतादृशी शासनव्यवस्था यस्यां सत्तायां कस्यचिद् अपि अन्यस्य शासनस्य अथवा अन्यस्याः सत्तायाः च अल्पः अपि अङ्कुशः न भवति । इतिहासे एतादृशाः राजतन्त्रीयाः सर्वकाराः निरङ्कुशसर्वकाराः इति उच्यन्ते ये सर्वकाराः अत्यन्तं केन्द्रीकृताः सैन्यबलाधारिताः अभिभवकारिणः च भवन्ति स्म ।

कल्पनादर्शः (युटोपिया) : कस्यचित् एतादृशस्य समाजस्य कल्पना यः समाजः एतावान् आदर्शः अस्ति यत् तस्य साकारता प्रायः अशक्या भवति ।

गतिविधिः

भवतां चिन्तनानुसारं प्रथमं चित्रं कथं कल्पनादर्शिनीं दृष्टिं प्रकटीकरोति ।

तस्य पृष्ठे जर्मनीदेशीयाः जनाः सन्ति ये कृष्ण-रक्त-सौवर्ण-वर्णयुक्तं ध्वजं धृतवन्तः । इदं तथ्यं रोचकम् अस्ति यत् यस्मिन् काले सॉरयूः इमां छविं निर्मितवान् तस्मिन् काले जर्मनीदेशीयाः जनाः कस्यापि संयुक्तराष्ट्रस्य भागभूताः न जाताः आसन् इति । यं ध्वजं ते धृतवन्तः सन्ति, सः (1848) अष्टाचत्वारिंशदधिका अष्टादशशततम-ख्रिस्ताब्दीया आशावादिनी अभिव्यक्तिरूपः अस्ति यत्र अनेकानि जर्मनभाषीयाणि राज्यानि प्रजातान्त्रिक-संविधानस्य अन्तर्गतानि भवेयुः अपि च राष्ट्रराज्ये तानि सम्मिलितानि भवेयुः इति इच्छा आसीत् । जर्मनीयानां जनानाम् अनन्तरम् आस्ट्रियायाः द्वे सिसिली-जनानां राजतन्त्रं, लॉम्बार्डी पोलैण्ड् आयरलैण्ड् हङ्गेरी रूस इति देशानां च जनाः सन्ति । उपरि विद्यामानात् स्वर्गात् ईसामसीहः साधवः देवदूताः च एतत् दृश्यं निरन्तरं पश्यन्ति । चित्रकारेण तेषां प्रयोगः विश्वस्य राष्ट्राणां मध्ये सौहार्दस्य प्रतीकरूपेण कृतः अस्ति ।

एतस्मिन् अध्याये एतादृशाः अनेके विषयाः उपस्थापयिष्यन्ते येषां काल्पनिकी अभिव्यक्तिः सॉरयूः प्रथमस्य चित्रस्य माध्यमेन कृतवान् आसीत् । नवदशशताब्दस्य काले राष्ट्रवादः तथा शक्तिसम्पन्नः भूत्वा प्रादुर्भवत् यः यूरोपस्य राजनैतिके मानसिके च जगति महान्ति परिवर्तनानि अकरोत् । एतैः परिवर्तनैः अन्ततः यूरोपस्य बहुराष्ट्रियवंशानां साम्राज्यानां स्थाने राष्ट्रराज्यस्य उदयः अभवत् । यूरोपे चिरकालात् एतादृशस्य कस्यचित् आधुनिकराज्यस्य गतिविधयः विचाराः च विकसन्ति स्म यत्र स्पष्टरूपेण परिभाषितक्षेत्रे प्रभुसत्ता कस्याश्चित् केन्द्रियशक्तेः आसीत् । परन्तु राष्ट्रराज्ये न केवलं तस्य शासकेषु अपि तु तस्य अधिकतरेषु नागरेषु कस्यचित् सामूहिकपरिचयस्य भावः सामूहिकेतिहासस्य न्यासस्य च भावना आसीत् । सामूहिकतायाः एषा भावना अनन्तकालात् न आसीत् परन्तु इयं सङ्घर्षैः नेतृणां सामान्यजनानां च सक्रियताभिः गतिविधिभिः च निर्मिता जाता । अयम् अध्यायः ताः विविधप्रक्रियाः प्रकाशपथम् आनेष्यति याभिः नवदशशताब्दस्य यूरोपे राष्ट्रराज्यानि राष्ट्रवादः च अस्तित्वं प्रति आगतः ।

स्रोतः – क

अर्नस्ट-रेननः (Ernst Renan) “राष्ट्रं किम् अस्ति ?”

फ्रान्सीयदार्शनिकः अर्नस्ट-रेननः (1823 - 92) (1882) द्व्यशीत्यधिकाष्टादशशततमे ख्रिस्ताब्दे सॉबॉन-विश्वविद्यालये प्रदत्ते एकस्मिन् व्याख्याने राष्ट्रविषयकं स्वीयं चिन्तनं प्रास्तौत् । अनन्तरकाले इदं व्याख्यानं कस्यचित् प्रसिद्धनिबन्धस्य रूपेण प्रकाशितः यस्य शीर्षकम् आसीत् (Qu'est-ce qu'une nation? राष्ट्रं किम् अस्ति ?) । एतस्मिन् निबन्धे रेननः अन्यजनैः प्रस्तावितस्य एतस्य विचारस्य आलोचनं करोति यत् राष्ट्रं समानभाषया जात्या धर्मेण क्षेत्रेण च निर्मितं भवति ।

किञ्चित् राष्ट्रं चिरप्रयासानां त्यागस्य निष्ठायाः च चरमबिन्दुरूपं भवति । शौर्येण वीरतया च युक्तः अतीतः महापुरुषाणां नामानि तथा च गौरवम् इति इदं सर्वं सा काचित् सामाजिकपुञ्जः अस्ति यस्यां कश्चित् राष्ट्रियविचारः स्थाप्यते । अतीते समानगौरवस्य स्थितिः, वर्तमाने काले काचित् समाना इच्छा संकल्पस्य स्थितिः सम्भूय महतः कार्यस्य सम्पादनम् आगामिनि काले च एतादृशानि कार्याणि कर्तुम् इच्छा इति कस्मैचित् जनसमूहाय इदं सर्वम् आवश्यकम् अस्ति । अतः राष्ट्रम् इति काचित् महती व्यापिनी च एकता अस्ति ---- तस्य अस्तित्वं दैनन्दिनः जनमत-सङ्ग्रहः अस्ति ---- । प्रान्ताः तस्य निवासिनः सन्ति, यदि परामर्शस्वीकरणस्य कस्यचित् अधिकारः अस्ति तर्हि सः निवासी एव अस्ति, कस्यचित् देशस्य विलयीकरणम् अपि च कस्यचित् देशस्य तस्य इच्छां विरुद्धं अधिग्रहणं भवेत् इति वास्तविकतायाम् एतादृशी इच्छा कस्यापि राष्ट्रस्य न भवति । राष्ट्राणाम् अस्तित्वम् इति शोभनः विषयः अस्ति, अपि च इयं काचित् आवश्यकता अपि अस्ति । अस्तित्वम् इति स्वतन्त्रतायाः प्रतिभूतिः अपि अस्ति अपि च यदि विश्वे केवलं कश्चित् महान् अधिनियमः स्यात् अपि च तस्य केवलम् एकः एव स्वामी भवेत् तर्हि स्वतन्त्रतायाः लोपः एव भविष्यति ।

नूतनः शब्दः

जनमत-सङ्ग्रहः – किञ्चित् प्रत्यक्षमतदानं यस्य माध्यमेन कस्यचित् क्षेत्रस्य सर्वे जनाः कञ्चित् प्रस्तावं स्वीकुर्वन्ति न वा स्वीकुर्वन्ति इति विषये पृच्छयते ।

चर्चा कुर्वन्तु –

रेननस्य अवगमनस्य अनुसारं राष्ट्रस्य विशेषतानां संक्षिप्तविवरणं प्रयच्छन्तु । तस्य मतानुसारं राष्ट्रं किमर्थं महत्त्वपूर्णम् अस्ति ?

फ्रान्सीयक्रान्ति: राष्ट्रवादस्य च विचारः

राष्ट्रवादस्य प्रथमा स्पष्टा अभिव्यक्तिः (1789) एकोनवत्यधिकसप्तदशशततमे ख्रिस्ताब्दे फ्रान्सीयक्रान्त्या सह अभवत् । यथा भवतां स्मरणे स्यात्, (1789) एकोनवत्यधिकसप्तदशशततमे ख्रिस्ताब्दे फ्रान्स इति कश्चित् एतादृशं राज्यम् आसीत् यस्य सम्पूर्णे भूभागे कस्यचित् निरङ्कुशस्य नृपस्य आधिपत्यम् आसीत् इति । फ्रान्सीयक्रान्त्या यानि राजनैतिकानि संवैधानिकानि च परिवर्तनानि जातानि तेभ्यः प्रभुसत्ता राजतन्त्रात् निर्गत्य फ्रान्सीयनागराणां समूहेषु हस्तान्तरिता जाता । क्रान्त्या घोषणा कृता यत् अधुना जनैः राष्ट्रस्य संघटनं भविष्यति अपि च ते एव तस्य नियतैः निश्चयं करिष्यन्ति इति ।

प्रारम्भात् एव फ्रान्सीयक्रान्तिकारिणः अनेकविधान् प्रयासान् अकुर्वन् यैः फ्रान्सीयजनेषु कस्याश्चित् सामूहिकपरिचयस्य भावना उत्पन्ना भवितुं शक्नोति स्म । पितृभूमेः (lapatrie) नागरः (Le Citoyen) च इति एतादृशेन चिन्तनेन कस्यचित् संयुक्त-समुदायस्य विचारविषये बलं प्रदत्तं येन एकस्य संविधानस्य अन्तर्गताः समानाधिकाराः प्राप्ताः आसन् इति । अतः एकः नवीनः फ्रान्सीयध्वजः त्रिरङ्गः (the tricolour) इति चितः, येन भूतपूर्वस्य राजध्वस्य स्थानम् अधिगतम् । इस्टेट्-जेनरल इत्यस्य चयनं सक्रियनागराणां समूहद्वारा कर्तुम् आरब्धम् अपि च तस्य च नाम परिवर्त्य राष्ट्रियसभा (नेशनल-एसेम्बली) कृतम् । नूतनाः संस्तुतयः रचिताः, शपथाः स्वीकृताः, वीरगतिकानां गुणगानम् अभवत् – अपि च एतत् सर्वं राष्ट्रनाम्ना अभवत् । काचित् केन्द्रीय प्राशासनिकी व्यवस्था प्रवर्तिता, यथा स्वीये भूभागे ये नागराः निवसन्ति स्म तेषां सर्वेषां कृते समानाः अधिनियमाः रचिताः । आन्तरिकानि आयात-निर्यात-शुल्कानि न गृह्यन्ते स्म तथा च भारविषयिणी परिमाणविषयिणी च काचित् समाना व्यवस्था प्रवर्तिता । क्षेत्रीय-भाषाणाम् अवहेलनं कृतम् अपि च पेरिसे फ्रेञ्चसदृशायाः भाषायाः प्रयोगः लेखनाय सम्भाषणाय च क्रियते स्म, सा चैव राष्ट्रस्य सामूहिकी भाषा जाता इति ।

क्रान्तिकारिणः इदम् अपि अधोषयन् यत् फ्रान्सीयराष्ट्रस्य इदमपि भाग्यं लक्ष्यं च आसीत् यत् तत् यूरोपीयजनान् निरङ्कुशेभ्यः शासकेभ्यः मोचयेत् इति । अन्यैः शब्दैः वक्तुं शक्यते यत् फ्रान्सः यूरोपस्य अन्यजनानां राष्ट्रं प्रति प्रवेशे साहाय्यं करिष्यति इति, यदा फ्रान्सीयघटनानां सूचना यूरोपीयानि विभिन्नानि नगराणि प्राप्नोत् तदा छात्राः शिक्षिताः मध्यवर्गीयाः जनाः जैकोबिन-क्लब इत्येतेषां स्थापनां कर्तुम् आरब्धवन्तः । एतेषाम् उपर्युक्तजनानां गतिविधिभिः अभियानैः च फ्रेञ्चसेनायाः कृते कश्चित् मार्गः आविष्कृतः येन मार्गेण (1790) नवत्यधिकसप्तदशशततमे दशके फ्रेञ्चसेना हॉलैण्ड्-देशं बेल्जियमदेशं स्विट्जरलैण्ड्-देशं इटल्याः च विस्तृतक्षेत्रं प्राविशत् । क्रान्तिकारि-युद्धानाम् आरम्भेण सहैव फ्रान्सीयसेना राष्ट्रवादस्य विचारं विदेशान् प्रति अपि नेतुम् आरभत ।

नेपोलियनस्य नियन्त्रणे यत् विशालक्षेत्रम् आगतं तत्र तेन एतादृशानां नैकेषां परिष्काराणाम् आरम्भः कृतः येषाम् आरम्भः पूर्वमेव फ्रान्से अभवत् । फ्रान्से पुनः राजतन्त्रस्य स्थापनां कृत्वा नेपोलियनः निःसन्देहं तत्र प्रजातन्त्रम् नष्टवान् ।

चित्रम् - 2 - कश्चित् जर्मनीयपञ्चाङ्गस्य, (तिथिपत्रम्) मुखपृष्ठं, पत्रकारेण ऐण्ड्रियास-रेबमानेन (Rebmann) (1798) अष्टनवत्यधिकसप्तदशशततमे ख्रिस्ताब्दे एतस्य रचना कृता । फ्रेञ्च-बास्टीले क्रान्तिकारिजनसम्मर्द-प्रवेशस्य चित्रं तेन चित्रकारेण नातिदूरे वर्तमानस्य दुर्गस्य पार्श्वे रचितमस्ति । अयं दुर्गः जर्मनस्य कैसलप्रान्ते निरङ्कुशशासनस्य दुर्गरूपेण चित्रितम् अस्ति । अनेन चित्रेण सहैव कश्चित् उद्घोषः अपि वर्णितः अस्ति – “जनैः स्वीयं स्वातन्त्र्यं मुष्टिगतं करणीयम्” रेबमानः कश्चित् पत्रकारः आसीत् यः मेञ्जनामके नगरे निवसति स्म । सः जर्मन-जैकोबिन-समूहस्य सदस्यः आसीत् ।

चित्रम् - 3 - वियना-काङ्ग्रेसः
(1815)तमवर्षात् परं यूरोपः ।

परन्तु प्रशासनिकक्षेत्रे तेन क्रान्तिकारि-सिद्धान्तानां समावेशः कृतः यतः सम्पूर्णा व्यवस्था आधिक्येन तर्कसङ्गता कुशला च भवितुं शक्नुयात् । (1804) चतुरधिकाष्टादशशततम-ख्रिस्ताब्दस्य नागरिकसंहिता या सामान्यरूपेण नेपालियनस्य संहिता इति नाम्ना अपि ज्ञायते, अत्र जन्मनः आधारिताः विशेषाधिकाराः समाप्ताः आसन् । नेपालियनेन अधिनियमस्य समक्षे समानतायाः सम्पत्तेः च अधिकाराः सर्वेषां कृते सुरक्षिताः । नेपालियनसंहिता फ्रान्सशासनस्य अधीनानि यानि क्षेत्राणि आसन् तेषु अपि एषा संहिता प्रवर्तिता । डच्-गणतन्त्रे स्विट्-जर-लैण्डे इटल्यां जर्मन्यां च नेपालियनः प्राशासनिक-विभाजनानि सरलीकृतवान्, क्षेत्रस्वामित्व-व्यवस्था समापिता अपि च कृषकाः भूदासत्वात् भूस्वामित्व-व्यवस्थातः च मोचिताः । नगरेषु अपि येषां शिल्पकार-श्रेणी-सङ्घानां यत् नियमनम् आसीत् तदपि अपसारितम् । यातायातस्य सञ्चार-व्यवस्थाः चापि परिष्कृताः । कृषकैः शिल्पकारैः श्रमिकैः नवीनैः उद्योगपतिभिः च सद्यः प्राप्ता स्वतन्त्रता अनुभूता । उद्योगपतयः विशेषतया ये वस्तुनिर्मातारः लघु-उत्पादकाः आसन् ते अवगन्तुम् आरब्धवन्तः यत् समान-अधिनियमेन समान-मानकेन

चित्रम् - 4 - जर्मन्यां, ज्वेब्रकेन-नगरे, स्वतन्त्रतायाः वृक्षस्य रोपणम् ।

जर्मनचित्रकारेण कार्लकैस्पर-फ्रिट्ज-द्वारा रचितस्य एतस्य रङ्गरञ्जित-चित्रस्य विषयः फ्रेञ्च-सेनाभिः ज्वेब्रकेन-नगरस्य अधिग्रहणम् अस्ति । स्वीयैः नीलवर्णीयैः श्वेतवर्णीयैः रक्तवर्णीयैः च वेशैः ये परिचीयन्ते तादृशाः फ्रान्सीयाः सैनिकाः दमनकारिणां रूपेण प्रस्तुताः सन्ति तेषु केचन कृषकस्य वाहनं (वामतः) परिहरन्तः सन्ति केचन तेषु सैनिकेषु युवमहिलाः तुदन्ति (मध्यस्थः अग्रभागः) अपि च कञ्चित् कृषकम् आजानु यावत् नन्तु बाध्यं कुर्वन्ति । स्वतन्त्रतायाः वृक्षे या पट्टिका संश्लिष्यते, तस्यां जर्मनभाषया लिखितम् अस्ति तस्य अनुवादः अस्ति, “ अस्मत्सकाशात् स्वतन्त्रतां समानतां च स्वीकुर्वन्तु- इदं मानवतायाः आदर्शरूपम् अस्ति ”। इदं फ्रान्सीयानाम् एतत् कथनम् अभिलक्ष्य व्यङ्ग्यम् आसीत् यत् ते यानि क्षेत्राणि प्रविशन्ति स्म तत्र राजतन्त्रस्य विरोधं कृत्वा स्वयं मुक्तिदातारः भवन्ति स्म ।

भारमापकेन समानया च राष्ट्रियमुद्रया एकस्मात् क्षेत्रात् अन्यक्षेत्रेषु वस्तूनां पुञ्जीनां च गमनागमने सारल्यं भविष्यति ।

परन्तु जितक्षेत्रेषु फ्रान्सीयशासनं प्रति मिश्रितप्रतिक्रियाः आसन् । आरम्भे अनेकेषु स्थानेषु यथा हालैण्डे स्विट्-जरलैण्डे अनेकेषु अन्येषु च नगरेषु यथा ब्रसेल्स-मेञ्ज-मिलान-वारसा इत्येतेषु फ्रान्सीयसेनाः तथा स्वागतीकृताः यथा ताभिः सर्वेभ्यः स्वतन्त्रता उपहाररूपेण दत्ता स्यात् इति । परन्तु अयम् आरम्भिकः उत्साहः शीघ्रमेव शत्रुतारूपेण परिवर्तितः, यदा एतत् स्पष्टीभवति स्म यत् नवीनाः प्रशासनिक-व्यवस्थाः राजनैतिक-स्वतन्त्रतायाः अनुरूपं नासन् । वर्धितं राजस्वं, नियमनम् अपि च शेषं यूरोपं जेतुं फ्रेञ्चसेनायां बलात् सैन्यार्थं प्रवेशः जातः तस्मात् च महती हानिः जायते स्म तद् दृष्ट्वा तु अनुभूयते स्म यत् प्रशासनिक-परिवर्तनैः यः लाभः जातः सः तु अतिन्यूनः आसीत् ।

चित्रम् - 5 - रायनलैण्डस्य पत्रवाहकः लाइप्सिगात् आगच्छन् सः सर्वमपि नाशयति ।

अत्र नेपोलियनः (1813) त्रयोदशाधिकाष्टादशशततमे ख्रिस्ताब्दे जाते लाइप्सिग इत्यस्य युद्धे सः पराजितः भूत्वा फ्रान्सं प्रति गच्छन् पत्रवाहकस्य रूपेण दर्शितः अस्ति । तस्मात् स्यूतात् पतति प्रत्येकं पत्रे तेषां भूभागानां नामानि लिखितानि सन्ति येषु सः अधुना पराजयं प्राप्तवान् अस्ति ।

यूरोपे राष्ट्रवादस्य निर्माणम्

यदि भवन्तः अष्टादशशताब्दस्य मध्यकालस्य यूरोपस्य मानचित्रं पश्येयुः तर्हि तत्र तादृशानि राष्ट्र-राज्यानि न लप्स्यन्ते यथा अद्य सन्ति । यानि वयं जर्मनी इटली स्विट्जरलैण्ड इति एतेषां रूपेण जानीमः तानि सर्वाणि राजतन्त्राधीनानि डचीयेषु कैण्टन इत्येतेषु च विभक्तानि आसन् येषां शासकानां स्वायत्त-क्षेत्राणि आसन् इति । पूर्वि-यूरोपः मध्य-यूरोपः च निरङ्कुशानां राजतन्त्राणाम् अधीनौ आस्ताम् अपि च एतेषु क्षेत्रेषु विभिन्नाः जनाः निवसन्ति स्म । ते आत्मानं सामूहिक-परिचयवन्तः कस्याश्चित् समानसंस्कृतेः वा सहभागिनः वयमिति ते मन्यन्ते स्म । प्रायः ते पृथक् पृथक् भाषाभिः सम्भाषणं कुर्वन्ति स्म अपि च विभिन्नानां जातीयसमूहानां ते सदस्याः आसन् । उदाहरणार्थम् – आस्ट्रिया-हङ्गरीदेशयोः शासकं हैब्सबर्ग-साम्राज्यम् अनेकानि पृथक् पृथक् क्षेत्राणि जनसमूहान् च योजयित्वा निर्मितम् आसीत् । अत्र ऐल्प्स इत्यस्य टिरोलेन आस्ट्रिया सुडेटेनलैण्डेन च सह एव बोहोमिया इत्यपि सम्मिलितम् आसीत्, यत्रत्ये कुलीनवर्गे जर्मनभाषिणः आधिक्येन आसन् । हैब्सबर्ग-साम्राज्ये लाम्बार्डी वेनेशिया इति एतादृशाः इतालवी-भाषाभाषिणः प्रान्ताः अपि सम्मिलिताः आसन् । हङ्गरीयाम् अर्धाधिकाः जनाः मैग्यार इति भाषया सम्भाषन्ते स्म अपरञ्च अन्ये जनाः विभिन्न-भाषाणां प्रयोगं कुर्वन्ति स्म । गालीसियायां कुलीनवर्गः पोलिशभाषया सम्भाषते स्म । एतान् प्रभावशालिनः समूहान् अतिरिच्य हैब्सबर्ग-साम्राज्यस्य सीमारेखायाः आभ्यन्तरे व्यापकसङ्ख्याकाः कृषकाः अधीनत्वे निवसन्ति स्म – यथा उत्तरे बोहेमियनीयाः, स्लोवाकीयाः, कार्नि-ओलायां स्लोवेन्सीयाः, दक्षिणे क्रोएटीयाः जनाः, पूर्वस्मिन् ट्रान्सिल्वेनियायाः राउमनीयाः जनाः, एतादृशाः एव जनाः आसन् । एतादृशं पार्थक्यं सारल्येन राजनैतिक-ऐक्यस्य वर्धकः न आसीत् । एतेषां विभिन्न-समूहानां पारस्परिकस्य सामञ्जस्यस्य स्थापकं तत्त्वं केवलं सम्राजं प्रति सर्वेषां निष्ठामात्रम् एव आसीत् ।

राष्ट्रवादस्य राष्ट्रराज्यस्य च विचारः कथं प्रादुर्भूतः ?

2.1 कुलीनवर्गः नवीनः मध्यवर्गः च

सामाजिकस्य राजनैतिकस्य च रूपेण भूस्वामी कुलीनवर्गः यूरोपीय-महाद्वीपस्य प्रभुत्वशाली वर्गः आसीत् । एतस्य वर्गस्य सदस्याः कयाचित् सामूहिकया जीवनशैल्या च सम्बद्धाः आसन् या क्षेत्रीय-विभाजनेषु सर्वत्र व्याप्ता आसीत् । ते कुलीनवर्गीयाः ग्रामीणक्षेत्रेषु सम्पत्तेः नागर-प्रासादानां च स्वामिनः आसन् । राजनैतिकानां कार्याणां कृते तथा च उच्चवर्गमध्ये ते फ्रेञ्चभाषायाः प्रयोगं कुर्वन्ति स्म । तेषां कुटुम्बाः प्रायः वैवाहिकैः बन्धनैः परस्परं सम्बद्धाः भवन्ति स्म । परन्तु अयं शक्तिसम्पन्नः कुलीनवर्गः संख्यायाः दृष्ट्या कश्चित् लघुसमूहरूपः आसीत् । सम्पूर्णेषु जनेषु अधिकांशतः कृषकाः आसन् । पश्चिमे अधिकतरभूमौ शुल्कगृहवासिनः जनाः लघुकृषिजीविनः च कृषिकार्यं कुर्वन्ति स्म अपरञ्च पूर्व-मध्ययूरोपे भूमिः महत्सु भूस्वामिषु विभक्ता आसीत् यस्यां भूदासाः कृषिकार्यं कुर्वन्ति स्म ।

पश्चिम-मध्य-यूरोपस्य भागेषु औद्योगिकोत्पादनेन वाणिज्यस्य च वर्धनेन नगराणां विकासः वाणिज्यिकवर्गाणां च प्रादुर्भावः जातः येषाम् अस्तित्वं विपणिसम्बद्धे उत्पादने आश्रितम् आसीत् ।

काश्चन् महत्त्वपूर्णाः तिथयः

1797

नेपोलियनद्वारा इटलीदेशे कृताक्रमणं, नेपोलियन-युद्धानाम् आरम्भः

1814-1815

नेपोलियनस्य पतनं, वियना-शान्ति-सन्धिः

1821

यूनानीय-स्वतन्त्रतायै सङ्घर्षस्य आरम्भः

1848

फ्रान्से क्रान्तिः, आर्थिकसमस्यायां ग्रस्तानां शिल्पकाराणाम् औद्योगिकानां श्रमिकाणां च विद्रोहः, मध्यवर्गः संविधानस्य प्रतिनिध्यात्मकस्य सर्वकारस्य च स्थापनस्य याचनां करोति, इतालवीजनाः जर्मनीयाः मैग्यारीयाः पोलिशीयाः चेकीयाः इत्यादयः राष्ट्र-राज्यानां याचनां कुर्वन्ति ।

1859 – 1870

इटल्याः एकीकरणम्

1866-1871

जर्मन्याः एकीकरणम्

1905

हैब्सबर्गः आटोमनः इति द्वयोः साम्राज्ययोः स्लाव-राष्ट्रवादः दृढतां प्राप्नोति ।

इङ्ग्लैण्डे औद्योगिकीकरणम् अष्टादश-शताब्दस्य द्वितीये भागे अर्थात् उत्तरार्द्धे अभवत् परन्तु फ्रान्सस्य जर्मन्याः च राज्यानां केषुचित् भागेषु इदम् एकोनविंशति-शताब्दस्य काले एव अभवत् । एतस्याः प्रक्रियायाः फलस्वरूपेण नवीनाः सामाजिकाः समूहाः अस्तित्वम् आगताः ते समूहाः श्रमिकवर्गस्य जनैः मध्यवर्गीयैः उद्योगपतिभिः वणिग्भिः सेवाक्षेत्रस्य च जनैः निर्मिताः । मध्य-यूरोपे पूर्व-यूरोपे च एतेषां समूहानाम् आकारः नवदश-शताब्दस्य अन्तिमान् दशकान् यावत् लघुः आसीत् । कुलीनानां विशेषाधिकाराणां समाप्तेः परं शिक्षितानाम् उदारवादिनां मध्यवर्गाणां च मध्ये एव राष्ट्रियैक्यस्य विचाराः लोकप्रियाः अभवन् ।

2.2 उदारवादिनः राष्ट्रवादस्य के मानदण्डाः आसन् ?

यूरोपे नवदश-शताब्दस्य आरम्भिक-दशकेषु राष्ट्रिय-ऐक्यसम्बद्धाः विचाराः उदारवादेन उपसम्बद्धाः आसन् । उदारवादः अर्थात् Liberalism इति शब्दः लातिनभाषायाः मूलं Liber इति आधारितम् अस्ति यस्य अर्थः अस्ति “स्वतन्त्रः” इति । नवीनानां मध्यवर्गाणां कृते उदारवादस्य अभिप्रायः आसीत् जनाय स्वतन्त्रता अपि च अधिनियमदृशा सर्वेषां समानता इति । राजनैतिकरूपेण उदारवादः कस्यचित् एतादृशस्य सर्वकारस्य निर्माणाय सबलं कथयति स्म यः मतैक्येन निर्मितः स्यात् । फ्रान्सीयक्रान्तेः परम् उदारवादः निरङ्कुशस्य शासनस्य ख्रिस्त-पुरोहितवर्गस्य च विशेषाधिकाराणां समाप्तिकर्ता संविधानस्य तथा च संसदीयस्य प्रतिनिधि-सर्वकारस्य च पक्षधरः आसीत् । नवदश-शताब्दीयाः उदारवादिनः निजसम्पत्तेः स्वामित्वस्य अनिवार्यताविषये अपि सबलं कथयति स्म । परन्तु इदम् आवश्यकम् नासीत् यत् अधिनियमस्य समक्षे समानतायाः विचारः सर्वेषां कृते मताधिकारस्य (Suffrage) पक्षे आसीत् । भवन्तः स्मरन्तु यत् क्रान्तिकारी फ्रान्सः उदारवादिनः प्रजातन्त्रस्य प्रथमः राजनैतिकः प्रयोगः आसीत् अपि च तत्र मतदानस्य निर्वाचनस्य च अधिकारः केवलं सम्पत्तिमतां पुरुषाणाम् एव आसीत् । संपत्तिविहीनैः पुरुषैः महिलाभिः च राजनैतिक-अधिकाराः न प्राप्ताः आसन् अथवा तादृशेभ्यः पुरुषेभ्यः तथाविधाभ्यः महिलाभ्यः च एतादृशाः अधिकाराः न आसन् । केवलम् अल्पकालिकस्य जैकोबिन-शासनस्य काले सर्वेभ्यः वयस्कपुरुषेभ्यः मताधिकारः प्राप्तः आसीत् । परन्तु नेपोलियनस्य संहिताया पुनः सीमिताः मताधिकाराः प्रत्यानीताः अपि च तथा महिलाभ्यः अवयस्कस्थानं दत्तं तेन सहैव ताः महिलाः पितॄणां पत्नीनां च अधीनस्थाः कृताः । सम्पूर्णस्य नवदशशताब्दस्य विंशतिशताब्दस्य च आरम्भिकेषु वर्षेषु महिलाभिः सम्पत्तिविहीनैः पुरुषैः च समानानां राजनैतिक-अधिकाराणाम् अभ्यर्थना कृता तदर्थं च ते विरोधरूपेण आन्दोलनानि अपि अकुर्वन् ।

आर्थिकक्षेत्रे उदारवादः विपणीनां मुक्तये वस्तूनां पुञ्ज्याः च गमनागमने राज्यद्वारा स्थापितस्य नियन्त्रणस्य समाप्तिर्भवेत् इति पक्षे आसीत् । नवदश-शताब्दकाले विकसतां मध्यवर्गाणाम् इयं काचित् प्रबला याचना आसीत् । आयान्तु, वयं नवदश-शताब्दस्य पूर्वस्मिन् भागे जर्मन-भाषीय-क्षेत्राणाम् उदाहरणरूपेण प्रयोगं कृत्वा पश्यामः । नेपोलियनस्य प्राशासनिक-प्रयासैः असङ्ख्यानां लघुप्रदेशानां सम्मेलनेन एकोनचत्वारिंशत् राज्यानां कश्चित् महासङ्घः जातः । एतेषु प्रत्येकं राज्यस्य स्वीया मुद्रा अपि च मापनादिप्रणाली आसीत् । (1833) त्रयस्त्रिंशदधिकाष्टादशशततमे ख्रिस्ताब्दे हैम्बर्गात् न्यूरेम्बर्गं गत्वा स्ववस्तूनां विक्रेत्रा वणिजा एकादशेभ्यः सीमाशुल्ककेन्द्रेभ्यः भूत्वा गन्तव्यं भवति स्म, अपि च वारं वारं प्रायः पञ्चप्रतिशतं सीमाशुल्कं दातव्यं भवति स्म ।

शुल्कं प्रायः वस्तूनां भारस्य आकारस्य च अनुसारं स्थाप्यते स्म । यतो हि प्रत्येकं क्षेत्रस्य स्वीया काचित् परिमापनादिकस्य व्यवस्था आसीत् अतः गणनाकाले समयः अपेक्ष्यते स्म । यतोहि वस्त्रस्य परिमापकः ऐले (elle) इति आसीत् यस्य दैर्घ्यं स्थानपरिवर्तनेन सहैव न्यूनताम् आधिक्यं वा भजते स्म । यदि एकम् एले-परिमितं वस्त्रं फ्रैड्कफर्ट-नगरे क्रीयते चेत् 54.7 सेण्टीमीटर इति प्राप्यते स्म, मेञ्ज-नगरे 55.1 सेण्टीमीटर, इति, न्यूरेम्बर्ग-नगरे 65.6 सेण्टीमीटरपरिमितम्, अपि च फ्राईबर्ग-नगरे 53.5 सेण्टीमीटर इति भवति स्म ।

नवीनः वाणिज्यवर्गः कथयति स्म यत् एतादृश्यः उपर्युक्ताः परिस्थितयः आर्थिकस्य विनिमयस्य विकासस्य च बाधिकाः सन्ति अतः वाणिज्यवर्गः कस्यचित् एतादृशस्य एकीकृतस्य आर्थिकक्षेत्रस्य निर्माणस्य पक्षे स्वमतम् उपस्थापयति स्म यत्र वस्तूनां जनानां पुञ्ज्याः (धनराशेः) च गमनागमनं बाधारहितं भवेत् इति । (1834) चतुःत्रिंशदधिकाष्टादशशततमे ख्रिस्ताब्दे प्रशा इत्यनेन आरम्भे कृते सति समानशुल्क-सङ्घ-जाल-वेराइन (Zollverein) इति स्थापितं यत्र अधिकतराणि जर्मनराज्यानि सम्मिलितानि । अनेन सङ्घेन शुल्कावरोधाः समाप्तिं नीताः अपि च मुद्राणां च सङ्ख्या द्वयम् इति कृता या तस्मात् पूर्वं त्रिंशदधिका आसीत् । एतदतिरिच्य रेलमार्गस्य जालवत् विस्तारेण गतिशीलता वर्धापिता अपि च आर्थिकहिताः राष्ट्रिय-एकीकरणस्य सहायकाः कृताः । तस्मिन् काले विकसन्ती व्यापकराष्ट्रवादस्य भावनाः आर्थिक-राष्ट्रवादस्य धारया दृढीकृताः ।

2.3 (1815) पञ्चदशाधिकाष्टादशशततमात् ख्रिस्ताब्दात् परं कश्चित् नवीनः रूढिवादः

(1815) पञ्चदशाधिकाष्टादशशततमे ख्रिस्ताब्दे नेपोलियनस्य पराजयात् परं यूरोपीयसर्वकाराः रूढिवादस्य भावनया प्रेरिताः आसन् । रूढिवादिनः मन्यन्ते स्म यत् राज्यस्य समाजस्य च स्थापिताः पारम्परिकसंस्थाः, यथा – राजतन्त्रस्य (चर्च) ख्रिस्तालयस्य सामाजिकानां निम्नोच्चवर्गाणां सम्पत्तेः कुटुम्बस्य च संरक्षणं संस्थापनं च आवश्यकम् अस्ति । पुनरपि अधिकतराः रूढिवादिनः जनाः क्रान्तेः पूर्वतनकालस्य प्रत्यागमनं न इच्छन्ति स्म । नेपोलियनद्वारा आरम्भमाणैः परिवर्तनैः ते इदं विषयम् अवगन्तवन्तः यत् आधुनिकीकरणे राजतन्त्र-सदृशानां संस्थानां दृढीकरणे समर्थम् आसीत् इति । तत् आधुनिकीकरणं राज्यस्य शक्तिम् अतीव प्रभावसम्पन्नां द्रढां च कर्तुं शक्नोति स्म । एका आधुनिकी सेना कुशलाः राजपुरुषाः अधिकारिणः गतिशीला अर्थव्यवस्था, सामन्तवादस्य भूदासत्वस्य च समाप्तिः इति एते सर्वे यूरोपस्य निरङ्कुशेभ्यः राजतन्त्रेभ्यः शक्तिं प्रदातुं शक्नुवन्ति स्म ।

(1815) पञ्चदशाधिकाष्टादशशततमे ख्रिस्ताब्दे ब्रिटेनः रूसः प्रशा आस्ट्रिया इति एतादृश्यः शक्तयः याभिः मिलित्वा नेपोलियनः पराजितः आसीत् – यूरोपीय-शक्तीनां प्रतिनिधयः यूरोपस्य कृते कञ्चित् सन्धिं सज्जीकर्तुं वियनायां मिलितवन्तः । एतस्य सम्मेलनस्य (Congress) नेतृत्वम् आतिथ्यम् आस्ट्रियायाः कुलाधिपतिः ड्यूक-मैटरनिखः अकरोत् । अत्र प्रतिनिधयः (1815) पञ्चदशाधिकाष्टादशशततमीयां वियनासन्धिं (Treaty Of Vienna) सज्जीकृतवन्तः यस्य उद्देश्यं तेषां सर्वेषां परिवर्तनानां समाप्तिः आसीत् यानि नेपोलियन-युद्धानां काले जातानि आसन् । फ्रान्सीयस्य क्रान्तिकाले अपसारितं बूर्बोवंशस्य सत्ता तस्मै पुनः अर्पिता अपि च फ्रान्सः तेभ्यः क्षेत्रेभ्यः वञ्चितः आसीत् येषाम् अधिग्रहणं तेन नेपोलियनस्य शासने कृतम् आसीत् । फ्रान्सस्य सीमासु अनेकानि राज्यानि स्थापितानि यतः भविष्ये फ्रान्सः विस्तारं कर्तुं न शक्नुयात् ।

स्रोतः - खः _____

अर्थशास्त्रिणः राष्ट्रियार्थव्यवस्थायाः शब्दावल्या चिन्तयितुम् आरब्धवन्तः । ते चर्चयितुम् आरब्धवन्तः यत् राष्ट्रं कथं विकासं कर्तुं शक्नोति अपि च कीदृशाः आर्थिकप्रयासाः राष्ट्रस्य निर्माणे साहाय्यं कर्तुं शक्नुवन्ति । जर्मन्याः ड्यूबिञ्जन इत्यस्मिन् विश्वविद्यालये अर्थशास्त्रस्य आचार्यः फ्रिड्रिख-लिस्टः (Friedrich List) ; (1834) चतुःत्रिंशदधिकाष्टादशशततमे वर्षे अलिखत् – जाल्वेराइनस्य लक्ष्यम् आसीत् यत् जर्मनजनाः आर्थिकरूपेण कस्यचित् राष्ट्रस्य रूपेण सम्बद्धाः भवेयुः इति । तस्य चिन्तनम् आसीत् यत् यावत् सः आर्थिकस्थितिं बाह्यभागात् तस्य राष्ट्रस्य हितानां रक्षणं कृत्वा दृढीकरिष्यति तावत् एव आन्तरिकोत्पादकतां वर्धित्वा अपि करिष्यति । तेन प्रान्तीयानि हितानि परस्परं योजित्वा राष्ट्रियभावना अपि जागरणीया अपि च उत्थानं करणीयम् । जर्मनजनाः इदं तथ्यम् अवगतवन्तः यत् काचित् मुक्ता आर्थिकव्यवस्था एव राष्ट्रियभावनानां विकासाय एकमात्रः उपायः अस्ति ।

चर्चा कुर्वन्तु –

तेषां राजनैतिक-उद्देश्यानां विवरणं यच्छन्तु ये आर्थिकप्रयासैः प्राप्तुं शक्नन्ते इत्येतं विषयं प्रति लिस्ट-वर्यः आशावान् अस्ति ।

नूतनः शब्दः –

रूढिवादः – एतादृशं राजनैतिकदर्शनं यत् परम्परासु स्थापितसंस्थासु रीतिसु च बलाघातं करोति अपि च तीव्रपरिवर्तनानि परित्यज्य क्रमिकीयं समन्दं विकासाय च प्राथमिकतां दधाति ।

अतः उत्तरे नीदरलैण्डस्य राज्यं स्थापितम् । यत्र बेल्जियमः सम्मिलितः आसीत् अपि च दक्षिणे पीडमाण्ट इत्यस्मिन् जेनोआ इति योजितम् । प्रशा इत्यस्मै तस्य पश्चिमसीमासु महत्त्वपूर्णानि नूतनक्षेत्राणि दत्तानि अपरञ्च आस्ट्रियायै उत्तर-इटल्याः नियन्त्रणम् अर्पितम् । परन्तु नेपोलियनेन एकोनचत्वारिंशत् राज्यानां यः जर्मन-महासङ्घः स्थापितः आसीत्, सः यथावत् स्थापितः । पूर्वभागे रूसाय पोलेण्डस्य कश्चित् भागः दत्तः अपरञ्च प्रशायै सैक्सनी इत्यस्य कश्चित् भागः प्रदत्तः । एतस्य सर्वस्य प्रमुखः उद्देशः तेषां राजतन्त्राणां पुनःस्थापनम् आसीत् यानि नेपोलियनेन निरस्तीकृतानि आसन् । सहैव यूरोपे काचित् नवीना रूढिवादिन्याः व्यवस्थायाः स्थापनस्य लक्ष्यम् अपि आसीत् ।

(1815) पञ्चदशाधिकाष्टादशशततमे शताब्दे स्थापिताः रूढिवादि-शासनव्यवस्थाः निरङ्कुशाः आसन् । ताः आलोचनम् असहमतिं च न सोढुं शक्नुवन्ति स्म अपि च ताः तेषां गतिविधीनाम् अभिभवम् इष्टवत्यः याः निरङ्कुशानां सर्वकाराणां वैधताविषये प्रश्नान् कुर्वन्ति स्म । अधिकतराः सर्वकाराः सेन्सरशिप इत्यस्य नियमान् अरचयन् येषाम् उद्देश्यं वार्तापत्रेषु पुस्तकेषु नाटकेषु गीतेषु च व्यक्तानां तादृशानां तथ्यानां नियन्त्रणस्थापनम् आसीत् यैः फ्रान्सीयक्रान्त्या सम्बद्धाः स्वतन्त्रतायाः मुक्तेः च विचाराः दृग्गोचरी-भवन्ति स्म । परन्तु पुनरपि फ्रान्सीयक्रान्तेः स्मृतिः उदारवादिनः जनान् नैरन्तर्येण प्रेरयति स्म । नवीनायाः रूढिवादि-व्यवस्थायाः आलोचकाः उदारवादि-राष्ट्रवादिभिः उत्थापितः कश्चित् प्रमुखः विषयः आसीत् – मुद्रणसंस्थानां स्वातन्त्र्यम् इति ।

गतिविधिः

यूरोपस्य मानचित्रे तानि परिवर्तनानि चिह्नीकुर्वन्तु यानि वियनाकाङ्ग्रेसस्य कारणात् पुरतः आगतानि ?

चर्चा कुर्वन्तु –

व्यङ्ग्यकारः किं दर्शयितुं प्रयतते ?

चित्रम् – 6 – चिन्तकानां क्लब इति, (1820) विंशत्यधिकाष्टादशशततमख्रिस्ताब्दात् नातिदूरे रचितं किञ्चित् अनाम व्यङ्ग्यचित्रम् ।

वामतः या पट्टिका वर्तते तस्यां लिखितम् अस्ति – अद्यतनोपवेशनस्य महत्त्वपूर्णः प्रश्नः अस्ति – अस्माभिः कदा पर्यन्तं चिन्तकैः एव भाव्यम् इति ?

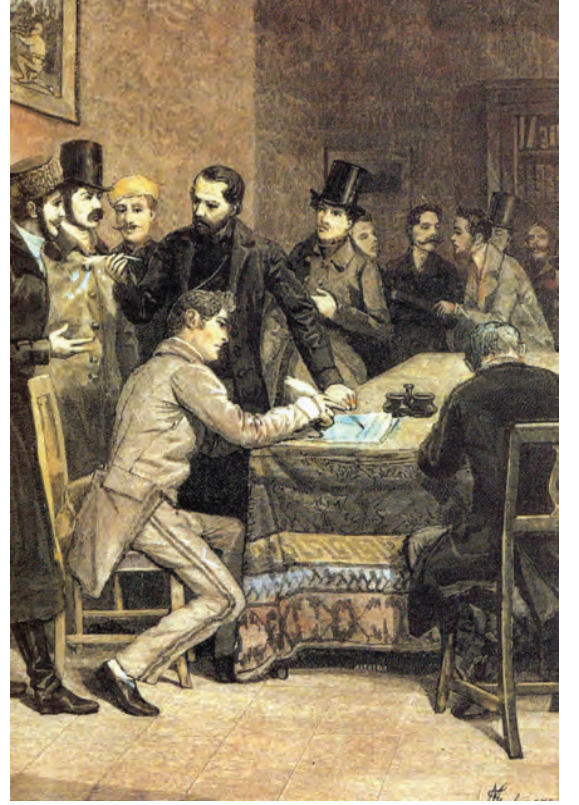
दक्षिणतः श्यामपट्टे क्लब इत्यस्य नियमानां सूची अस्ति यत्र निम्नलिखितं सम्मिलितम् अस्ति,

1. एतस्य सुशिक्षितस्य समाजस्य प्रथमः नियमः अस्ति मौनम् इति ।
2. एतादृश्याः कस्यापि स्थितेः रक्षणाय यदा एतस्य क्लब इत्यस्य कश्चित् सदस्यः भाषणस्य लोभेन ग्रस्तः भवेत्, तदा सदस्यानां प्रवेशे मुखपिधानकं वस्त्रं मुद्राः च वण्टयिष्यन्ते दास्यन्ते च इति ।

2.4 क्रान्तिकारी

1815) पञ्चदशशतिकाष्टादशशततमस्य ख्रिस्ताब्दस्य अनन्तर-वर्षेषु दमनभयात् नैके उदारवादिनः राष्ट्रवादिनः अन्तर्भूमिं गतवन्तः । अनेकेषु यूरोपीयराज्येषु क्रान्तिकारिणां प्रशिक्षणाय विचाराणां च प्रसाराय गुप्तसङ्घटनानि प्रादुर्भूतानि । तस्मिन् काले क्रान्तिकारी इत्यनेन अयम् अभिप्रायः आसीत् यत् सः राजतन्त्रीयानां व्यवस्थानां विरोधं कुर्यात् याः राजतन्त्रीयाः व्यवस्थाः वियनासन्धेः परं स्थापिताः आसन् । सहैव स्वतन्त्रतायै मुक्तये च प्रतिबद्धता अपि च सङ्घर्षशीलेन भाव्यम् इत्यपि क्रान्तिकारिणः अपेक्षयते स्म । अधिकतराः क्रान्तिकारिणः राष्ट्रराज्यानां स्थापनाम् एव स्वतन्त्रतायाः एतस्य सङ्घर्षस्य अनिवार्य-भागत्वेन अङ्गीकुर्वन्ति स्म ।

इटल्याः क्रान्तिकारी ज्युसेपी-मेत्सिनी अपि एतादृशः एव जनः आसीत् । तस्य जन्म (1807) सप्ताधिकाष्टादशशततमे ख्रिस्ताब्दे जेनोआ इत्यस्मिन् अभवत्, अपि च सः कार्बोनार्यः गुप्तसङ्घटनस्य सदस्यः जातः । यदा सः चतुर्विंशतिवर्षीयः युवकः आसीत् तदा सः लिगुरियायां क्रान्तेः कारणात् बहिष्कृतः । ततः परं तेन द्वयोः अन्तर्भूतसङ्घटनयोः स्थापना कृता । प्रथमं सङ्घटनम् आसीत् मार्सेयि इत्यस्मिन् यङ्ग-इटली इति द्वितीयः च आसीत् बर्न इत्यस्मिन् यङ्गयूरोप इति, येषां सदस्याः पोलैण्डे फ्रान्से इटल्यां जर्मनराज्येषु च समान-विचारकाः युवानः आसन् । मेत्सिनिवर्यस्य चिन्तनम् आसीत् यत् ईश्वरस्य इच्छानुसारं राष्ट्रमेव मनुष्याणां प्राकृतिकः कश्चित् घट्टः आसीत् । अतः इटली लघुराज्यानां प्रदेशानां च दासानाम् इव न स्थातुं शक्नोति स्म । तेन योजनं कृत्वा राष्ट्राणां व्यापकस्य सङ्घटनान्तरं एकीकृतस्य गणतन्त्रस्य संस्थापनं करणीयमेव आसीत् । अयम् एकीकरणम् एव इटल्याः मुक्तेः आधारः भवितुं शक्नोति स्म । तस्य एतस्य आदर्शस्य प्रारूपस्य च अनुकरणं कृत्वा जर्मन्यां फ्रान्से स्विट्जरलैण्डे पोलैण्डे च गुप्तानि सङ्घटनानि स्थापितानि । मेत्सिनिद्वारा राजतन्त्रस्य घोरविरोधं कृत्वा अपि च प्रजातान्त्रिकानां गणतन्त्राणां स्वीयैः स्वप्नैः मेत्सिनी रूढिवादिनः पराजितवान् । मैटरनिखः तम् अवदत् यत् – अस्माकं सामाजिक्याः व्यवस्थायाः सर्वाधिकः भयङ्करशत्रुः इति अस्ति ।

चित्रम् – 7 – ज्युसेपे मेत्सिनी बर्नः इत्यनयोः (1833)
त्रयस्त्रिंशदधिकाष्टादशशततमे ख्रिस्ताब्दे यङ्गयूरोपस्य स्थापना ।
गिआकोमो-मान्तेगाजायाः चित्रम् ।

क्रान्तीनां युगम् – 1830-1848

यथा यथा रूढिवादि-व्यवस्थापकैः स्वशक्तेः इतोऽपि द्रढीकरणाय प्रयासः कृतः, यूरोपस्य अनेकेषु क्षेत्रेषु उदारवादः राष्ट्रवादः च क्रान्त्या सह योजयित्वा द्रष्टुम् आरब्धः। इटल्याः जर्मन्याः च राज्यानि, आटोमन इत्यस्य साम्राज्यस्य राज्यानि, आयरलैण्डः पोलैण्डः च इति एतादृशानि एव क्षेत्राणि आसन्। एतासां क्रान्तीनां नेतृत्वम् उदारवादि-राष्ट्रवादिनः अकुर्वन् ये शिक्षिताः मध्यवर्गीयाः विशिष्टाः जनाः आसन्। एतेषु (प्रोफेसर) आचार्याः, विद्यालयीयाः अध्यापकाः, लिपिकाः वाणिज्ये संलग्नाः च मध्यमवर्गीयाः जनाः सम्मिलिताः आसन्।

प्रथमविद्रोहः फ्रान्से जुलैमासे (1830) त्रिंशदधिकाष्टादशशततमे ख्रिस्ताब्दे च अभवत्। बूर्बो-राजा, यः (1815) पञ्चदशाधिकाष्टादशशततमख्रिस्ताब्दात् परं रूढिवादि-प्रतिक्रियाकाले सत्तायां स्थापितः, अधुना उदारवादि-क्रान्तिकारिणः तस्य निष्कासनम् अकुर्वन्। तस्य स्थाने कश्चित् संवैधानिकं राजतन्त्रं स्थापितं यस्य अध्यक्षः लुई-फिलिपः आसीत्। मैटरनिखः एकदा एतां टिप्पणीम् अकरोत् यत् “यदा फ्रान्सः छिक्कां करोति तदा अवशिष्टयूरोपस्य अपि प्रतिश्यायः शैत्यं च जायते” जुलै-क्रान्त्या ब्रसेल्स-नगरे अपि विद्रोहः प्रसृतः यस्मात् कारणात् ब्रसेल्स इति यूनाइटेड-किङ्गडम-आफ-द-नीदरलैण्ड्स् इत्यस्मात् पृथक् अभवत्।

एका घटना यया सम्पूर्णयूरोपस्य शिक्षिते अभिजातवर्गे राष्ट्रियभावनायां सञ्चारः कृतः, सः आसीत्, यूनानस्य स्वतन्त्रतासङ्ग्रामः। पञ्चदशशताब्दात् यूनानः आटोमनसाम्राज्यस्य भागभूतः आसीत्। यूरोपे क्रान्तिकारिणः राष्ट्रवादस्य प्रगत्या यूनानीजनानां स्वातन्त्रतायाः कृते सङ्घर्षः (1821) एकविंशत्यधिकाष्टादशशततमे ख्रिस्ताब्दे आरब्धः। यूनाने राष्ट्रवादिनः निर्वासनकाले वसन्ति यूनानिभिः सह एव पश्चिमस्य यूरोपीयानाम् अनेकेषां जनानाम् अपि समर्थनं लब्धवन्तः ये प्राचीनां यूनानीसंस्कृतिं (Hellenism) प्रति सहानुभूतिवन्तः आसन्। कवयः कलाकाराः च अवदन् यत् यूनानः यूरोपीय-सभ्यतायाः पर्यङ्कः अस्ति इति अतः ते तं प्रशंसितवन्तः अपि च कस्यचित् मुस्लिम-साम्राज्यस्य विरोधे यूनानीयैः यत् सङ्घर्षः क्रियते स्म तदर्थं च जनमतम् एकत्रीकृतवन्तः। आङ्ग्लियः कविः लार्ड-बायरनः धनम् एकत्र कृतवान् अपि च अनन्तरकाले योद्धुम् अपि अगच्छत् यत्र (1824) चतुर्विंशत्यधिकाष्टादशशततमे ख्रिस्ताब्दे ज्वरेण तस्य मरणम् अभवत्। अन्ततः (1832) द्वात्रिंशदधिकाष्टादशशततमे ख्रिस्ताब्दे कुस्तुनतुनियायाः सन्धिना यूनानाय कस्यचित् स्वतन्त्रराष्ट्रस्य मान्यता प्रदत्ता।

3.1 रूमानी-कल्पना राष्ट्रियभावना च

राष्ट्रवादस्य विकासः केवलं युद्धैः क्षेत्रीयविस्तारैः चैव न अभवत्। राष्ट्रस्य यः विचारः आसीत् तस्य विकासे संस्कृत्या महत्त्वपूर्णं भूमिका निर्वोढा। कलया काव्येन कथया आख्यायिकया सङ्गीतेन च राष्ट्रवादिभावानां निर्माणाय विकासाय अभिव्यक्तये च साहाय्यं कृतम्। आयान्तु, वयं रूमानीवादं पश्येम तर्हि अवगमिष्यामः यत् सः तादृशस्य सांस्कृतिकस्य आनन्दोलनस्य रूपेण आसीत् यः विशिष्टप्रकारस्य राष्ट्रियभावस्य विकासं कर्तुम् इच्छति स्म।

चित्रम् – 8 – यूजीन-देलाक्रोआ, द-मसैकर-ऐट-किआस इति, 1824 ।

फ्रान्सीयचित्रकारः देलाक्रोआ-वर्यः सर्वेषु महत्त्वपूर्णेषु फ्रेञ्च-रूमानी-चित्रकारेषु कश्चिद् आसीत् । इदं विशालचित्रं (4.19मीटर-परिमितं x 3.54 मीटरपरिमितम्) एकां घटनां चित्रयति यत्र किऑस-द्वीपे उच्यते – तुर्कीयैः जनैः विंशतिसहस्रं यूनानीयाः मारिताः । देलाक्रोआवर्यः घटनां नाटकीयरूपेण विरच्य, महिलानां बालानां च पीडां केन्द्रीकृत्य विचित्रवर्णानां प्रयोगं कृत्वा दर्शकेषु संवेदनां जनयन् सः यूनानीयजनान् प्रति अन्यजनानां सहानुभूतिः भवेत् इति प्रकटनस्य प्रयासम् अकरोत् ।

सामान्यरूपेण रूमानीकलाकाराः कवयः च तर्कस्य वितर्कस्य अपि च विज्ञानस्य महिम्नः मण्डनस्य आलोचनम् अकुर्वन् तत्स्थाने भावनानाम् अन्तर्दृष्टेः रहस्यवादि-भावानाम् एव महत्त्वम् उक्तवन्तः । तेषां प्रयासः आसीत् यत् कस्यचित् सामूहिकस्य न्यासस्य अनुभूतिः कश्चित् सामूहिकातीतः च राष्ट्रस्य आधाररूपेण भवेत् इति ॥

जर्मनदार्शनिकः योहानः गाट्फ्रीडः तादृशाः च अन्ये चिन्तकाः प्रतिज्ञा-पूर्वकम् इदम् अवदन् यत् वास्तविकी जर्मनसंस्कृतिः जर्मन्याः सामान्यजनेषु (das volk) निहिता अस्ति इति । (volkgeist) यथार्थरूपेण राष्ट्रस्य आत्मनः प्राकट्यं लोकगीतैः जनकाव्यैः लोकनृत्यैः च जायते स्म । अतः लोकसंस्कृतेः एतेषां रूपाणां एकत्रीकरणम् अङ्कनं च राष्ट्रनिर्माणस्य परियोजनायै आवश्यकम् आसीत् ।

स्थानीयभाषासु बलप्रदानम् अपि च स्थानीयस्य लोकसाहित्यस्य एकत्रीकरणस्य उद्देश्यं केवलं प्राचीनायाः राष्ट्रियभावनायाः पुनः आनयनम् एव न आसीत् अपितु आधुनिकस्य राष्ट्रियसन्देशस्य अधिकान् जनान् यावत् प्रापणम् अपि आसीत् येषु अधिकतराः जनाः निरक्षरम् आसन् । अयं सिद्धान्तः विशेषतया पोलैण्डाय आसीत् यस्य विभाजनम् अष्टादशशताब्दस्य उत्तरार्द्धे रूसेन प्रशया आस्ट्रियया इत्यादिभिः महाशक्तिसम्पन्नदेशैः (great Powers) कृतम् आसीत् । यद्यपि पोलैण्डः अधुना स्वतन्त्रं भूक्षेत्रं नासीत् किन्तु सङ्गीतस्य भाषायाः च माध्यमेन राष्ट्रिया भावना चैतन्यं प्रापिता । उदाहरणार्थं – कैरोल-कुर्पिस्की राष्ट्रियसङ्घर्षस्य निजेन ऑपेरा इत्यनेन अपि च सङ्गीतेन गुणगानम् अकरोत् तथा च पोलेनेस-माजुरका-सदृशानि लोकनृत्यानि राष्ट्रियप्रतीकरूपेण परिवर्तितवान् ।

भाषा अपि राष्ट्रियभावनानां विकासे महत्त्वपूर्णं भूमिकाम् निरूढवती । रूसीयाधिग्रहणात् परं पोलिशभाषां विद्यालयेभ्यः बलपूर्वम् अपसार्य रूसीयभाषा प्रत्येकस्मिन् स्थाने प्रवेशिता प्रवर्तिता च । (1831) एकत्रिंशदधिकाष्टादशशततमे ख्रिस्ताब्दे, रूसं विरुध्य कश्चित् सशस्त्रविद्रोहः जातः यः अन्ततः अभिभूतः । एतस्य अनेके सदस्याः राष्ट्रवादिविरोधाय भाषायाः आयुधरूपेण प्रयोगं कृतवन्तः । ख्रिस्तालयीयेषु आयोजनेषु सम्पूर्णायां धार्मिकशिक्षायां पोलिश इति भाषायाः प्रयोगः जातः । परिणामतः व्यापकसङ्ख्याया पादरिजनाः पोलिशजनाः च कारागाराणि प्रवेशिताः । रूसीयाधिकारिणः तान् दण्डयितुं साइबेरियां प्रति प्रेषितवन्तः यतो हि ते रूसीयभाषायाः प्रचारं न करिष्यामः इति उक्तवन्तः । पोलिशभाषा रूसीयप्रभुत्वं विरुध्य सङ्घर्षस्य प्रतीकरूपेण दृष्टुम् आरब्धा ।

3.2 बुभुक्षा, समस्याः जनविद्रोहः च

(1830) त्रिंशदधिकाष्टादशशततमे दशके यूरोपे महत्यः समस्याः आसन् । नवदशशताब्दस्य प्रथमे भागे सम्पूर्णे यूरोपे जनसङ्ख्यायाः अत्यधिकं वर्धनम् अभवत् । अधिकतरेषु देशेषु ये जनाः वृत्तेः आजीविकायाः वा अन्वेषणं कुर्वन्ति स्म तेषां सङ्ख्या उपलब्ध-आजीविकायाः अपेक्षया अत्यधिका आसीत् । ग्रामीणक्षेत्रीया अतिरिक्ता जनसङ्ख्या अपि जनसम्मर्दयुक्तेषु निर्धनग्रामटिकासु वसितुम् आरब्धवती । नगरीयाः लघूत्पादकाः प्रायः इङ्ग्लैण्डतः आयातितेन यन्त्रेण निर्मितवस्त्रेण आधिक्येन प्रतिस्पर्धितुं बाध्याः आसन् । इङ्ग्लैण्डे औद्योगिकीकरणस्य स्तरः महाद्वीपात् उच्चतरः आसीत् । महाद्वीपीयैः जनैः इयं प्रतिस्पर्धा वस्त्रोद्योगे आधिक्येन सोढव्या भवति स्म यतो हि वस्त्रस्य उत्पादनं मुख्यतः गृहेषु लघुषु उद्योगागारेषु च भवति स्म अपि च केवलम् आंशिकरूपेण यन्त्रकृतम् आसीत् । यूरोपीयेषु तेषु क्षेत्रेषु यत्र कुलीनवर्गः अधुना अपि सत्तायाम् आसीत्, कृषकाः भूस्वामिना निश्चितशुल्कानां भार-कारणात्, दायित्वस्य भारकारणात् च आत्मानम् अस्वतन्त्रान् इति अनुभवन्ति स्म । खाद्यवस्तूनां मूल्यं महार्धतां प्रयाति स्म तस्मात् अपि च कस्मिंश्चित् वर्षे सस्यं नष्टं भवति स्म तस्मात् कारणात् नगरेषु ग्रामेषु च व्यापकरूपेण निर्धनता प्रसृता भवति स्म ।

ग्रिमबन्धूनां कथा --- लोककथाः राष्ट्रनिर्माणं च

ग्रिम्स-फेयरीटेल्सः इति कश्चित् प्रख्यातं नाम अस्ति । जैकब-ग्रिमः विल्हेल्म-ग्रिमः च इति एतयोः भ्रात्रोः जन्म क्रमशः (1785) पञ्चाशीत्यधिकसप्तदशशततमे ख्रिस्ताब्दे (1786) षडाशीत्यधिकसप्तदशशततमे ख्रिस्ताब्दे च जर्मन्याः हनाऊ-नगरे अभवत् । यस्मिन् काले एतौ द्वौ भ्रातरौ विधिशास्त्रस्य अध्ययनं कुरुतः स्म तस्मिन् काले एतौ द्वौ अपि निज-स्वाभाविकरुचिः अनुगुणं वैयक्तिकरूपेण निजमनोरञ्जनाय च लोककथानां सङ्ग्रहणं कर्तुम् आरब्धवन्तौ । तौ षड्वर्षाणि यावत् प्रतिग्रामं गत्वा एतत् एव कार्यं कृतवन्तौ । ते जनैः सह वार्त्तालापं कुरुतः स्म अपि च परम्परागतानां लोककथानां विषये अवगम्य ताः कथाः लेखनीबद्धाः कुरुतः स्म । एताः कथाः बालेभ्यः वृद्धेभ्यः च समानरूपेण नितरां रोचन्ते स्म । (1812) द्वादशाधिकाष्टादशशततमे ख्रिस्ताब्दे तौ एतादृशानां कथानां सङ्ग्रहस्य प्रथमप्रकाशनं कृतवन्तौ । अनन्तरतमे काले द्वौ अपि भ्रातरौ उदारवादिराजनीतौ सक्रियौ जातौ । (प्रेस) मुद्रणसम्बद्धायाः स्वतन्त्रतायाः आन्दोलने तौ विशिष्टां रुचिं धत्तवन्तौ । एतस्मिन् अन्तराले एव ते त्रयस्त्रिंशत्-खण्डात्मकं जर्मनभाषीयस्य शब्दकोशस्य अपि प्रकाशनं कृतवन्तौ ।

ग्रिमबन्धू फ्रान्सस्य उन्नतिं जर्मनसंस्कृत्याः कृते विभीषिकां मन्येते स्म । तौ विश्वसतः स्म यत् तौ याः कथाः सङ्गृहीतवन्तौ ताः विशुद्धरूपेण सत्यपूर्वकं च जर्मनीयभावनायाः अभिव्यक्तिं कुर्वन्ति । लोककथानां सङ्ग्रहणं भवेत् अपि च जर्मनीयभाषायाः विकासः भवेत् इत्येतदर्थं तौ यं प्रयासं कुरुतः कृतवन्तौ च तदेव फ्रासीय-प्रभुत्वस्य विरोधाय जर्मन्याः राष्ट्रिय-ख्याति-प्राप्तये कस्याश्चित् व्यापकयोजनायाः भागभूतः अस्ति इति तौ मन्येते स्म ।

चर्चा कुर्वन्तु –

राष्ट्रियपरिचयस्य निर्माणे भाषायाः लोकपरम्पराणां च यद् महत्त्वं वर्तते तस्य चर्चा कुर्वन्तु ।

चित्रम् – 9 – कृषक-विद्रोहः, 1848

(1848) अष्टाचत्वारिंशदधिकाष्टादशशततमः ख्रिस्ताब्दः कश्चित् एतादृशः एव अब्दः आसीत् । खाद्यादिवस्तूनाम् अभावात् पर्याप्त-आजीविकायाः अप्राप्तित्वात् च पेरिसीयाः जनाः विरोधाय राजमार्गान् आश्रितवन्तः । स्थाने स्थाने अवरोधकाः स्थापिताः अपि च लुयि-फिलिपः पलायेत् इति तदर्थं सः बाध्यः कृतः । राष्ट्रियसभया (National Assembly) कस्यचित् गणतन्त्रस्य घोषणा कृता अपि च उक्तं यत् एकविंशतिवयोमितोपरि वयस्कपुरुषेभ्यः मतदानस्य अधिकारः भवेत् तथा च कार्याधिकारः प्रतिभूतिपूर्वकं स्यात् इति । आजीविकायाः उपलब्धये राष्ट्रियशिल्पशालाः स्थापिताः ।

इतः पूर्वं (1845) पञ्चचत्वारिंशदधिकाष्टादशशततमे ख्रिस्ताब्दे सिलेसियायां तन्तुवायाः तान् कार्यस्य अनुबन्धकान् धारकान् विरुध्य विद्रोहम् अकुर्वन् ये तेभ्यः असाधितसामग्रीं दत्वा सिद्धवस्त्रं स्वीकुर्वन्ति स्म परन्तु तस्य न्यूनतमेन मूल्येन क्रयणं कुर्वन्ति स्म । पत्रकारेण विल्हेमवोल्केन सिलेसियायाः कस्यचित् ग्रामस्य घटनाः इत्थं प्रतिपादिताः –

एतेषु ग्रामेषु (18,000) अष्टादशसहस्रं जनसङ्ख्यकानां तन्तुवायानां व्यवसायः सर्वाधिकः व्यापकः अस्ति ---- श्रमिकाणां स्थितिः दयनीया अस्ति । कार्यार्थं व्यग्रजनैः लाभं स्वीकृत्य अनुबन्धकमिभिः या सामग्री तन्तुवायैः निर्माप्यते स्म तस्याः अवमूल्यनं कृतम् ---,

जूनमासस्य चतुर्थे दिनाङ्के मध्याह्ने द्विवादने तन्तुवायानां कश्चित् सम्मर्दः निजगृहात् निर्गतः अपि च पङ्क्तिद्वयेन गच्छन् अनुबन्धस्य धारकाणां गृहाणि प्राप्नोत् । ते अधिकपारिश्रमिकस्य अभ्यर्थनां कुर्वन्ति स्म अनुबन्धधारकेण तैः कर्मकरैः सह कदाचित् घृणापूर्णः व्यवहारः कृतः कदाचित् च तेषां भर्त्सनम् अपि क्रियते स्म । तदनन्तरं समवेताः जनाः अनुबन्धधारकाणां गृहाणि बलात् प्रविष्टवन्तः तथा च तत्र गृहे विद्यमानानि चाकचक्ययुक्तानि वातायनानि काष्ठवस्तूनि चीनमृत्तिकया निर्मितानि बहुमूल्यानि पात्राणि त्रोटितवन्तः ---- केनचित् अन्यजनसमूहेन भण्डागारगृहं प्रविश्य वस्त्रभाण्डागारं लुण्ठितं तत् च विलुण्ठ्य सर्वथा नष्टीकृतम् । अनुबन्धधारकः सकुटुम्बं प्रतिवेशिग्रामं पलायितवान् किन्तु तस्मै ग्रामे कश्चिदपि शरणं न दत्तवान् ।

चर्चा कुर्वन्तु –

सिलेसियायि-तन्तुवायानां विद्रोहस्य कारणानां वर्णनं कुर्वन्तु ।
पत्रकाराणां दृष्टिविषये च टिप्पणीं कुर्वन्तु ।

गतिविधिः

कल्पनां कुर्वन्तु यत् भवान् कश्चित् तन्तुवायः अस्ति, येन वस्तूनि परिवर्तमानानि दृष्टानि सन्ति, इति अस्य आधारेण काञ्चित् समाख्यां लिखन्तु ।

सः निजसाहाय्यर्थं सेनाम् आहूय चतुर्विंशतेः होराणाम् अनन्तरं प्रत्यागतवान् । तदनन्तरं यः पारस्परिकः सङ्घर्षः जातः तस्मिन् एकादशतन्तुवायाः गुलिकाप्रहारेण हताः ।

3.3 (1848) अष्टाचत्वारिंशदधिकाष्टादशशततमः ख्रिस्ताब्दः : उदारवादिनां क्रान्तिः

(1848) अष्टाचत्वारिंशदधिकाष्टादशशततमे ख्रिस्ताब्दे यदा अनेकेषु यूरोपीयदेशेषु निर्धनतया अनाजीविकया बुभुक्षया च ग्रस्ताः कृषकाः श्रमिकाः च विद्रोहं कुर्वन्ति स्म तदा तेषां समानान्तरे स्थाने एव मध्यवर्गीयाणां काचित् क्रान्तिः अपि भवति स्म । फरवरीमासे (1848) अष्टाचत्वारिंशदधिकाष्टादशशततमे ख्रिस्ताब्दे याः घटनाः प्रवृत्ताः तासां परिणामतः राजा राजसिंहासनं त्यक्तवान् अपि च कस्यचित् गणतन्त्रस्य घोषणा कृता या सर्वेषां पुरुषाणां सार्वजनिकमताधिकारे आधारिता आसीत् । यूरोपीयेषु अन्येषु भागेषु यत्र अधुना पर्यन्तं स्वतन्त्रराष्ट्र-राज्यानि अस्तित्वं न आगतानि आसन् – यथा – जर्मनी, इटली, पोलैण्डः, आस्ट्रो-हङ्गेरियन इति साम्राज्यानि । तत्रत्यानाम् उदारवादिनां मध्यवर्गीयाणां स्त्रियः पुरुषाः च संविधान-वादस्य अभ्यर्थनां राष्ट्रियस्य एकीकरणस्य अभियाचनाया सह योजितवन्तः । ते वर्धमानेन जनानाम् असन्तोषेण लाभं प्राप्तवन्तः अपि च कस्यचित् राष्ट्र-राज्यस्य निर्माणस्य अभियाचनाम् अग्रे वर्धापितवन्तः । इदं राष्ट्र-राज्य-संविधानं प्रेस इत्यस्य स्वतन्त्रता स्यात् अपि च सङ्घटनरचनस्य स्वातन्त्र्यं स्यात् इति एतादृशेषु संसदीयसिद्धान्तेषु आधारितम् आसीत् ।

जर्मनीयक्षेत्रेषु व्यापकसङ्ख्याया राजनैतिकैः सङ्घटनैः फ्रैङ्कफर्टनगरे मिलित्वा कस्मिंश्चित् सर्व-जर्मन-नेशनल-एसेम्बल्याः पक्षमतदानस्य निर्णयः स्वीकृतः । मै-मासस्य अष्टादशदिनाङ्के (1848) अष्टाचत्वारिंशदधिकाष्टादशशततमे ख्रिस्ताब्दे च , एकत्रिंशदधिकाः अष्टशतं निर्वाचितः प्रतिनिधयः कञ्चित् सम्प्रचलनं गत्वा फ्रैङ्कफर्ट-संसदि निजस्थानं गृहीतवन्तः । इयं संसद् सेण्ट-पाल-चर्च इत्यस्मिन् आयोजिता । ते एकस्मै जर्मनराष्ट्राय कस्यचित् संविधानस्य प्रारूपं सज्जीकृतम् । एतस्य राष्ट्रस्य आध्यक्ष्यं कस्मैश्चित् एतादृशाय नृपाय अर्पितं येन संसदः अधीने स्थातव्यः आसीत् । यदा प्रतिनिधयः अवदन् यत् अधुना प्रशायाः राजा राजसिंहासनम् अलङ्कुर्यात् इति निवेदितवन्तः तदा तेषां प्रतिनिधीनां निवेदनम् अस्वीकृत्वा तादृशानां नृपाणां साहाय्यं कृतं ये निर्वाचितसभायाः विरोधिनः आसन् । यत्र कुलीनवर्गस्य सेनायाः च विरोधः वर्धितः, तत्र चैव संसदः सामाजिकाधारः कृशताम् उपयातः । संसदि मध्यवर्गीयाणां प्रभावः आधिक्येन आसीत् ते कर्मकराणां श्रमिकाणां च अभियाचनानां विरोधं कृतवन्तः तस्मात् ते, तैः प्रदत्तेन समर्थनेन हीनाः सञ्जाताः । अन्ते सैनिकाः आहूताः अपि च सभा निरस्तीभवितुं बाध्या जाता ।

उदारवादिनः आन्दोलनाभ्यन्तरे महिलाभ्यः अपि राजनैतिकाः अधिकाराः प्रदीयेरन् इति विषयः विवादास्पदः आसीत् यद्यपि आन्दोलने वर्षेभ्यः व्यापकसङ्ख्या महिलाः सक्रियरूपेण भागं स्वीकृतवत्यः आसन् । महिलाः स्वीयानि राजनैतिकानि सङ्घटनानि स्थापितवत्यः, वार्तापत्राणाम् आरम्भं कृतवत्यः राजनैतिकेषु उपवेशनेषु प्रदर्शनेषु सम्प्रचलनेषु च भागं स्वीकृतवत्यः । एतस्य सर्वस्य घटनाचक्रस्य अनन्तरमपि ताः सभायाः निर्वाचनकाले मताधिकारात् वञ्चिताः आसन् ।

नूतनशब्दः –

नारीवादः – स्त्रीणां पुरुषाणां च सामाजिकस्य आर्थिकस्य राजनैतिकसमानतायाः च चिन्तनस्य आधारेण महिलानाम् अधिकाराणां हितानां च बोधः ।

स्रोतः ग

स्वतन्त्रतायाः समानतायाः च महिलाभ्यः कः अर्थः आसीत् ?

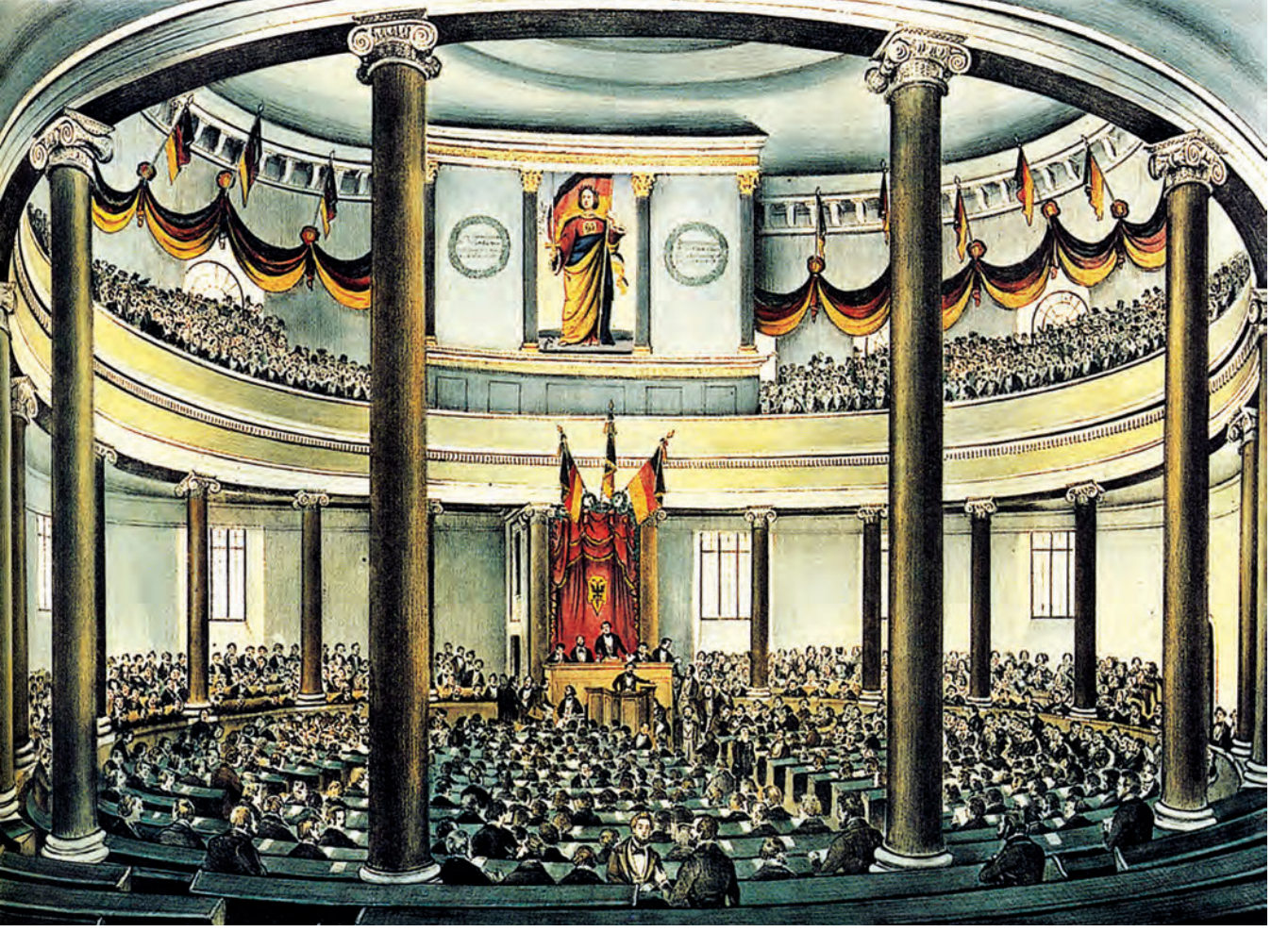
उदारवादी राजनीतिज्ञः कार्लवेल्लरः यः फ्रैकफर्ट-संसदः कश्चित् निर्वाचितसदस्यः आसीत् सः निम्नलिखितान् विचारान् अभिव्यक्तवान् – प्रकृत्या पुरुषाः महिलाः च पृथक् पृथक् कार्याणि कर्तुं संरचिताः -- पुरुषः यः स्त्रीपुरुषयोर्मध्ये बलिष्ठः निर्भीकः मुक्तः च अस्ति, तस्मै प्रकृत्या तादृशं सामर्थ्यं प्रदत्तम् अस्ति यत् सः परिवारस्य भरणं पोषणं च कर्तुं शक्नोति । पुरुषः वैधानिकोत्पादनस्य प्रतिरक्षायाः च क्षेत्रेषु सार्वजनिकानां कार्याणां कृते अस्ति । महिला या निर्बला अन्यस्य उपरि आश्रिता वराकी च अस्ति तस्यै पुरुषद्वारा क्रियमाणायाः सुरक्षायाः आवश्यकता अस्ति । तस्याः कार्यं बालानां रक्षणं पालनं परिवारस्य च पोषणम् इति अस्ति ।

एतस्य भेदभावपूर्णस्य व्यवहारस्य अनन्तरं किम् अस्मभ्यं कश्चित् अन्यत् अपि प्रमाणम् आवश्यकं यत् लिङ्गविषयिणी समानता परिवारस्य मेलनं सौहार्दभावं गरिमाणं च भयाक्रान्तं करिष्यति ?

लुयजे-आटो-पीटर्सः (1819-95) काचित् राजनैतिकी कार्यकर्त्री आसीत् तथा महिलानां पत्रिकायाः ततः परं च कस्यचित् नारीवादिनः राजनैतिकस्य सङ्घटनस्य स्थापनाम् अकरोत् । तस्याः वार्तापत्रस्य (21, अप्रिल्, 1849) प्रथमे अङ्के निम्नलिखितं सम्पादकीयं प्रकाशितम् – आयान्तु, पृच्छामः यत् कति पुरुषाः स्वतन्त्रतायाः कृते सर्वस्वम् अर्पयितुं सन्नद्धाः सन्ति अपि च तादृशान् विचारान् दधति, किं ते सर्वेषां जनानां स्वतन्त्रतायै सज्जाः भवेयुः ? यदा ते एतस्मिन् सन्दर्भे प्रक्षयन्ते तदा ते सारल्येन उत्तरिष्यन्ति - आम् ! इति यद्यपि तेषां महान्तः प्रयासाः केवलम् अर्धं मानवजातेः लाभाय सन्ति अर्थात् पुरुषाः एव एतैः प्रयासैः लाभान्विताः भविष्यन्ति इति । परन्तु स्वतन्त्रता तु अविभाज्या अस्ति । अतः स्वतन्त्रपुरुषाः परतन्त्रतावृत्ताः न भवितुम् इच्छन्ति इत्थं ते न स्वीकुर्वन्ति ।

तस्य एव वार्तापत्रस्य केनचित् अनामपाठकेन जून-मासस्य पञ्चविंशतिदिनाङ्के (1850) पञ्चाशदधिकाष्टादशशततमे ख्रिस्ताब्दे संपादकाय निम्नलिखितं पत्रं प्रेषितम् ---

महिलाः राजनैतिकाधिकारेभ्यः वञ्चिताः भवेयुः इति निश्चयेन अतार्किकम् अविवेकपूर्णं च अस्ति अपरञ्च ताभ्यः सम्पत्तेः अधिकारः अस्ति यस्याः ताः प्रयोगं कुर्वन्ति अपि च दायित्वस्य अपि निर्वहणं कुर्वन्ति यद्यपि ताः तादृशान् लाभान् न प्राप्नुवन्ति यादृशान् लाभान् पुरुषाः प्राप्नुवन्ति इति .. एतादृशः अन्यायः किमर्थं भवति ? किम् एतत् लज्जास्पदं नास्ति यत् मूर्खतमाय पशुपालकाय मतदानस्य अधिकारः अस्ति सः अधिकारः च केवलम् एतस्मात् कारणात् अस्ति यतो हि सः पुरुषः अस्ति परन्तु योग्यतमाभ्यः महिलाभ्यः याश्च पर्याप्ताः सम्पत्तिसम्पन्नाः अपि भवन्ति, तादृशीभ्यः अपि मतदानस्य अधिकारः न भवति ताः वञ्चयन्ते यद्यपि ताः राज्यस्य संरक्षणे पोषणे च महान्तं योगदानं साहाय्यं च कुर्वन्ति ।

चित्रम् – 10 – सेण्ट-पालस्य ख्रिस्तालये फ्रैड्कफर्ट-संसद, समकालिकं वर्णमयं चित्रम् । उपरितन्यां वामदीर्घायां महिलाः उपविष्टाः सन्ति ।

यदा सेण्ट-पाल-ख्रिस्तालये फ्रैड्कफर्ट-संसदः सभा आयोजिता आसीत् तदा महिलाः केवलं प्रेक्षकाणां रूपेण दर्शकदीर्घायां स्थातुम् आदिष्टाः आसन् । यद्यपि रूढिवादिनः शक्तिमन्तः जनाः (1848) अष्टाचत्वारिंशदधिकाष्टादशशततमे ख्रिस्ताब्दे उदारवादस्य आन्दोलनं शमयितुं साफल्यं प्राप्तवन्तः, परन्तु ते पुरातन-व्यवस्थाः परिवर्तयितुं न शक्तवन्तः । नृपाः एतत् अवगतवन्तः यत् उदारवादस्य राष्ट्रवादस्य च समर्थकेभ्यः क्रान्तिकारिभ्यः राज्यानिदत्त्वा एव क्रान्तेः दमन-चक्रस्य च समाप्तिः कर्तुं शक्यते स्म । अतः (1848) अष्टाचत्वारिंशदधिकाष्टादशशततम-ख्रिस्ताब्दस्य अनन्तरकालिकेषु वर्षेषु मध्ययूरोपस्य पूर्वयूरोपस्य च निरङ्कुशैः राजतन्त्रैः तेषां सर्वेषां परिवर्तनानाम् आरम्भः कृतः यानि पश्चिम-यूरोपे (1815) पञ्चदशाधिकाष्टादशशततमवर्षात् पूर्वं जातानि आसन् । अनेन प्रकारेण हैब्सबर्ग-अधिकृतेषु क्षेत्रेषु रूसे च भूदासत्वस्य प्रचलनं दासं क्रीत्वा च यः श्रमः कार्यते स्म सः समाप्तिं नीतः । हैब्सबर्गस्य शासकाः हङ्गेरीदेशस्य जनेभ्यः प्रभूतां मुक्ततां प्रदत्तवन्तः यद्यपि एतस्मात् निरङ्कुशाः मैग्यार इत्येते शासकाः अपि सारल्येन शासनं प्राप्तवन्तः ।

चर्चा कुर्वन्तु –

उपरि उद्धृतैः त्रिभिः लेखकैः महिला-अधिकाराणां विषये ये विचाराः प्रकटिताः तेषां परस्परं तुलनां कुर्वन्तु । समुपस्थापितैः विचारैः उदारवादिन्याः विचारधारायाः विषये किं स्पष्टीभवति ?

नूतनशब्दः –

विचारधारा – एतादृशाः विचाराः यैः कस्याश्चित् विशिष्टायाः सामाजिक्याः राजनैतिक्याः दृष्टेः सूचना प्राप्यते ।

जर्मन्याः इटल्याः च संरचना

4.1 जर्मनीदेशः - किं सेना राष्ट्रस्य निर्मात्री भवितुं शक्नोति ?

(1818) अष्टाचत्वारिंशदधिकाष्टादशशततमात् ख्रिस्ताब्दात् परं यूरोपे राष्ट्रवादस्य जनतन्त्रेण क्रान्त्या च पार्थक्यं जायमानम् आसीत् । राज्यस्य सत्तायाः वर्धनाय सम्पूर्णे च यूरोपे राजनैतिकस्य प्रभुत्वस्य प्राप्तये रूढिवादिनः प्रायः राष्ट्रवादस्य भावनानां प्रयोगं कृतवन्तः ।

वयम् एतां प्रक्रियाम् इत्थम् अपि द्रष्टुं शक्नुमः यतः जर्मनी इटली च इति एकीकृतं भूत्वा राष्ट्रराज्यत्वेन जाते । यथा भवन्तः द्रष्टवन्तः – राष्ट्रवादिभावनाः मध्यवर्गीयेषु जर्मनजनेषु अतिव्याप्ताः आसन् अपि च ते (1848) अष्टाचत्वारिंशदधिकाष्टादशशततमे ख्रिस्ताब्दे जर्मनमहासङ्घस्य विभिन्नक्षेत्राणि योजयित्वा केनचित् निर्वाचितसंसदा शासितस्य राष्ट्रराज्यनिर्माणस्य प्रयासं कृतवन्तः आसन् । परन्तु राष्ट्रनिर्माणस्य अयम् उदारवादी आरम्भः राजतन्त्रेण सेनाशक्त्या च पराभवं नीतः । प्रशाराज्यस्य महान्तः भूस्वामिनः (Junkers) अपि तेषां समर्थनं कृतवन्तः । ततः परं प्रशाराज्येन राष्ट्रियैकीकरणस्य आन्दोलनस्य नेतृत्वनिर्वहणं कृतम् । तस्य प्रमुखः मन्त्री, आटो-वान-बिस्मार्कः एतस्याः प्रक्रियायाः जनकः आसीत् येन प्रशा-राज्यस्य सेनायाः राजपुरुषेभ्यः च साहाय्यं स्वीकृतम् । सप्तवर्षाभ्यन्तरे आस्ट्रिया डेन्मार्कः फ्रान्स इति एतेषु त्रिषु युद्धेषु प्रशा विजयं प्राप्नोत् इति अपि च एकीकरणस्य प्रक्रिया पूर्तिं गता । जनवरीमासे (1871) एकसप्तत्यधिकाष्टादशशततमे ख्रिस्ताब्दे, वर्सायि जाते एकस्मिन् उत्सवे प्रशाराज्यस्य राजा विलियम-प्रथमः जर्मन्याः सम्राट् इति रूपेण घोषितः ।

जनवरीमासस्य अष्टादशदिनाङ्के (1871) एकसप्तत्यधिकाष्टादशशततम-ख्रिस्ताब्दीये प्रातः काले अतीव शैत्यम् आसीत् । जर्मनराज्यानां राजकुमारैः सेनायाः प्रतिनिधिभिः प्रमुखमन्त्रिभिः आटो-वान-बिस्मार्क-सहितैः प्रशायाः महत्त्वपूर्णमन्त्रिभिः च वर्सायस्य प्रासादास्य अतिशैत्ययुक्ते काचप्रासादे (हॉल ऑफ मिरर्स) एकम् उपवेशनम् आयोजितम् । सभया प्रशाराज्यस्य कायजर-विलियम-प्रथमस्य नेतृत्वे नूतन-जर्मन-साम्राज्यस्य घोषणा कृता ।

जर्मन्यां राष्ट्रनिर्माणप्रक्रिया प्रशाराज्यस्य शक्तेः प्रभुत्वं दर्शयति स्म । नूतनराज्येन जर्मन्याः मुद्रा वित्तीयव्यवस्थायाः विधि-व्यवस्थायाः नैयायिक-व्यवस्थायाः च आधुनिकीकरणे अतीव बलाघातः कृतः अपि च प्रशाद्वारा कृतप्रयासाः तद्वद्वारा प्रवर्तनं च इत्येतैः अवशिष्टजर्मन्याः कृते प्रायः कस्यचित् आदर्शप्रारूपस्य कार्यं कृतम् ।

4.2 इटली

जर्मन्याः इव इटलीदेशे अपि राजनैतिक-विखण्डनस्य कश्चित् सुविस्तृतः इतिहासः आसीत् । इटलीदेशः अनेक-वंशानुगत-राज्येषु बहुराष्ट्रिय-हैब्सबर्ग-साम्राज्ये च विभक्तः आसीत् ।

चित्रम्- 11 – आन्तोन-वॉन-वर्नरस्य कृतिः, वर्सायस्य हॉल-ऑफ-मिरर्स इत्यस्मिन् जर्मनसाम्राज्यस्य घोषणा ।

चित्रमध्ये कायजरस्य प्रशाराज्यस्य सेनायाः च सैन्यप्रमुखः (जनरल) वान-रून-महोदयः स्थितः अस्ति । तस्य पार्श्वे अस्ति बिस्मार्कमहोदयः । एतां विशालकृतिं (2.7मीटरपरिमितं X 2.7 मीटरपरिमितं) चित्रकारः बिस्मार्कमहोदयस्य (1885) पञ्चाशीत्यधिकाष्टादशशततमे ख्रिस्ताब्दे सप्ततितमे जन्मदिवसावसरे तस्मै उपहाररूपेण दत्तवान् आसीत् ।

चित्रम् – 12 – जर्मन्याः एकीकरणं (1866 - 71)।

नवदश-शताब्दमध्ये इटलीदेशः सप्तसु राज्येषु विभक्तः आसीत् येषु केवलम् सार्डिनियापीडमाण्ट इति राज्ये कस्यचित् इतालवी-राजकुलस्य शासनम् आसीत्। उत्तरीयभागः आस्ट्रियायी-हैब्सबर्गाणाम् अधीने आसीत्, मध्यवर्तिकक्षेत्रेषु पोपस्य शासनम् आसीत् अपि च दक्षिणक्षेत्रं स्पेनस्य बूर्बो इति नृपाणाम् अधीने आसीत्। इतालवी-भाषया अपि सामूहिकरूपं न अधिगतम् आसीत् अपि च अधुनापर्यन्तं तस्याः विविध-क्षेत्रीयाणि स्थानीय-रूपाणि च आसन्।

(1830) इति दशके ज्युसेपे मेत्सिनी एकीकृतस्य इतालवी-गणराज्यस्य कृते कस्यचित् सुविचारित-कार्यक्रमस्य प्रस्तुतेः प्रयासम् अकरोत्। तेन निज-उद्देश्यानां प्रसाराय यङ्ग-इटली इति नामकं कश्चित् गुप्तसङ्घटनम् अपि रचितम्। 1831 इत्यस्मिन् अपि च 1848 इत्यस्मिन् क्रान्तिकारि-विद्रोहाणां विफलतया युद्धस्य माध्यमेन इतालवी-राज्यानां योजनस्य दायित्वम् अधुना सार्डिनियापीडमाण्ट इति राज्यस्य शासकस्य विक्टर-इमेनुएल-द्वितीयः इत्यस्य आसीत्। एतस्य क्षेत्रस्य शासकस्य अभिजातवर्गस्य दृष्ट्या एकीकृत-इटलीदेशः तेषां कृते आर्थिक-विकासस्य राजनैतिक-प्रभुत्वस्य च सम्भावनाः उत्पादयति स्म। मन्त्रीप्रमुखः काबूरः यः इटलीदेशस्य प्रदेशानाम् एकीकरणाय आन्दोलनानां नेतृत्वम् अकरोत्, सः न तु कश्चित् क्रान्तिकारी आसीत् न च एव जनतन्त्रे एव तस्य विश्वासः आसीत्। इतालवी-भाषायाः अपेक्षया फ्रेञ्चभाषया समीचीनतया भाषते स्म। फ्रान्सेन सह सार्डिनिया-पीडमाण्ट इति राज्यस्य कश्चित् चतुरः कूटनीतिक-सन्धिः, यस्य मूले काबूरस्य चिन्तनम् आसीत् तेन सन्धिना सार्डिनिया-पीडमाण्ट-राज्ये 1859 इत्यस्मिन् ख्रिस्ताब्दे आस्ट्रियायी-सैन्यदलानि पराजितुं साफल्यम् अवाप्तम्।

चित्रम् – 13 - व्यङ्ग्यचित्रम् – जर्मनराइखस्टैगः संसदि आटो-वॉन-बिस्मार्कः, फिगारो इत्यस्मात्, वियना, 5 मार्चमासः 1870।

गतिविधिः

एतस्य व्यङ्ग्यचित्रस्य वर्णनं करोतु। इत्यस्मिन् बिस्मार्कस्य संसदः च निर्वाचितस्य डेप्यूटीज इत्यस्य मध्ये कीदृशः सम्बन्धः दृश्यते? अत्र चित्रकारः लोकतान्त्रिक-प्रक्रियाणां कीदृशीं व्याख्यां कर्तुम् इच्छति?

नियमितसैनिकान् अतिरिच्य ज्युसेपे-गैरीबाल्डी इत्यस्य नेतृत्वे अनल्पाः सशस्त्राः स्वयंसेवकाः एतस्मिन् युद्धे भागं गृहीतवन्तः । 1860 ग वर्षे ते दक्षिण-इटलीदेशस्य द्वयोः सिसिलिय इत्येतयोः राज्यं प्रविष्टवन्तः अपि च स्पेनी-शासकानाम् अपसाराणाय स्थानीय-कृषकाणां समर्थनं प्राप्तुं साफल्यं प्राप्तवन्तः । 1861 इति वर्षे इमेनुएल-द्वितीयः एकीकृतायाः इटलीदेशस्य नृपत्वेन घोषितः । परन्तु इटलीदेशस्य अधिकांश-निवासिषु यत्र निरक्षरतायाः मात्रा अत्यधिका आसीत्, अधुना अपि उदारवादिन्या राष्ट्रवादिन्या च विचारधारया अनभिज्ञाः आसन् । दक्षिण-इटलीदेशे ये सामान्य-कृषकाः गैरीबाल्डी इत्यस्य समर्थनं कृतवन्तः, ते इटालिया (Italia) इत्यस्य विषये कदाचिद् अपि न श्रुतवन्तः आसन् अपि च ते मन्यन्ते स्म यत् ला-टालिया, विकटर-इमेनुएल इत्यस्य भार्या आसीत् ।

4.3 ब्रिटेनस्य विचित्रकथा

केचन विद्वान्सः इमं तर्कम् उपस्थापितवन्तः यत् राष्ट्रस्य अथवा राष्ट्रराज्यस्य प्रारूपम् अथवा आदर्शः ग्रेट-ब्रिटेन इति अस्ति । ब्रिटेने राष्ट्रराज्यस्य निर्माणं सहसा जातायाः अव्यवस्थायाः क्रान्तेः च परिणामरूपः नासीत् ।

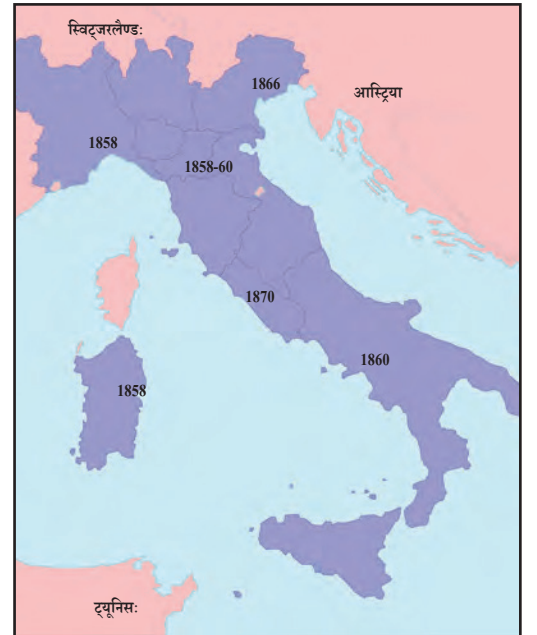
चित्रम् – 14 (क) - एकीकरणात् पूर्वं इटलीदेशस्य राज्यानि, 1858

तत् कस्याश्चित् दीर्घं कालं यावत् प्रवर्तमानायाः प्रक्रियायाः परिणामः आसीत् । अष्टादशशताब्दात् पूर्वं ब्रितानीराष्ट्रम् एव नासीत् । ब्रितानीये द्वीपसमूहे ये जनाः निवसन्ति स्म ते आङ्ग्लियाः वेल्श आयरिश इति आसन् एतादृशानां जनानां प्रमुखपरिचयः नृजातीय (Ethnic) इति रूपेण आसीत् । एतेषां सर्वेषां जातीयसमूहानां स्वीयाः सांस्कृतिक्यः राजनैतिक्यः च परम्पराः आसन् ।

गतिविधिः

चतुर्दशं चित्रं (क) पश्यतु । किं भवन्तः अनुभवन्ति यत् एतेषु कस्यापि क्षेत्रस्य निवासिनः आत्मानम् इतालवी इति रूपेण मन्येरन् वा ?

चित्रम् – 14 (ख) इत्यस्य निरीक्षणं कुर्वन्तु । किं क्षेत्रं सर्वेषु क्षेत्रेषु प्राथम्येन एकीकृतस्य इटलीदेशस्य भागरूपेण जातः ? कस्मिन् वर्षे सर्वाधिकानि राज्यानि एकीकृते इटलीदेशे सम्मिलितानि ?

चित्रम् – 14 (ख) - एकीकरणात् परम् इटलीदेशः ।
मानचित्रे एकीकृतराज्यानां वर्षाणि दर्शितानि सन्ति ।

नूतनशब्दः –

नृजातीयः (Ethnic) : कश्चित् सामूहिकजातीयः, जनजातीयः अथवा सांस्कृतिकः उद्गमः अथवा काचित् पृष्ठभूमिः यां कश्चित् समुदायः आत्मीयां मन्यते ।

परन्तु यथा यथा आङ्ग्लराष्ट्रस्य धनस्य सम्पत्तेः प्रतिष्ठायाः सत्तायाः च वर्धनम् अभवत् तथा तथा तेन द्वीपसमूहस्य अन्यराष्ट्रेषु अपि स्वीय-प्रभुत्व-विस्तारे साफल्यम् अवाप्तम् । कस्यचित् सुदीर्घतमस्य सङ्घर्षस्य विघटनस्य च अनन्तरम् आङ्ग्लसंसद् 1688तमे ख्रिस्ताब्दे राजतन्त्रात् तस्य शक्तिं परिहृतवती । एतस्याः संसदः माध्यमेन एकस्य राष्ट्रराज्यस्य निर्माणम् अभवत् यस्य केन्द्रे इङ्ग्लैण्डदेशः आसीत् । इङ्ग्लैण्डस्य स्कॉटलैण्डस्य च मध्ये ऐक्ट-ऑफ्-यूनियन (1707) इति वर्षात् यूनाइटेड-किङ्गडम-ऑफ्-ग्रेट्-ब्रिटेन इत्यस्य निर्माणम् अभवत् । अनेन इङ्ग्लैण्डः व्यवहारदृशा स्कॉटलैण्डे स्वप्रभुत्व-स्थापने समर्थः जातः । ततः परं ब्रितानी-संसदि आङ्ग्ल-सदस्यानां प्रकर्षः आसीत् । कस्यचित् ब्रितानी-परिचयस्य विकासस्य अभिप्रायः अयम् आसीत् यत् स्कॉट-लैण्डस्य विशिष्टसंस्कृतेः राजनैतिकसंस्थानानां च योजनाबद्धरूपेण अभिभवः कृतः । स्कॉटिश-हाइलैण्ड्स इत्यस्य निवासिनः ये कैथलिककुला इति यदापि निज-स्वातन्त्र्यस्य अभिव्यक्तये प्रयत्नं कृतवन्तः ये सबलदमनस्य प्रतिकारं सोढुं बाध्याः जाताः । स्कॉटिश-हाइलैण्ड्स इत्यस्य जनाः स्वीयया गेलिक इति भाषया सम्भाषयितुं स्वराष्ट्रियपरिधानं च धर्तुं प्रतिबन्धः आसीत् । तेषु अनेके जनाः स्वीयं वेतनं परित्यक्तुं बाध्याः कृताः ।

आयरलैण्डस्य अपि समाना एव दुर्गतिः जाता । सः देशः कैथलिक-प्रोटेस्टेण्ट-धार्मिक-सङ्घेषु गहनतया विभक्तः आसीत् । आङ्ग्लीयाः आयरलैण्डे प्रोटेस्टेण्ट-धर्मावलम्बिनां बहुसङ्ख्यक-कैथलिकदेशे प्रभुत्ववर्ध्यापने साहाय्यं कृतवन्तः । ब्रितानीय-प्रभावं विरुध्य जाताः कैथलिकविद्रोहाः क्रूरतया अभिभवं प्रापिताः । वोल्व-टोनस्य अपि च तस्य यूनाइटेड-आयरिशमेन (1798) इत्यस्य नेतृत्वे जातस्य असफल-विद्रोहस्य अनन्तरं 1801तमे वर्षे आयरलैण्डः बलात् यूनाइटेड-किङ्गडम इत्यस्मिन् सम्मेलितः । एकस्य नूतनस्य ब्रितानीराष्ट्रस्य निर्माणं कृतं या आङ्ग्लसंस्कृतिः तस्य अभिभवाय समर्था आसीत् इति तस्याः प्रचारः प्रसारः च कृतः । नूतनब्रिटेनस्य प्रतीकचिह्नानां ब्रितानीध्वजस्य राष्ट्रियगानस्य च पर्याप्तवर्ध्यापनं कृतम् अपि च पुरातनराष्ट्राणि एतस्मिन् सङ्घे अधीनस्थ-सहयोगि-रूपेण एव जातानि ।

द्वितीया मञ्जुषा

ज्युसेपे गैरीबॉल्डी (1807-82) सम्भवतः इटलीदेशस्य स्वतन्त्रता-सेनानिषु प्रसिद्धतमः अस्ति । सः एतादृशेन कुटुम्बेन सम्बद्धः आसीत् यः तटीयवाणिज्ये संलग्नः आसीत् अपि च सः स्वयं व्यापारिक-नौसेनायां कश्चित् नाविकः आसीत् । 1833तमे ख्रिस्ताब्दे मेत्सिनि-वर्येण सह अमिलत् सः यङ्ग-इटली इति आन्दोलनसम्बद्धः जातः अपि च 1834तमे वर्षे पीडमॉण्टस्य गणतन्त्रीयविद्रोहे भागम् अवहत् । अस्य विद्रोहस्य अभिभवः जातः अपि च गैरीबॉल्डी दक्षिणामेरिकां प्रति पलायितुं बाध्यः जातः यत्र सः 1848तमं ख्रिस्ताब्दं यावत् निर्वासनम् असहत् । 1854तमे ख्रिस्ताब्दे सः विकटर-इमेनुएल-ii इत्यस्य समर्थनम् अकरोत् यः इतालवी-राज्यानाम् एकीकरणस्य प्रयासः करोति स्म । 1860तमे ख्रिस्ताब्दे गैरीबॉल्डी दक्षिण-इटलीदेशस्य पक्षे एक्सपिडिशन-ऑफ्-द-थाउजेण्ड (सहस्रं जनयुतम् अभियानम्) इत्यस्य नेतृत्वम् अकरोत् । एतस्मिन् अभियाने नूतनाः स्वयंसेवकाः अपि निरन्तरं सम्मिलिताः अपि च तेषां सङ्ख्या प्रायः 30,000 इति यावत् प्राप्नोत् । ते रेड्-शर्ट्स इति नाम्ना लोकप्रियाः अभवन् ।

1867 तमे ख्रिस्ताब्दे गैरीबॉल्डी इत्यस्य नेतृत्वे स्वयंसेवकानां काचित् सेना पेपल इति राज्यैः सह योद्धुं रोमं गता या च इटलीदेशस्य एकीकरणे अन्तिमबाधारूपेण आसीत् । तत्र कश्चित् फ्रान्सीयसैन्यदलं सन्नद्धः आसीत् । रेड्-शर्ट्स इत्येते फ्रान्सीयानां पेपलसैनिकानां च पुरतः युद्धे स्थातुं न अशक्नुवन् । 1870तमे ख्रिस्ताब्दे यदा प्रशाराज्येन सह युद्धकाले फ्रान्सेन रोमदेशात् स्वीयाः सैनिकाः अपसारिताः तदा पेपलराज्यानि इटलीदेशे सम्मिलितानि ।

चित्रम् – 15 – गैरीबॉल्डी, सार्डीनिया-पीडमॉण्टस्य राजा विकटर-इमेनुएल-ii इत्येतम् इटलीनामकस्य उपानहस्य धारणे साहाय्यं कुर्वन् अस्ति । 1859 तमख्रिस्ताब्दीयम् आङ्ग्लव्यङ्ग्यचित्रम् ।

गतिविधिः

गैरीबॉल्डी, सार्डीनिया-पीडमॉण्ट-राज्यस्य राजानम् उपानहौ धारयति इति चित्रकरोण दर्शितम् अस्ति । अधुना इटलीदेशस्य चित्रं पुनः पश्यतु । अनेन व्यङ्ग्यचित्रेण रचयिता किं कथनस्य प्रयासं करोति ?

राष्ट्रस्य दृश्यकल्पना

कस्यचित् शासकस्य केनचित् चित्ररूपेण मूर्तिरूपेण वा अभिव्यञ्जनं सरलम् अस्ति परन्तु कस्यचिद् राष्ट्रस्य मानवरूपेण चित्रणं कथं कर्तुं शक्यते ? अष्टादशे नवदशे च शताब्दे कलाकारैः राष्ट्रस्य मानवीकरणं कृत्वा एतस्य उपर्युक्तस्य प्रश्नस्य समाधानं कृतम् । अपरैः शब्दैः, तैः कस्यचित् देशस्य चित्रणं तथा कृतम् अस्ति यथा सः कश्चित् मानवरूपः स्यात् इति । तस्मिन् काले राष्ट्राणि नार्यः रूपेण वेशेन चापि प्रस्तूयन्ते स्म । राष्ट्रं व्यक्तिरूपेण चित्रयन्तः यस्य नारीरूपस्य चयनं कृतं तत् वास्तविकजीवने काचित् विशिष्टा महिला नासीत् । अयं तु राष्ट्राय अमूर्तविचार-प्रदानस्य प्रयासः आसीत् । अर्थात् नार्यः छविः राष्ट्रस्य रूपकत्वेन जाता ।

भवतां स्मरणे स्यात् यत् फ्रान्सीय-क्रान्तिकाले कलाकारैः स्वतन्त्रता न्यायः गणतन्त्र इति एतादृशान् विचारान् अभिव्यञ्जयितुं नारीरूपकस्य प्रयोगः कृतः । एतेषाम् आदर्शानाम् अभिव्यक्तीकरणं विशेषवस्तुभिः प्रतीकैः च अपि कृतम् आसीत् । यथा भवतां स्मरणे स्यात् यत् स्वतन्त्रतायाः प्रतीकरूपेण रक्तशिरस्त्राणम् अथवा भग्नशृङ्खला अस्ति अपि च न्यायः इति सामान्यरूपेण कस्याश्चित् एतादृश्याः महिलायाः प्रतीकात्मकरूपेण अभिव्यक्तः अस्ति यस्याः चक्षुषोः उपरि पट्टिका बद्धा अस्ति अपि च सा तुलायन्त्रं धृतवती अस्ति ।

एतादृशानाम् एव नारीरूपकाणाम् आविष्कारं कलाकाराः नवदशशताब्दे कृतवन्तः । फ्रान्से तस्याः लोकप्रियं ख्रिस्तीयनाम मार्यान् इति कृतम् येन जनराष्ट्रस्य विचारः रेखाङ्कितः कृतः । तस्याः चिह्नानि अपि स्वतन्त्रतायाः गणतन्त्रस्य च आसन् – यथा – रक्तशिरस्त्राणं, त्रिवर्णध्वजः शिखा च इति । मार्यान्ः इत्यस्याः प्रतिमाः सार्वजनिक-चतुष्पथेषु स्थापिताः यतः जनता ऐक्यस्य राष्ट्रियप्रतीकस्य स्मरणं कुर्यात् अपि च जनाः तादात्म्यं स्थापयितुं शक्नुयुः । मार्यान्ः इत्यस्याः छविः मुद्रासु प्रैषमुद्राङ्के चापि अङ्किता । अनेन प्रकारेण जर्मैनिया जर्मनराष्ट्रस्य रूपकम् इति जाता । चाक्षुषीसु अभिव्यक्तिषु जर्मैनिया-बलूतवृक्षस्य पत्राणां किरीटं धरति यतो हि जर्मनबलूतवृक्षः वीरतायाः

चित्रम् – 16 – 1850 इत्यस्य प्रैषमुद्राङ्कः ।

एतस्मिन् मार्यान्ः इत्यस्याः चित्रं चित्रितम् अस्ति या फ्रान्सीयगणराज्यस्य प्रतिनिधित्वं करोति ।

चित्रम् – 17 – जर्मैनिया, चित्रकार-फिलिप-वेटः, 1848,

चित्रकारः जर्मैनियायाः एतत् चित्रं कार्पासीय-ध्वजे रचितवान् यतो हि एतस्य अवलम्ब्य स्थापनं सेटपालखिस्तालयस्य छदितः अधः करणीयम् आसीत् अपि च यत्र मार्चमासे 1848तमे ख्रिस्ताब्दे फ्रैड्कफर्ट-संसदः कार्यक्रमः आसीत् ।

नूतनशब्दः –

रूपकम् – यदा कश्चित् अमूर्तविचारः कस्यचित् व्यक्तिद्वारा अथ च कस्यचित् वस्तुनः माध्यमेन इङ्ग्यते । कस्याश्चित् रूपात्मक-कथायाः द्वौ अर्थौ भवतः – एकः शाब्दिकः द्वितीयः च प्रतीकात्मकः ।

तृतीया मञ्जूषा

प्रतीकानाम् अर्थाः

गुणः	महत्त्वम्
भग्नशृङ्खलाः	स्वतन्त्रतायाः प्राप्तिः
श्येनमुद्रायुक्तं कवचं	जर्मनसाम्राज्यस्य प्रतीक-शक्तिः
बलूतपर्णानां किरीटं	शौर्यम्
असि	द्वन्द्वसज्जा
अस्यां संश्लिष्टा जैतून इत्यस्य शाखा	शान्तेः अभिलाषः
कृष्णवर्णीयः रक्तवर्णीयः सौवर्णः च त्रिवर्णी	(1848) अष्टाचत्वारिंशदधिकाष्टादशशततमे ख्रिस्ताब्दे उदारवादि-राष्ट्रवादिनां ध्वजः, यस्य उपरि जर्मनराज्यानां ड्यूक्सः प्रतिबन्धितः इति घोषितः ।
उदीयमानस्य सूर्यस्य किरणाः	कस्यचित् नूतनयुगस्य सूत्रपातः

गतिविधिः

तृतीयमञ्जूषायां प्रदत्तायाः तालिकायाः साहाय्येन वेद-चित्रकारस्य जर्मनियायाः गुणान् परिचिन्वन्तु अपि च चित्रस्य प्रतीकात्मकस्य अर्थस्य व्याख्यानं कुर्वन्तु । (1836) षड्-त्रिंशदधिकाष्टादश-शततमवर्षीये पुरातने रूपकात्मकचित्रे वेद-चित्रकारः काथजर इत्यस्य किरीटं तस्मिन् स्थाने चित्रितवान् यत्र अधुना तेन भग्नशृङ्खला दर्शिता अस्ति । एतस्य परिवर्तनस्य महत्त्वं स्पष्टीकुर्वन्तु ।

चित्रम् - 18 - 'द फ़ॉलेन-जर्मनिया', (हताशा जर्मनिया), जूलियस-ह्यूबनरः, 1850,

गतिविधिः

बोधयन्तु यत् चित्रे अष्टादश-शताब्दे भवन्तः किं पश्यन्ति । राष्ट्रस्य एतस्मिन् रूपकात्मके चित्रणे ह्यूबनर-नामकः चित्रकारः काः ऐतिहासिकघटनाः प्रति सङ्केतयति ?

चित्रम् – 19 – जर्मनिया-गार्डिंग-द-राइन इति (राइन-नद्याः तटे द्वारपालवत् स्थिता जर्मनिया) ।

(1860) षष्ठ्यधिकाष्टादशशततमे शताब्दे चित्रकाराय लॉरेन्ज-क्लासेन इत्यस्मै चित्रकाराय अस्य चित्रस्य रचनायाः कार्यम् अर्पितम् । जर्मनियायाः कृपाणे विलिखितम् अस्ति – जर्मनीयः कृपाणः जर्मन-राइन-नद्याः रक्षां करोति ।

गतिविधिः

दशमचित्रम् एकदा पुनः पश्यन्तु । कल्पनां कुर्वन्तु यत् भवन्तः मार्चमासे अष्टाचत्वारिंशदधिकाष्टादशशततमे (1848) ख्रिस्ताब्दे फ्रेड्रिकफर्ट इत्यस्य नागराः सन्ति अपि च संसदः गतिविधिकाले तत्रैव विद्यमानाः सन्ति । यदि भवन्तः हॉल-ऑफ़-डेप्यूटीज इत्यस्मिन् उपविष्टाः सन्तः पुरुषाः अभविष्यन् तर्हि भित्त्याः संलग्नं जर्मनियायाः चित्रं दृष्ट्वा किम् अन्वभविष्यन् ? अपि च यदि भवती हॉल-ऑफ़-डेप्यूटीज इत्यस्मिन् उपविष्टा काचित् महिला अभविष्यत् तर्हि भित्त्यां संलग्नं जर्मनियायाः चित्रं दृष्ट्वा किम् अन्वभविष्यत् ? भावद्वयम् अपि लिखन्तु ।

राष्ट्रवादः साम्राज्यवादः च

नवदश-शताब्दस्य अन्तिमं चतुर्थांशं यावत् राष्ट्रवादस्य तादृशः उदारवादि-जनतान्त्रिकः स्वभावः न आसीत् यादृशः शताब्दस्य प्रथमे भागे आसीत् । अधुना राष्ट्रवादः सीमितलक्ष्यवान् सङ्कीर्णः सिद्धान्तः जातः । एतस्मिन् अन्तरे राष्ट्रवादिसङ्घाः परस्परं अनुदारत्वेन व्यवहर्तुम् आरब्धवन्तः अपि च युद्धाय कलहाय च सदैव सन्नद्धाः भवन्ति स्म । सहैव प्रमुखयूरोपीयशक्तयः अपि निज-साम्राज्य-वादिनाम् उद्देश्यानां प्राप्तये अधीनजनानां राष्ट्रवादिनीनाम् आङ्काक्षाणां प्रयोगं कृतवत्यः ।

1871 तमख्रिस्ताब्दात् परं यूरोपे गम्भीर-राष्ट्रवादिनः अवसादस्य स्रोतः बाल्कन इति क्षेत्रम् आसीत् । एतस्मिन् क्षेत्रे भौगोलिकी जातीया च भिन्नता आसीत् । अत्र आधुनिक-रोमानिया, बुल्गेरिया, अल्बेनिया, यूनानं, मेसिडोनिया, क्रोएशिया, बोस्निया-हर्जेगोविना, स्लोवेनिया, सर्बिया, मॉन्टेनिग्रो च इति सम्मिलितानि आसन् । क्षेत्रस्य निवासिनः सामान्यतः स्लाव इति संज्ञया आहूयन्ते स्म । बाल्कन-साम्राज्यस्य कश्चित् महान् भागः ऑटोमन-साम्राज्यस्य नियमेन आसीत् । बाल्कनक्षेत्रे रूमानि-राष्ट्रवादस्य विचाराणां प्रसारेण ऑटोमन-साम्राज्यस्य च विघटनेन स्थितिः अतीव विघटनकारिणी जाता । नवदश-शताब्दे ऑटोमन-साम्राज्येन आधुनिकीकरणस्य आन्तरिक-परिष्काराणां च माध्यमेन दृढीकरणम् इष्टम् आसीत् किन्तु अत्र अत्यल्पं साफल्यम् अवाप्तम् । क्रमशः तस्य अधीनस्थाः याः यूरोपीयाः राष्ट्रियताः आसन् ताः ततः निर्गत्य स्वतन्त्रतायाः घोषणां कर्तुम् आरब्धवत्यः आसन् । बाल्कनीयाः जनाः स्वातन्त्र्यस्य राजनैतिक-अधिकाराणां च स्वीयं स्वामित्वं प्रकाशयितुं राष्ट्रियतायाः आधाररूपेण प्रस्तुतवन्तः । तैः इतिहासस्य प्रयोगः इदं प्रमाणीकर्तुं साधयितुं च कृतं यत् ते अपि कदाचित् स्वतन्त्राः आसन् परन्तु ततः परं वैदेशिक-शक्तिभिः ते अधीनस्थाः कृताः । अतः बाल्कनक्षेत्रस्य विद्रोहिराष्ट्रियसमूहाः यं सङ्घर्षम् अकुर्वन् तस्य विषये तेषां कथनम् आसीत् यत् चिरकालात् यत् स्वातन्त्र्यम् अस्मभ्यं दूरे आसीत् तस्य पुनः प्राप्ते एषः सङ्घर्षः अस्ति इति ।

यथा यथा विभिन्नाः स्लाव-राष्ट्रियसङ्घाः स्वपरिचयस्य स्वतन्त्रतायाः च परिभाषां निश्चेतुं प्रयासम् अकुर्वन्, बाल्कनक्षेत्रं गभीर-विघटनस्य क्षेत्रं जातम् इति । बाल्कन-राज्यानि अन्योऽन्यस्मै अतीव ईर्ष्यन्ति स्म अपि च प्रत्येकम् अधिकाधिकानि राज्यानि क्षेत्रस्य अधिग्रहणस्य आशां करोति स्म । परिस्थितयः अधिकाः जटिलाः एकस्मात् कारणात् भवितुम् आरब्धाः यतो हि बाल्कनक्षेत्रे महतीनां शक्तीनां मध्ये प्रतिस्पर्धा जायते स्म । एतस्मिन् काले यूरोपीय-शक्तीनां मध्ये वाणिज्याय अपि च उपनिवेशैः सह नौसैनिक-शक्तये सैन्यशक्तये च महती प्रतिस्पर्धा आसीत् । येन प्रकारेण बाल्कन-समस्या वर्धिता तथा तस्याम् एतादृश्यः प्रतिस्पर्धाः मुक्ततया पुरतः समायाताः । रूसस्य जर्मन्याः इङ्ग्लैण्डस्य आस्ट्रो-हङ्गर्याः च प्रत्येकं शक्तिः बाल्कने अन्यशक्तीनां प्रभावम् अधिग्रहणं च निर्बलीकृत्य क्षेत्रे स्वीयप्रभावं वर्धयितुम् इच्छति स्म । एतस्मात् एतस्मिन् क्षेत्रे अनेकानि युद्धानि जातानि अपि च अन्ततः प्रथम-विश्वयुद्धम् अभवत् ।

चित्रम् – 20 – ब्रिटिशसाम्राज्यस्य यशोगानं कुर्वत् मानचित्रम् ।

ऊर्ध्वतमे स्थाने देवदूताः स्वतन्त्रतायाः चित्राणि स्वहस्तयोः स्वीकृत्य दृश्यन्ते । अग्रभागे ब्रिटिशराष्ट्रस्य प्रतीकभूता ब्रितानिया विजयभावेन सह भूमण्डलस्य उपरि उपविशति अस्ति । उपनिवेशाः सिंहस्य हस्तिनः वनस्य आदिमसमुदायानां च छवीनां माध्यमेन दर्शिताः सन्ति । विश्वे प्रभुत्वं ब्रिटिश-राष्ट्रिय-गौरवस्य विषयरूपेण प्रतिपादितम् अस्ति ।

साम्राज्यवादेन सह सम्बद्धो भूत्वा राष्ट्रवादः 1914 तमे ख्रिस्ताब्दे यूरोपं महतीम् आपद् प्रति अनयत् । परन्तु एतस्मिन् अन्तरे विश्वस्य अनेके देशाः येषां नवदश-शताब्दे यूरोपीयशक्तयः औपनिवेशिकीकरणं कृतवत्यः, साम्राज्यवादिनः प्रभुत्वस्य विरोधं कर्तुम् आरब्धवन्तः । सर्वत्र यानि साम्राज्यविरोधीनि आन्दोलनानि विकसितानि तानि तेन अर्थेन राष्ट्रवादीनि आसन् यत् तानि सर्वाणि स्वतन्त्रराष्ट्रराज्यस्य निर्माणाय स्पर्धन्ते स्म । तानि सर्वाणि कस्याश्चित् सङ्घीय-राष्ट्रियैक्यस्य भावनया प्रेरिताः आसन् या एकता साम्राज्यवाद-विरोधस्य प्रक्रियायाः प्रादुर्भूता । राष्ट्रवादस्य यूरोपीयाः विचाराः कुत्रचित् अन्यत्र न पुनरावृत्तिम् आनीता यतो हि सर्वत्र जनाः स्वीयस्य चिन्तनस्य इव एव विशिष्टस्य राष्ट्रवादस्य विकासं कृतवन्तः । परन्तु अयं विचारः यत् समाजाः राष्ट्रराज्येषु मेलनीयाः योजनीयाः वा , अधुना ते स्वाभाविकाः सार्वभौमाः च इति मतम् एव स्वीकृतम् ।

सङ्क्षेपेण लिखन्तु –

1. निम्नलिखितम् अभिलक्ष्य टिप्पणीं कुर्वन्तु —
(क) ज्युसेपे-मेत्सिनी
(ख) कावण्ट-कैमिलो-दे-कावूः
(ग) यूनानीयं स्वतन्त्रयुद्धम्
(घ) फ्रेड्रिक-संसद्
(ङ) राष्ट्रवादिसङ्घर्षेषु महिलानां भूमिका
2. फ्रान्सीयजनानां मध्ये सामूहिकपरिचयस्य भावम् उत्पादयितुं फ्रान्सीयक्रान्तिकारिणः कीदृशान् प्रयासान् अकुर्वन् ?
3. मार्यान्ः जर्मनिया च कौ आस्ताम् ? यथा तयोः चित्रणं कृतं तस्य किं महत्त्वम् आसीत् ?
4. जर्मनीय-एकीकरणकस्य प्रक्रियां सङ्क्षेपेण अवजानन्तु ?
5. स्वशासितेषु क्षेत्रेषु शासन-व्यवस्थाम् अत्यधिकां कुशलां कर्तुं नेपोलियनः कानि परिवर्तनानि अकरोत् ?

चर्चा कुर्वन्तु

1. उदारवादिनां 1848 तमख्रिस्ताब्दीय-क्रान्तेः कोऽर्थः क्रियते ? उदारवादिनः कीदृशानां राजनैतिकानां सामाजिकानाम् आर्थिक-विचाराणां च वर्धनं कृतवन्तः ?
2. यूरोपे राष्ट्रवादस्य विकासे संस्कृतेः योगदानं दर्शयितुं त्रीणि उदाहरणानि यच्छन्तु ।
3. क्योश्चित् द्वयोः देशयोः ध्यानं क्रेन्डीकुर्वन्तः सूचयन्तु यत् नवदश-शताब्दे राष्ट्रानि केन प्रकारेण विकसितानि जातानि ?
4. ब्रिटेने राष्ट्रवादस्य इतिहासः शिष्टयूरोपस्य तुलनायाः दृष्टौ कथं भिन्नः आसीत् ?
5. बाल्कन-प्रदेशेषु राष्ट्रवादी अवसादः किमर्थं प्रसृतः ?

परियोजना-कार्यम्

यूरोपात् बहिः देशेषु राष्ट्रवादिप्रतीकानां विषये इतोऽपि सूचनाः एकत्रीकुर्वन्तु । एकस्य देशद्वयस्य वा विषये एतादृशानि चित्राणि भित्तिपत्राणि सङ्गीतं च एकत्र कुर्वन्तु यानि राष्ट्रवादस्य प्रतीकरूपाणि आसन् । ते यूरोपीय-राष्ट्रवादस्य प्रतीकेभ्यः कथं भिन्नानि सन्ति ?

भारते चीनदेशे च राष्ट्रवादि आन्दोलनम्

वियतनाम-देशः औपचारिकरूपेण (1945) तमे ख्रिस्ताब्दे अर्थात् भारतात् अपि पूर्व स्वतन्त्रतां लब्धवान् आसीत् परन्तु वियतनाम-गणराज्यस्य स्थापनायै तत्रत्यैः जनैः त्रिंशत् वर्षाणि यावत् इतोऽपि सङ्घर्षः करणीयः अभवत् । भारतचीनदेशयोः केन्द्रितः आधारितः वा अयम् अध्यायः अस्ति अस्मिन् अध्याये भवन्तः प्रायद्विपीयः एकः महत्त्वपूर्णः देशः अस्ति तस्य नाम अस्ति वियतनाम इति एतस्य देशस्य विषये अपि सूचनां प्राप्स्यन्ति । वियतनामे राष्ट्रवादस्य प्रादुर्भावः तथा न अभवत् यथा यूरोपे जातः । वियतनामे राष्ट्रवादः, औपनिवेशिक-परिस्थितिभिः विकसितः जातः । वियतनामस्य विभिन्नसमुदायान् संमेल्य आधुनिकवियतनाम-राष्ट्रस्य स्थापनायाम् आंशिकरूपेण उपनिवेशवादस्य योगदानम् आसीत् अपि च अपरतः इदम् अस्ति सत्यम् अस्ति यत् एतस्य राष्ट्रस्य रूपं स्वरूपं च औपनिवेशिक-वर्चस्वस्य विरोधे जातैः सङ्घर्षैः निश्चितम् अभवत् ।

यदि भवन्तः भारतस्य चीनस्य च ऐतिहासिकं चिन्तनम् अनुभवं वा भारतदृशा सम्मेल्य पश्येयुः तदा एतयोः द्वयोः समाजयोः औपनिवेशिक-साम्राज्यानाम् आचरणं कार्यशैल्यः च पृथक् पृथक् आसन् । द्वयोः स्थानयोः उपनिवेशवाद-विरोधीनि आन्दोलनानि अपि विभिन्नरूपेण अग्रेसरितानि । एताः विभिन्नाः समानताः अवलोक्यन्तः भवन्तः इदं तथ्यम् अवगन्तुम् अपि साहाय्यं प्राप्स्यन्ति यत् विश्वस्य विभिन्नेषु भागेषु राष्ट्रवादः कथं विकसितः अपि च तेन समकालिक-विश्वस्य प्रारूपं निश्चेतुं कियती महत्त्वपूर्णा भूमिका ऊढा ।

चित्रम् – भारतचीनदेशयोः मानचित्रम् ।

चीनात् मुक्तिः

इण्डो-चायना इति त्रिभिः देशैः सम्भूय जातम् । एते त्रयः देशाः सन्ति – वियतनामः लाओसः कम्बोडिया च (चित्रम् -1)। एतस्य सम्पूर्णस्य भागस्य आरम्भिकम् इतिहासं दृष्ट्वा अवगम्यते यत् आदौ अत्र अनेके समाजाः निवसन्ति स्म अपि च सम्पूर्णे क्षेत्रे शक्तिशालि-चीनसाम्राज्यस्य प्रभावः आसीत् । अद्य यः उत्तरीवियतनामः मध्य-वियतनामः च इति नाम्ना वियतनामः अस्ति यदा तत्र कस्यचित् स्वतन्त्रदेशस्य स्थापना जाता तदा तत्रत्याः शासकाः न केवलं तत्र चीनस्य शासन-व्यवस्थाम् अपितु ते चीनस्य संस्कृत्यनुसारम् अपि व्यवहृतवन्तः ।

वियतनामः तेन मार्गेण अपि सम्बद्धः आसीत् यः समुद्रीय-सिल्कमार्गः इति अपि कथ्यते स्म । अनेन मार्गेण वस्तूनां जनानां विचाराणां च पर्याप्तं गमनागमनं भवति स्म । वाणिज्यस्य अन्यमार्गाणां माध्यमेन वियतनामः तैः सुदूरवर्तिकक्षेत्रैः अपि सम्बद्धः भवति स्म यत्र अवियतनामीसमुदायाः निवसन्ति स्म। यथा खमेर-समुदायः कम्बोडियायी-समुदायः च इत्यादयः ।

चित्रम् - 2 – फाइको इति पोतस्थानकम् ।

एतस्य पोतस्थानकस्य स्थापनां पुर्तगालीवणिजः कृतवन्तः । इदं तेषु पोतस्थानकेषु आसीत् येषां यूरोपीयाः वाणिज्यिक-समवायाः नवदश-शताब्दात् अपि बहुकालपूर्वम् एव प्रयोगं कर्तुम् आरब्धवन्तः ।

1.1 औपनिवेशिक-प्रभावः तस्य प्रतिरोधः च

फ्रान्सीयैः वियतनामस्य अधिग्रहणं कृतं ततः परं वियतनामस्य जनानां जीवनम् एव सर्वथा परिवर्तितम् । जीवनस्य प्रत्येकं पक्षे जनतायाः औपनिवेशिक-शासकैः सह विघटनम् आरब्धम् । फ्रान्सीयानां नियन्त्रणं सर्वाधिकं तु सैनिकेषु आर्थिक-प्रकरणेषु चैव दृश्यते स्म परन्तु वियतनामस्य संस्कृतेः सर्वथा नाशाय अपि ते सुनियोजित-प्रयासान् अकुर्वन् । फ्रान्सीयानां तेषां प्रभावस्य च अनुभूतिः येन केनापि वस्तुना जायते स्म तद्विरुद्धं वियतनाम-समाजस्य प्रत्येकम् अपि वर्गः प्रभूतं सङ्घर्षम् अकरोत् एतस्मात् चैव वियतनामे राष्ट्रवादस्य बीजारोपणम् अभवत् ।

चित्रम् - 3 - न्यूनेन-राजवंशं विरुध्य आक्रमणस्य युद्धस्य वा नेतृत्वकर्तुः फ्रान्सीयाधिकारिणः फ्रान्सीयस्य गार्नि-वर्यस्य राजसभायाः सैनिकैः हत्यायाः दृश्यम् ।

गार्नि-वर्यः तस्य फ्रान्सीयदलस्य सदस्यः आसीत् येन मेकोङ्ग-नद्याः अन्वेषणं कृतम् । 1873 तमे ख्रिस्ताब्दे फ्रान्सीयेभ्यः उपनिवेशस्थानस्य दायित्वम् अर्पितम् आसीत् । तेन चोङ्किन-नगरस्य राजधान्यां हनोई इत्यस्याम् आक्रमणं तु कृतं परन्तु एतस्मिन् सः मारितः ।

फ्रान्सीया सेना प्रथमवारं 1858 तमे ख्रिस्ताब्दे वियतनामस्य भूमेः अधिग्रहणम् अकरोत् । अशीतितम-दशकस्य मध्यकालपर्यन्तं सेना देशस्य उत्तरक्षेत्रस्य दृढतया अधिग्रहणम् अकरोत् । फ्रान्स-चीन-देशयोर्मध्ये जाताद् युद्धात् परं फ्रान्स-सैनिकाः चोङ्किन-नगरस्य अनाम-नगरस्य च अपि अधिग्रहणम् कृतवन्तः । 1887तमे ख्रिस्ताब्दे फ्रेञ्च-इण्डो-चायना इत्यस्य विरचनम् अकरोत् । अनन्तरतमेषु दशकेषु एकतः फ्रान्सशासकाः वियतनामस्य निरन्तरम् अधिग्रहणम् अकुर्वन् अपरतः च वियतनामस्य जनाः अपि एतत् तथ्यम् अवगन्तुम् आरब्धवन्तः यत् फ्रान्सीयानां कारणात् तेषां कियती हानिः अभवत् । एतादृशेन एव चिन्तनेन सङ्घर्षेण च वियतनामे राष्ट्रवादि-प्रतिरोधस्य विकासः अभवत् ।

चित्रम् - 4 - फ्रान्सीय-अन्वेषणबलद्वारा सज्जीकृतस्य मेकोङ्ग-नद्याः उत्कीर्णं चित्रम् । एतस्मिन् अन्वेषणदले गार्नि-वर्यः अपि सम्मिलितः आसीत् । आविश्चम्य उपनिवेशकाराः नदीनाम् अन्वेषणं कृतवन्तः तासां च चित्राणि अपि विलेखितवन्तः । औपनिवेशिक-शासकाः इदं तथ्यम् अवगन्तुं प्रयत्नं कुर्वन्ति स्म यत् का नदी कुतो प्रवहति, तस्य उद्गमस्थलं किमस्ति कैः कैः च भूभागैः भूत्वा सा प्रवहति । एतस्याः सूचनायाः आधारेण तासां नदीनां प्रयोगः वाणिज्याय परिवहनाय च कर्तुं शक्यते स्म । एतेषाम् अन्वेषण-अभियानानां काले असङ्ख्यानि मानचित्राणि चित्राणि चापि रच्यन्ते स्म ।

प्रसिद्धः नेत्रहीनः कविः न्यूनेन-दिन्ह-चियू-महोदयः (12822-88) स्वदेशस्य दुर्दशायाः विषये शोकं प्रकटयन् अलिखत् –

अहं घोरान्धकारे जीवेयं तद् वरम्,
किन्तु देशद्रोहिणां मुखदर्शनं न वरम् ।
अहं कमपि मानवं न पश्येयम् इति वरम्,
कस्यचिद् अपि मनुष्यस्य पीडा स्यात् इति स्वीकार्यं नास्ति ।
अहं किमपि न पश्येयं कापि चिन्ता नास्ति,
किन्तु स्वदेशस्य नाशं न द्रष्टुं शक्नोमि ।

1.2 फ्रान्सीयेभ्यः उपनिवेशानाम् आवश्यकता किमर्थम् आसीत्

कस्मिंश्चित् युगे प्राकृतिक-संसाधनानां प्राप्तये आवश्यकवस्तूनां च कृते उपनिवेशवादस्य संरचनम् आवश्यकम् इति मन्यते स्म । एतद् अतिरिच्य, अपरेषां राष्ट्राणाम् इव फ्रान्सीयाः अनुभवन्ति स्म यत् विश्वस्य अविकसित-समाजान् यावत् सभ्यतायाः प्रकाश-प्रापणम् इति विकसितानां यूरोपीयराष्ट्राणां दायित्वम् अस्ति ।

फ्रान्सजनाः वियतनामस्य मेकोङ्ग-डेल्टा-क्षेत्रे कृषेः विकासाय सर्वप्रथमं कुल्याः निर्मितवन्तः जलनिकासस्य प्रबन्धनम् आरब्धवन्तः । सेचनस्य विशाल-व्यवस्था निर्मिता । नैकाः नूतनकुल्याः भूमिगत-जलधाराः निर्मिताः । अधिकतराः जनाः बलात् कार्ये नियोज्य निर्मितया अनया व्यवस्थया तण्डुल-सस्योत्पादनस्य वर्धनम् अभवत् । वियतनामः अन्यान् देशान् प्रति तण्डुलानां निर्यातं कर्तुम् आरब्धवान् । 1873तमे ख्रिस्ताब्दे तण्डुल-कृषिकार्यं केवलं 2,74,000 हैक्टेयर-परिमिते क्षेत्रे भवति स्म । (27) सप्तविंशति-वर्षाणाम् अनन्तरम्, अर्थात् 1900तमे वर्षे अस्य कृषिक्षेत्रस्य दैर्घ्यं क्षेत्रफलं वा एकदशलक्षं हैक्टेयर-परिमितं 1930तमे ख्रिस्ताब्दे च वर्धित्वा द्वाविंशतिलक्षं हैक्टेयर-परिमितम् अभवत् । अधुनापर्यन्तं वियतनामस्य द्वितीयांशत्वेन तण्डुलम् अन्तराष्ट्रिय-विपणिं प्रति गन्तुम् आरब्धवत् आसीत् । 1931तमवर्षपर्यन्तं वियतनामः विश्वे तण्डुल-उत्पादनक्षेत्रे तृतीयः महत्तमः निर्यातकः जातः ।

तस्मिन् एव काले वाणिज्यिक-वस्तूनाम् गमनागमनाय सैन्यदलानां च गमनागमनाय सम्पूर्ण-क्षेत्रस्य च नियन्त्रणाय संरचनागत-परियोजनानां निर्माणस्य आरम्भः कृतः । समग्रात् इण्डो-चायना इत्येताभ्यां गच्छतः कस्यचित् विशालं रेलमार्गजालं संरचितम् । एतस्य माध्यमेन वियतनामस्य उत्तरदक्षिणभागाः चीनेन सह सम्बद्धाः जाताः । इदं रेलमार्गजालं चीनस्थितं येनान-प्रान्तं यावत् गच्छति स्म । एषः रेलमार्गविस्तारः 1910तमे ख्रिस्ताब्दे पूर्णतां गतः । तत्काले अन्यः अपि कश्चित् रेलमार्गः निर्मितः यस्य माध्यमेन कम्बोडियायाः राजधान्याः नोमपन्ह इति मार्गेण भूत्वा वियतनामः स्यामदेशेन (तस्मिन् काले थाईलैण्डस्य इदम् एव नाम भवति स्म) सह योजितः ।

(1920) आविंशदशकोदयात् फ्रान्सोद्योगपतयः स्वीये वाणिज्ये अधिकाधिकलाभम् अर्जयितुं वियतनाम-सर्वकारम् उद्दिश्य बलाघातं कर्तुम् आरब्धवन्तः यत् सः संरचनागत-परियोजनाः इतोऽपि तीव्रगत्या अग्रे संवर्धनीयाः ।

1.3 किम् उपनिवेशानां विकासः आवश्यकः अस्ति ?

एतस्मिन् विषये न कोऽपि सन्देहः अस्ति यत् स्वामि-राष्ट्राणां हितानि साधयितुम् एव उपनिवेशाः संरच्यन्ते स्म । प्रश्नः अयम् अस्ति यत् स्वामिराष्ट्राणां हितानि साधयितुं

नूतनशब्दः –

संरचनागतः – एतादृश्यः विशालाः परियोजनाः याभिः अर्थव्यवस्थायाः प्रारूपं सज्जीभवति । व्यापकाः राजमार्गाः रेलमार्गजालम् अथवा विद्युद्-गृहादिपरियोजनाः एतादृश्यः एव परियोजनाः सन्ति ।

गतिविधिः

कुल्या-परियोजनायाः कार्यं कुर्वाणः कस्यचित् वियतनामस्य श्रमिकस्य, फ्रान्सीय-उपनिवेशकास्य च मध्ये जातस्य वार्तालापस्य कल्पनां कुर्वन्तु । फ्रान्सीयः अनुभवति यत् सः एतान् पञ्चवर्ति-जनान् सभ्यतायाः प्रकाशं प्रति आनयति अपरञ्च वियतनामस्य श्रमिकस्य तर्कः एतस्य विरोधे अस्ति । कक्ष्यायां युष्मान् रचयन्तु अपि च एतस्मिन् पाठे प्रदत्तानां साक्ष्याणाम् आधारेण एतस्य वार्तालापस्य मञ्चनं कुर्वन्तु ।

कः उपायः भवेत् ? पालबर्नार्ड-महोदयः कश्चित् प्रभावशाली लेखकः नीतेः निर्माता च अस्ति । तादृशानां जनानां मतम् आसीत् यत् उपनिवेशवादिन्याः अर्थव्यवस्थायाः विकासः आवश्यकः अस्ति । तेषां मतम् आसीत् यत् उपनिवेशाः लाभार्जनाय एव रच्यन्ते अतः यदि पराधीनदेशस्य अर्थव्यवस्था दृढा भविष्यति अपि च यदि जनानां जीवनस्तरः समीचीनः भविष्यति तर्हि ते आधिक्येन वस्तूनि क्रेष्यन्ति यतः विपण्याः विस्तारः भविष्यति फ्रान्सीय-वाणिज्यस्य उद्योग-आगाराणां च लाभः भविष्यति ।

बर्नार्ड-महोदयः वियतनामस्य आर्थिकप्रगतेः बाधकानि अनेकानि तत्त्वानि सूचितवान् । यथा – देशस्य जनसङ्ख्या अधिका आसीत्, कृषेः उत्पादनस्तरः च न्यूनः आसीत् कृषकाः अतीव ऋणभारकारणात् पराभूताः चिन्ताग्रस्ताः च आसन् । ग्रामीणनिर्धनतां न्यूनीकर्तुं कृषकीयोत्पादं च वर्धयितुम् आवश्यकम् आसीत् यत् वियतनामे अपि तादृशानि एव भूमेः परिष्कार-कार्याणि कर्तव्यानि यादृशानि परिष्कार-कार्याणि 1890तमे ख्रिस्ताब्दे जापाने कृतानि आसन् परन्तु अनया प्रक्रियया एतत् सर्वं सेत्स्यति एव इति विषये न कश्चित् अपि निश्चितरूपेण वक्तुं शक्नोति स्म यत् सर्वे जनाः आजीविकां प्राप्स्यन्ति एव इति । यथा जापानस्य अनुभवैः स्पष्टः जातः यत् आजीविकायाः उत्पादनाय अर्थव्यवस्थायाः औद्योगिकी-करणम् आवश्यकम् आसीत् ।

वियतनामस्य औपनिवेशिकी अर्थव्यवस्था मुख्यरूपेण तण्डुलानां कृषेः निर्यासस्य च उद्यानानाम् आश्रिता आसीत् । एतेषु उद्यानेषु फ्रान्सस्य वियतनामस्य च मुष्टिकमात्रजनानां स्वामित्वम् आसीत् । एतस्य क्षेत्रस्य आवश्यकताः पूरयितुम् एव रेलस्य पोतस्थानकानां च सौविध्यस्य विकासः क्रियते स्म । निर्यासस्य (घृषेः वा) उद्यानेषु वियतनामस्य श्रमिकैः एकपक्षीयायाः अनुबन्ध-व्यवस्थायाः अन्तर्गतं कार्यं कार्यते स्म । बर्नार्ड-महोदयस्य परामर्शस्य विपरीतं फ्रान्सजनाः वियतनामस्य अर्थव्यवस्थायाः परिष्काराय काञ्चन् विशिष्टप्रयासान् न कृतवन्तः । ग्रामीणक्षेत्रेषु भूस्वामिनां नितरां प्रभावः आसीत् अपि च जीवनस्तरस्य निरन्तरम् अधोगमनं भवति स्म ।

नूतनशब्दः –

एकपक्षीया अनुबन्धव्यवस्था – वियतनामस्य उद्यानेषु एतादृशी श्रमव्यवस्था अतीवप्रचलिता आसीत् । एतस्यां व्यवस्थायां श्रमिकाः एतादृशानाम् अनुबन्धानाम् अन्तर्गतं कार्यं कुर्वन्ति स्म येषु श्रमिकेभ्यः अल्पाः अपि अधिकाराः न दीयन्ते स्म अपरञ्च स्वामिनः असङ्ख्याधिकारान् प्राप्नुवन्ति स्म । यदि श्रमिकाः अनुबन्धस्य अनुगुणं प्रदत्तकार्यं न कर्तुं पारयन्ति स्म तदा स्वामिनः तान् विरुध्य अभियोगं चालयन्ति स्म, तान् दण्डयन्ति स्म, कारागारेषु चापि निःक्षिपन्ति स्म ।

चित्रम् – 5 – नवदश-शताब्दस्य अन्तिमेषु वर्षेषु वियतनामस्य कश्चित् फ्रान्सीयः शस्त्रवाणिकः ।

एतादृशाः नैके जनाः लाभार्जनाय वियतनामे भ्रमन्ति स्म । अयं वाणिकः तेषु जनेषु आसीत् ये फ्रान्सजनान् वियतनामे स्वकेन्द्राणि स्थापयितुं सज्जीकृतवन्तः आसन् ।

औपनिवेशिक-शिक्षायाः बाधाः

फ्रान्सीयः उपनिवेशवादः केवलम् आर्थिक-शोषणे एव केन्द्रितं न आसीत् । एतस्य मूले सभ्य-जनाः भवेयुः इति अपि कश्चित् विचारः आसीत् । यथा भारते आङ्ग्लीयाः स्वत्वं प्रतिपादयन्ति स्म तथैव फ्रान्सजनानाम् अपि अधिकार-पूर्वकं कथनम् आसीत् यत् वियतनामस्य जनानां ते आधुनिक-सभ्यतया सह परिचयं कारयन्तः सन्ति । ते विश्वसन्ति स्म यत् यूरोपे सर्वाधिका विकसितसभ्यता स्थापिता अस्ति । अतः ते मन्यन्ते यत् उपनिवेशेषु आधुनिकविचाराणां प्रसारीकरणं यूरोपीयानाम् एव दायित्वम् अस्ति अस्य च दायित्वस्य पूर्तये यदि तैः स्थानीयानां संस्कृतीनां धर्माणां परम्पराणां च अपि नाशः करणीयः इति आवश्यकः स्यात् चेत् अत्र कोऽपि दोषः नास्ति । वस्तुतः यूरोपीयशासकाः एतादृशी संस्कृतिः धर्मः परम्पराः च इति पुरातन्यः व्यर्थाः च इति ते मन्यन्ते स्म । यूरोपीयाः शासकाः अनुभवन्ति स्म यत् एतादृश्यः मान्यताः आधुनिक-विकासं रुन्धन्ति ।

(देशीया) वियतनाम-जनता यदि सभ्या करणीया तर्हि एतदर्थं शिक्षायाः महती आवश्यकता वर्तते इति मन्यन्ते स्म । परन्तु वियतनामे शिक्षायाः प्रसारात् पूर्वं फ्रान्सजनैः कस्याश्चित् बाधायाः समाधानं करणीयम् आसीत् । सन्देहः एतस्मिन् तथ्ये आसीत् यत् वियतनामस्य जनेभ्यः कियती कुत्रपर्यन्तं च शिक्षा दातव्या इति ? फ्रान्सजनेभ्यः शिक्षितानां कर्मकाराणां शिल्पकाराणां च आवश्यकता आसीत् परन्तु क्रीतदासानां पराधीनानां च प्रशिक्षणेन पाठनेन लेखनेन च समस्याः अपि भवितुं शक्नुवन्ति स्म । शिक्षायाः प्राप्तेः परं वियतनामस्य जनाः औपनिवेशिक-शासनविषये ते प्रश्नचिह्नं स्थापयितुं शक्नुवन्ति स्म । एतावद् एव न, वियतनाम-निवासिनां फ्रान्सीयजनानां एतस्मात् कारणात् अपि भयम् आसीत् यत् स्थानीयशिक्षायाः प्रसारात् फ्रान्सजनाः व्यवसायात् वाणिज्यात् वृत्तेः चापि च्युताः भवितुं शक्नुवन्ति । एतेषु जनेषु कश्चित् शिक्षकः आपणिकः आरक्षकः च आसीत् । अतः एते जनाः वियतनाम-जनेभ्यः सम्पूर्णफ्रान्सीयशिक्षा न दीयेत इति ते कथयन्ति स्म प्रशिक्षणस्य च विरोधं कुर्वन्ति स्म ।

2.1 आधुनिकचिन्तनं – शिक्षायाः भाषा

शिक्षायाः क्षेत्रे फ्रान्सजनाः कयाचित् समस्याया बाध्याः जाताः । वियतनामस्य धनाढ्याः आभिजात्यवर्गस्य च जनाः चीनसंस्कृतेः घनिष्ठरूपेण प्रभाविताः आसन् । फ्रान्सीयानां सत्तायै सुदृढाधारं प्रदातुम् एतादृशस्य प्रभावस्य समाप्तिः आवश्यकी आसीत् । फलतः, आदौ तैः परम्परागत-शिक्षाव्यवस्था सुनिश्चितप्रकारेण नाशिता पुनश्च वियतनाम-जनेभ्यः फ्रान्सीय-विद्यालयाः उद्घाटिताः । परन्तु एतत् सरलकार्यं नासीत् । अधुनापर्यन्तं सम्पन्नाः जनाः चीनभाषायाः प्रयोगं कुर्वन्ति स्म यस्याः अपसारणम् आवश्यकम् आसीत् । परन्तु तस्याः स्थाने का भाषा स्यात् ? किं चीनभाषाम् अपसार्य तस्याः स्थाने वियतनाम-भाषायाः पाठनं भवेत् अथवा ते फ्रान्सभाषया प्रशिक्षिताः भवेयुः ? इति ।

उपर्युक्ते एतस्मिन् सन्दर्भे जनानां मध्ये मतैक्यं न आसीत् । केचन नीतेः निर्मातारः मन्यन्ते स्म यत् फ्रान्सभाषा एव शिक्षायाः माध्यमरूपेण भवेत् इति । ते अनुभवन्ति स्म यत् फ्रान्सभाषायाः शिक्षणेन वियतनामस्य जनाः फ्रान्सस्य संस्कृतेः सभ्यतया च सह परिचिताः भविष्यन्ति । अनेन प्रकारेण यूरोपीय-फ्रान्स-संस्कृत्या सह दृढतया सम्बद्धाः जनाः एशियायी-फ्रान्स इत्येतं संरचयितुं साहाय्यं लप्स्यन्ते । वियतनामस्य शिक्षाप्राप्तजनाः फ्रान्सीयभावनानाम् आदर्शानां च सम्मानं कर्तुम् आरप्स्यन्ते, फ्रान्सीयसंस्कृतेः श्रेष्ठतायाः च प्रशंसकाः भविष्यन्ति फ्रान्सजनानां च कृते निष्ठया कार्यं कर्तुम् आरप्स्यन्ते ।

नैके जनाः एतस्य तथ्यस्य विरुद्धाः आसन् यत् अध्ययनाय केवलं फ्रान्सभाषा एव माध्यमरूपा भवेत् इति । तेषां विचारः आसीत् यत् यदि प्राथमिक-कक्षासु वियतनाम-भाषायाः, उच्चतरकक्षासु च फ्रान्सभाषायाः माध्यमेन शिक्षा भवेत् तर्हि एतत् समीचीनतमं भवेत् इति । ते तु इत्थम् अपि इच्छन्ति स्म यत् अल्पीयांसः जनाः फ्रान्सभाषया प्रशिक्षिताः भविष्यन्ति ते च फ्रान्स-संस्कृतिम् अपि अङ्गीकरिष्यन्ति तेभ्यः च फ्रान्सस्य नागरिकता अपि प्रदास्यते ।

परन्तु विद्यालयं प्रवेष्टुं सामर्थ्यं तु वियतनामस्य सम्पन्नवर्गस्य एव अस्ति । अयम् एव देशस्य जनसङ्ख्यायाः अल्पीयान् भागः आसीत् । ये विद्यालयं प्रविशन्ति स्म तेषु अपि अल्पीयान्सः एव तादृशाः विद्यार्थिनः भवन्ति स्म ये सफलतापूर्वकं विद्यालयीयम् अध्ययनं समापयन्ति स्म । वस्तुतः अनेके बालाः तु अन्तिमवर्षस्य परीक्षायां ज्ञात्वा एव अनुत्तीर्णाः क्रियन्ते स्म यतः ते सुवृत्त्यर्थं समुचितान् योग्यतां न प्राप्नुयुः । सामान्यतः द्वितृतीयांशात्मकाः विद्यार्थिनः अनेन प्रकारेण एव अनुत्तीर्णाः इति घोष्यन्ते स्म । 1925तमे ख्रिस्ताब्दे 1.7 कोटि-परिमित-जनसङ्ख्यायां ये विद्यालयीयाध्ययनं समाप्तिं यावत् कुर्वन्ति स्म तेषां सङ्ख्या चतुश्शतात् (400) अपि न्यूना आसीत् ।

विद्यालयीयैः पुस्तकैः फ्रान्सजनानां यशोगानं क्रियते स्म अपि च औपनिवेशिक-शासनं समीचीनम् इति प्रतिपाद्यते स्म । वियतनाम-वासिनः प्राचीनाः पञ्चवर्तिनः च सन्ति इति रूपेण ते दर्शयन्ते स्म ये शारीरिकश्रमं तु कर्तुं शक्नुवन्ति परन्तु बौद्धिककार्याणि कर्तुम् अर्हाः न सन्ति, ते कृषिक्षेत्रेषु तु कार्यं कर्तुं शक्नुवन्ति परन्तु स्वीयं शासनं स्वयं न सञ्चालयितुं शक्नुवन्ति, ते अनुकरणधर्मिणः तु सन्ति, परन्तु तेषु रचनाशीलता न अस्ति । विद्यालयीयाः बालाः शिक्षयन्ते स्म यत् वियतनामे केवलं फ्रान्सीयाः एव शान्तिं स्थापयितुं शक्नुवन्ति, यदारभ्य वियतनामे फ्रान्सीयशासनस्य स्थापना अभवत्, वियतनामकृषकाः दस्यूनां भयात् स्वतन्त्राः जाताः... सर्वत्र शान्तिः सौहार्दं च अस्ति कृषकाः च दत्तचित्ताः भूत्वा कार्यं कर्तुं शक्नुवन्ति ।

2.2 आधुनिकत्वेन आत्मख्यातेः इच्छा

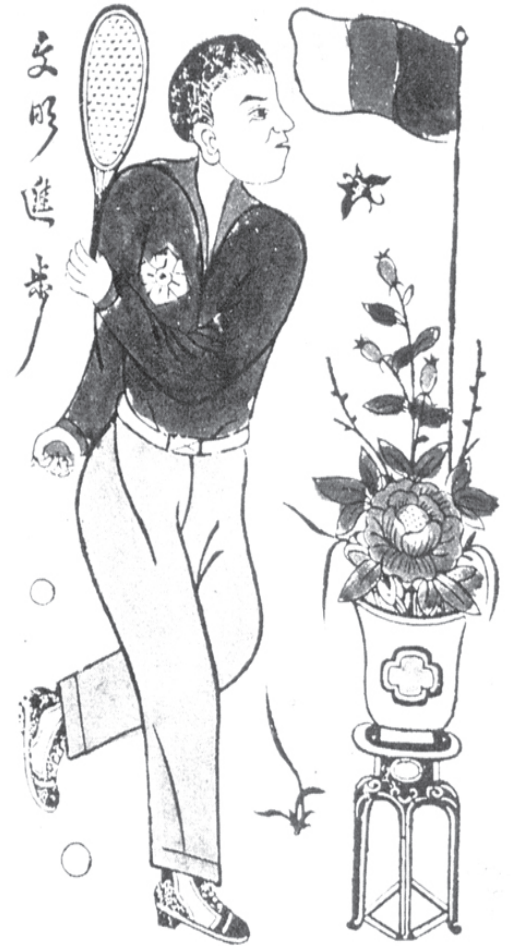
पाश्चात्यशिक्षया शिक्षयितुं 1907तमे ख्रिस्ताब्दे चोङ्किन-फ्री इति विद्यालयः उद्घाटितः । एतस्मिन् शिक्षाकार्यक्रमे विज्ञानस्य स्वच्छतायाः फ्रान्सभाषायाः चापि कक्षाः सम्मिलिताः आसन् (याः सायङ्काले भवन्ति स्म अपि च शुल्कीयाः ताः भवन्ति स्म) । एतस्य विद्यालयस्य दृष्टौ आधुनिकतायाः कः अभिप्रायः आसीत् इति तस्मात् तात्कालिकं चिन्तनम् अपि अवगन्तुं शक्यते । एतस्य विद्यालयस्य मतानुसारं केवलं विज्ञानस्य पश्चिमविचाराणां शिक्षा एव पर्याप्ता नासीत् अपितु दर्शने अपि वियतनाम-जनाः पाश्चात्य-जनानाम् इव भवेयुः इति अयम् एव आधुनिकस्य अर्थः आसीत् । अतः अयं विद्यालयः स्वच्छात्रान् पाश्चात्यशैलीः स्वीकर्तुं प्रेरयति स्म । वियतनाम-जनानां कृते तु एतत् सर्वथा ते स्वपरिचयं न नाशयन्ति इति आसीत् । ते तु पम्परया दीर्घकेशान् एव धारयन्ति स्म । एतस्य आमूलं परिवर्तनस्य महत्त्वं स्पष्टीकर्तुं कश्चित् केशकर्तन-कालिकं श्लोकम् अरचयत् –

वामहस्ते कङ्कतं गृह्णातु, दक्षिणे कर्तरीं,
कच कच कपच कपच इति ध्वनिः जायते, सावधानं भवतु ।
दुरभ्यासान् त्यजन्तु, बालवत् किमर्थम् आचरन्ति,
सोत्साहं सधैर्यं च वदन्तु, पाश्चात्यशैलीम् अवजानन्तु ।

गतिविधिः

कल्पनां कुर्वन्तु यत् 1910तमे ख्रिस्ताब्दे भवन्तः चोङ्किन-फ्री-विद्यालये पठन्ति । अधुना विचिन्त्य वदन्तु यत् –

- वियतनाम-जनानां विषये पाठ्यपुस्तकेषु यत् किमपि पाठ्यते तत् पठित्वा भवतां का प्रतिक्रिया भवेत् ?
- केशकर्तनस्य विषये यत्किमपि सूच्यते तत् पठित्वा भवन्तः - किम् अकरिष्यन् ?

चित्रम् - 6 - एतस्मिन् व्यङ्ग्यचित्रे एतादृशानां वियतनाम-जनानाम् उपहासः क्रियते ये पश्चिमसंस्कृतेः अनुगुणम् आत्मानं स्थापितवन्तः । सः निजसंस्कृतिं परित्यज्य पश्चिम-वस्त्राणि धर्तुम् आरब्धवान् अपि च सः टेनिसक्रीडां क्रीडितुम् अपि आरब्धवान् ।

2.3 विद्यालयेषु विरोधस्य स्वराः

शिक्षकाः विद्यार्थिनः च एतेषां पाठ्यपुस्तकानां पाठ्यक्रमस्य च नेत्रे निमील्य अनुसरणं न कृतवन्तः । कुत्रचित् एतेषां मुक्ततया विरोधः अपि अभवत् कुत्रचित् च जनाः मौनेन विरोधम् अकुर्वन् । यथा यथा प्राथमिककक्षासु वियतनाम-शिक्षकाणां सङ्ख्या वर्धिता, तथा तथा एतस्य विषयस्य नियन्त्रणं क्रमशः कठिनम् अभवत् यत् तासु कक्षासु किं पाठ्यते । अनेके वियतनामस्य शिक्षकाः पुस्तकेषु यः विषयः लिखितः आसीत् तस्य गुप्तरूपेण परिवर्तनं कृत्वा पाठयन्ति स्म अपि च यत् पुस्तकेषु मुद्रितं भवति स्म तत्र दोषदर्शनं कुर्वन्ति स्म ।

1926तमे ख्रिस्ताब्दे नेटिव-गर्ल्स-विद्यालये किञ्चित् आन्दोलनं जातम् । विवादस्य आरम्भः तदा जातः यदा एकस्यां कक्षायाम् अग्रिमपङ्क्तौ या वियतनाम-बालिका उपविष्टा आसीत् ताम् उत्थाप्य शिक्षकः पृष्ठस्थपङ्क्तौ उपवेष्टुम् आदिष्टवान् यतो हि अग्रिमपङ्क्तौ कयाचित् स्थानीयफ्रान्सबालिकया उपवेष्टव्यम् आसीत् । वियतनाम-बालिका अवदत् यत् अहं स्वीयं स्थानं न त्यक्ष्यामि इति । विद्यालयस्य प्रधानाचार्यः कश्चित् कोलोन इति (औपनिवेशिकफ्रान्सजनः) आसीत् । सः बालिकां विद्यालयात् निष्कासितवान् । यदा अपरे विद्यार्थिनः प्रधानाचार्यस्य विरोधं कृतवन्तः तदा ते अपि विद्यालयात् निष्कासिताः । ततः परं तु अयं विवादः पुनः वर्धितः । जनाः मुक्ततया प्रकटरूपेण च विरोध-प्रदर्शनं कर्तुम् आरब्धवन्तः । यदा परिस्थितिः विकटा अनियन्त्रिता च जाता तदा सर्वकारेण आदेशः दत्तः यत् बालिकायाः पुनः कक्षायां प्रवेशः भवेत् । प्रधानाचार्यः बालिकां तु पुनः विद्यालयं प्रवेशितवान् परन्तु सहैव अघोषयत् यत् अधुना अहं सम्पूर्णान् वियतनाम-जनान् मर्दिष्यामि इति, आश्चर्यम्, भवन्तः मां पुनः प्रेषयितुम् इच्छन्ति । समीचीनतया सावधानं च जानन्तु, यावत्पर्यन्तम् एकः अपि वियतनाम-जनः कोचिन-चाइनायां निवासस्य प्रयासं करिष्यति तावत्पर्यन्तम् अहम् इतः न गमिष्यामि ।

अन्येषु क्षेत्रेषु अपि छात्राः सर्वकारस्य एतस्य कृत्यस्य महान्तं विरोधम् अकुर्वन् यत् वियतनाम-बालिकाः कुलीनवृत्तेः प्राप्तुं योग्याः न भवेयुः इति । एते विद्यार्थिनः देशभक्तिभावनाभिः प्रेरिताः आसन् ते विश्वसन्ति स्म यत् शिक्षितैः समाजकल्याणाय कार्यं करणीयम् । तेषाम् एतादृशेन चिन्तनेन न केवलं फ्रान्सजनैः सह एव अपितु स्थानीय-आभिजात्यवर्गेण सह तेषां सङ्घर्षः भवति स्म यतो हि द्वौ अपि पक्षौ अनुभवतः स्म यत् अनेन प्रकारेण तु तयोः वैशिष्ट्यं सत्ता च नाशं प्रति गमिष्यति । 1920तमदशकं यावत् छात्राः राजनैतिक-दलानि संरचयितुम् आरब्धवन्तः । तैः यङ्ग-अन्नान इति एतादृशानि दलानि निर्मितानि अपि च ते अन्नानीज-स्टूडेण्ट् इत्यादिपत्रिकाणाम् अपि प्रकाशनम् आरब्धवन्तः ।

पाठशालाः राजनैतिक-सांस्कृतिक-सङ्घर्षाणां स्थलरूपेण परिवर्तिताः । शिक्षायां नियन्त्रणस्य माध्यमेन फ्रान्सजनाः वियतनामस्य अधिग्रहणं कृत्वा स्थितिं दृढां कर्तुम् इच्छन्ति स्म । ते जनतायाः परम्परायाः मूल्यस्य मान्यतायाः कार्यशैल्याः दृष्टेः च परिवर्तनाय प्रयत्नम् आरब्धवन्तः यतः जनाः फ्रान्सस्य सभ्यतां श्रेष्ठां वियतनाम-जनान् च हीनदृष्ट्या पश्येयुः । अपरतः, वियतनामस्य बुद्धिजीविनः अनुभवन्ति स्म यत् फ्रान्सजनानां शासने वियतनामः न केवलं स्वीये भूभागे स्वनियन्त्रणेन हीनः जायते, अपितु स्वपरिचयात् अपि विहीनः जायते । तस्य संस्कृतेः मूल्यस्य च अपमानः क्रियते स्म अपि च जनेषु नृपत्वस्य प्रजायाः च भावः उदेति स्म । फ्रान्सीय-औपनिवेशिक-शिक्षायाः विरोधे जातः सङ्घर्षः उपनिवेशवादस्य विरोधाय स्वतन्त्रतायाः च पक्षे प्रचलतः व्यापक-सङ्घर्षस्य भागभूतः जातः ।

काश्चन महत्त्वपूर्णाः तिथयः

1802

न्यूनेनराजवंशस्य अन्तर्गतं राष्ट्रियैकीकरणस्य प्रतीकस्य न्यूनेन-आन्हस्य सम्राजः रूपेण राजपदे अलङ्करणं भवति ।

1867

कोचिनचाइना दक्षिणफ्रान्सस्य उपनिवेशत्वेन जायते ।

1887

कोचिनचाइना, अन्नम्, चोङ्किन्, कम्बोडिया इत्यादयः अपि च अनन्तरतमे काले लोओस इत्येतं सम्मेल्य इण्डो-चाइना-यूनियन इत्यस्य स्थापना क्रियते ।

1930

हो-ची-मिन्ह-महोदयः वियतनाम-साम्यवादि-दलस्य स्थापनां करोति ।

1945

वियेतमिन्ह-महोदयः जनविद्रोहस्य आरम्भं करोति । बाओ दाई-महोदयः राजसिंहासनात् च्युतः भवति । होचीमिन्ह-महोदयः हनोई-राज्ये स्वातन्त्र्यस्य घोषणां करोति (2, सितम्बरमासः) ।

1954

दिएन-बिएन-फू इत्यस्य अयने फ्रान्ससेना पराजयं स्वीकरोति ।

1961

कैनेडी दक्षिणवियतनामाय अमेरिका-सैनिक-साहाय्य-वर्धनस्य निर्णयं स्वीकरोति ।

1974

पेरिसशान्तिसन्धिः ।

1975 (30, अप्रैलमासः)

एन.एल.एफ. इत्यस्य सैन्यदलानि साइगन इत्येतं प्रविशन्ति ।

1976

वियतनाम-समाजवादि-गणराज्यस्य स्थापना भवति ।

स्वच्छता रोगः दैनिकप्रतिरोधः च

उपनिवेशवादं विरुध्य एतादृशाः राजनैतिकसङ्घर्षाः केवलं शिक्षायाः क्षेत्रे एव न प्रचलन्ति स्म । बहुषु अन्येषु संस्थानेषु अपि पराधीना जनता नानाप्रकारेण स्वकोपम् अभिव्यक्तं करोति स्म ।

3.1 हनोई-राज्ये प्लेगद्वारा आक्रमणम्

आयान्तु स्वास्थ्यस्य स्वच्छतायाः च एव उदाहरणरूपेण प्रयोगं कुर्याम । यदा फ्रान्सीयाः जनाः कस्यचित् आधुनिक-वियतनामस्य स्थापनायाः कार्यम् आरब्धवन्तः तदा ते निर्णयं कृतवन्तः यत् ते हनोई-प्रदेशस्य अपि पुनर्निर्माणं करिष्यन्ति । कस्यचित् नूतनस्य आधुनिक-नगरस्य निर्माणाय वास्तुकलायाः क्षेत्रे प्रकाशम् आगतानां नवीन-विचाराणाम् आधुनिक-प्राविधिक-निपुणतायाः प्रयोगः कृतः । 1903तमे ख्रिस्ताब्दे हनोई-प्रदेशस्य नवनिर्मिते आधुनिके भागे ब्यूबानिक-प्लेग इति महारोगः प्रसृतः । अनेकेषु औपनिवेशिक-देशेषु एतस्य रोगस्य निरोधाय ये प्रयासाः कृताः तैः अतीव सामाजिकः अवसादः उत्पन्नः । परन्तु हनोई-प्रदेशस्य स्थितिः तु काचित् विशिष्टा एव आसीत् ।

चित्रम् – 7 - आधुनिक-हनोई-प्रदेशः ।
हनोई-प्रदेशस्य फ्रान्स-जनसङ्ख्यायुक्ते भागे
एतादृशानि भवनानि निर्मितानि आसन् ।

हनोई-प्रदेशस्य फ्रान्सीयजनसङ्ख्यायुक्तः भागः सौन्दर्यपूर्णस्य स्वच्छनगरस्य च रूपेण रचितः । तत्र विस्तृताः मार्गाः आसन् अपि च निकास-व्यवस्था अपि उत्तमा आसीत् । देशीय-ग्रामटिकासु एतादृशं सौविध्यं नासीत् । पुरातननगरस्य सम्पूर्णावकरः दूषितजलं च साक्षात् नद्याम् एव त्यजन्ति स्म । प्रावृषि जलौघकाले च सम्पूर्णावकरः राजमार्गेषु एव विद्यते स्म । वस्तुतः प्लेग इत्यस्य रोगस्य आरम्भः एव तादृशैः वस्तुभिः अभवत् येषां वस्तूनां स्थापनं नगरस्य फ्रान्सीयभागे स्वच्छपरिवेशस्य स्थापनाय कृतम् आसीत् । नगरस्य आधुनिके भागे स्थापितानि विशालानि सीवर इति यन्त्राणि आधुनिकतायाः प्रतीकरूपेण आसन् । एतादृशी सीवर-व्यवस्था मूषकविकासाय आधिक्येन तेषां प्रजननाय च अपि आदर्शभूता जाता । एताः सीवर-प्रणालिकाः मूषकाणां निर्बाधतया गमनागमनाय अपि जाताः । एतासां प्रणालिकानां माध्यमेन मूषकाः सम्पूर्णे नगरे अबाधगत्या भ्रमन्ति स्म । एताभिः जलनिकास(सीवर)-प्रणालिकाभिः एव मूषकाः फ्रान्सजनानां सुन्दरगृहाणि प्रति अपि प्रवेष्टुम् आरब्धवन्तः । अधुना किं कर्तुं शक्येत ?

3.2 मूषकाणां निग्रहणम्

एतस्य मूषकप्रवेशस्य निरोधनाय 1902 तमे ख्रिस्ताब्दे मूषकाणां निग्रहण-कार्यक्रमः आरब्धः । एतस्मै कार्याय वियतनाम-जनाः कार्ये नियुक्ताः । प्रत्येकम् अपि मूषकस्य निग्रहणाय तेभ्यः पारितोषिकः दीयते स्म । सहस्रशः मूषकाः निग्रहीतुम् आरब्धाः । उदाहरणार्थं, मई-मासस्य त्रिंशद्-दिनाङ्के 20,000 मूषकाः निग्रहीताः । ततः परम् अपि मूषकाणां सङ्ख्या न न्यूनीभवति स्म । वियतनाम-जनाः मूषक-मृगायाः एतस्य कार्यक्रमस्य योजनायाः च माध्यमेन सामूहिक-वाणिज्यस्य महत्त्वं ते अवगतवन्तः । ये जनाः जलनिकास-प्रणालिकानाम् अन्तः प्रविश्य तत्रत्यस्य अवकरस्य निष्कासनं कुर्वन्ति स्म ते ज्ञातवन्तः यत् यदि ते एकीभूय अधिक-पारिश्रमिकस्य याचनां, वणिग्वत् व्यवहारं वा कर्तुं शक्नुवन्ति । ते एतस्याः स्थितेः लाभार्जनाय प्रकृष्टतमान् उपायान् अपि अन्विष्टवन्तः । श्रमिकेभ्यः धनं तदा दीयते स्म यदा ते प्रमाणीकुर्वन्ति स्म यत् ते मूषकाणां निग्रहणं कृत्वा हतवन्तः । प्रमाणार्थं तैः मूषकपुच्छः आदाय दर्शनीयः भवति स्म । एतस्य प्रावधानस्य माध्यमेन ते लाभं स्वीकुर्वन्तः श्रमिकाः आधिक्येन धनस्य अर्जनाय मूषकाणां ग्रहणं कृत्वा तेषां पुच्छान् कर्तयन्ति स्म परन्तु मूषकान् जीवितान् एव परित्यजन्ति स्म यतः ते कदापि समाप्तिं न गच्छेयुः इति तेषां ग्रहणस्य च कार्यक्रमः एवमेव निरन्तररूपेण चलेत् इति । केचन जनाः तु धनार्जनाय मूषकाणां पालनम् एव आरब्धवन्तः ।

निर्बलानां (वियतनाम-जनानां) एतेन प्रतिरोधेन असहयोग-भावनया च दुःखीभूय अन्ततः फ्रान्सजनाः मूषकाणां प्रतिवर्ते धनदानस्य योजनाम् एव स्थगितां कृतवन्तः । परिणामतः, ब्यूबानिकप्लेग-रोगः न समाप्तिं गतः । न केवलं 1903तमे ख्रिस्ताब्दे अपितु अग्रिमानि कानिचन वर्षाणि यावत् अयं रोगः सम्पूर्णे क्षेत्रे प्रसृतः । मूषकाणाम् आतङ्कस्य इयं कथा अनेकार्थेषु, फ्रान्स-सत्तायाः सीमायाः विस्तारस्य, सभ्यतायाः विकासस्य प्रसारस्य च फ्रान्सजनानां यत् अभियानम् आसीत्, तस्मिन् अभियाने के के अन्तर्विरोधाः निहिताः आसन् तान् सर्वान् विरोधान् सर्वेषां पुरतः प्रकटयति । ये जनाः मूषकान् गृह्णन्ति स्म तेषां के गतिविधयः आसन् इति वयं तेषां गतिविधीनां विषये अवज्ञातुं शक्नुमः, वियतनामस्य जनाः दैनिकजीवने उपनिवेशवादस्य कथं विरोधं कुर्वन्ति स्म ।

चर्चा कुर्वन्तु –

1903तमे वर्षे प्रसृतस्य प्लेग-रोगस्य नियन्त्रणाय ये प्रयासाः कृताः तैः स्वास्थ्यं स्वच्छतां च प्रति औपनिवेशिकस्य फ्रान्स-सर्वकारस्य चिन्तनस्य दृष्टेः च विषये किं ज्ञायते ?

धर्मः उपनिवेशवाद-विरोधः च

औपनिवेशिकप्रभावेण निजजीवनस्य सार्वजनीन-जीवनस्य च सर्वेषां पक्षाणां नियमनम् कृतम् इति रूपेण तत् दृश्यते स्म । फ्रान्सजनाः न केवलं सैन्यबलस्य माध्यमेन वियतनामस्य अधिग्रहणम् इच्छन्ति स्म, अपि तु तत्रत्यं सामाजिकं सांस्कृतिकं च जीवनम् अपि सर्वथा परिवर्तयितुम् इच्छन्ति स्म । यद्यपि धर्मः औपनिवेशिक-शासनं द्रढीकर्तुं महतीं सहायताम् अकरोत्, परन्तु अपरतः धर्मः एव प्रतिरोधस्य नूतनमार्गान् अपि आविष्कृतवान् । आयान्तु, पश्यामः, कथम् इत्थम् अभवत् ।

वियतनाम-जनानां धार्मिकविश्वासः बौद्धधर्मे कन्फ्यूशियस-वादे स्थानीय-परम्परायां च आसीत् । तेषां विश्वासस्य आधारः अपि उपर्युक्तः बौद्धधर्मः एव आसीत् । फ्रान्सस्य चिन्तकाः वियतनामे अपि ख्रिस्तधर्मस्य स्थापनायै प्रयासं कुर्वन्ति स्म । फ्रान्सजनेभ्यः वियतनाम-जनानाम् अव्यवस्थितं धार्मिकजीवनं न रोचते स्म । वियतनामजनाः पराभौतिक-शक्तीनां पूजां कुर्वन्ति, तेषां च इयं प्रवृत्तिः अस्ति, अतः एतस्याः प्रवृत्तेः परिष्कारः भवेत् इति फ्रान्सचिन्तकाः अनुभवन्ति स्म ।

अष्टादशशताब्दात् एव अनेकानि धार्मिक-आन्दोलनानि पश्चिमशक्तीनां प्रभावं न्यूनीकर्तुं पश्चिमशक्ति-युक्तानां च जनानाम् उपस्थितिः न भवेत् इति धिया जनजागरणस्य प्रयासं कुर्वन्ति स्म । 1868तमे ख्रिस्ताब्दे कश्चित् स्कॉलर्सरिवोल्ट इति नामकः विद्रोहः जातः, एषः विद्रोहः अपि फ्रान्सजनैः क्रियमाणस्य अधिग्रहणस्य वर्धमानस्य ख्रिस्तधर्मस्य च विरोधाय एव आसीत्, तत् च आरम्भिकान्दोलनेषु कश्चित् आसीत् । एतस्य आन्दोलनस्य नेतृत्वं राजसभायाः अधिकारिणः कुर्वन्ति स्म । एते अधिकारिणः

प्रथमा मञ्जूषा

कन्फ्यूशियसः (551-479 ख्रिस्ताब्दपूर्व) कश्चित् चीनविचारकः आसीत् सः सदाचारं व्यवहारिकबुद्धिं समुचित-सामाजिक-सम्बन्धान् च आधारीकृत्य दार्शनिक-व्यवस्थां विकसितवान् । तस्य सिद्धान्तान् आधारीकृत्य जनेभ्यः प्रशिक्षणं दीयते स्म यत् ते स्वीयानां वृद्ध-अभिभावकानां सेवां मातापित्रोः च सेवां कुर्युः । जनाः प्रशिक्षयन्ते स्म यत् नृपस्य प्रजायाः च मध्ये तादृशः सम्बन्धः भवेत् यादृशः मातापित्रोः स्वीयबालैः सह भवति ।

चित्रम् - 8 - कैथलिक-ख्रिस्तधर्मप्रचारकः फादरबोरी-वर्यः मृत्युदण्डेन दण्डितः आसीत्, तस्य इदं चित्रम् ।

फ्रान्से धार्मिकोन्मादस्य प्रसाराय फ्रान्सीयकलाकाराः एतादृशानि चित्राणि अपि प्रकाशयन्ति स्म ।

कैथलिकधर्मस्य फ्रान्स-सत्तायाः च प्रचार-कारणात् रुष्टाः आसन् । ते न्यू-अन, हातिएन इत्येतयोः प्रान्तयोः विद्रोहाणां नेतृत्वम् अकुर्वन्, सहस्राधिकानां ख्रिस्तधर्मिणाम् अपि ते हननं कृतवन्तः । कैथलिक-धर्मप्रचारकाः सप्तदश-शताब्दस्य आरम्भात् एव स्थानीयजनान् ख्रिस्तधर्मेण सह सम्बन्धयितुं संलग्नाः आसन्, अष्टादश-शताब्दस्य अन्तकालं यावत् च ते प्रायः त्रिलक्षं जनान् ख्रिस्तधर्मं प्रवेशितवन्तः । फ्रान्सजनाः 1868तमे ख्रिस्ताब्दे यत् आन्दोलनं जातं तस्य तु अभिभवम् अकुर्वन् । परन्तु अनेन विद्रोहेण फ्रान्सजनानां विरोधे अपरेषु देशभक्तेषु उत्साहस्य संचारः तु अवश्यमेव कृतः ।

वियतनामस्य आभिजात्य-जनाः चीनभाषां कन्फ्यूशियसवादं च शिक्षन्ते स्म । परन्तु कृषकाणां धार्मिकविश्वासाः मान्यताः च अनेकाभ्यः समन्वयवादि-परम्पराभ्यः जाताः आसन् । येषु विश्वासेषु बौद्धधर्मस्य स्थानीय-मूल्यानां मान्यतानां च सम्मिश्रणम् आसीत् । वियतनामे अनेके सम्प्रदायाः तु एतादृशानां जनानां माध्यमेन प्रसृताः आसन् ये स्वत्वप्रकाशनपूर्वकं कथयन्ति स्म यत् ते ईश्वराभां दृष्टवन्तः । एतेषु कानिचन धार्मिक-आन्दोलनानि फ्रान्सजनानां समर्थनं कुर्वन्ति स्म, अपरञ्च कानिचन औपनिवेशिक-शासनं विरुद्ध्य जायमानानाम् आन्दोलनानां पक्षे आसन् ।

होआ-हाओ इति एतादृशम् एव आन्दोलनम् आसीत् । इदम् आन्दोलनं 1939तमे ख्रिस्ताब्दे आरब्धः आसीत् । हरितिमापूर्णे मेकोङ्ग-डेल्टा-क्षेत्रे एतत् लोकप्रियं जातम् । इदम् आन्दोलनं नवदश-शताब्दे उपनिवेश-वादस्य यानि आन्दोलनानि विरोधं कुर्वन्ति स्म तेभ्यः आन्दोलनेभ्यः च ये विचाराः जाताः तैः प्रेरितम् आसीत् ।

होओक-हाओ इत्यस्य आन्दोलनस्य संस्थापकस्य नाम हुइन्हफूसो इति आसीत् । सः ऐन्द्रजालिकं निर्धनसाहाय्यं चापि करोति स्म । व्यर्थव्ययं विरुद्ध्य तस्य ये उपदेशाः आसन् तेषां जनेषु महान् प्रभावः आसीत् । सः बालिकावधूनां क्रयविक्रययोः, मद्यस्य अफेनस्य च महान् विरोधी आसीत् ।

फ्रान्सजनाः हुइन्हफूसो इत्यस्य विचाराधारितानि आन्दोलनानि अभिभवितुम् अनेकविधान् प्रयासान् अकुर्वन् । ते फूसोमहोदयः उन्मत्तः अस्ति इति घोषितवन्तः । फ्रान्सजनाः तम् उन्मत्त-बोन्जे इति सम्बोधनेन सम्बोधयन्ति स्म । सर्वकारः तम् उन्मत्तशालां प्रति प्रेषितवान् । रोचकं तथ्यं तु इदम् अस्ति यः चिकित्सकः तं परीक्षते स्म यत् सः वस्तुतः उन्मत्तः अस्ति न वा इति, सः चिकित्सकः एव किञ्चित् कालानन्तरं फूसोवर्यस्य अनुयायी जातः । अन्ततः 1941तमे ख्रिस्ताब्दे फ्रान्सचिकित्सकाः अपि निश्चितवन्तः यत् सः वस्तुतः उन्मत्तः नास्ति इति । ततः परं फ्रान्ससर्वकारः तस्य वियतनामदेशतः निष्कासनं कृत्वा लोओसं प्रति प्रेषितवान् । फूसोवर्यस्य अनेके समर्थकाः अनुयायिनः चापि यातनाशिबिरं प्रति प्रवेशिताः ।

एतादृशानाम् आन्दोलनानां राष्ट्रवादस्य मुख्यधारया सह अन्तर्विरोधी सम्बन्धः वर्तते स्म । राजनैतिकदलानि एतादृशैः आन्दोलनैः सम्बद्धेन जनसमर्थनेन लाभप्राप्तेः तु प्रयासं कुर्वन्ति स्म परन्तु तेषां गतिविधिभिः अवसादग्रस्ताः अपि भवन्ति स्म । राजनैतिकदलानि एतान् समूहान् नियन्त्रयितुं स्वानुशासनं स्थापयितुं च अतीव काठिन्यस्य अनुभवं कुर्वन्ति स्म, तस्मात् ते न तेषां रीतीनां परम्पराणां व्यवहाराणां चैव समर्थनं कर्तुं पारयन्ति स्म ।

एतदतिरिच्य साम्राज्यवादि-भावान् जनयितुम् एतादृशानाम् आन्दोलनानां यत् योगदानम् अस्ति तत् न्यूनम् इति वयं न वक्तुं शक्नुमः ।

नूतनशब्दः –

समन्वयवादः – एतादृशः कश्चन विश्वासः यस्मिन् भिन्नतानां स्थाने समानतानां विषये अवधानं भवेत्, अपि च याः पृथक् पृथक् मान्यताः सन्ति ये च पृथक् पृथक् आचाराः सन्ति, ते सर्वे अपि अन्योऽन्येन सह एकस्मिन् एव स्थाने आगच्छेयुः इति प्रयासः येन क्रियते सः एव समन्वयवादः इति उच्यते ।

यातनाशिबिरम् – कश्चित् एवंविधं कारागारं यत्र अधिनियम-प्रक्रियायाः पालनं विना एव जनाः बन्दिनः क्रियन्ते । एतं शब्दं श्रुत्वा एव गहनयातनायाः क्रूरतायाः अत्याचारस्य च चित्राणि मनसि प्रादुर्भवन्ति ।

आधुनिकीकरणस्य संकल्पना

फ्रान्सीयस्य उपनिवेशवादस्य विभिन्नस्तरेण नानारूपेण च विरोधः भवति स्म । परन्तु सर्वेषां राष्ट्रवादिनां पुरतः समानाः एव प्रश्नाः आसन् । वस्तुतः, आधुनिकः इति शब्दस्य कोऽभिप्रायः ? राष्ट्रवादी इति कः उच्यते ? किम् आधुनिकं भवितुं परम्पराणाम् आवश्यकता नास्ति अथ च परम्पराः एव अविकासस्य कारणभूताः सन्ति इति मान्यता । किञ्च सर्वेषां पुरातनानां विचाराणां सामाजिक-आचाराणां निरस्तीकरणम् आवश्यकम् अस्ति ? किं पश्चिमदेशाः एव विकासस्य सभ्यतायाः च प्रतीकरूपेण सन्ति इति मान्यता समीचीना अस्ति ? अथ च तेषां पश्चिमदेशानाम् अनुकरणम् आवश्यकम् अस्ति ?

एतादृशानां प्रश्नानाम् उत्तराणि विविध-प्रकारकाणि आसन् । केषाञ्चित् बुद्धिजीविनां मतम् आसीत् यत् पश्चिम-प्रभुत्वेन सह स्पर्धितुं वियतनामस्य परम्पराणां द्रढीकरणम् आवश्यकम् अस्ति, अपरञ्च केषाञ्चित् बुद्धिजीविनां विचारः आसीत् यत् वैदेशिकप्रभावस्य विरोधं कुर्वता वियतनामदेशेन पश्चिमतः बहुकिमपि शिक्षणीयं भविष्यति । एतेषां विभिन्नमतानां कारणात् अनेकाः गम्भीरचर्चाः समुपस्थिताः, यासां समाधानं सरलतया न कर्तुं शक्यते स्म ।

एकोनविंशति-शताब्दस्य अन्तिमे काले फ्रान्सजनानां विरोधस्य नेतृत्वं प्रायः कन्फ्यूशियन-विद्वान्सः कार्यकर्तारः च कुर्वन्ति स्म, ते चिन्तयन्ति स्म यत् तेषाम् अस्तित्वम् इति नष्टप्रायं भवति । कन्फ्यूशियन-परम्परायां शिक्षितः फान-बायि-चावुः (1867-1940) एतादृशः एव कश्चित् महान् राष्ट्रवादी आसीत् । 1903तमे ख्रिस्ताब्दे सः रेवोल्यूशनरी-सोसायटी-नामकस्य दलस्य संरचनम् अकरोत् । तदारभ्य एव सः उपनिवेशवाद-विरोधिनः आन्दोलनस्य कश्चित् महत्त्वपूर्णः नेता जातः । राजकुमारः क्वाङ्ग-दे-महोदयः एतस्य दलस्य प्रमुखः आसीत् ।

फान-बोयि-चावुः 1905 तमे ख्रिस्ताब्दे चीनसंशोधकेन लियाङ्गकिचाओ-महोदयेन योकोहामायां मेलनं कृतवान् । फानस्य सर्वाधिकं प्रभाविपुस्तकं, द-हिस्ट्री-ऑफ-द-लॉस-ऑफ-वियतनाम इति, लियाङ्गस्य परामर्शेन प्रभावप्रकाशेन च लिखितम् आसीत् । वियतनामे चीने च एतस्य पुस्तकस्य भूरि विक्रयणम् अभवत्, एतत् पुस्तकम् आधारीकृत्य कस्यचित् नाटकस्य मञ्चनम् अपि अभवत् । इदं पुस्तकम् अन्योऽन्येन सम्बद्धयोः द्वयोः विचारयोः केन्द्रितम् अस्ति – प्रथमः – देशस्य सम्प्रभुतायाः नाशः, द्वितीयः, द्वयोः देशयोः आभिजात्यवर्गः एकया संस्कृत्या सम्बद्धः भवेत् इत्येतदर्थं ये वियतनाम-चीन-सम्बद्धाः आसन् तेषां विच्छेदः । फानः स्वीये अस्मिन् पुस्तके एतस्य एव द्विविधस्य नाशस्य विषये विलपति । तस्य शोकविषयकी ऊहा तथैव आसीत् यथा परम्परागत-आभिजात्यवर्गात् निर्गतानां संशोधकानाम् आसीत् ।

अन्ये राष्ट्रवादिनः फानबोयि-चावु-वर्यस्य विचारान् सर्वथा न समर्थयन्ति स्म । फान-चू-त्रिन्हः (1871-1926) एतादृशेषु नेतृषु प्रमुखः आसीत् । सः राजशासनस्य राजतन्त्रस्य वा महाविरोधी आसीत् । तस्मै एतत् स्वीकार्यं नासीत् यत् फ्रान्सजनानां देशात् निष्कासनाय राजशासनस्य राज्ञः च आवश्यकता भवेत् इति । सः कस्यचित् लोकतान्त्रिकगणराज्यस्य स्थापनाम् इच्छति स्म । पश्चिमस्य लोकतान्त्रिकैः आदर्शैः प्रभावितः त्रिन्ह-महोदयः पश्चिमसभ्यतां सम्पूर्णतः निरस्तीकर्तुं न इच्छति स्म । तस्मै मुक्तेः फ्रान्स-क्रान्तिकारिणाम् आदर्शाः तु रोचन्ते स्म परन्तु तस्य आरोपः आसीत् यत् स्वयं फ्रान्सजनाः एव तेषाम्

स्रोतः – क

जापाने फानबोयिचावु-महोदयः फान-चू-त्रिन्ह-महोदयः च वियतनामस्य स्वतन्त्रतायाः विषये विचारान् अभिव्यञ्जयन् स्वीयमतभेदेषु चर्चयन् तौ द्वौ कञ्चित् कालं यावत् एकस्मिन् एव स्थाने आस्ताम् । एतासां चर्चानां विषये फानबोयिचावु-महोदयः अलिखत् -

ततः परं दश दिनेभ्यः अपि अधिककालं यावत् आवां परस्परं चर्चां कृतवन्तौ अस्माकं च मतानि अन्योऽन्यस्मात् सर्वथा विपरीतानि आसन् । यथा, सामान्य-अधिकाराणां स्थापनायै राजशासनस्य उत्पाटनम् आवश्यकम् अस्ति इति फानचूत्रिन्ह-महोदयः मन्यते स्म अपरञ्च मम मतम् आसीत् यत् आदौ अस्माभिः स्वदेशः वैदेशिकशत्रुभ्यः मुक्तः करणीयः भविष्यति अथ च स्वतन्त्रतायाः प्राप्तेः परम् एव वयम् अन्येषाम् अधिकाराणां विषये वार्तालापं कर्तुं शक्नुमः । अहं चिन्तयामि स्म यत् स्वयोजनायां राजशासनस्य अपि प्रयोगः भवेत् परन्तु सः एतस्य चिन्तनस्य विरोधी आसीत् । तस्य योजना आसीत् यत् जनाः राजतन्त्रं विरुध्य आन्दोलनं कुर्युः इति अहं च एतादृशीं योजनां न इच्छामि स्म । कथनस्य अभिप्रायः अयम् अस्ति यत् तस्य मम च लक्ष्यं तु एकः एव आसीत् परन्तु आवयोः मार्गाः अतीव पृथक् आसन् ।

चर्चा कुर्वन्तु –

फान-बोयि-चावु-महोदयस्य फानचूत्रिन्ह-महोदयस्य च विचारेषु काः समानताः आसन् ? तयोर्मध्ये केषां प्रश्नानां विषये मतभेदः आसीत् ।

नूतनशब्दः –

गणतन्त्रम् – सामान्यजनतायाः सहमतिं जनप्रतिनिधित्वं च आधृत्य या शासनव्यवस्था, तद् गणतन्त्रम् इति कथ्यते । राजशासनस्य विपरीतम् एतादृशसर्वकारः जनानां सत्ताम् आधारिता भवति ।

आदर्शानाम् अनुसरणं न कुर्वन्ति । तस्य अभियाञ्चा आसीत् यत् फ्रान्सशासकाः वियतनामे वैधानिकानां शैक्षणिक-संस्थानानां च स्थापनां कुर्युः अथ च कृषेः उद्योगानां च विकासं कुर्युः ।

5.1 आधुनिकं भवितुम् अन्ये उपायाः – जापानदेशः चीनदेशः च

प्रारम्भिकाणां वियतनाम-राष्ट्रवादिनां जापानेन चीनेन च सह घनिष्ठसम्बन्धाः आसन् । जापानः चीनः च न केवलं परिवर्तनस्य प्रतीकरूपेण आस्ताम् अपि तु ये फ्रान्सारक्षकेभ्यः मुक्ताः भवितुम् इच्छन्ति स्म तादृशानां जनानां कृते शरणस्थलरूपेण अपि आस्ताम् । एतेषु देशेषु एशियायाः क्रान्तिकारिणां सम्पर्कजालानि सुदूरं प्रसरितानि आसन् ।

विंशतिशताब्दस्य पूर्वतने दशके 'पूर्वं प्रति चलतु' इति आन्दोलनम् अतितीव्रम् आसीत् । 1907-1908तमे वर्षे प्रायः त्रिशतं वियतनामस्य विद्यार्थिनः आधुनिकशिक्षायाः प्राप्तये जापानम् अगच्छन् । तेषु बहूनां महत्तमं लक्ष्यम् इदमेव आसीत् यत् फ्रान्सजनाः वियतनामात् निष्कास्य बहिर्भूताः क्रियेरन्, काष्ठपुत्तलिकारूपस्य राज्ञः सिंहासनात् च्युतिः भवेत् तथा च फ्रान्सजनैः अपमानितं कृत्वा राजसिंहासनात् अपसारितः च न्यूनेन इति राजवंशीयः राजा पुनः सिंहासनारूढः भवेत् । एतादृशानां राष्ट्रवादिनां वैदेशिक-अस्त्राणां ग्रहणे वैदेशिक-साहाय्यस्य च ग्रहणे कश्चिदपि सङ्कोचः नासीत् । वयम् एशियाजनाः इति सम्बन्धेन ते जापानीयेभ्यः जनेभ्यः साहाय्यस्य याचनाम् कृतवन्तः । जापानदेशः आधुनिकीकरणस्य मार्गे समीचीनतया अग्रसरः आसीत् । पश्चिमद्वारा यत् दासीकरणं क्रियते स्म तस्य अपि जापानजनाः सफलतापूर्वकं विरोधम् अकुर्वन् । 1907 तमे ख्रिस्ताब्दे रूसं विजित्य जापानेन दर्शितम् आसीत् यत् तस्य सैन्यबलं कीदृशम् अस्ति इति । वियतनाम-विद्यार्थिनः टोकियो इति नगरे रेस्टोरेशन-सोसायटी इत्यस्य स्थापनाम् अकुर्वन् परन्तु 1908 तमे ख्रिस्ताब्दे जापानीय-गृहमन्त्रालयेन एतादृशानां गतिविधीनां दमनम् आरब्धम् । फानबोयि-चावु-सहिताः अनेके जनाः जापानात् निष्कासयितुम् आरब्धाः, ते च बाध्यतावशात् चीनदेशस्य थाईलैण्डदेशस्य च शरणं गतवन्तः ।

चित्रम् - 9 - साम्राज्यवादिनां बलात् निष्कासनं कुर्वतां वियतनाम-राष्ट्रवादिनां दर्शकं रेखाचित्रम्। सङ्घर्ष-कालिकेषु एतादृशेषु सर्वेषु राष्ट्रवादिचित्रेषु राष्ट्रवादिनः वीरतापूर्वकम् अग्रे वर्धमानाः सन्ति अपि च साम्राज्यवादि-शक्तयः पलायन्त्यः सन्ति इति दर्श्यन्ते स्म ।

चीनघटनया अपि वियतनाम-राष्ट्रवादिनः उत्साहिनः जाताः आसन् । सुनयातसेनस्य नेतृत्वे यत् आन्दोलनं जायते स्म तस्य आन्दोलनस्य माध्यमेन जनता चिरकालात् चीनस्य उपरि यः राजवंशः शासनं करोति स्म तं 1911तमे ख्रिस्ताब्दे राजसिंहासनं परित्यक्तुं बाध्यम् अकरोत् तत्र च जनता गणराज्यस्य स्थापनाम् अकरोत् । एताभिः घटनाभिः प्रेरिताः सन्तः वियतनामविद्यार्थिनः वियतनाम-मुक्ति-एसोसिएशन (वीयेत-नाम-कुवान-फुक-होई) इत्यस्य स्थापनाम् अकुर्वन् । अधुना फ्रान्सविरोधिनः स्वतन्त्रतान्दोलनस्य स्वरूपं परिवर्तितम् आसीत् । अधुना एतस्य सङ्घर्षस्य उद्देश्यम् अयं नासीत् यत् संवैधानिक-राजतन्त्रस्य स्थापना कथं भवेत् इति । अधुना स्वतन्त्रता-सेनानिनः कस्यचित् लोकतान्त्रिक-गणराज्यस्य स्थापनायाः स्वप्नं द्रष्टुम् आरब्धवन्तः आसन् ।

परन्तु शीघ्रमेव वियतनामस्य साम्राज्यवाद-विरोधि आन्दोलनं कस्यचित् नूतन-प्रकारकस्य नेतृत्वस्य निरीक्षणे तीव्रतया वर्धयितुम् आरब्धम् ।

साम्यवादि आन्दोलनं वियतनामस्य राष्ट्रवादः च

1930 तमे दशके सर्वत्र अर्थव्यवस्थायाः महती हानिः जाता अनया च वियतनामः अपि महता प्रमाणेन प्रभावितः। रबड़ इत्यस्य तण्डुलस्य च मूल्यस्य अपचितिः जाता। तस्मात् ऋण-व्यवस्था वर्धितुम् आरब्धा। सर्वत्र अनाजीविकायाः ग्रामीणविद्रोहाणां च वातावरणम् आसीत्। ‘न्ये-अन’ तथा च ‘हा-तिन्ह’ इति प्रान्तद्वये अपि एतादृशानि आन्दोलनानि जातानि। एतौ निर्धनतमौ प्रान्तौ आस्तां तत्र रैडिकल-आन्दोलनानां काचित् सुदीर्घपरम्परा चिरकालात् चलति स्म, यतः तानि आन्दोलनानि वियतनामस्य “जाज्वल्यमाना अग्निशिखा” इति रूपेण कथ्यन्ते स्म। यदा अपि महत् सङ्कटम् आपतति स्म, तदा सर्वादौ तत्रैव असन्तोषस्य ज्वाला प्रसरति स्म। फ्रान्सीयजनाः एतादृशानां विद्रोहाणां दृढतया अभिभवं कृतवन्तः। तत्र च फ्रान्सजनाः जनप्रचलनानाम् उपरि वायुयानेभ्यः अपि परमाण्वस्त्राणां प्रयोगं कृतवन्तः।

फरवरीमासे 1930 तमे ख्रिस्ताब्दे च हो-ची-मिन्ह-महोदयः राष्ट्रवादिनां पृथक् पृथक् समूहान् सङ्घीकृत्य वियतनामीयस्य साम्यवादि-दलस्य (वियतनाम) स्थापनाम् अकरोत्, यत् अनन्तरकाले इण्डो-चाइनीज-कम्युनिस्ट-दलम् इति नाम्ना प्रसिद्धम्। हो ची मिन्ह-वर्यः यूरोप-देशीय-कम्युनिस्ट-दलानाम् उग्रैः आन्दोलनैः अतीव प्रभावितः आसीत्।

1940 तमे ख्रिस्ताब्दे जापानदेशेन वियतनामस्य अधिग्रहणं कृतम्। जापान-देशः सम्पूर्णायाः दक्षिण-पूर्व-एशियायाः अधिग्रहणम् इच्छति स्म। एतस्याम् अवस्थायाम् अधुना राष्ट्रवादिभिः फ्रान्सजनैः सह क्रियमाणेन सङ्घर्षेण सह एव जापानदेशेन सह अपि सङ्घर्षः करणीयः आसीत्। अनन्तरतमे काले वियेतमिन्हस्य नाम्ना प्रसिद्धेन लीग-फार-द-इण्डिपेण्डेन्स-आफ-वियतनाम इत्यस्य दलस्य जापानेन यद् अधिग्रहणं कृतम् आसीत् तस्मै जापानाय मुखभञ्जनपूर्वकम् उत्तरं प्रदत्तम् अपि च सितम्बरमासे 1945 तमे वर्षे च हनोयि-नगरं पराधीनत्वात् मोचितम्। ततः परं वियतनाम-लोकतान्त्रिक-गणराज्यस्य स्थापना कृता, हो-चि-मिन्ह-महोदयः च तस्य अध्यक्षरूपेण चितः।

6.1 वियतनाम-गणराज्यम्

नूतनस्य गणराज्यस्य पुरतः अनेकानि आह्वानानि आसन्। फ्रान्सीयाः शासकाः सम्राजः बाओ-दाई-महोदयस्य काष्ठपुत्तलिका-वत् प्रयोगं कृत्वा तस्य च देशस्य अधिग्रहणं निरन्तरं भवेत् इति प्रयासं कुर्वन्ति स्म। फ्रान्सजनैः यदा वियतनामदेशम् अभिलक्ष्य आक्रमणं कृतं तदा तत् आक्रमणं दृष्ट्वा वियेतमिन्ह-संस्थायाः सदस्याः पर्वतीय-क्षेत्राणि शरणीकर्तुं विवशाः जाताः। द्वयोः देशयोः मध्ये युद्धम् अष्टौ वर्षाणि यावत् प्राचलत्। अन्ततः फ्रान्सीयाः जनाः तत्र दि-एन-बिएन-फू इति अयने पराजयं प्राप्तवन्तः।

फ्रान्सीय-सेनायाः सर्वोच्चाधिकारी जनरल-हेनरी नावारे-महोदयः 1953 तमे ख्रिस्ताब्दे अघोषयत् यत् तस्य सेना शीघ्रमेव विजयं प्राप्स्यति। परन्तु मे-मासस्य सप्तदिनाङ्के 1954 तमे ख्रिस्ताब्दे वियेतमिन्हः इत्यस्य संस्थायाः सैनिकाः फ्रान्सस्य एक्सपीडिशनरी-कोर इत्यस्य अनेकान् सैनिकान् हतवन्तः अपि च षोडश-सहस्रात् अपि अधिकान् सैनिकान् कारगारं प्रति प्रेषितवन्तः। वियेतमिन्हः इत्यस्य दलस्य सैनिकाः शत्रुसेनायाः सेनाध्यक्षं षोडश-सेनापतीन् एकोन-पञ्चाशदधिक-सप्तदश-शत-तमान् सैन्याधिकारिणः (1749) सम्पूर्णं सेनापति-सङ्घं च गृहीतवन्तः।

फ्रान्सीयजनानां पराजयात् परं जिनेवायां यः शान्ति-वार्तालापः जातः तस्मिन् देशविभाजनस्य यः प्रस्तावः आसीत् तं स्वीकर्तुं वियतनाम-जनाः बाध्याः कृताः। ततः परम् उत्तरवियतनामः दक्षिणवियतनामः च इति द्वौ पृथक् पृथक् देशौ जातौ। उत्तरभागे हो-चि-मिन्ह-महोदयस्य साम्यवादिनां च शासनं जातम्, अपरञ्च दक्षिणवियतनामे बाओ-डाई-महोदयस्य शासनं जातम्।

स्रोतः – ख

स्वतन्त्रतायाः घोषणा

यदा नव-गणराज्यस्य उद्घोषणा जाता, तदा तत्र सर्वादौ 1771 तमे वर्षे प्रस्तुतस्य संयुक्तराज्यस्य स्वतन्त्रता-घोषणापत्रस्य तथा च 1791 तमे ख्रिस्ताब्दे प्रस्तुतस्य फ्रान्सीय-स्वतन्त्रता-घोषणापत्रस्य सिद्धान्तानां पुनरावृत्तिः कृता। ततः परं सद्य एव एतस्य तथ्यस्य उल्लेखः कृतः यत् फ्रान्सीयाः साम्राज्यवादिनः आत्मना एव स्थापितानां तेषां महतां सिद्धान्तानां पालनं न कुर्वन्ति यतो हि ते अस्माकं पितृभूमेः अतिक्रमणं कृतवन्तः। तथा च अस्माकं भ्रातृसम-नागरिकान् उद्दिश्य अत्याचारान् अपि अकुर्वन्। ते मानवतायाः न्यायस्य च सिद्धान्तान् विरुध्य आचरणं कृतवन्तः।

राजनैतिक-क्षेत्रे ते अस्माकं सम्पूर्णां स्वतन्त्रतां परिहृतवन्तः। तैः अस्मासु अमानवीयाः अधिनियमाः स्थापिताः सन्ति। इत्थं प्रतीयते यत् ते विद्यालयान् न्यूनप्रमाणेन कारागाराणि च अधिकप्रमाणेन उद्घाटितवन्तः स्युः इति। ते अस्माकं देशभक्त-जनानां क्रूरतया हननं कृतवन्तः। ते अस्माकं सङ्घर्षान् रक्तपूर्णायां नद्यां निमज्जितवन्तः इति अनुभूयते।

ते जनमतस्य हत्याम् अकुर्वन् अपि च अस्माकं जनान् वञ्चयितुं क्षुद्रविचाराणाम् आश्रयं गृहीतवन्तः।

एतानि कारणानि एव मनसि निधाय प्रान्तीय-सर्वकारस्य सदस्याः वयं वियतनामस्य सम्पूर्णजनतायाः प्रतिनिधित्वं कुर्वाणाः घोषयामः यत् अधुना साम्राज्यवादिनां फ्रान्सेन सह अस्माकं कोऽपि सम्बन्धः नास्ति न च भविष्यति, वयं तान् सर्वान् विशेषाधिकारान् तत्क्षणम् एव समापयामः यान् अधिकारान् फ्रान्सीयाः अधिकृतवन्तः आसन्।

वयं सम्पूर्णं विश्वं प्रति औपचारिकरूपेण कथयामः यत् वियतनामदेशस्य मुक्तेः स्वतन्त्रतायाः च सम्पूर्णः अधिकारः अस्ति पुनश्च अधुना वियतनामदेशः कश्चित् स्वतन्त्रः स्वाधीनः च जातः अस्ति।

एतस्य वण्टनस्य कारणात् सम्पूर्णः वियतनामदेशः युद्धस्थलरूपेण परिवर्तितः । देशस्य वास्तव्यानां जनानां पर्यावरणस्य च नाशः जायमानः आसीत् । किञ्चित् कालानन्तरं नो-दिन्ह-दिएम् इत्यस्य नेतृत्वे यः शासकः सिंहासनात् अपकृतः तस्य नाम बाओ डायी इति आसीत् । ततः परं दिएम् इत्यस्य मार्गदर्शने कस्यचित् दमनकारिणः निरङ्कुशस्य शासनस्य च स्थापना जाता । तस्य ये विरोधिनः आसन् ते (कम्युनिस्ट) साम्यवादिनः जनाः सन्ति इति आरोपेण कारागारं प्रति प्रेष्यन्ते स्म अथवा ते हन्यन्ते स्म । दिएम्: ‘अध्यादेश-दश’ इत्येतम् अपि न अपसारितवान् यत्र ख्रिस्तधर्माय मान्यता प्रदत्ता आसीत् परन्तु बौद्धधर्मः अवैधानिकः अस्ति इति घोषितः आसीत् । तस्य राजतान्त्रिकं शासनं विरुद्धं नेशनल-लिबरेशन-फ्रण्ट् इति नाम्नः कश्चित् व्यापकसङ्घः सङ्घटनं वा इति रचितम् ।

उत्तरवियतनामे हो-चि-मिन्हस्य नेतृत्वयुक्तः यः सर्वकारः आसीत् तस्य सर्वकारस्य साहाय्येन नेशनल-लिबरेशन-फ्रण्ट् इति दलेन देशस्य एकीकरणाय सङ्घर्षस्य आरम्भः कृतः । अमेरिकादेशः एतस्य सम्बन्धस्य वर्धमानायाः शक्तेः तस्य प्रस्तावेभ्यः च भयभीतः आसीत् । कुत्रचित् साम्यवादिनः सम्पूर्णस्य वियतनामस्य अधिग्रहणं न कुर्युः इति एतस्मात् भयात् अमेरिकादेशः स्वसैन्यदलानां नियुक्तिम् अकरोत् तथा च परमाणु-गोलकानाम् आग्नेयास्त्राणां च वियतनामदेशे स्थापनं पातनं च आरब्धवान् । अमेरिकादेशः एतां भीतिं दृढतया नष्टुम् इच्छति स्म ।

चित्रम् – 10 – इण्डो-चाइना इति स्थाने फ्रान्सीयः सेनापतिः हेनरी-नवारे (दक्षिणतः) ।

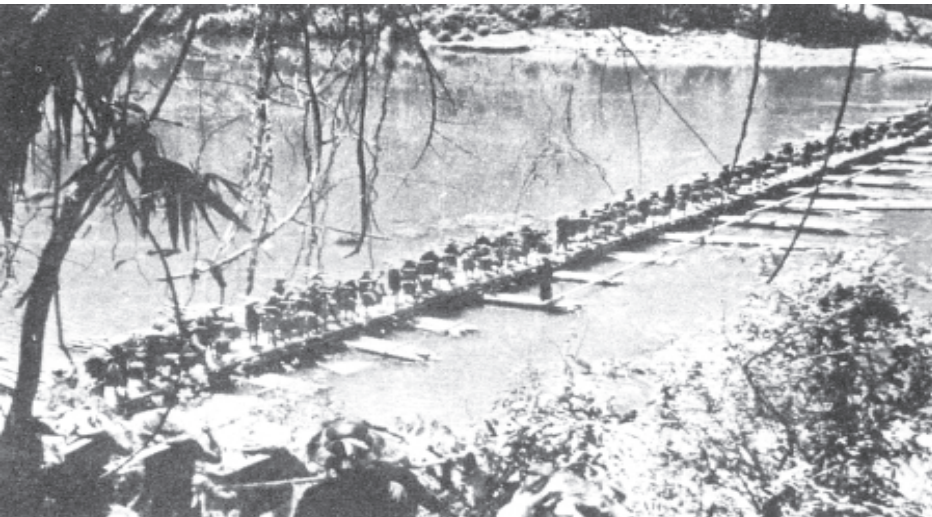
नवारे-महोदयः वियेतमिन्हस्य सुदूरस्थेषु स्थानेषु अपि आक्रमणम् इच्छति स्म । तस्य एतस्याः रणनीतेः परिणामः आसीत् यत् फ्रान्सीयाः जनाः एकदा एव सेनाम् अनेकेषु खातेषु नियोज्य सावधानतया स्थितवन्तः । तस्मात् तेषां सेना विकीर्णा जाता । नवारे-महोदयस्य योजना दि-एन-बि-एन-फू इत्यत्र स्थितायां पूर्वोत्तरोपत्यकायां विपरीत-परिणामम् अजनयत् तस्मात् च फ्रान्सीयजनानां पराजयः अभवत् ।

द्वितीया मञ्जूषा

दि-एन-बि-एन-फू-मध्ये वो-न्यू-न-ग्यापः येषां वियेतमिन्ह-सैन्यदलानां नेतृत्वं करोति स्म तैः सैन्यदलैः फ्रान्सीयजनाः अत्यन्तां विकटपरिस्थितिं प्रापिताः । फ्रान्सीयस्य सेनापतेः नवारेवर्यस्य तादृशः अनुभवः नासीत् यत् युद्धक्षेत्रे तस्य सेनायाः पुरतः काः काः बाधाः आगमिष्यन्ति, तासां च बाधानां सम्मुखीकरणम् अपि करणीयं भविष्यति इति । यासु उपत्याकासु फ्रान्सस्य सैन्यसमूहाः उषितवन्तः आसन् ताः प्रावृषि जलान्विताः जाताः । इदं स्थानं परितः गुल्लाच्छादितम् अपि आसीत् यस्मात् कारणात् न तु ततः सैनिकाः एव अग्रे गन्तुं शक्नुवन्ति स्म न चैव सेनायाः टैंड्रेक-यन्त्राणि एव अग्रे गन्तुं शक्नुवन्ति स्म । एतस्मात् कारणात् एव वियेतमिन्ह इत्यनेन या विमानभेदिन्यः शतघ्न्यः गुप्तरूपेण वने स्थापिताः आसन् तासां विषये ज्ञानम् अपि फ्रान्सीयाः सैनिकाः न कर्तुं शक्नुवन्ति स्म ।

वियेतमिन्हस्य सैनिकाः उपत्याकानाम् उपरि आसन् । ते अधोभागे स्थितान् फ्रान्सीयसैनिकान् सर्वतः उपरोधितवन्तः । तथा च वियतनामस्य सैनिकाः अग्रभागं प्रति गमनाय परिखानां गुहानां च निर्माणं कृतवन्तः यतः कोऽपि तेषां विषये न अवगन्तुं शक्नुयात् ते च निरन्तरम् अग्रे प्राप्तुं शक्नुयुः । फ्रान्सस्य सैन्यसमूहाः न तु अन्नसामग्रीं प्राप्नुवन्ति स्म न चैव व्रणित-सैनिकान् एव युद्धक्षेत्रात् बहिः नेतुं शक्नुवन्ति स्म । नैरन्तर्येण अग्न्यस्त्राणां विस्फोटक-गोलकानां च प्रयोगात् फ्रान्सस्य वायुयान-पट्टिकाः अपि नष्टाः जाताः, तत्र किमपि कार्यं न भवितुं शक्नोति स्म ।

दि-एन-बि-एन-फू इति अयनं सङ्घर्षस्य कश्चित् अप्रतिमस्य प्रतीकस्य रूपेण जातम् आसीत् । अनेन अयनेन वियेतमिन्ह इत्यस्य विश्वासः इतोऽपि दृढीकृतः यत् ते स्वीयायाः दृढनिष्ठायाः उचित-रणनीत्याः च बलेन बलिष्ठान् साम्राज्यवादिशत्रून् पराजितुं शक्नुवन्ति । जनेषु उत्साहः न्यूनः न भवेत् एतदर्थम् एतस्य सङ्घर्षस्य कथाः प्रतिग्रामं श्राव्यन्ते स्म ।

चित्रम्- 11 – दि-एन-बि-एन-फू इति स्थलं प्रति नीयमाना अन्नसामग्री ।

वियेतमिन्ह इत्यस्य युद्धसैनिकानां कृते आवश्यकवस्तूनि प्रापयितुं द्विचक्रिकाणां भारवाहकाणां च प्रयोगः कृतः । शत्रुसेना तेषु आक्रमणं न कुर्यात् अतः आत्मरक्षायै ते वनप्रदेशैः गुप्तमार्गैः च स्वकीयं गन्तव्यं यावत् प्राप्नुवन्ति स्म ।

हो-चि-मिन्ह-महोदयः (1890-1969)

हो-चि-मिन्ह-महोदयस्य आरम्भिकस्य जीवनस्य विषये अधिकाः सूचनाः उपलब्धाः न सन्ति यतो हि सः निज-जीवनस्य विषये अधिकं वार्तालापं न करोति स्म । सः वियतनामस्य स्वतन्त्रतायै आत्मानं सर्वथा नियुक्तम् अकरोत् । सः स्वतन्त्रतायै पूर्णसमर्पितः आसीत् । तस्य जन्म वियतनामे अभवत् । तस्य वास्तविकं नाम सम्भवतः न्यूनेवान-थान्ह इति आसीत् । हो-महोदयः अपि तेषु एव फ्रान्सीयविद्यालयेषु शिक्षां प्राप्नोत् येषु न्गोदिएमः, वोन्यूयेन-ग्यापः, फानवानदेङ्गः इत्येते च शिक्षां प्राप्तवन्तः आसन् । हो-महोदयः 1910तमे ख्रिस्ताब्दे किञ्चित् कालं यावत् बालान् पाठितवान् । 1911 तमे वर्षे सः बेकिङ्ग-सीखी इत्यस्मिन् तथा च साङ्गोनतः मार्सेयीं प्रति यत् फ्रान्स-वायुयानं गच्छति स्म तस्मिन् सेवाकार्यम् अकरोत् । अनन्तरतमे काले सः हो-कॉमिन्टर्न इत्यस्य सक्रियः सदस्यः जातः तथा च लेनिन इत्यनेन सह, अन्यैः नेतृभिः च सह अमिलत् । सः यूरोपे थायिलैण्डे चीने च त्रिशत् वर्षाणि यापितवान् ततः परं 1941 तमे ख्रिस्ताब्दे सः वियतनामं प्रति आगतवान् । 1943 तमे वर्षे सः स्वीयं नाम परिवर्त्य हो-चि-मिन्ह (पथप्रदर्शकः) इति कृतवान् । यदा वियतनाम-लोक-गणराज्यस्य स्थापना जाता तदा सः राष्ट्रपतिरूपेण चितः । सितम्बरमासे तृतीये दिनाङ्के 1969 तमे वर्षे च हो-चि-मिन्ह-महोदयस्य मृत्युः अभवत् । सः वियतनामस्य स्वाधीनतायै सङ्घर्षं कुर्वन् चत्वारिंशत् वर्षेभ्यः अपि अधिककालं यावत् दलस्य (पार्टी इत्यस्य) नेतृत्वम् आवहत् ।

6.2 युद्धे अमेरिकायाः संलिप्तता

यदा अमेरिका अपि युद्धं प्रति प्राविशत् तदा वियतनामे कस्यचित् नूतनस्य युगस्य आरम्भः जातः, सः कालः वियतनामस्य जनैः सह अमेरिकायाः जनानां कृते अपि अत्यन्तः हानिप्रदः जातः । 1965 तम-ख्रिस्ताब्दात् आरभ्य 1972 तमवर्षमध्ये अमेरिकायाः 34,03,100 इति सङ्ख्यकाः सैनिकाः वियतनामे कार्यं कृतवन्तः येषु 7,484 महिलाः आसन् । यद्यपि अमेरिकायाः पार्श्वे एकाधिकानि आधुनिकानि साधनानि श्रेष्ठाः चिकित्सासेवाः च उपलब्धाः आसन् पुनरपि अमेरिकायाः अनेके सैनिकाः मृतवन्तः । अमेरिकायाः प्रायः 47,244 सैनिकाः मारिताः अपि च 3,03,704 इति सङ्ख्यकाः व्रणिताः जाताः । व्रणितेषु 23,014 इति सङ्ख्यकाः भूतपूर्वेण सैनिक-प्रशासनेन स्थायिरूपेण विकलाङ्गाः घोषिताः ।

चित्रम् - 12 - वियेतकाङ्ग-सैनिकान् अन्वेषयन्तः अमेरिकीय-सैनिकाः ।

अमेरिकया सह सङ्घर्षमयः असौ कालः अतीव यातनापूर्णः क्रूरः च आसीत् । एतस्मिन् युद्धे सायुधाः टैङ्क-सहिताः च सहस्राधिकाः अमेरिकीयसैनिकाः वियतनामे नियुक्ताः । तेषां सैनिकानां पार्श्वे विस्फोटक-वर्षकाणि बी-52 इति विमानानि अपि विद्यमानानि आसन् यानि च तस्मिन् काले विश्वस्य अतीव भयङ्कराणि युद्धक-विमानानि सन्ति इति कथ्यन्ते स्म । सर्वत्र आक्रमणैः रासायनिक-आयुधानां च अतीव प्रयोगेण असङ्ख्याः ग्रामाः नष्टाः नष्टा जाताः तथा च विशालानि वनानि नष्टानि जातानि । अमेरिकीयसेना नापाम्, एजेण्ट्, ऑरेञ्ज फॉस्फोरस इत्येतादृशानां घातक-रासायनिक-आयुधानां प्रयोगम् अकरोत् । एतैः आक्रमणैः असङ्ख्याः सामान्यजनाः हताः ।

युद्धस्य प्रभावः अमेरिकायाम् अपि स्पष्टतया अनुभूयितुं शक्यते स्म । तत्रत्याः नैकैः जनाः एतस्मात् कारणात् सर्वकारस्य विरोधं कुर्वन्ति स्म यतो हि सर्वकारेण देशस्य सैनिकाः एतादृशे युद्धे नियुक्ताः यस्मिन् युद्धे ते कदापि विजयिनः न भवितुं शक्नुवन्ति स्म । यदा यूनाम् अपि सेनां प्रति प्रवेशः जातः तदा जनाः अतीव क्रुद्धाः जाताः । परन्तु ये विश्वविद्यालयीयाः स्नातकाः आसन् ते सैन्यसेवातः मुक्ताः आसन् । एतस्य अयम् अभिप्रायः अस्ति यत् ये युवकाः सेनायां नियुक्ताः तेषु अधिकतराः समाजस्य आभिजात्यवर्गस्य न आसन् । अतः सर्वकारः तान् प्रति सहृदयः न आसीत् । सैन्यसेवायां ये नियुक्ताः तेषु आधिक्येन अल्पसङ्ख्यकानां निर्धनानां श्रमजीविनां च पुत्राः आसन् ।

एतत् युद्धं समर्थयितुं विरोधस्वरान् च वर्धयितुम् अमेरिकीयानि सञ्चारमाध्यमानि चलचित्राणि च अपि महत्त्वपूर्णं सहयोगम् अकुर्वन् । हॉलीवुडे युद्धसमर्थकानि अनेकानि चलचित्राणि रचितानि । 1968 तमे ख्रिस्ताब्दे जॉनवेनस्य चलचित्रं ग्रीन-बैरेट्स इति एतादृशम् एव चलचित्रम् आसीत् । अनेके जनाः तस्मिन् काले आक्षेपम् अपि अकुर्वन् यत् एतत् चलचित्रं तर्कहीनं विषयं प्रचारयितुम् आसीत् । अनेन चलचित्रेण नैके युवकाः युद्धे स्वप्राणान् परित्यक्तुं प्रेरिताः । अनेकानि चलचित्राणि एतस्य युद्धस्य विषये सर्वकारस्य नीतेः विरोधं कुर्वन्ति इति दृश्यन्ते स्म । तेषु युद्धस्य प्रत्येकं कारणानां चर्चायाः प्रयासः क्रियते स्म । अमेरिकायाम् एतस्मात् युद्धात् क्रियती भ्रमस्थितिः उत्पन्ना इति विषयस्य अवगमनाय जॉन-फोर्ड-कपोलायाः एपोकैलिप्स-नावु (1979) इति चलच्चित्रं द्रष्टुं शक्यते ।

इदं युद्धम् एतस्मात् कारणात् आरब्धं यतो हि अमेरिकीयाः नीतेः निर्मातारः एतस्मात् चिन्ताग्रस्ताः आसन् यत् यदि हो-चि-मिन्ह-महोदयस्य सर्वकारः स्वीयासु योजनासु साफल्यम् अवाप्नोत् तर्हि पार्श्वस्थेषु देशेषु अपि साम्यवादि-सर्वकाराणां स्थापना भविष्यति । परन्तु ते अमेरिकीय-नीतेः निर्मातारः एतत् न अनुभूतवन्तः यत् शक्तिमन्तः ऊर्जावन्तः राष्ट्रभक्ताः च जनाः किमपि कर्तुं शक्नुवन्ति, ते स्वीयानि गृहाणि परित्यज्य कासु अपि भयङ्कर-परिस्थितिषु स्थातुं शक्नुवन्ति स्वतन्त्रतायै च योद्धुं शक्नुवन्ति । वियतनाम-जनाः विश्वस्य सुविकसितेन आधुनिकेन प्रविधि-सम्पन्नेन सुसज्जितेन

चतुर्थी मञ्जूषा

एजेण्ट् ऑरेञ्ज इति – घातकं विषम्

एजेण्ट् ऑरेञ्ज इति एतादृशं विषम् अस्ति यस्य वृक्षाणाम् उपरि निपातनेन वृक्षाः पर्णरहिताः भवन्ति पादपाः च नष्टीभवन्ति । एतस्य विषस्य ऑरेञ्ज इति नाम एतस्मात् कारणात् जातं यतो हि तत् विषं येषु पात्रेषु स्थाप्यते स्म तेषां नारङ्गवर्णः भवति स्म । 1961 तमवर्षात् आरभ्य 1971 तमवर्षाभ्यन्तरे अमेरिकीयसेनायाः सामग्रीवाहकैः विमानैः प्रायः 1.1 कोटिकूपी-परिमितम् एजेण्ट्-ऑरेञ्ज इति विषं वियतनामस्य उपरि क्षिप्तम् । अमेरिकायाः सेनाप्रमुखः वियतनामस्य वनानि कृषिक्षेत्राणि च सर्वथा नष्टीकर्तुम् इच्छति स्म यतः वियतनामसैनिकाः वनेषु निलीयितुं न शक्नुयुः तेषां च नाशः सारल्येन भवितुं शक्नुयात् । अनेन विषप्रयोगेण वियतनामस्य चतुर्दश प्रतिशतं कृषिभूमिः कुप्रभाविता । तत्रत्याः जनाः अधुना अपि विषप्रभावमुक्ताः न सन्ति । एजेण्ट्-ऑरेञ्ज इत्यस्मिन् डायोक्सीन-नामकः पदार्थः उपयुज्यते सः कर्करोगस्य जनकः अस्ति । बालानां मस्तिष्कं चापि एतत् दूषितं करोति । कस्यचित् अध्ययनस्य अनुसारं कथितं यत् येषु क्षेत्रेषु अस्य विषस्य सेचनं कृतम् आसीत् तत्र जन्मजाताः विकलाङ्गाः व्यापकमात्रया अभवन् कारणं च तत्र एजेण्ट्-ऑरेञ्ज इत्येव आसीत् ।

वियतनामस्य उपरि अमेरिकीय-आक्रमणस्य काले येषां परमाणु-अस्त्राणां रासायनिक-अस्त्राणां च प्रयोगः कृतः तेषां मात्रा द्वितीय-विश्वयुद्धे यानि आयुधानि प्रयुक्तानि आसन् ततोऽपि अधिका आसीत् । एतेषाम् आयुधानां प्रयोगः तत्र कृतः यत्र नागराणां सङ्ख्या अधिका आसीत् ।

चित्रम् – 13 – दिसम्बर-मासे 1972तमे ख्रिस्ताब्दे च हनोयीनगरे परमाणु-अस्त्राणां प्रयोगः कृतः ।।

नूतनशब्दः –

नापाम् इत्यस्य रासायनस्य प्रयोगः अग्न्यस्त्रेभ्यः गैसोलीन इत्यस्य प्रसाराय क्रियते स्म इदं कश्चित् प्राकृतिकनिर्यासः (आर्गेनिक-कंपाउंड) इति अस्ति । इदं मिश्रणं शनैः शनैः ज्वलयति तथा च मानव-त्वचः सदृशस्य कस्यापि वस्तुनः सम्पर्के यदा एतत् आयाति तदा तत्र संश्लिष्टं भवति नैरन्तर्येण च प्रज्वलयति । अमेरिकायां विकसितस्य एतस्य रसायनस्य प्रयोगः द्वितीये युद्धे जातः । व्यापक-अन्ताराष्ट्रिय-विरोधस्य अनन्तरम् अपि वियतनामस्य उपरि एतस्य व्यापकरूपेण प्रयोगः कृतः ।

च देशेन सह स्पर्धितुं सज्जाः आसन्। परन्तु अमेरिकीयाः जनाः वियतनाम-सदृशस्य लघुदेशस्य शक्तिः अतिन्यूना अस्ति इति अनुमानं कुर्वन्ति स्म।

6.3 हो-चि-मिन्ह इति बहुव्यत्यस्त-मार्गः

हो-चि-मिन्ह इति मार्गे दृष्टे सति एतत् तथ्यं सम्यक्प्रकारेण अवगन्तुं शक्यते यत् वियतनामस्य जनाः अमेरिकां विरुद्धं कथं युद्धं कृतवन्तः। एतस्मात् एतदपि अवगन्तुं शक्यते यत् वियतनामस्य जनाः स्वसीमितानां संसाधनानाम् अपि कथं बुद्ध्या प्रयोगम् जानन्ति स्म। पदातिमार्गाणां राजमार्गाणां च माध्यमेन देशस्य उत्तरतः दक्षिणं प्रति सैनिकाः अन्नसामग्री च प्रेष्यते स्म। पञ्चाशत्तम-दशकस्य अन्तिमे काले अयं मार्गः श्रेष्ठतमः कृतः। 1967तमवर्षात् परं प्रतिमासं प्रायः विंशतिसहस्रम् उत्तरीय-वियतनामस्य सैनिकाः अनेन एव मार्गेण दक्षिण-वियतनामं प्रति प्राप्नुवन्ति स्म।

एतस्मिन् मार्गे स्थाने स्थाने लघुसैन्यावासाः चिकित्सालयाः च निर्मिताः आसन्। केषुचित् स्थानेषु सामग्रीवहनाय ट्रक-यानानाम् अपि प्रयोगः क्रियते स्म परन्तु अधिकतरम् एतादृशं कार्यं भारवाहकाः कुर्वन्ति स्म तेषु अधिकतराः महिलाः भवन्ति स्म। एतादृशाः भारवाहकाः स्त्रीपुरुषाः उपपञ्चविंशति-किलोपरिमितं वस्तूनि स्वपृष्ठे अथवा सप्तति-किलोपरिमितानि वस्तूनि द्विचक्रिकाभिः नयन्ति स्म।

एतस्य मार्गस्य अधिकतरः भागः वियतनाम-देशात् बहिर्भागे लाओस-देशे कम्बोडिया-देशे च आसीत् तथा च तस्य अनेके कोणाः दक्षिण-वियतनामं प्रति अपि प्राप्नुवन्ति स्म। अमेरिकीयैः सैन्यदलैः वियतनाम-सैनिकाः अन्नसामग्रीं न प्राप्नुयुः इत्येतदर्थम् अनेकधा एतस्य मार्गस्य उपरि अग्न्यस्त्राणां प्रयोगः कृतः। परन्तु एतस्मात् परम् अपि न ते एतस्य मार्गस्य अवरोधं कर्तुं शक्तवन्तः। अमेरिकीयाः सैनिकाः एतस्य मार्गस्य ध्वंसनम् एतस्मात् कारणात् न कर्तुं शक्तवन्तः यतो हि वियतनामस्य जनाः शीघ्रमेव एतस्य निर्माणं पुनः कुर्वन्ति स्म।

चित्रम् – 14 – हो-चि-मिन्ह इति बहुव्यत्यस्त-मार्गः।

सावधानं पश्यन्तु यत् अयं मार्गः लाओसदेशतः कम्बोडियादेशतः च भूत्वा गच्छति।

चित्रम् – 15 – ध्वस्त-राजमार्गाणां पुनरुद्धारः।

अग्न्यस्त्रैः येषां राजमार्गाणां ध्वंसनं भवति स्म ते राजमार्गाः पुनः शीघ्रं सुस्थाः क्रियन्ते स्म।

चित्रम् – 16 - हो-चि-मिन्ह इति बहुव्यत्यस्त-मार्गः ।

स्रोतः – ग इति

श्री-दो-साम-महोदयस्य पत्रे

दो-साम-महोदयः वियतनामस्य शतघ्नीशालीये सैन्यदले सेनापतिः आसीत् । सः उत्तर-दक्षिण-वियतनामस्य एकीकरणाय अमेरिकां युद्धे पराजितुं च 1968 तमे वर्षे आरभ्यमाणे टेट इति आक्रमणे सम्मिलितः आसीत् । अधः तस्य पत्राणां केचन अंशाः प्रदत्ताः सन्ति । एतानि पत्राणि तेन युद्धक्षेत्रात् स्वभार्यायै लिखितानि आसन् । एतैः पत्रैः अवगम्यते यत् राष्ट्रवादि-कल्पनायां वैयक्तिक-प्रेम्णाः राष्ट्रप्रेम्णाः स्वतन्त्रतायाः च अभिलाषः कथं परस्परम् अन्तर्भवति । सुखाय त्यागः आवश्यकः इति प्रतिभाति ।

जूनमासे 1968 तमे ख्रिस्ताब्दे प्रथमं पत्रम्

भवती पृच्छति यत् यदा भवान् मम विषये चिन्तयति तदा नितरां कां घटनां स्मरति ? अहं स्वकीयं विवाह-समारोहं स्मरामि । अहं स्वीयं विश्रान्तिकक्षं स्मरामि तेन सह सम्बद्धाः च नैकाः स्मृतयः सन्ति । ताः अहं स्मरामि ।

आवयोः विवाहानन्तरं सद्य एव मया स्वदेशस्य तटीयक्षेत्राणां रक्षायै गन्तव्यम् अभवत् । दक्षिणे स्थायिरूपेण वासात् प्राक् आवां कियन्तं लघुकालम् अन्योऽन्येन सह स्थातुं प्राप्तवन्तौ । अहं यदा भवतीं स्मरामि तदा एव भवतीम् अनुभवितुम् आरभे । अस्मादृशानां सङ्कटग्रस्त-युगलानां जीवने प्रसन्नताम् आनेतुं मया सङ्कल्पितो भूत्वा स्वदेशस्य रक्षा करणीया भविष्यति ।

गतनिशि अस्माकं यानं निरन्तरं दक्षिणं प्रति गच्छति स्म । अद्य प्रातः अहं कस्मिंश्चित् पर्वते उपविश्य भवत्यै पत्रं लिखामि । अत्र परितः जलप्रपातानां ध्वनिः वृक्षाणां च सर सर इति ध्वनिः च अस्ति । इत्थं प्रतीयते यत् प्रकृतिः अपि आवयोः प्रसन्नतायां सम्मिलिता अस्ति । अहं तं क्षणं प्रतीक्षे यदा वयं विजयिनः भूत्वा प्रति आगमिष्यामः । तदा अस्माकं जीवनम् इतोऽपि हर्षपूर्णं भविष्यति, सत्यम् एतत् खलु ? भवती स्वस्था भवतु इति ईश्वरं कामये, मां न विस्मरतु ।

जूनमासे 1968 तमख्रिस्ताब्दे (द्वितीयं पत्रम्)

यद्यपि भवती सदैव मम चिन्तने भवति परन्तु मया तु अधुना सम्पूर्णम् अवधानं केवलं 'स्वदेशः अधुना अस्मिन् सङ्घर्षे विजयी भवेत्' इति विषये एव केन्द्रितं करणीयं भविष्यति ... ।

अहं कृतसङ्कल्पः अस्मि यत् दक्षिणभागः सर्वथा स्वतन्त्रः भविष्यति अपि च आत्मीयाः जनाः सुखेन शान्त्या च भविष्यन्ति तदा अहम् आवयोः सुखस्य विषये चिन्तयिष्यामि, तदा एव अहं निज-पारिवारिक-जीवने सन्तोषम् अनुभवयिष्यामि ।

हुंग, डाँग-वुओंग, वियतनाम-युद्धकाले लिखितपत्राणि, वियतनामस्य लेखकसङ्घटनम्, 2005

राष्ट्रं तस्य नायकाः च

सामाजिकानाम् आन्दोलनानां पर्यालोचनस्य किञ्चित् निकषम् एतत् भवति यत् तेषाम् आन्दोलनानां समाजस्य विभिन्नवर्गेषु कीदृशः प्रभावः भवति इति । आयान्तु पश्यामः, वियतनामस्य साम्राज्यवाद-विरोधिनि आन्दोलने महिलानां का भूमिका आसीत् तथा च अनया भूमिकया राष्ट्रवादि-विचारधारायाः विषये वयं किम् अवगच्छामः ।

7.1 विद्रोहिण्यः महिलाः

पारम्परिक-रूपेण चीनस्य अपेक्षया वियतनामे महिलानां कृते पुरुषाणाम् इव अधिकाराः आसन् अर्थात् समानाधिकाराः आसन्, एते अधिकाराः विशेषतया निम्नवर्गजनेभ्यः अपि समानाः आसन् । पुनरपि महिलानां स्थितिः पुरुषाणाम् अपेक्षया दुर्बला एव आसीत् । महिलाः निजभविष्यस्य विषये महत्त्वपूर्णान् निर्णयान् न कर्तुं शक्नुवन्ति स्म । न च एव सार्वजनिके जीवने ताः बाधां जनयितुं शक्नुवन्ति स्म ।

यथा यथा वियतनामे राष्ट्रवादिना आन्दोलनेन वर्धनं जातं, समाजे महिलानां प्रभावस्य स्थितेः च विषये अपि चर्चायाः आरम्भः जातः । तदा स्त्रीत्वस्य काचित् नूतना छविः सर्वेषां पुरतः आयाता । याः महिलाः विद्रोहेषु भागं गृह्णन्ति स्म, साहित्यकाराः राजनैतिक-विचारकाः च ताः आदर्शरूपेण प्रस्तुवन्ति स्म । 1930 तमे ख्रिस्ताब्दे न्हातलिन्ह-महोदयस्य द्वारा लिखितेन केनचित् प्रसिद्धेन उपन्यासेन वियतनामे महान् विवादः उत्पन्नः । एतस्य उपन्यासस्य या नायिका आसीत् सा केनचित् तादृशेन जनेन सह उषितुं निराकृतवती येन सह तस्याः विवाहः बलात् कृतः आसीत् । सा नायिका तादृशं पुरुषं परित्यज्य स्वरुचेः अनुगुणं केनचित् अपरेण जनेन सह विवाहं करोति । सः जनः राष्ट्रवादिनि आन्दोलने सक्रियः आसीत् । एतादृशं चिन्तनं सामाजिकीनां रीतीनां परम्पराणां च विरोधे कश्चित् विद्रोहः इव आसीत् । इयं घटना सङ्केतयति स्म यत् वियतनामस्य समाजे महिलाः अधुना नूतनेन चिन्तनेन सह अग्रे गन्तुम् इच्छति ।

7.2 अतीतकालिकाः नायकाः

पुरातन-कालस्य विद्रोहि-महिलानाम् अपि महिम्नः मण्डनं जायमानम् आसीत् । 1913 तमे वर्षे राष्ट्रवादी नेता फान-बोधि-चावु-महोदयः 39-43 तमे ख्रिस्ताब्दे चीनेन क्रियमाणस्य अधिग्रहणस्य विरोधे युद्धस्य आरम्भकर्तार्योः टूङ्ग-भगिन्योः जीवनम् आधारीकृत्य एकं नाटम् अलिखत् । एतस्मिन् नाटके सः दर्शितवान् यत् एते भगिन्यौ वियतनाम-राष्ट्रं चीनात् मोचयितुं देशभक्तिभावेन पूर्णानि कीदृशानि कार्याणि अकुरुताम् इति । ते किमर्थं विद्रोहं कृतवत्यौ एतस्मिन् विषये नैकेषां विचारकाणां पृथक् पृथक् मतम् अस्ति, परन्तु फान-महोदयस्य नाटकात् परं ते आदर्शभूते स्तः इति प्रस्तौतुम् आरब्धे । वियतनामस्य जनानां विजयं प्रति दृढ-इच्छाशक्तेः देशभक्तेः च प्रतीकरूपेण भित्तिफलकेषु कलाकृतिषु चित्रेषु नाटकेषु उपन्यासेषु च तयोः टूङ्ग-भगिन्योः महिम-मण्डनं जायमानम् आसीत् । ते वर्षद्वयं यावत् चीनजनैः सह युद्धं कृतवत्यौ अन्ते च यदा ते दृष्टवत्यौ यत् अधुना आवयोः पराजयः सुनिश्चितः अस्ति इति तदा ते शत्रूणां पुरतः आत्मसमर्पणं न कृतवत्यौ अपि तु आत्महननं कृतवत्यौ ।

तात्कालिक्यः अन्याः विद्रोहिमहिलाः अपि व्यापकस्य राष्ट्रवादिनः आख्यानस्य भागरूपेण आसन् । एतासु त्रियू अयू-महोदया अतीव महत्त्वपूर्णा सम्मानिता च आसीत् । त्रियू तृतीय-शताब्दे जाता, बाल्यादेव सा अनाथा जाता आसीत् । मातापित्रोः देहावसानात् परं सा निजभ्रात्रा सह उषितुम् आरब्धवती ।

चित्रम् -17 – त्रियू अयू-महोदयायाः चित्रं यस्य पूजा क्रियते । चीनशासकानां ये विद्रोहिणः विरोधं कृतवन्तः तेषाम् अद्य अपि पूजा क्रियते ।

यदा सा युवती जाता तदा सा निजगृहं परित्यज्य वनानि प्रति गतवती । तत्र उषित्वा सा कस्याश्चित् विशालसेनायाः रचनां कृतवती, अपि च वर्धमानं चीनप्रभावम् आह्वानरूपेण स्वीकृतवती । एतस्य सङ्घर्षस्य अन्ते यदा तस्याः सेना पराजयं प्राप्नोत् तदा सा जले निमज्ज्य स्वप्राणान् अत्यजत् । वियतनामीभ्यः सा देशस्य सम्मानाय रक्षणाय च त्यक्तप्राणा एव न आसीत् अपि तु सा देवीरूपेण अपि जाता । राष्ट्रवादिनः अन्यजनान् प्रेरयितुं साहसपूर्वकं च अग्रे वर्धयितुं तस्याः कथायाः छवेः च विपुलं प्रचारं प्रयोगं च कृतवन्तः ।

7.3 महिला: योद्धारः

1960 तमदशकस्य पत्रपत्रिकासु शत्रुसैनिकैः सह युद्धं कुर्वन्तीनां महिलानां चित्राणि विपुलसङ्ख्यायां प्रकाशितानि । एतेषु चित्रेषु स्थानीय-सुरक्षाकार्यः महिलाः वायुयानानि अधःपातयन्त्यः दृश्यन्ते स्म । ताः साहसपूर्णानां युवयोद्धृणां समर्पितानां वीरयोद्धृणां च रूपेण चित्र्यन्ते स्म । एतस्मिन् विषये कथानां प्रकाशनं जायमानम् अभवत् यत् महिलाः सेनां प्रविश्य तत्र भुशुण्डिप्रयोगेण च कियत्याः प्रसन्नतायाः अनुभवं कुर्वन्ति इति । कासुचित् कथासु वर्णितम् आसीत् यत् काचित् महिला अप्रतिमवीरतायाः परिचयं ददती एकाकिनी एव शत्रून् हतवती । न्यूयेन-थी-शुआन-नामधेयायाः महिलायाः विषये कथ्यते स्म यत् तस्याः पार्श्वे केवलं विंशतिः गुलिकाः आसन् एतासां माध्यमेन एव सा किञ्चित् जेटविमानं भूमौ निपातितवती ।

महिलाः केवलं योद्धरूपेण एव न, अपि तु शिल्पकार-रूपेण अपि प्रस्तूयन्ते स्म । अनेकेषु चित्रेषु महिलायाः एकस्मिन् हस्ते भुशुण्डिका, अपरस्मिन् हस्ते च अयोध्नः अस्ति इति चित्र्यते स्म । महिला वृद्धा स्यात् अथवा युवती स्यात् सा निःस्वार्थभावेन देशस्य रक्षार्थं समर्पितजनानां रूपेण प्रस्तूयते स्म । यदा षष्ठितमे दशके विपुलसङ्ख्यकाः सैनिकाः युद्धे स्वप्राणान् अत्यजन् तदा - 'महिलाः अपि आधिक्येन सेनां प्रविशन्तु' इति तासाम् आहवानं कृतम् ।

अनेकाः महिलाः इदम् आह्वानं गभीरतया स्वीकृतवत्यः ताश्च प्रतिरोध-आन्दोलनं प्रविष्टवत्यः । महिलाः व्रणितानां चिकित्सायै भूमिगत-प्रकोष्ठाणां भूमिगत-मार्गाणां च निर्माणाय भागं गृहीतवत्यः ताः च शत्रुभिः सह योद्धुम् अपि आरब्धवत्यः । हो-चि-मिन्ह इति मार्गे देशस्य युव-स्वयंसेवकाः 2,195 किलोमीटर-परिमितेषु महत्त्वपूर्णेषु राजमार्गेषु नैरन्तर्येण सुरक्षीकार्यं कृतवन्तः अपि च 2,500 स्थानानां रक्षणं कृतवन्तः । स्वयंसेवकाः षड् वायुयानीय-पट्टिकानां निर्माणं कृतवन्तः, सहस्राधिकानि च विस्फोटकानि अपि ते प्राप्तवन्तः, सहस्राधिक-किलोग्राम-परिमितानि वस्तूनि ऊढवन्तः, अस्त्राणां विस्फोटकाणां परमाणु-अस्त्राणां च वहनं निरन्तरं कृतवन्तः, तत्र च पञ्चदश वायुयानानि ते पातितवन्तः । 1965 तमवर्षाद् आरभ्य 1975 तमवर्षपर्यन्तं एतस्मिन् मार्गे कार्यकर्तृषु युवकेषु सप्ततितः अशीतिप्रतिशतं यावत् युवतयः आसन् । कस्यचित् सैन्य-इतिहासकारस्य कथनम् अस्ति यत् वियतनामस्य सेनायां मिलीशियायां (नागरसैन्यदले) स्थानीयसङ्घेषु प्रशिक्षित-कार्यकर्तृ-सङ्घेषु च पञ्चदशलक्षं महिलाः कार्यं कुर्वन्ति स्म ।

7.4 शान्तिकाले महिलाः

सप्ततितमे दशके प्राप्ते सति शान्तिप्रक्रिया प्रारब्धा आसीत् । युद्धं समाप्तं भविष्यति इति सम्भाव्यते स्म । ततः परं महिलानां योद्धरूपेण चित्रणं न क्रियते स्म । अधुना महिलाः श्रमिकरूपेण आधिक्येन चित्रयितुम् आरब्धाः । महिलाः सैनिकानां रूपेण नैव, अपि तु कृषिसंयोजिकानां रूपेण शिल्पशालासु उत्पादनघट्टेषु च कार्यं कुर्वतीः दर्शयितुम् आरब्धाः ।

चित्रम् -18 – एकस्मिन् हस्ते भुशुण्डी ।

महिलानां विषये यादृश्यः कथाः श्रूयन्ते स्म ताभिः ज्ञायते स्म यत् महिलाः अपि सेनां प्रवेष्टुं व्याग्राः सन्ति । एतादृशीषु कथासु एतादृशं विवरणं प्रायः आयाति स्म “अहं पाटलकपोला महिला अपि भवद्भिः पुरुषैः सह समानेन सहकारिभावेन युद्धे । कारागारं मम पाठशाला अस्ति, असिः मम शिशुः अस्ति, भुशुण्डी च मम पतिः अस्ति ।”

चित्रम् - 19 – व्रणितानां चिकित्सां कुर्वती काचित् वियतनामस्य महिला वैद्या ।

युद्धस्य समाप्तिः

यदा युद्धं चिरकालं यावत् समाप्तिं न अगच्छत् तदा अमेरिकायाम् अपि जनाः सर्वकारस्य विरोधे वक्तुम् आरब्धवन्तः । इदं स्पष्टतया दृश्यते स्म यत् अमेरिकादेशः स्वलक्ष्यस्य प्राप्तौ विफलः जातः । अमेरिकादेशः न तु वियतनामिनां प्रतिरोधम् एव नष्टीकर्तुं शक्तवान् न च अमेरिकादेशेन वियतनामे यत् कार्यं कृतम् तदर्थं वियतनामस्य जनतायाः समर्थनम् एव प्राप्तुं शक्तवान् । युद्धे सहस्राणि युवानः अमेरिकायाः सैनिकाः स्वप्राणान् अत्यजन् अपि च असङ्ख्याः वियतनामस्य सैनिकाः अपि मृतवन्तः । एतत् युद्धं प्रथमं दूरदर्शनयुद्धम् इत्यपि उच्यते स्म । यतो हि युद्धदृश्यानि प्रतिदिनं दूरदर्शनेन वार्ताकार्यक्रमैः प्रसार्यन्ते स्म । अमेरिकादेशस्य कुकुल्यानि दृष्ट्वा नैकेषां जनानाम् अमेरिकातः मोहभङ्गः जातः आसीत् । मैरी-मैककार्थीसदृशाः लेखकाः अथवा जेनफोण्डासदृशाः कलाकाराः तु उत्तर-वियतनामस्य यात्राम् अपि अकुर्वन्, सः च स्वदेशस्य रक्षार्थं वियतनामस्य जनैः यत् बलिदानं कृतं तस्य भूरिशः प्रशंसनम् अपि अकरोत् । राजनैतिकः सिद्धान्तकारः नोम-चॉम्स्की अवदत् यत् शान्तये राष्ट्रिय-आत्मनिर्णयस्य अधिकाराय अन्ताराष्ट्रिय-सहयोगाय च महतः भयरूपेण अस्ति ।

सर्वकारीय-नीतिं विरुध्य व्यापकरूपेण याः प्रतिक्रियाः जाताः ताभिः युद्धसमाप्तेः प्रयासाः इतोऽपि प्रेरिताः । जनवरीमासे 1974 तमे वर्षे च पेरिसमध्ये कस्मिंश्चित् शान्तिसन्धौ हस्ताक्षराणि कृतानि । अनेन सन्धिना अमेरिकया सह यः सङ्घर्षः जायते स्म, सः तु समाप्तः परन्तु साइगॉन-शासनस्य, एन-एल-एफ इत्यस्य च मध्ये सङ्घर्षः यथावत् आसीत् । अन्ततः अप्रिल्-मासस्य त्रिंशत् दिनाङ्के 1975 तमे ख्रिस्ताब्दे च एनएलएफ इत्यनेन राष्ट्रपतेः प्रासादस्य अधिग्रहणं कृतम् अपि च वियतनामस्य भागद्वयम् अपि सम्मेल्य एकस्य राष्ट्रस्य स्थापना कृता ।

चित्रम् – 20 – सन्धेः परं दक्षिण-वियतनामे बन्दीकृताः उत्तर-वियतनामबन्दिनः मोच्यन्ते ।

चित्रम् – 21 – साइगॉनं मोचयित्वा कस्यचित् टैंक इत्यस्य उपरि छायाचित्रं स्वीकुर्वन्तः वियेतकांगस्य सैनिकाः । अनेन चित्रेण वियतनामी-राष्ट्रवादस्य विषये सूचना प्राप्यते ।

सङ्क्षेपेण लिखन्तु –

1. निम्नलिखिते सङ्क्षेपेण टिप्पणीं कुर्वन्तु –
(क) उपनिवेशकाराणां “सभ्यता-मिशन” इत्यस्य कोऽर्थः आसीत्।
(ख) हुइन-फू-सो।
2. निम्नलिखितानां व्याख्यानं कुर्वन्तु –
(क) वियतनामस्य केवलं तृतीयांशात्मकाः विद्यार्थिनः एव विद्यालयीय-शिक्षां साफल्येन समाप्तिं यावत् प्राप्तुं पारयन्ति स्म।
(ख) फ्रान्सीयाः जनाः मेकाङ्ग-डेल्टा-क्षेत्रे कूल्यानां निर्माणं भूमीनां च शोषणम् आरब्धवन्तः।
(ग) सर्वकारेण साङ्गॉन-नेटिव-गर्ल्स-विद्यालयप्रशासनम् आदिष्टं यत् तां निर्वासितां कन्यां पुनः विद्यालयं प्रवेशयेत्।
(घ) हनोयीनगरस्य आधुनिकेषु नवनिर्मितेषु च क्षेत्रेषु मूषकाणां सङ्ख्या अत्यधिका आसीत्।
3. चोङ्किन-फ्री-विद्यालयस्य स्थापनां कर्तुं प्रेरकविचाराः के आसन्? वियतनामे औपनिवेशिक-विचाराणां दृष्ट्या इदम् उदाहरणं कियत् तर्कसङ्गतम् अस्ति?
4. वियतनामस्य विषये फान-यू-त्रिन्हमहोदयस्य किम् उद्देश्यम् आसीत्? फानबायिचावु-महोदयस्य तस्य विचाराणां च मध्ये काः भिन्नताः आसन्?

चर्चां कुर्वन्तु

1. अस्मिन् अध्याये भवद्भिः यत् पठितम् अस्ति, तदनुसारं वियतनामस्य संस्कृतौ जीवने च चीनस्य प्रभावानां चर्चां कुर्वन्तु।
2. वियतनामे उपनिवेशवाद-विरोधि-भावानां विकासे धार्मिकसङ्घटनानां का भूमिका आसीत्?
3. वियतनामस्य युद्धे अमेरिकायाः सहभागस्य कारणानां व्याख्यानं कुर्वन्तु। अमेरिकायाः अस्मात् कृत्यात् अमेरिकायां जनजीवने कीदृशः प्रभावः जातः?
4. अमेरिकां विरुद्धं वियतनाम-युद्धस्य निम्नलिखितदृष्ट्या मूल्याङ्कनं कुर्वन्तु –
(क) हो-चि-मिन्ह इति बहुव्यत्यस्त-मार्गे भारवाहक-श्रमिकः।
(ख) काचित् महिला सैनिका
5. वियतनामे साम्राज्यवाद-विरोधि-सङ्घर्षे महिलानां किं योगदानम् आसीत्? एतस्य तुलनां भारतीयराष्ट्रवादि-सङ्घर्षे महिलानां योगदानेन सह कुर्वन्तु।

परियोजना-कार्यम्

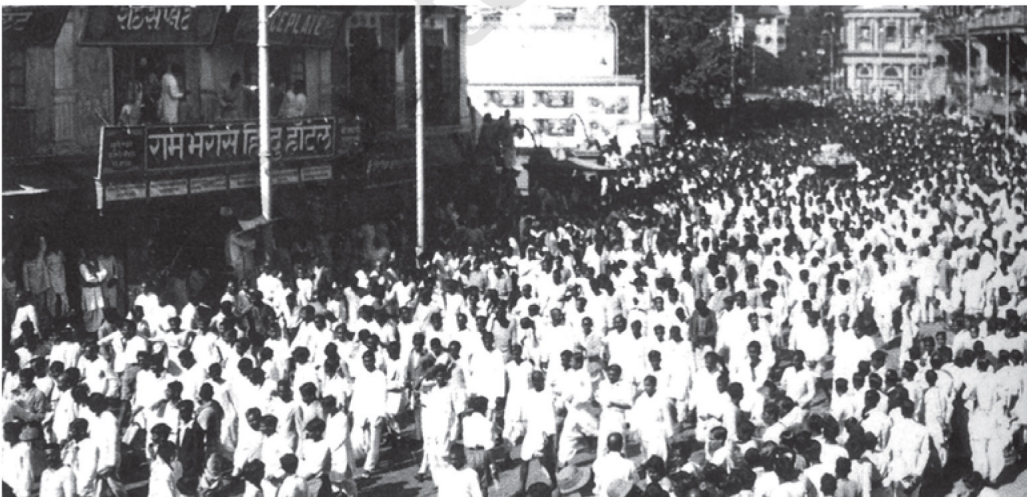
दक्षिणामेरिकायाः कस्मिंश्चित् देशे साम्राज्यवाद-विरोधिनः आन्दोलनस्य विषये सूचनां प्राप्नुवन्तु। कल्पनां कुर्वन्तु यत् एतस्य देशस्य कश्चित् स्वतन्त्रता-सेनानी वियेतमिन्ह इत्यस्य केनचित् सैनिकेन सह मिलति, तयोः परस्परं मैत्री जायते तथा च तौ स्वस्वदेशयोः स्वतन्त्रता-सङ्घर्षस्य अनुभवानां चर्चां कुर्वन्ति। तयोः मध्ये कीदृशः वार्तालापः भवितुं शक्नोति, तं वार्तालापं लिखन्तु।

भारते राष्ट्रवादः

यथा भवन्तः दृष्टवन्तः, यूरोपे आधुनिक-राष्ट्रवादेन सह एव राष्ट्रराज्यानाम् अपि उदयः अभवत् । एतस्मात् स्वस्य विषये जनानां दृष्टिः परिवर्तयितुम् आरभत । ते के सन्ति ? तेषां निजपरिचयः कः अस्ति ? इति एतादृशः यः भावः जनेषु भवति स्म तस्य भावस्य परिवर्तनम् अभवत् । जनेषु राष्ट्रं प्रति प्रेम्णः भावः जायमानः आसीत् । नूतनप्रतीकैः नूतनगीतैः नवविचारैः च नूतनसम्पर्काः स्थापिताः तथा च समुदायानां सीमाः पुनः परिभाषिताः । अधिकतरेषु देशेषु एतस्य नवराष्ट्रिय-परिचयस्य निर्माणं दीर्घतमप्रक्रियया अभवत् । आयान्तु, पश्यामः यत् अस्माकं देशे इयं चेतना कथम् उत्पन्नाः ?

वियतनामस्य अपरेषां च उपनिवेशानाम् इव भारते अपि आधुनिक-राष्ट्रवादस्य उदयस्य परिघटना उपनिवेशवाद-विरोधिना आन्दोलनेन सह घनिरूपेण सम्बद्धा आसीत् । औपनिवेशिक-शासकान् विरुध्य सङ्घर्षकाले जनाः परस्परम् ऐक्येन सह परिचयं प्राप्तुम् आरब्धवन्तः आसन् । उत्पीडनस्य दमनस्य सामूहिक-भावेन विभिन्नसमूहाः अन्योऽन्येन सह सम्बद्धाः आसन् । परन्तु प्रत्येकं वर्गं समूहे च उपनिवेशवादस्य प्रभावः सर्वत्र सदृशः न आसीत् । प्रत्येकम् अपि वर्गस्य अनुभवाः स्वातन्त्र्यस्य च दृष्टिः अपि भिन्ना आसीत् । महात्मगान्धिनः नेतृत्वे काङ्ग्रेसेन एतेषां समूहानाम् एकत्रीकरणं कृत्वा कञ्चित् विशालम् आन्दोलनं रचितम् । परन्तु एतस्मिन् ऐक्ये परस्परं सङ्घर्षभावाः अपि निहिताः आसन् ।

पूर्वतन-कक्षायाः एतस्मिन् पुस्तके अपि भवन्तः भारतस्य राष्ट्रवादस्य उदयस्य अध्ययनं कृतवन्तः आसन् । तत्र भवन्तः विंशतितम-शताब्दस्य आरम्भिकं दशकं यावत् जाताः घटनाः अवगतवन्तः । एतस्मिन् अध्याये वयं 1920 तमदशकात् अग्रे यत् जातं तस्मिन् विषये अध्ययनं करिष्यामः । वयम् एतत् द्रक्ष्यामः यत् काङ्ग्रेसेन राष्ट्रियान्दोलनं विकसयितुं कीदृशाः प्रयासाः कृताः, एतस्मिन् आन्दोलने विभिन्नाः सामाजिक-समूहाः कथं भागं गृहीतवन्तः तथा च केन प्रकारेण राष्ट्रवादेन जनेभ्यः नवकल्पनां स्रष्टुम् अवसरः प्रदत्तः ।

चित्रम् – 1-6 अप्रिल् 1919 तमवर्षम्,
राष्ट्रियान्दोलनस्य समये राजमार्गेषु एतादृशानि
महान्ति सम्प्रचलनानि सामान्येन भवन्ति स्म ।

प्रथम-विश्वयुद्धं वैपरीत्यम् (खिलाफत) असहयोगः च

1919 तम-ख्रिस्ताब्दात् परं वयं पश्यामः यत् राष्ट्रियान्दोलनं नवक्षेत्राणि यावत् प्रसृतं तस्मिन् नव-सामाजिक-समूहाः सम्मिलिताः, सङ्घर्षस्य च नूतन-पद्धतयः अपि पुरतः आयान्ति स्म । एतानि परिवर्तनानि वयम् अवगमिष्यामः ? तेषां परिवर्तनानां परिणामाः के आसन् ?

सर्वप्रथमं तथ्यम् इदम् अस्ति यत् विश्वयुद्धेन काचित् नूतना आर्थिकी राजनैतिकी च स्थितिः उत्पादिता । एतस्मात् कारणात् रक्षायाः व्ययः आधिक्येन वर्धितः । एतस्य व्ययस्य पूर्तये युद्धनाम्ना ऋणं स्वीकृतं कुसीदमात्रायाः च वर्धनं कृतम् । सीमाशुल्कं वर्धितम् आयकरस्य च आरम्भः कृतः । युद्धकाले मूल्यवर्धनं तीव्रतया भवति स्म । 1913तमवर्षात् आरभ्य 1918 तमवर्षाभ्यन्तरे मूल्यानि द्विगुणितानि जातानि यतः सामान्यजनानां समस्याः वर्धिताः आसन् । ग्रामेषु यूनां सैनिकपदे बलात् नियुक्तिः कृता यस्मात् कारणात् ग्रामीणक्षेत्रीय-जनेषु महान् रोषः आसीत् । 1918-19 तथा च 1920-21 वर्षेषु देशस्य अनेकेषु भागेषु सस्यानि नष्टानि जातानि यतः खाद्य-वस्तूनां महान् अभावः जातः । तस्मिन् एव काले (फ्लू) सङ्क्रामक-महारोगः सर्वत्र प्रसृतः । 1921तमस्य जनगणनायाः अनुसारं दुर्भिक्षस्य महारोगस्य च कारणात् 120-130 लक्षं जनाः मृताः ।

जनाः आशावन्तः आसन् यत् युद्धस्य समाप्तेः परं तेषां समस्याः न्यूनीभविष्यन्ति । परन्तु तथा न अभवत् ।

तस्मिन् एव काले एकः नवनेता पुरतः आगतः सः सङ्घर्षस्य नूतनं मार्गम् आविष्कृतवान् प्रस्तुतवान् च ।

1.1 सत्याग्रहस्य विचारः

महात्मगान्धी जनवरीमासे 1915तमे ख्रिस्ताब्दे च भारतं पुनः प्रत्यागतवान् । ततः पूर्वं सः दक्षिणाफ्रीकायाम् आसीत् । सः केनचित् नवप्रकारकेण आन्दोलनेन तत्रत्यस्य जातीय-भेदभावपूर्णस्य सर्वकारस्य विरोधम् अकरोत् ।

चित्रम् - 2 - दक्षिणाफ्रीकायां भारतीयाः श्रमिकाः फोकस्त्रस्ट इत्यतः भूत्वा गच्छन्ति ।

6 नवम्बरमासः, 1913 तमख्रिस्ताब्दः ।

न्यूकैसल इत्यतः ट्रान्सवालं प्रति वर्धमानस्य एतस्य श्रमिक-सम्प्रचलनस्य नेतृत्वं महात्मगान्धी करोति स्म । यदा सम्प्रचलनम् अवरुद्धम् अपि च गान्धी निगृहीतः तदा सहस्राणि श्रमिकाः अश्वेतानाम् अधिकाराणां हन्तृणां जातीय-भेदभाव-पूर्णानाम् अधिनियमानां विरोधे जायमाने सत्याग्रहे सम्मिलितवन्तः ।

महात्मगान्धी आन्दोलनस्य इमां पद्धतिं सत्याग्रह इति नाम्ना कथयति स्म । सत्याग्रह इति आन्दोलने सत्यशक्तेः आग्रहः, अपि च सत्यान्वेषणे बलाघातः क्रियते स्म । सत्याग्रहस्य अर्थः आसीत् यत् यदि भवताम् उद्देश्यं सत्याधारितम् अस्ति, यदि भवतां सङ्घर्षः अन्यायं विरुध्य अस्ति तदा उत्पीडकेन सह युद्धाय कस्यचित् शारीरिक-बलस्य आवश्यकता नास्ति । प्रतिशोधस्य भावनां विना आक्रामकतायाः च आश्रयं विना सत्याग्रही केवलम् अहिंसायाः आश्रयेण अपि सङ्घर्षं सफलीकर्तुं शक्नोति । एतदर्थं दमनकारिणः शत्रोः चैतन्यस्य जागरणं भवेत् । उत्पीडक-शत्रुसहिताः सर्वे जनाः हिंसायाः माध्यमेन नैव, अपितु सत्यस्य माध्यमेन सहजभावेन च ते सत्यतां स्वीकुर्युः इति विषये ते प्रेरणीयाः । अस्मिन् सङ्घर्षे अन्ततः सत्यः एव विजयी भवति । गान्धिनः विश्वासः आसीत् यत् अहिंसारूपः अयं धर्मः सर्वान् भारतीयान् ऐक्यसूत्रे ग्रन्थयितुं शक्नोति ।

भारतं प्रति आगमनात् परं गान्धी अनेकेषु स्थानेषु सत्याग्रहस्य आन्दोलनम् अकरोत् । 1916 तमे ख्रिस्ताब्दे सः बिहारस्य चम्पारण-क्षेत्रस्य यात्राम् अकरोत् । तत्र सः दमनकारिणीम् उद्यान-व्यवस्थां विरुध्य कृषकान् सङ्घर्षं प्रति प्रेरितवान् । 1917 तमे ख्रिस्ताब्दे सः गुजरातस्य खेड़-जनपदस्य कृषकाणां साहाय्यार्थं सत्याग्रहस्य आयोजनम् अकरोत् । खेड़ायाः कृषकाणां सस्यं नष्टम् । तत्र प्लेग इति महाव्याधिः प्रवृत्तः । तस्मात् तत्रत्याः कृषकाः करं प्रत्यर्पयितुं समर्थाः न आसन् । ते कृषकाः इच्छन्ति स्म यत् करस्य प्रत्यर्पणे मुक्तता स्यात् इति । 1918 तमे ख्रिस्ताब्दे गान्धी कार्पास-वस्त्रोद्योग-आगारस्य श्रमिकाणां मध्ये सत्याग्रह-आन्दोलनं संचालयितुम् अहमदाबादं प्राप्तवान् ।

1.2 रॉलट-एक्ट इति

उपर्युक्तेषु आन्दोलनेषु महात्म-गान्धी साफल्यम् अवान्नोत् । तस्मात् उत्साहितः सः 1919 तमे ख्रिस्ताब्दे प्रस्तावितं रॉलट-एक्ट इत्येतं विरुध्य कञ्चित् राष्ट्रव्यापिनं सत्याग्रह-आन्दोलनं कर्तुं निर्णीतवान् । भारतीयसदस्येषु विरुद्धेषु सत्सु अपि अधिनियमम् इम्पीरियल-लेजि-स्लेटिव-काउंसिल इत्येतम् अतीव त्वरया पारितवान् । एतस्य अधिनियमस्य माध्यमेन सर्वकारः राजनैतिक-गतिविधीन् अभिभवितुं राजनैतिक-वन्दिनः च वर्षद्वयं यावत् अभियोगं विना एव कारागारं प्रति प्रेषणस्य अधिकारं प्राप्नोत् । महात्म-गान्धी एतादृशान् अन्यायपूर्णान् अधिनियमान् विरुध्य अहिंसक-प्रकारेण नागर-अवज्ञाम् इच्छति स्म । एतस्य आन्दोलनस्य आरम्भः अप्रिल्-मासस्य षड् दिनाङ्कतः भवितव्यः आसीत् ।

विभिन्नेषु नगरेषु सम्प्रचलनानां जनसभानां च आयोजनं कृतम् । रेलवे-कार्यशालायाः शिल्पकाराः कार्यप्रतिबन्धम् आचरितवन्तः । आपणानि पिहितानि । अनेन व्यापक-जन-संप्रचलनेन रेलवे-टेलीग्राफसदृशानां सञ्चारसुविधानां च स्थगनात् चिन्तिताः भयाक्रान्ताः च आङ्ग्लीयाः राष्ट्रवादिनां दमनम् आरब्धवन्तः । अमृतसरे अनेके स्थानीयाः नेतारः निगृहीताः । गान्धिवर्यस्य देहली-प्रवेशे प्रतिबन्धः स्थापितः । अप्रिल्-मासस्य दशमे दिनाङ्के आरक्षकाः अमृतसरे कस्यचित् शान्तिपूर्णस्य सम्प्रचलनस्य उपरि गुलिकाप्रहारान् अकुर्वन् । ततः परं जनाः क्रुद्धाः भूत्वा वित्तकोशानां पत्रालयानां रेलवेस्थानकानां च उपरि आक्रमणानि आरब्धवन्तः । मार्शल्ला इति प्रवर्तितः तथा च जनरलडायरः सन्नद्धः जातः ।

स्रोतः – कः

सत्याग्रहस्य विषये महात्मगान्धिनः विचाराः

इत्थम् उच्यते यत् “निष्क्रिय-प्रतिरोधः” दुर्बलानाम् अस्त्रम् अस्ति । परन्तु अस्मिन् लेखे यस्याः शक्तेः विषयः प्रतिपादितः अस्ति तस्याः प्रयोगं केवलं शक्तिमन्तः एव कर्तुं शक्नुवन्ति । इयं निष्क्रिय-प्रतिरोधस्य शक्तिः नास्ति - एतदर्थं तु अतीव सक्रियतायाः आवश्यकता अस्ति । दक्षिणाफ्रीकायाः आन्दोलनं निष्क्रियं नास्ति अपि तु सक्रियम् आन्दोलनम् आसीत् ।

सत्याग्रहः शारीरिक-बलरूपेण नास्ति । सत्याग्रही निजशत्रोः शारीरिकीं हानिं न कुरुते सः शत्रोः विनाशं न इच्छति । सत्याग्रहस्य प्रयोगे दुर्भावनायै किमपि स्थानं नास्ति ।

सत्याग्रहः तु शुद्धम् आत्मबलम् अस्ति । सत्यम् एव आत्मनः आधाररूपेण भवति । अतः एतस्य बलस्य नाम सत्याग्रहः इति अस्ति । आत्मा ज्ञानेन सर्वदा परिपूर्णः भवति । एतस्मिन् प्रेमरूप-दीपस्य प्रकाशः अस्ति । “अहिंसा” सर्वोच्चधर्मः अस्ति ।

अत्र कोऽपि सन्देहः नास्ति यत् भारतं विनाशकारि-शस्त्राणां विषये ब्रिटेनेन यूरोपेण च सह न स्पर्धितुं शक्नोति इति । आङ्ग्लीयाः युद्धस्य देवतायाः उपासनां कुर्वन्ति । ते सर्वे अस्त्रैः शस्त्रैः च युक्ताः स्युः, सन्ति च । भारते सम्भूय अपि कोटिशः जनाः कदापि अस्त्रं स्वीकृत्य न चलितुं शक्नुवन्ति । ते अहिंसाधर्मम् आत्मसात् कृतवन्तः ।

गतिविधिः

क इति स्रोतसं सावधानं पठतु । महात्मगान्धी सत्याग्रहविषये अवदत् यत् सः सक्रियप्रतिरोधः अस्ति इति अनेन कः अभिप्रायः आसीत् ?

एप्रिल्-मासस्य त्रयोदश-दिनाङ्के जलियाँवाला-बाग-हत्याकाण्डः अभवत् । तस्मिन् दिने अमृतसरे नैके ग्रामीणाः वार्षिक-वैशाखी-मेलापके सम्मेलितुं जलियाँवाला-बाग-क्षेत्रे सम्भूताः आसन् । बहवः जनाः तु तत्र सर्वकारद्वारा प्रवर्तितानां दमनकारि-नियमानां विरोधाय सम्भूताः आसन् । इदं क्रीडाक्षेत्रं परिवृत्तः पिहितः च आसीत् । नगरात् बहिर्भागात् जनाः अत्र आगतवन्तः तस्मात् ते न जानन्ति स्म यत् अत्र मार्शल-लॉ इति प्रवर्तितः अस्ति । जनरल-डायरः सशस्त्र-सैनिकैः सह तत्र आगतवान् । आदौ सः क्रीडाक्षेत्रात् बहिर्भागं गन्तुं ये मार्गाः आसन् तेषां पिधानम् अकरोत् । ततः परं जनरल-डायरस्य सैनिकाः जनसम्मर्दस्य उपरि विपुलं गुलिका-प्रहारम् अकुर्वन् । शतशः जनाः मृतवन्तः । अनन्तरकाले सः अवदत् यत् सत्याग्रहिणः भाययितुं विस्मापयितुं नैतिकप्रभावं च जनयितुं सः एतादृशं कार्यम् अकरोत् ।

यथा यथा जलियाँवालाबाग-घटनायाः सूचना सर्वत्र प्रसृता , उत्तरप्रदेशस्य बहुषु नगरेषु जनाः राजमार्गान् प्रति आगत्य तत्र कार्यबहिष्कारस्य सम्प्रचलनस्य च आचरणं कृतवन्तः, जनाः आरक्षकैः सह युद्धम् आरब्धवन्तः तथा च सर्वकारीयभवनेषु आक्रमणम् आरब्धवन्तः । सर्वकारः जनविरोधप्रदर्शनानि क्रूरतया अभिविधितुम् आरब्धवान् । सर्वकारः जनान् अपमानयितुं भाययितुम् आतङ्कयितुं च इच्छति स्म । सत्याग्रहिणः आत्मसमर्पणं कर्तुं राजमार्गे च सरीसृप इव चलितुं नमस्कर्तुं च बाध्याः कृताः । जनाः कशया प्रतोदेन ताडिताः । ग्रामेषु (गुजराँवाला, पञ्जाब) विस्फोटवर्षणं कृतम् । हिंसायाः विस्तारं दृष्ट्वा महात्मगान्धी आन्दोलनं प्रतिस्वीकृतवान् ।

कामं, रॉलट-सत्याग्रहः इति कञ्चित् महत् आन्दोलनम् आसीत् परन्तु अधुना अपि तत् मुख्यरूपेण नगराणि उपनगराणि च यावत् एव सीमितम् आसीत् । महात्मगान्धी सम्पूर्णं भारते ततोऽपि अधिक-जनाधारयुक्तम् आन्दोलनं रचयितुम् इच्छति स्म । परन्तु तस्य मतम् आसीत् यत् यावत् पर्यन्तं हिन्दुमुस्लिमजनाः परस्परं सहयोगं न करिष्यन्ति तावत्पर्यन्तं कस्यापि आन्दोलनस्य पूर्णसाफल्यं न भवितुं शक्नोति । महात्मगान्धी अनुभवति स्म यत् विरोधविषयम् उपस्थाप्य हिन्दुमुस्लिम-समुदायाः परस्परं सामीप्यं प्राप्तुं शक्नुवन्ति । प्रथमे विश्वयुद्धे ऑटोमन-तुर्की इत्यस्य पराजयः जातः । तत्र जनश्रुतिः आसीत् यत् इस्लामिक-विश्वस्य आध्यात्मिकनेता (खलीफा) ऑटोमन-सम्राजः उपरि कञ्चित् दृढसन्धिं कर्तुं बलप्रयोगं करिष्यति । खलीफायाः तात्कालिकशक्तीनां रक्षायै मार्चमासे 1919 तमे ख्रिस्ताब्दे च बम्बयी-नगरे कस्याश्चित् “खिलाफत” समितेः रचनं जातम् । मोहम्मद-अलि शौकत-अलि इत्येताभ्यां बन्धुभ्यां च सह अनेके मुस्लिम-नेतारः एतस्मिन् विषये संयुक्तं जनान्दोलनं भवितुं शक्यते न वा इति विषये महात्मगान्धिना सह चर्चायाः आरम्भं कृतवन्तः । सितम्बरमासे 1920 तमे ख्रिस्ताब्दे च काङ्ग्रेसस्य कलकत्ताधिवेशने महात्मगान्धी अपरनेतृन् एतस्मिन् विषये सहमतम् अकरोत् यत् “खिलाफत” इति आन्दोलनस्य समर्थनाय स्वराजाय च कस्यचित् असहयोग-आन्दोलनस्य आरम्भः भवेत् इति ।

1.3 असहयोगः एव किमर्थम् ?

महात्मगान्धी निजप्रसिद्धे पुस्तके “हिन्दस्वराजे” अवदत् यत् भारते ब्रिटिशशासनं भारतीयानां सहयोगेन एव स्थापितम् इदं च शासनम् अनेन एव सहयोगेन प्रचलति । यदि भारतीयाः सहयोगं न कुर्युः तर्हि वर्षाभ्यन्तरे ब्रिटिशशासनं समाप्तं भविष्यति स्वराजस्य च स्थापना भविष्यति ।

चित्रम् - 3 – जनरल-डायरस्य आदेशेन सैनिकाः जनान् सरीसृप इव चलितुं बाध्यान् कुर्वन्ति, पञ्जाबम्, 1919

असहयोगस्य विचारः आन्दोलनरूपं कथं गृहीतुं शक्नोति स्म ? गान्धिनः परामर्शः आसीत् यत् इदम् आन्दोलनं चरणबद्धरूपेण अग्रे गच्छेत् । सर्वदौ जनाः सर्वकारेण यानि पदानि तेभ्यः दत्तानि तानि ते प्रत्यर्पयेयुः । सर्वकारीयवृत्तीनां सेनायाः आरक्षकाणां विधायिपरिषदां विद्यालयानां वैदेशिक-वस्तूनां च बहिष्कारं कुर्युः । यदि सर्वकारः दमनस्य मार्गम् अङ्गीकरोति तर्हि व्यापकस्य “सविनयावज्ञा” इति अभियानस्य अपि आरम्भः भवेत् । 1920 तम-ख्रिस्ताब्दस्य ग्रीष्मकाले गान्धिवर्यः शौकत-अली च आन्दोलनस्य समर्थकान् योजयन्तः सम्पूर्णदेशे भ्रमितवन्तौ ।

काङ्ग्रेसदले अनेके जनाः एतान् प्रस्तावान् प्रति सशङ्किताः आसन् । ते नवम्बरमासे 1920 तमे ख्रिस्ताब्दे च जायमानानां विधायिपरिषदः निर्वाचनानां बहिष्काराय सम्पूर्णतया सज्जाः न आसन् । ते भयाक्रान्ताः आसन् यत् एतस्मिन् आन्दोलने जनाः हिंसकाः भवितुं शक्नुवन्ति इति । सितम्बरमासतः दिसम्बरमासं यावत् काङ्ग्रेसे अतीव तनावपूर्णा सङ्घर्षमयी च स्थितिः आसीत् । कदाचित् तु इत्थम् अनुभूयते स्म यत् आन्दोलनस्य समर्थकानां विरोधिनां च मध्ये मतैक्यं न भवितुं शक्यति । अन्ततः दिसम्बरमासे 1920 तमे ख्रिस्ताब्दे च काङ्ग्रेसस्य नागपुराधिवेशने कश्चित् सन्धिः अभवत् । तत्र असहयोग-कार्यक्रमस्य विषये सर्वेषां स्वीकृतिः अस्ति इति निश्चितम् ।

आन्दोलनं कथम् अग्रे गतम् ? तत्र के जनाः भागं गृहीतवन्तः ? विभिन्नाः सामाजिक-समूहाः असहयोगस्य विचारं केन भावेन स्वीकृतवन्तः ?

नूतनशब्दः –

बहिष्कारः – केनापि सह सम्पर्कं स्थापनस्य सम्बद्धतायाः च अभावः अथवा गतिविधिषु असहभागित्वं, वस्तूनाम् अक्रयणम् अप्रयोगः च इति एतत् सर्वं बहिष्कारस्य अर्थरूपम् अस्ति । सामान्यतः अयं कश्चित् विरोधस्य प्रकारः वर्तते ।

चित्रम्-4-वैदेशिकवस्त्रस्य बहिष्कारः, जुलै-मासः 1922 तमख्रिस्ताब्दः ।
वैदेशिकवस्त्राणि पश्चिम-आर्थिकस्य सांस्कृतिकप्रभुत्वस्य च प्रतीकरूपेण मन्यन्ते स्म ।

आन्दोलन-कारिणां पृथक् पृथक् विचाराः

असहयोग-खिलाफत-आन्दोलनं जनवरीमासे 1921 तमे ख्रिस्ताब्दे च आरभत । एतस्मिन् आन्दोलने विभिन्नाः सामाजिक-समूहाः भागं गृहीतवन्तः परन्तु तेषु प्रत्येकस्य स्वीयाः पृथक् पृथक् आकाङ्क्षाः आसन् । सर्वे स्वराजस्य आह्वानं तु स्वीकृतवन्तः परन्तु तेषां कृते स्वराजस्य अर्थाः पृथक् पृथक् आसन् ।

2.1 नगरेषु आन्दोलनम्

आन्दोलनस्य आरम्भः नगरीय-मध्यवर्गस्य सहयोगेन अभवत् । सहस्रशः विद्यार्थिनः विद्यालयान् महाविद्यालयान् च त्यक्तवन्तः । प्रधानाचार्याः शिक्षकाः च त्यागपत्रं दत्तवन्तः । अधिवक्ताः अभियोग-गतिविधीन् त्यक्तवन्तः । मद्रासं परित्यज्य अधिकतरेषु प्रान्तेषु परिषद्-निर्वाचनानां बहिष्कारः कृतः । मद्रासे अब्राह्मणैः निर्मितस्य नैयायिक-दलस्य सदस्यानां विचारः आसीत् यत् परिषदि प्रविष्टे सति ते अधिकारान् प्राप्तुं शक्नुवन्ति ये अधिकाराः सामान्यतः ब्राह्मणानां पार्श्वे एव आसन् अतः अनेन दलेन निर्वाचनस्य बहिष्कारः न कृतः ।

आर्थिकक्षेत्रे असहयोगस्य प्रभावः इतोऽपि नाटकीयः आसीत् । वैदेशिक-वस्तूनां बहिष्कारः कृतः । मद्यशालानां कार्यावरोधः कृतः । वैदेशिक-वस्त्राणि ज्वालयितुम् आरब्धानि । 1921 तमवर्षात् आरभ्य 1922 तमवर्षाभ्यन्तरे वैदेशिकवस्त्राणाम् आयातम् अर्धं जातम् । तस्य मूल्यं 102 कोटितः न्यूनीभूय 57कोटिः जातम् । अनेकेषु स्थानेषु वणिजः अवदन् यत् ते वैदेशिक-वस्तूनां वाणिज्यं न करिष्यन्ति अपि च वैदेशिके वाणिज्ये धन-निवेशम् अपि न करिष्यन्ति । यदा बहिष्कारान्दोलनं प्रसृतं तदा जनाः आयातितानि वस्त्राणि परित्यज्य केवलं भारतीयवस्त्राणि एव परिधर्तुम् आरब्धवन्तः तस्मात् कारणात् भारतीयवस्त्राणाम् उद्योगागारेषु वस्त्राणां हस्तनिर्मित-वस्त्राणां च उत्पादनम् अपि वर्धितुम् आरभत ।

किञ्चित् कालानन्तरं नगरेषु इदम् आन्दोलनं मन्दं जातम् । एतस्य अनेकानि कारणानि आसन् । स्वदेशीयं घनवस्त्रं शिल्पशालासु व्यापक-परिमाणे निर्मीयमाणानां वस्त्राणाम् अपेक्षया प्रायः महार्घं भवति स्म तथा च निर्धनाः तत् न क्रेतुं शक्नुवन्ति स्म ? ब्रिटिश-संस्थानानां बहिष्कारात् अपि समस्या उत्पन्ना । आन्दोलनस्य साफल्याय वैकल्पिक-भारतीय-संस्थानानां स्थापना आवश्यकी आसीत् यतः ब्रिटिश-संस्थानानां स्थाने तेषां प्रयोगः भवेत् । परन्तु वैकल्पिक-संस्थानानां स्थापनायाः प्रक्रिया अतीव मन्दा आसीत् । फलतः, विद्यार्थिनः शिक्षकाः च सर्वकारीय-विद्यालयान् प्रति आगन्तुम् आरब्धवन्तः अधिवक्ताः च पुनः सर्वकारीय-न्यायालयेषु कार्यस्य आरम्भम् अकुर्वन् ।

2.2 ग्रामीणक्षेत्रेषु विद्रोहः

नगरानन्तरम् असहयोगान्दोलनं ग्रामीणक्षेत्रेषु अपि प्रवृत्तम् । युद्धात् परं देशस्य अनेकेषु भागेषु जायमानः कृषकाणाम् आदिवासिनां च सङ्घर्षः अपि एतस्मिन् आन्दोलने एव अन्तर्भूतः ।

नूतनशब्दः –

पिकेटिंग इति – प्रदर्शनस्य विरोधस्य च कश्चित् एतादृशः प्रकारः यत्र जनाः कस्यचित् आपणस्य शिल्पशालायाः कार्यालयस्य च प्रवेशमार्गस्य अवरोधं कुर्वन्ति ।

गतिविधिः

कल्पनां कुर्वन्तु यत् 1920 तमख्रिस्ताब्दे अस्ति । भवन्तः सर्वकारीय-विद्यालयस्य विद्यार्थिनः सन्ति । विद्यार्थिनः असहयोग-आन्दोलनं प्रविशन्तु इति तेषाम् आह्वानाय कस्यचित् भित्तिपत्रकस्य निर्माणं कुर्वन्तु ।

अवध-प्रान्ते सन्यासी बाबा रामचन्द्रः कृषकाणां नेता आसीत् । बाबा रामचन्द्रः इतः पूर्वं फिजीमध्ये गिरमिटिया-श्रमिकस्य रूपेण कार्यं कृतवान् । तस्य आन्दोलनं जनपदाधिपानां भूस्वामिनां च विरोधकम् आसीत् भूस्वामिनः जनपदाधिपाः च कृषकेभ्यः अत्यधिकं राजस्वं विविधकरान् च स्वीकुर्वन्ति स्म । कृषकैः अवृत्तिकश्रमः करणीयः भवति स्म । भागग्राहिणः रूपेण तेषाम् आविहितकालात् भूमि-अधिकारपत्रावधिः निश्चितकालिकः न भवति स्म । पुनः पुनः भागग्राहिणः भूमेः अपक्रियन्ते स्म यतः भूमौ तेषाम् अधिकारः स्थापितः न स्यात् । कृषकाणाम् अभियाञ्चा आसीत् यत् राजस्वं न्यूनीभवेत्, अवृत्तिकश्रमस्य समाप्तिः भवेत् दमनकारिणां च भूस्वामिनां सामाजिक-बहिष्कारः भवेत् । अनेकेषु स्थानेषु भूस्वामिनः नापितैः रजकैः च सेवां न स्वीकर्तुं शक्नुयुः तदर्थं पञ्चायत-संस्थाधिकारिभिः घोषितं यत् अधुना एते नापितादयः सेवां न करिष्यन्ति यतो हि कार्य-बहिष्कारस्य निर्णयः स्वीकृतः अस्ति । जूनमासे 1920 तमे ख्रिस्ताब्दे च जवाहरलालनेहरूः अवधस्य ग्रामक्षेत्राणां यात्राम् अकरोत् । ग्रामीणैः सह सः वार्तालापम् अकरोत्, बाबा-रामचन्द्रस्य अन्येषां च जनानां नायकत्वे अवध-कृषक-सभायाः रचनं कृतम् । मासाभ्यन्तरे एतस्य सम्पूर्णक्षेत्रस्य ग्रामेषु सङ्घटनस्य त्रिशताधिकाः शाखाः जाताः आसन् । अग्रिमे वर्षे यदा असहयोगान्दोलनं प्रारब्धं तदा काङ्ग्रेसेन प्रयासः कृतः यत् कृषक-सङ्घर्षः अस्मिन् असहयोगान्दोलने अन्तर्लीनं भवेत् इति । परन्तु कृषकाणाम् आन्दोलनानां तादृशानि रूपाणि विकसितानि आसन् यैः काङ्ग्रेसस्य नेतृजनाः प्रसन्नाः न आसन् । 1921 तमवर्षे यदा आन्दोलनेन प्रसृतं तदा जनपदाधिपानां वणिजां च गृहेषु आक्रमणानि जायमानानि अभवन् । विपणिषु लुण्ठनकार्यम् आरब्धम्, अन्नभाण्डागाराणाम् अधिग्रहणं जातम् । अनेकेषु स्थानेषु स्थानीयनेतारः कृषकान् बोधयन्ति स्म यत् गान्धिना अधुना घोषितम् अस्ति यत् अधुना कोऽपि कृषकः राजस्वं न दास्यति अपि च भूमेः वण्टनं निर्धनानां मध्ये भविष्यति । महात्मगान्धिनः नाम्ना जनाः स्वीयानि सर्वाणि कृत्यानि सर्वाः आकाङ्क्षाः च समीचीनाः इति वदन्ति स्म ।

आदिवासि-कृषकाः महात्मगान्धिनः सन्देशस्य स्वराजस्य विचारस्य च भिन्नम् एव अर्थं स्वीकृतवन्तः । उदाहरणार्थम्, आन्ध्रप्रदेशस्य गूडेम-पर्वतीयभागेषु 1920 तमदशस्य आदौ किञ्चित् गुरिल्ला इति आन्दोलनं जातम् । काङ्ग्रेसः एतादृशं सङ्घर्षं कदापि न स्वीकर्तुं शक्नोति स्म । अन्येषां वन्यक्षेत्राणाम् इव अत्र अपि

नूतनशब्दः –

अवृत्तिकश्रमः (बेगार) – पारिश्रमिकं विना श्रमिकस्य कार्ये नियोजनम् ।

गिरमिटिया-श्रमिका – औपनिवेशिक-शासनस्य काले अनेके जनाः कार्ये नियोजनाय फिजी-गयाना-वेस्ट-इण्डीजादीनि स्थानानि प्रति नीयन्ते स्म परवर्तिकाले ते गिरमिटिया इति उच्यन्ते स्म । ते केनचित् अनुबन्धाधारेण नीयन्ते स्म । अनन्तरकाले एतम् एव अनुबन्धम् एते श्रमिकाः गिरमिट इति रूपेण आरब्धवन्तः अतः तत्सम्बद्धाः श्रमिकाः गिरमिटिया-श्रमिकाः इति कथयितुम् आरब्धाः । आङ्ग्लभाषया एतत् indentured Labour इति उच्यते ।

गतिविधिः

यदि भवन्तः 1920 तमे ख्रिस्ताब्दे उत्तरप्रदेशस्य कृषकाः अभविष्यन् तर्हि स्वराजाय गान्धिनः आह्वानविषये भवतां का प्रतिक्रिया अभविष्यत् ? सकारणम् उत्तरं वदतु ।

स्रोतः – ख

जनवरीमासस्य षष्ठे दिनाङ्के 1921 तमख्रिस्ताब्दे च संयुक्तप्रान्ते रायबरेल्याः पार्श्वे आरक्षकाः कृषकाणां समूहे गुलिकाप्रहारान् अकुर्वन् । जवाहरलालनेहरूः घटनास्थलस्य यात्राम् इच्छति स्म । परन्तु आरक्षकाः तम् अवरोधितवन्तः । क्रोधाविष्टः नेहरूः पार्श्वस्थान् कृषकान् एव सम्बोधितवान् । अनन्तरकाले एतस्याः सभायाः विषये सः सूचितवान् आसीत् –

तेषाम् आचरणं भयस्य परिस्थितौ अपि वीरपुरुषस्य इव शान्तं निश्चिन्तं च आसीत् । न जाने ते किम् अनुभवन्तः । किन्तु अहं जानामि यत् अहं किम् अनुभवामि स्म । क्षणं यावत् तु मयि अपि महान् क्रोधावेगः आसीत्, अहिंसायाः भावः तु न जाने कुत्र लुप्तः परन्तु केवलं क्षणाय । ईश्वरेण अस्माकं विजयाय यः महान् नेता अस्माकं मध्ये प्रेषितः अस्ति तस्य महतः नेतुः विचाराः मम स्मृतिपथम् आगताः मया दृष्टं यत् मम पार्श्वस्थाः स्थिताः उपविष्टाः च कृषकाः मत्तः न्यूनतया उद्विग्नाः मम अपेक्षया च अतीव शान्ताः आसन् इति । मम दौर्बल्यस्य अयं क्षणः अपि अतीतः । मया अतिविनम्रभावेन अहिंसायाः विषये तैः सार्धं वार्तालापः कृतः – एषा शिक्षा तेषाम् अपेक्षया मया आधिक्येन प्राप्तव्या आसीत् – ते मम कथनम् अवगतवन्तः शान्त्या च ते प्रस्थितवन्तः ।

सर्वपल्ली गोपालः, जवाहरलालनेहरूः – एक जीवनी, प्रथमखण्डात् उद्धृतम् ।

आङ्गल-सर्वकारेण महत्सु वनेषु जनानां प्रवेशः प्रतिबन्धः । जनाः एतेषु वनेषु न तु पशून् चारयितुं शक्नुवन्ति स्म न च एव इन्धनकाष्ठानि एव स्वीकर्तुं शक्नुवन्ति स्म । एतस्मात् कारणात् पर्वतस्थाः जनाः खिन्नाः क्रोधाविष्टाः च आसन् । न केवलं तेषाम् आजीविका एव कुप्रभाविता भवति स्म अपि च ते अनुभवन्ति स्म यत् तेषां परम्परागताः अधिकाराः अपि तेभ्यः बलात् परिहियन्ते स्म । आङ्गलसर्वकारेण यदा जनाः राजमार्गादि-निर्माणकार्ये वृत्तिं विना श्रमे नियुक्ताः तदा जनाः विद्रोहं कृतवन्तः । तेषां श्रमिकाणाम् अग्रेसरः अल्लूरी-सीताराम-राजूः कश्चित् रोचकः जनः आसीत् । तस्य कथनम् आसीत् यत् तस्य पार्श्वे अनेकाः विशिष्टाः शक्तयः सन्ति – सः यथार्थरूपेण खगोलानुमानं कर्तुं शक्नोति , जनान् सः स्वस्थीकर्तुं शक्नोति, गुलिकाप्रहारेण अपि तस्य मरणं न भवितुं शक्नोति । राजवृत्तस्य व्यक्तित्वेन प्रभाविताः विद्रोहिणः विश्वसन्ति स्म यत् राजूः ईश्वरस्य अवताररूपः अस्ति। राजूः महात्मगान्धिनः यशोगानं करोति स्म । राजूः कथयति स्म यत् सः असहयोग-आन्दोलनेन प्रेरितः अस्ति । सः जनान् प्रेरितवान् यत् ते स्वदेशीयं वस्त्रं धरन्तु अपि च मद्यपानस्य परित्यागं कुर्युः इति । राजूः अवदत् यत् भारतं केवलम् अहिंसायाः बलेन नैव, अपि तु बलप्रयोगस्य माध्यमेन एव स्वतन्त्रं भवितुं शक्नोति । गूडेम-विद्रोहिणः आरक्षक-स्थानकेषु आक्रमणम् अकुर्वन्, ब्रिटिशाधिकारिणः हन्तुं प्रयत्नं कृतवन्तः तथा च स्वराजप्राप्तये गुरिल्ला इति युद्धम् अकुर्वन् । 1924 तमे ख्रिस्ताब्दे राजूः मृत्युदण्डेन दण्डितः । राजूः स्वसमुदायमध्ये लोकनायक-रूपेण जातः आसीत् ।

2.3 उद्यानेषु स्वराजः

महात्मगान्धिनः विचाराणां, स्वराजस्य अवधारणायाः च विषये श्रमिकाणां स्वीयं विशिष्टं चिन्तनम् अवगमनं च आसीत् । असमराज्यस्य उद्यानीय-श्रमिकाणां कृते स्वतन्त्रतायाः अयम् अभिप्रायः आसीत् यत् ते बन्दिगृहात् कदापि आगन्तुं शक्नुवन्ति तथा च कदाचित् अपि तत्र प्रवेष्टुं शक्नुवन्ति । स्वतन्त्रतायाः तेषां दृष्ट्या अभिप्रायः आसीत् यत् ते स्वीयग्रामजनानां सम्पर्कं कर्तुं शक्यन्ति इति । 1859 तमवर्षस्य इनलैंड-इमिग्रेशन-अधिनियमस्य अन्तर्गतम् उद्यानेषु ये श्रमिकाः कार्यं कुर्वन्ति ते स्वीकृतिं विना उद्यानात् बहिर्भागं प्रति गन्तुं न शक्नुवन्ति स्म । कदाचित् एव ते स्वीकृतिं प्राप्नुवन्ति स्म । यदा ते असहयोगान्दोलनस्य विषये श्रुतवन्तः तदा सहस्रशः श्रमिकाः निजाधिकारिणाम् अवहेलनं कर्तुम् आरब्धवन्तः । ते उद्यानानि परित्यक्तवन्तः अपि च निज-गृहाणि प्रति ते गतवन्तः । ते अनुभवन्ति स्म यत् अधुना गान्धिशासनम् आयाति । अतः अधुना तु निश्चयेन प्रत्येकम् अपि जनः ग्रामे भूमिं प्राप्स्यति । परन्तु तेषां लक्ष्यसिद्धिः न जाता । रेलवे स्टीमर इत्येतेषां च प्रतिबन्धवशात् ते मार्गेषु एव अवरुद्धाः । आरक्षकाः तान् निग्रहीतवन्तः, तेषां च अतीव ताडनं कृतवन्तः ।

एतेषां स्थानीयान्दोलनकारिणां का अपेक्षा दृष्टिः च आसीत् इति विषयः काङ्ग्रेसस्य कार्यक्रमेण न परिभाषयितुं शक्यते स्म । ते तु स्वराज-शब्दस्य स्वस्वदृष्ट्या अर्थं कृतवन्तः । तेषां कृते अयं कालः एतादृशस्य युगस्य द्योतकः आसीत् यत्र सर्वाणि कष्टानि सर्वाणि सङ्कटानि च समाप्तिं प्रति गमिष्यन्ति । पुनरपि , यदा आदिवासिनः गान्धिनः नाम्नः उद्घोषं

गतिविधिः

राष्ट्रियान्दोलने सम्मिलितानाम् अन्येषां जनानां विषये अवगमनं यान् जनान् आङ्ग्लीयाः गृहीत्वा मृत्युदण्डेन दण्डितवन्तः आसन् । किम् एतादृशम् एव उदारहणं भवन्तः इण्डो-चायना इत्येतयोः राष्ट्रियान्दोलने अपि सूचयितुं शक्नुवन्ति ?

कृतवन्तः अपि च स्वतन्त्रं भारतम् इति उच्चैः उच्चारितवन्तः । ते जनाः अखिलभारतीयान्दोलने अपि भावनात्मकरूपेण सम्बद्धाः आसन् । यदा ते महात्मगान्धिनः नाम्ना कार्यं कुर्वन्ति स्म, अथवा स्वीयं तेषाम् आन्दोलनं काङ्ग्रेस-सम्बद्धम् आन्दोलनम् अस्ति इति रूपेण पश्यन्ति स्म तदा ते अपि वास्तविकतायां तादृशस्य आन्दोलनस्य एव अङ्गभूताः जायन्ते स्म । तत् आन्दोलनं तेषां क्षेत्रं यावत् एव सीमितं नासीत् ।

चित्रम् – 5 – चौरी-चौरा, 1922

गोरखपुरस्थिते चौरी-चौरा इति स्थाने किञ्चित् जनसम्प्रचलनं शान्तिपूर्णरूपेण विपणितः भूत्वा गच्छति स्म तदा जनसम्प्रचलनस्य आरक्षकाणां च मध्ये हिंसकः सङ्घर्षः जातः । यदा महात्मगान्धी एतस्याः घटनायाः विषये श्रुतवान् तदा सः असहयोग-आन्दोलनस्य स्थगनस्य आह्वानम् अकरोत् ।

सविनयावज्ञां प्रति

फरवरीमासे 1922 तमे ख्रिस्ताब्दे महात्मगान्धी असहयोग-आन्दोलनं प्रतिस्वीकर्तुं निर्णीतवान् । सः अनुभवति स्म यत् एतत् आन्दोलनं हिंसकं जायते इति । सत्याग्रहिणां व्यापक-प्रशिक्षणस्य आवश्यकता अस्ति । काङ्ग्रेसस्य केचन नेतारः एतादृशान् जनसङ्घर्ष-कार्यक्रमान् न इच्छन्ति स्म यतो हि ते श्रान्ताः जाताः आसन् । काङ्ग्रेस-नेतारः 1919 तमे ख्रिस्ताब्दे यत् गवर्नमेंट्-आफ्-इण्डिया-अधिनियमस्य अन्तर्गत-रचितानां प्रान्तीयपरिषदां निर्वाचने भागं ग्रहीतुम् इच्छन्ति स्म । काङ्ग्रेसनेतारः अनुभूतवन्तः यत् परिषत्सु सतीसु ब्रिटिशीनीतिनां विरोधकरणं, संशोधनस्य मतस्थापनं किञ्च एतत् प्रदर्शनम् अपि महत्त्वपूर्णम् अस्ति यत् एताः परिषदः लोकतान्त्रिकसंस्थाः न सन्ति इति । सी.आर.दाशः मोतीलालनेहरूः च परिषद्-राजनीतिं प्रत्यागन्तुं काङ्ग्रेस-आभ्यन्तरे एव स्वराज इति दलस्य निर्माणं कृतवन्तौ । जवाहरलालनेहरूः सुभाषचन्द्रबोससदृशाः च युवनेतारः अतीव उग्रान्दोलनानि पूर्णस्वतन्त्रतायै बलपूर्वकं कार्यं च कुर्वन्तः आसन् ।

आन्तरिक-चर्चायाः वैमत्यस्य च एतस्मिन् वातावरणे द्वौ विषयौ एतादृशौ आस्तां यौ विंशतितम-दशकस्य अन्तिमेषु वर्षेषु भारतीय-राजनीतेः रूपरेखा एकदा पुनः परिवर्तिता । प्रथमं कारकम् आसीत् विश्वव्यापिनः आर्थिकमूल्यापचितेः प्रभावः । 1926 तमवर्षात् कृषेः उत्पादानां मूल्यस्य अपचितिः अभवत् तथा च 1930 तमदशकात् परं तु सम्पूर्णतया मूल्यस्य अपचितिः जाता । कृष्युत्पादानाम् अभियाञ्चायां न्यूनता जाता निर्यातं च न्यूनं जायमानम् आसीत् तस्मात् कारणात् कृषकाः स्वोत्पादनस्य क्रयणं राजस्वं च दातुं काठिन्यम् अनुभवन्तः आसन् । 1930 तम-ख्रिस्ताब्दं यावत् ग्रामीणक्षेत्रेषु महती अव्यवस्था जायमाना आसीत् ।

एतादृश्याम् अवस्थायां ब्रिटेनस्य नवसर्वकारः सरजॉन-सेमनस्य नेतृत्वे कस्यचित् वैधानिकायोगस्य सङ्घटनम् अकरोत् । राष्ट्रवादिनः आन्दोलनस्य प्रत्युत्तरं दातुं सङ्घटितेन अनेन आन्दोलनेन भारते संवैधानिक-व्यवस्थायाः कार्यशैल्याः अध्ययनं करणीयम् आसीत् अपि च तस्याः विषये परामर्शाः अपि दातव्याः आसन् । एतस्मिन् आयोगे एकः अपि भारतीयसदस्यः नासीत् तत्र सर्वे आङ्ग्लीयाः एव आसन् ।

1928 तमे ख्रिस्ताब्दे यदा साइमन-कमीशन-नामकः आङ्ग्लीयः भारतं प्राप्तवान् तदा तस्य स्वागतं “ साइमन-कमीशनं प्रतिगच्छतु ” (साइमन-कमीशन-गो-बैक) इति उद्धोषैः कृतम् । काङ्ग्रेसदलं मुस्लिमलीग च इति सर्वाणि दलानि जनप्रदर्शन-कार्यक्रमेषु भागं गृहीतवन्ति । एतस्य विरोधस्य शान्तये वायसराय-लार्ड-इरविनः अक्तूबरमासे 1929 तमे ख्रिस्ताब्दे भारताय “डोमीनियन-स्टेटस” इत्यस्य अस्पष्टघोषणा कृता । सः एतस्मिन् सन्दर्भे कमपि निश्चितसमयावधिम् अपि न असूचयत् । सः केवलं एतावत् एव उक्तवान् यत् भाविनि संविधानस्य विषये चर्चयितुं गोलमेज-सम्मेलनस्य आयोजनं करिष्यते । एतेन प्रस्तावेन काङ्ग्रेसनेतारः सन्तुष्टाः न आसन् । जवाहरलालनेहरू-वर्यस्य सुभाषचन्द्रबोसस्य च पथप्रदर्शने काङ्ग्रेसस्य उग्रनेतृवर्गः आक्रमकतया व्यवहर्तुम् आरब्धवान् आसन् । उदारवादिनः मध्यमार्गिनः च नेतारः ब्रिटिश-डोमीनियनस्य आभ्यन्तरे एव संवैधानिकव्यवस्थायाः पक्षे आसन् ।

चित्रम् – 6 – इलाहाबादे काङ्ग्रेसनेतृणाम् उपवेशनम्, 1931

महात्मगान्धिनम् अतिरिच्य एतस्मिन् चित्रे भवन्तः सरदारवल्लभभायीपटेलं (सर्वेषां वामतः) जवाहरलालनेहरूं (सर्वेषां दक्षिणतः) सुभाषचन्द्रबोसं (वामतः पञ्चमं) च द्रष्टुं शक्नुवन्ति ।

परन्तु एतस्य दलस्य प्रभावः न्यूनीभवति स्म । दिसम्बरमासे 1929 तमे ख्रिस्ताब्दे च जवाहरलालनेहरूवर्यस्य अध्यक्षतायां काङ्ग्रेसस्य लाहौराधिवेशने “पूर्ण-स्वराज ” इत्यस्य याचना औपचारिकरूपेण स्वीकृता । सुनिश्चितं यत् जनवरीमासस्य 26 दिनाङ्कस्य 1930 तमख्रिस्ताब्दस्य च आचरणं स्वतन्त्रतादिवसस्य रूपेण भविष्यति तथा च तस्मिन् दिने जनाः पूर्णस्वराजाय सङ्घर्षस्य शपथं स्वीकरिष्यन्ति । एतम् उत्सवं प्रति न्यूनाः जनाः एव अवधानं कृतवन्तः । अधुना स्वतन्त्रतायाः अमूमम् अमूर्तविचारं दैनन्दिन-जीवनस्य विशिष्टविषयैः सह योजयितुं महात्मगान्धिना कश्चित् पृथक् मार्गः अन्वेष्टव्यः आसीत् ।

3.1 नमक-यात्रा सविनय-अवज्ञान्दोलनं च

देशस्य ऐक्याय महात्मगान्धी लवणं शक्तिशालि-प्रतीकरूपेण दृष्टवान् । जनवरीमासस्य एकत्रिंशत्-दिनाङ्के 1930 तमवर्षे च सः वायसराय-इरविन-महोदयाय पत्रम् अलिखत् । एतस्मिन् पत्रे सः एकादश-याचनानाम् उल्लेखम् अकरोत् । तासु काश्चन् सामान्याः अभियाञ्चाः आसन् अपरञ्च काश्चन् अभियाञ्चाः उद्योगपतिभ्य आरभ्य विभिन्नवर्गैः सह सम्बद्धाः आसन् । गान्धिमहोदयः एतासाम् अभियाञ्चानां माध्यमेन समाजस्य सर्वान् वर्गान् आत्मना सह योजयितुम् इच्छति स्म यतः सर्वे तस्य अभियाने सम्मिलिताः भवितुं शक्नुयुः इति । एतासु अभियाञ्चासु सर्वप्रमुखा आसीत् - लवणं करमुक्तं स्यात् इति । लवणस्य प्रयोगं तु निर्धनाः धनिकाः वा सर्वे एव कुर्वन्ति स्म । इदं च भोजनस्य विशिष्टभागरूपेण आसीत् अतः महात्मगान्धिनः कथनम् आसीत् यत् - लवणे अपि करः अस्ति, तस्य उत्पादने च सर्वकारीयम् अधिकारम् अस्ति एतत् एव ब्रिटिश-शासनस्य सर्वाधिकः दमनकारी पक्षः अस्ति इति गान्धी अवदत् ।

महात्मगान्धिनः इदं पत्रं किञ्चित् आह्वानरूपम् आसीत् । सः अलिखत् यत् यदि मार्चमासस्य एकादशदिनाङ्कं यावत् तेषाम् अभियाञ्चाः न स्वीकृताः तर्हि तु काङ्ग्रेसदलं सविनय-अवज्ञा-आन्दोलनस्य आरम्भं करिष्यति । इरविन-वर्यः एतत् स्वीकर्तुं सज्जः नासीत् । फलतः, महात्मगान्धी स्वकीयैः अष्टसप्ततिः विश्वस्तैः स्वयंसेवकैः सह लवण-यात्रायाः आरम्भम् अकरोत् । इयं यात्रा साबरमत्यां गान्धिनः आश्रमतः 240 किलोमीटर-परिमितं दूरं दाण्डीनामक-गुर्जरप्रान्तस्य तटीयोपनगरं प्राप्य समाप्तव्या आसीत् । गान्धिनः दलेन चतुर्विंशतिदिनानि यावत् प्रतिदिनं प्रायः 10मीलपरिमिता यात्रा कृता । गान्धी यत्रापि विश्रमते स्म तत्रैव सहस्रशः जनाः तान् श्रोतुम् आयान्ति स्म । एतासु सभासु गान्धिमहोदयः स्वराजस्य अर्थं स्पष्टीकृतवान् अपि च जनान् आहूतवान् यत् जनाः आङ्ग्लीयानां शान्तिपूर्वकम् अवज्ञां कुर्युः अर्थात् आङ्ग्लीयानां कथनम् आदेशं वा जनाः न पालयेयुः । अप्रिल्-मासस्य षष्ठे दिनाङ्के महात्मगान्धी दाण्डीं प्राप्तवान् अपि च सः सामुद्रजलस्य क्वथनं कृत्वा लवणस्य निर्माणम् आरब्धवान् । इदम् अधिनियमस्य उल्लङ्घनम् आसीत् ।

इतः एव सविनयावज्ञान्दोलनम् आरभते । एतत् आन्दोलनम् असहयोगान्दोलनस्य तुलनायां केन प्रकारेण पृथक् आसीत् ? एतस्मिन् विषये न केवलम् आङ्ग्लीयानां सहयोगाय आह्वानं कर्तुम् आरभत अपितु औपनिवेशिकविधीनाम् अतिक्रमणाय आह्वानम् आरब्धम् । देशस्य विभिन्नेषु भागेषु सहस्राधिकाः जनाः लवण-अधिनियमस्य

स्रोतः – ग

स्वतन्त्रतादिवसस्य शपथं, 26 जनवरीमासः 1930तमख्रिस्ताब्दः

अस्माकं विश्वासः अस्ति यत् कस्यापि समाजस्य इव भारतीयजनतायाः अपि इदं कश्चित् अहरणीयः अधिकारः अस्ति यत् सः स्वतन्त्रतां प्राप्नुयात्, स्वश्रमानुसारं पारिश्रमिकम् अपि प्राप्नुयात्, जीवनस्य च सर्वाः आवश्यकताः पूर्तिं गच्छेयुः, यतः भारतीयाः अपि अग्रेगन्तुं विकसितुं च पर्याप्तावसरान् प्राप्नुयुः । अस्माकम् अयम् अपि विश्वासः अस्ति यत् कोऽपि सर्वकारः स्वजनताम् एताभ्यः अधिकारेभ्यः न वञ्चयति जनतायाः अभिभवम् अपि न करोति । जनतायाः पार्श्वे अपि सर्वकार-परिवर्तनस्य समूलम् उन्मूलनस्य च अधिकारः अस्ति । भारते ब्रितानीय-सर्वकारेण न केवलं भारतीया जनता स्वतन्त्रतातः वञ्चिता अपि तु तेन जनतायाः शोषणम् अपि कृतम् । तेन च देशस्य आर्थिकस्य सांस्कृतिक-मूल्यस्य आध्यात्मिक-स्तरस्य चापि नाशः कृतः । अतः अस्माकं विश्वासः अस्ति यत् भारतेन अनिवार्यरूपेण ब्रिटेनेन सह स्वसम्बन्धाः समापनीयाः तथा च पूर्णस्वराजः प्राप्तव्यः इति ।

चित्रम् – 7 – दाण्डीयात्रा ।

लवण-यात्राकाले महात्मगान्धिना सह तस्य अष्टसप्ततिः सहयोगिनः अपि गतवन्तः आसन् । मार्गे सहस्रशः जनाः एतस्यां यात्रायां निरन्तरं सम्मिलिताः ।

पालनं न कृतवन्तः ते च सर्वकारीय-लवण-उद्योगागाराणां पुरतः विरोधप्रदर्शनं कृतवन्तः । यदा आन्दोलनं वर्धितं तदा जनैः वैदेशिकवस्त्राणां वहिष्कारः आरब्धः । मद्यशालानां कार्यावरोधः आरब्धः । कृषकाः उक्तवन्तः यत् ते कृषिकरं रक्षक-करं च न प्रत्यर्पयिष्यन्ति । ग्रामेषु नियुक्ताः कर्मचारिणः त्यागपत्राणि दातुम् आरब्धवन्तः । अनेकेषु स्थानेषु वनवासिनः जनाः वन्य-अधिनियमानाम् उल्लङ्घनं कर्तुम् आरब्धवन्तः । ते काष्ठानि चेतुं पशून् च चारयितुम् आरक्षितवनानि प्रवेष्टुम् आरब्धवन्तः ।

एताभिः घटनाभिः चिन्तितः औपनिवेशिक-सर्वकारः काङ्ग्रेसनेतृन् निगृहीतुम् आरब्धवान् । अनेकेषु स्थानेषु हिंसकाः सङ्घर्षाः जाताः । 1930 तमस्य ख्रिस्ताब्दस्य अप्रिलमासे यदा महात्मगान्धिनः समर्पितं मित्रम् अब्दुलगफ्फारखान-महोदयः निगृहीतः, तदा क्रोधाविष्टः जनसम्मर्दः सशस्त्रं लौहजालयुक्त-यानानाम् आरक्षकगुलिकानां च प्रहारान् सहन् राजमार्गं प्रविष्टवान् । अनेके जनाः हताः । मासानन्तरं यदा महात्मगान्धी निगृहीतः तदा शोलापुरस्य औद्योगिकश्रमिकाः आङ्ग्लशासकानां प्रतीकभूतानाम् आरक्षक-स्थानकेषु नगरपालिका-भवनेषु न्यायालयेषु रेलस्थानकेषु च आक्रमणानि आरब्धवन्तः । भयाक्रान्तः सर्वकारः क्रूरतया दमनस्य मार्गम् अङ्गीकृतवान् । शान्तिपूर्णसत्याग्रहिणां समूहे आक्रमणानि कृतानि, महिलाः बालाः च ताडिताः, उपलक्षं जनाः च निगृहीताः ।

महात्मगान्धी पुनः आन्दोलनं प्रतिस्वीकृतवान् । 1931 तमख्रिस्ताब्दस्य मार्चमासस्य पञ्चमे दिनाङ्के गान्धिमहोदयः इरविन इत्यनेन आङ्ग्लाधिकारिणा सह कस्मिंश्चित् सन्धौ हस्ताक्षराणि अकरोत् । एतस्य गान्धिनः इरविनस्य च सन्धिमाध्यमेन गान्धी लन्दने यत् भाविनि द्वितीये गोलमेज-सम्मेलने भागं ग्रहीतुं स्वीया स्वीकृतिः प्रकटिता ।

चित्रम् – 8 सत्याग्रहिषु आक्रमन्तः आरक्षकाः, 1930

(प्रथमस्य गोलमेज-सम्मेलनस्य काङ्ग्रेसदलेन बहिष्कारः कृतः आसीत्)। एतस्य प्रतिदाने सर्वकारः राजनैतिक-बन्धिनः मोचयितुम् अङ्गीकृतवान् । 1931 तमख्रिस्ताब्दस्य दिसम्बरमासे सम्मेलनाय गांधी लन्दनम् अगच्छत् । अयं वार्तालापः मध्ये एव स्थगितः अपि च सः निराशः सन् प्रत्यागन्तुं बाध्यः जातः । अत्र आगत्य सः दृष्टवान् यत् सर्वकारः नूतनरूपेण दमनकार्यम् आरब्धवान् । गणफारखानः जवाहरलालनेहरूः च कारागारे आस्ताम् । काङ्ग्रेसदलम् असंवैधानिकसंस्था अस्ति इति घोषितम् । सभानां विरोध-प्रदर्शनानां बहिष्कारसदृशानां गतिविधीनाम् अवरोधनाय दृढव्यवस्थाः प्रबन्धनानि च क्रियन्ते स्म । महतीनाम् आशङ्कानां मध्ये महात्मगांधी सविनय-अवज्ञा-आन्दोलनं पुनः आरब्धवान् । वर्षं यावत् आन्दोलनम् अचलत् परन्तु 1934 तमख्रिस्ताब्दात् नातिदूरे तस्य आन्दोलनस्य गतिः मन्दा जायमाना आसीत् ।

3.2 जनाः आन्दोलनं केन प्रकारेण स्वीकृतवन्तः

आयान्तु, पश्यामः यत्सिविलनाफरमानी इत्यस्मिन् अथवासविनयावज्ञान्दोलने सम्मिलिताः विभिन्नाः सामाजिकसमूहाः के आसन् ? ते आन्दोलने किमर्थं भागं स्वीकृतवन्तः ? तेषाम् आदर्शाः के आसन् ? तेषां दृष्ट्या स्वराजस्य कः अभिप्रायः आसीत् ?

सम्पन्नाः ग्रामीणाः कृषकाः यथा गुजरातस्य अधिकारपत्रधारिणः (पट्टीदाराः) उत्तरप्रदेशस्य च जाटाख्याः जनाः आन्दोलने सक्रियाः आसन् । वाणिज्यिक-सस्यानां कृषेः कारणात् वाणिज्ये कदाचित् मूल्यापचितेः च कारणात् कृषकाः चिन्ताग्रस्ताः आसन् । यदा कृषकाणां मुद्राधन-आयः समाप्यमानः आसीत् तदा ते सर्वकारीयं करं प्रत्यर्पयितुम् असमर्थाः जाताः । सर्वकारः करं न्यूनीकर्तुं सज्जः न आसीत् । सर्वत्र असन्तोषः आसीत् । कृषकाः स्वसमुदायस्य सङ्घीकरणम् अकुर्वन् अनेकधा च अनिच्छुकाः सदस्याः बहिष्कारं कर्तुं बाध्याः कृताः । तेषां दृष्ट्या स्वराजस्य युद्धम् अत्यधिकस्य करस्य विरोधे आसीत् । परन्तु यदा 1931 तमख्रिस्ताब्दे राजस्वस्य मात्रा न्यूना न जाता परन्तु पुनरपि आन्दोलनं प्रतिस्वीकृतम् अर्थात् स्थगितं तदा कृषकाः नैराश्यं प्राप्तवन्तः । फलतः, यदा 1932 तमे ख्रिस्ताब्दे आन्दोलनस्य पुनः आरम्भः जातः तदा तत्र अनेके कृषकाः अवदन् यत् ते तत्र भागं न ग्रहीष्यन्ति इति ।

निर्धनाः कृषकाः केवलं राजस्वे एव न्यूनतां न इच्छन्ति स्म । तेषु अनेके कृषकाः भूस्वामिभ्यः भूमि-अधिकारपत्रस्य माध्यमेन भूमिं स्वीकृत्य कृषिकार्यं कुर्वन्ति स्म । मूल्यस्य अपक्षयः चिरकालं यावत् जातः प्रत्यक्षमुद्राधनस्य आयः निरन्तरं न्यूनः जातः तदा लघुभाग-ग्राहिणां कृते भूमेः शुल्कदानम् अपि काठिन्यपूर्णम् अभवत्, आंशिक-भाग-ग्राहिणः इच्छन्ति स्म यत् भूस्वामिभ्यः यत् शुल्कं दातव्यं भवति स्म तत् क्षन्तव्यं भवेत् । एतदर्थं ते अनेकेषु रेडिकल इति आन्दोलनेषु भागं गृहीतवन्तः येषां नेतृत्वं प्रायः समाजवादिनां साम्यवादिनां च नियन्त्रणे भवति स्म । धनाढ्याः कृषकाः भूस्वामिनः च रुष्टाः न भवेयुः इति भयात् काङ्ग्रेसदलं ‘भाटकविरोधीनि’ आन्दोलनानि समर्थयितुं प्रायः सङ्कोचम् अनुभवति स्म । एतस्मात् कारणात् एव निर्धन-कृषकाणां काङ्ग्रेसदलस्य च मध्ये सम्बन्धाः अनिश्चिताः भवन्ति स्म ।

प्रथमा मञ्जूषा

“क्रान्तेः एतस्यां पूजावेदिकायां वयं स्वीयं यौवनं नैवेद्यरूपेण आनीतवन्तः”

नैके राष्ट्रवादिनः अनुभवन्तः आसन् यत् आङ्ग्लीयान् विरुध्य सङ्घर्षः अहिंसायाः माध्यमेन सम्पूर्णतां न गन्तुं शक्नोति । 1928 तमे वर्षे देहलीस्थिते फिरोजशाहकोटला-क्रीडाक्षेत्रे जाते उपवेशने हिन्दुस्तान-सोशलिस्ट-रिपब्लिकन-आर्मी(एच.एस.आर.ए) इत्यस्य स्थापना कृता । एतस्य सङ्घटनस्य नेतृषु भगतसिंहः, जतिनदासः अजयधोषः च सम्मिलितः आसीत् । देशस्य विभिन्नेषु भागेषु क्रियाः कुर्वन् एच.एस.आर.ए इत्यनेन सत्तायाः अनेकप्रतीकेषु आक्रमणं कृतम् । 1929 तमख्रिस्ताब्दे च भगतसिंहः बटुकेश्वरदत्तः च विधानसभायां विस्फोटकं क्षिप्तवन्तौ । तस्मिन् वर्षे एव तस्य रेलयानस्य नाशस्य प्रयासः अपि कृतः यस्मिन् लार्ड इरविन इति आङ्ग्लाधिकारी यात्रां करोति स्म । यस्मिन् काले भगतसिंहम् अभिलक्ष्य अभियोगः चालितः तथा च सः मृत्युदण्डेन दण्डितः तस्मिन् काले सः त्रयोविंशति-वर्षीयः आसीत् । निजाभियोगकाले भगतसिंहः अवदत् – यत् अहं विस्फोटकस्य भुशुण्ड्याः च उपासनां न करोमि अपि तु समाजे क्रान्तिम् इच्छामि –

“क्रान्तिः” मानवजातेः जन्मजातः अधिकारः अस्ति, यस्य अपहरणं न कर्तुं शक्यते । स्वतन्त्रता प्रत्येकं मनुष्यस्य जन्मसिद्धः अधिकारः अस्ति । श्रमिकवर्गः एव समाजस्य वास्तविकः पोषकः अस्ति, जनतायाः सर्वोच्चसत्तायाः स्थापना श्रमिकवर्गस्य अन्तिमलक्ष्यम् अस्ति । एतेभ्यः आदर्शेभ्यः अपि च विश्वासाय अस्माकं यत् दण्डनं भविष्यति तत् वयं सहर्षं स्वीकरीष्यामः । क्रान्तेः एतस्यां पूजावेदिकायां वयं स्वीयं यौवनं नैवेद्यरूपेण आनीतवन्तः, यतो हि महते आदर्शाय महत्तमः त्यागः अपि न्यूनतमः एव अस्ति । वयं सन्तुष्टाः स्मः अपि च क्रान्तेः आगमनस्य उत्साहेन प्रतीक्षां कुर्मः ।

“इङ्कलाब जिन्दाबाद !” इति उद्घोषः

भगतसिंहस्य बटुकेश्वरदत्तस्य च विस्फोटक-काण्डविषये जिल्लासत्रन्यायालये भाषणम् (1929, जूनमासः 6 दिनाङ्कः, देहली), भगतसिंहस्य तस्य सहयोगिनां च अभिलेखाः, जगमोहनसिंहः, चमनलालः (सं) इत्यस्मात् उद्धृतम्, राजकमल-पेपरबैक्स, दिल्ली, 2005

व्यवसायि-वर्गस्य का स्थितिः आसीत् ? ते सविनय-अवज्ञा-आन्दोलनस्य विषये किं चिन्तितवन्तः ? प्रथमविश्वयुद्धकाले भारतीयवणिजः उद्योगपतयः च महान्तं लाभम् अर्जितवन्तः आसन् तथा च ते शक्तिमन्तः जाताः आसन् (पञ्चमम् अध्यायं पश्यन्तु) । उद्योगपतयः वणिजः च निजव्यवसायस्य विस्ताराय तादृशीनाम् औपनिवेशिक-नीतीनां विरोधम् अकुर्वन् यासां कारणात् तेषां व्यावसायिक-गतिविधिषु बाधा भवति स्म । ते वैदेशिक-वस्तूनाम् आयातात् सुरक्षाम् इच्छन्ति स्म अपि च रूप्यक-स्टर्लिंग-वैदेशिक-विनिमयस्य अनुपाते परिवर्तनम् इच्छन्ति स्म यतः आयाते न्यूनता भवेत् । व्यावसायिक-हितानि सङ्घटयितुं ते 1920 तमे ख्रिस्ताब्दे भारतीय-औद्योगिक-सङ्घस्य व्यावसायिक-काङ्ग्रेसस्य तथा च 1927 तमख्रिस्ताब्दे भारतीय-वाणिज्य-परिसङ्घस्य उद्योग-परिसङ्घस्य च रचनां कृतवन्तः । पुरुषोत्तमदास-ठाकुरदासः जी.डी.बिडला-सदृशानां प्रख्यात-उद्योगपतीनां च नेतृत्वे उद्योगपतयः भारतीयार्थव्यवस्थायाम् औपनिवेशिक-नियन्त्रणस्य च विरोधम् अकुर्वन् तथा च आदौ सिविल-सविनयावज्ञा इत्यस्य (नाफरमानी इति) आन्दोलनस्य समर्थनम् अकुर्वन् । ते आन्दोलनस्य आर्थिकसाहाय्यम् अकुर्वन् अपि च आयातित-वस्तूनि क्रेतुं विक्रेतुं च निराकृतवन्तः । अधिकतराः व्यवसायिनः स्वराजं कस्यचित् एतादृशस्य युगस्य रूपेण पश्यन्ति स्म यत्र व्यवसाये औपनिवेशिक-प्रतिबन्धाः न भविष्यन्ति तथा च वाणिज्यम् उद्योगाः च निर्बाधतया विकसिताः भविष्यन्ति । गोलमेज-सम्मेलनस्य वैफल्यात् परं व्यावसायिक-सङ्घटनानाम् उत्साहः अपि मन्दतां गतः । ते सङ्घाः भयक्रान्ताः आसन् यत् क्वचित् उग्राः गतिविधयः न भवेयुः इति । ते महत्याः अशान्तेः आशङ्कया काङ्ग्रेसस्य युवसदस्येषु समाजवादस्य वर्धमानात् प्रभावात् भयाक्रान्ताः आसन् ।

औद्योगिकश्रमिक-वर्गः सविनय-अवज्ञा-आन्दोलने नागपुरम् अतिरिच्य कुत्रापि अधिक-सङ्ख्यया भागं न गृहीतवान् । यथा यथा उद्योगपतयः काङ्ग्रेसदलस्य पार्श्वे आयान्ति स्म, श्रमिकाः काङ्ग्रेसात् दूरं प्रयातुम् आरब्धवन्तः । पुनरपि, केचन श्रमिकाः सविनय-अवज्ञा-आन्दोलने भागं गृहीतवन्तः । ते वैदेशिकवस्तूनां बहिष्कार-सदृशान् गान्धिवादि-विचारान्, न्यूनवेतन-विषयकं कुकार्य-परिस्थितीः च स्वान्दोलनेन च योजितवन्तः आसन् । 1930 तमे ख्रिस्ताब्दे छोटानागपुरस्य टिनाकरानां सहस्रशः श्रमिकाः गान्धिशिरस्त्राणं धृत्वा जनसंप्रचलनेषु बहिष्काराभियानेषु च बाहुल्येन भागं गृहीतवन्तः । पुनरपि, काङ्ग्रेसः स्वकार्यक्रमेषु श्रमिकाणाम् अभ्यर्थनां समाहितुं सङ्कोचम् अनुभवति स्म । काङ्ग्रेसदलम् अनुभवति स्म यत् एतस्मात् उद्योगपतयः आन्दोलनात् अपगमिष्यन्ति तथा च साम्राज्यवादविरोधिजनाः अनैक्यं प्राप्स्यन्ति ।

सिविल-नाफरमानी इत्यस्मिन् आन्दोलने महिलाः व्यापक-परिमाणेन भागं गृहीतवत्यः । गान्धिनः लवण-सत्याग्रह-काले सहस्रशः महिलाः तस्य विचारान् श्रोतुं गृहात् बहिर्भागम् आयान्ति स्म । ताः सम्प्रचलनेषु भागं गृहीतवत्यः, लवणं निर्मितवत्यः, वैदेशिकवस्त्राणां मद्यशालानां च विरोधं

काश्चन महत्त्वपूर्णाः तिथयः

1918 – 19

बाबा रामचन्द्रः उत्तरप्रदेशस्य कृषकान् सङ्घीकरोति ।

1919 अप्रिल-मासः

रॉलट-अधिनियमं विरुध्य गान्धिवादि-कार्यबहिष्कारः, जलियाँवाला-बाग-हत्याकाण्डम्

1921 जनवरीमासः

असहयोगस्य खिलाफत इत्यस्य आन्दोलनस्य च आरम्भः ।

1922 फ्रेब्रवरी

चौरी-चौरा – गान्धी असहयोगान्दोलनं प्रतिस्वीकरोति ।

1924 मे-मासः

अल्लूरीसीतारामराजुवर्यस्य निग्रहणम्, वर्षद्वयात् जायमानं सशस्त्रः आदिवासि-सङ्घर्षः समाप्तः ।

1929 दिसम्बरमासः

लाहौराधिवेशनम् – काङ्ग्रेसदलं “पूर्णस्वराजस्य” अभ्यर्थनां स्वीकरोति ।

1930

अम्बेडकरमहोदयः दमित-वर्ग-एसोसिएशन इत्यस्य स्थापनां करोति ।

1930 मार्चमासः

गान्धी दाण्डी इत्याख्ये स्थाने लवणाधिनियमम् उल्लङ्घ्य सविनय-अवज्ञा-आन्दोलनम् आरभते ।

1931 मार्चमासः

गान्धी सविनय-अवज्ञा-आन्दोलनं प्रतिस्वीकरोति ।

1931 दिसम्बरमासः

द्वितीयं गोलमेज-सम्मेलनम्

1932

सविनय-अवज्ञा-आन्दोलनस्य पुनः आरम्भः

चित्रम्-9-राष्ट्रवादि-सम्प्रचलनेषु महिलाः अपि सम्मिलिताः आसन्।
राष्ट्रिय-आन्दोलन-काले अनेकाः महिलाः स्वीये जीवने प्रथमवारं निजगृहात् निर्गत्य सार्वजनिकक्षेत्रं प्रति आगतवत्यः आसन्। एतस्मिन् चित्रे भवन्तः अधिकवयस्याः क्रोडीकृताः सबालाः महिलाः मातृन् च सम्प्रचलने द्रष्टुं शक्नुवन्ति।

कृतवन्तः। अनेकाः महिलाः कारागारम् अपि गत्यवत्यः। नागरक्षेत्रेषु आधिक्येन उच्चजातेः महिलाः सक्रियाः आसन् अपरञ्च ग्रामीणक्षेत्रेषु सम्पन्नानां कृषक-परिवाराणां महिलाः आन्दोलनेषु भागं गृह्णन्ति स्म। गान्धिनः आह्वानात् परं महिलाः राष्ट्रसेवां स्वीयं पवित्र-दायित्वम् इति मन्यन्ते स्म। परन्तु सार्वजनिकभूमिकायां एतस्य लाभस्य अभिप्रायः अयं नासीत् यत् महिलानां स्थितेः महत् परिवर्तनम् अवश्यंभावि आसीत्। गान्धिनः मतम् आसीत् यत् गृहस्य प्रबन्धनं भोजनादिव्यवस्थापनं सुमातृत्वं सुभार्यारूपेण च कार्यस्य निर्वहणम् एव महिलायाः वास्तविकं कर्तव्यम् आसीत्। अतः चिरकालं यावत् काङ्ग्रेस-सङ्घटने कस्मिन् अपि महत्त्वपूर्णे पदे महिलायाः स्थानम् उच्चपदे स्यात् इति काङ्ग्रेसदलं तत्र सर्वथा सन्नद्धं नासीत्। काङ्ग्रेसदलाय तासां महिलानां प्रतीकात्मक-उपस्थितिः एव रोचते स्म।

चर्चा कुर्वन्तु -

सविनय-अवज्ञा-आन्दोलने विभिन्नवर्गाः सङ्घाः च किमर्थं भागं गृहीतवन्तः ?

3.3 सविनयावज्ञायाः सीमाः

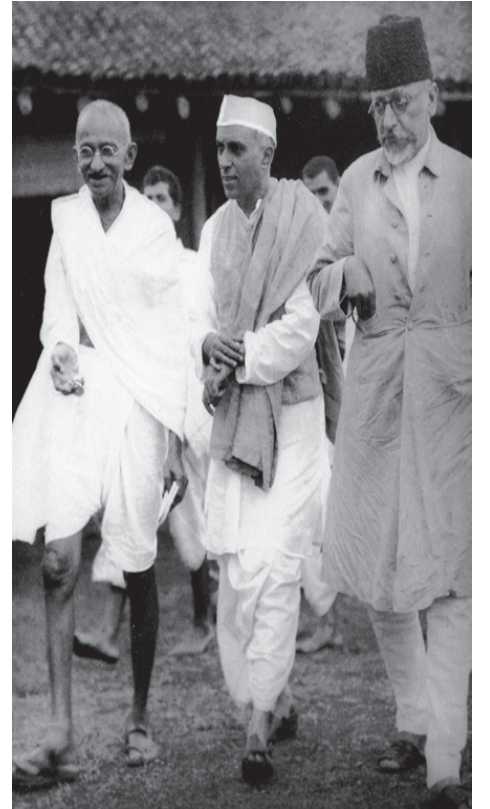
सर्वेषां सामाजिकसमूहाः स्वराजस्य अमूर्त-अवधारणातः प्रभाविताः न आसन्। एतादृशः एव कश्चित् समूहः राष्ट्रस्य अस्पृश्यानाम् आसीत्। 1930 तमख्रिस्ताब्दात् परं ते आत्मानः कृते दलितान् उत्पीडितान् च वक्तुम् आरब्धवन्तः आसन्। काङ्ग्रेस-सङ्घटनेन चिरकालं यावत् दलितानां विषये अवधानं न कृतं यतो हि काङ्ग्रेससङ्घटनं रूढिवादि-सवर्णहिन्दु-सनातनधर्मावलम्बिभ्यः भीतम् आसीत्। परन्तु महात्मगान्धी अघोषयत् यत् अस्पृश्यतायाः समाप्तिं विना शतं वर्षाणि यावत् अपि स्वराजस्य स्थापना न कर्तुं शक्यते। महात्मगान्धी अवदत् यत् अस्पृश्याः हरिजनाः

अर्थात् ईश्वरस्य सन्तत्यः सन्ति । गान्धी मन्दिराणि सार्वजनिकस्थानानि ताडागान् राजमार्गान् कूपान् च गन्तुं दलितानाम् अपि समानरूपेण अधिकारान् च दापयितुं सत्याग्रहम् अकरोत् । स्वच्छता-कर्मचारिणः प्रतिष्ठापयितुं सः स्वयं शौचालयान् परिशोधितुम् आरब्धवान् । गान्धी उच्चजातीयकान् जनान् आहूतवान् यत् ते निजहृदयानि निर्मलानि कुर्युः इति तथा च ते अस्पृश्यता-रूप-पापस्य परित्यागम् अपि कुर्युः इति । परन्तु नैके दलित-नेतारः स्वसमुदायस्य समस्यानां पृथक् राजनैतिकं समाधानम् अन्वेष्टुम् इच्छन्ति स्म । ते नेतारः आत्मनः सङ्घटनम् आरब्धवन्तः । तादृशाः दलित-नेतारः शिक्षासंस्थानेषु आरक्षणाय आन्दोलनं कृतवन्तः पृथक् निर्वाचन-क्षेत्राणां च विषयम् अपि उपस्थापितवन्तः यतः तादृशेभ्यः निर्वाचन-क्षेत्रेभ्यः अपि विधायि-परिषद्भ्यः केवलं दलितानाम् एव चयनं कृत्वा ते विधानसभां प्रति आगन्तुं शक्नुयुः इति । तादृशानां दलितनेतृणां विचारः आसीत् यत् तेषां सामाजिकी पङ्गुता तु केवलं राजनैतिक-सशक्तीकरणेन अपाकर्तुं शक्यते । अतः सविनयावज्ञान्दोलने दलितानां सहकारिता अतीव सीमिता आसीत् । महाराष्ट्रे नागपुरे च इदं तथ्यं समानरूपेण दृश्यते स्म यत्र दलितानां सङ्घटनानि अतीव दृढानि आसन् ।

डॉ. अम्बेडकरः 1930 तमे ख्रिस्ताब्दे दलितान् दमितवर्ग-एसोसिएशन () इत्यस्मिन् सङ्घटितवान् । महात्मगान्धिना सह दलितनेतारः निर्वाचनक्षेत्राणां विषये गोलमेज-सम्मेलने बहु विवादम् अकुर्वन् । यदा ब्रिटिशसर्वकारेण अम्बेडकरस्य अभ्यर्थना अङ्गीकृता तदा गान्धी आमरणम् अनशनम् आरब्धवान् । गान्धिनः मतम् आसीत् यत् दलितानां कृते यदि पृथक् निर्वाचनक्षेत्राणां व्यवस्था भविष्यति तदा समाजे तेषाम् एकीकरणस्य प्रक्रिया शिथिला भविष्यति । अन्ततः अम्बेडकरः गान्धिनः परामर्शं स्वीकृतवान् तथा च 1932 तमख्रिस्ताब्दस्य सितम्बरमासे पूनापैक्ट इत्यस्मिन् हस्ताक्षराणि अकरोत् । एतस्मात् दमितवर्गस्य जनाः प्रान्तीयकेन्द्रिय-विधायि-परिषत्सु च आरक्षित-स्थानानि प्राप्तवन्तः । यद्यपि तेषां कृते मतदानस्य व्यवस्था सामान्य-निर्वाचन-क्षेत्रेषु एव भवति स्म । पुनरपि, दलितान्दोलनं काङ्ग्रेसस्य नेतृत्वे जायमानं राष्ट्रियान्दोलनं सशङ्कदृष्ट्या एव पश्यति स्म ।

भारतस्य केषुचित् मुस्लिम-राजनैतिक-सङ्घटनेषु अपि सविनयावज्ञान्दोलनं प्रति कश्चित् विशिष्टः उत्साहः नासीत् । असहयोग-खिलाफत-आन्दोलने शान्ते जाते सति मुस्लिमजनानां कश्चित् महान् वर्गः काङ्ग्रेसदलस्य नीतिभ्यः खिन्नः तस्मात् च आत्मानं पृथक् अनुभूतवान् । 1920 तमदशकमध्ये काङ्ग्रेसदलं हिन्दु-महासभा-सदृशैः हिन्दुधार्मिक-राष्ट्रवादिसङ्घटनैः च सह घनिष्ठसम्बन्धे अस्ति इति दृश्यते स्म । यथा यथा हिन्दुमुस्लिमजनानां परस्परसम्बन्धाः कटुतापूर्णाः जाताः तथा तथा द्वौ अपि समुदायौ उग्रधार्मिक-सम्प्रचलानि आरब्धवन्तौ । एतस्मात् कारणात् अनेकेषु नगरेषु हिन्दुमुस्लिमयोः साम्प्रदायिक-सङ्घर्षाः उपद्रवाः च जाताः । प्रत्येकम् अपि सङ्घर्षात् द्वयोः समुदाययोः परस्परदूरत्वं निरन्तरं वर्धितम् ।

काङ्ग्रेसेन मुस्लिमलीगेन च एकदा पुनः परस्परं घटबन्धनस्य प्रयासः कृतः । 1927 तमे वर्षे अपि अनुमीयते स्म यत् अधुना परस्परम् ऐक्यस्य स्थापना भविष्यति । सर्वाधिकाः महत्त्वपूर्णाः मतभेदाः भाविनीषु विधानसभासु प्रतिनिधित्वविषयकाः आसन् । मुस्लिमलीगस्य नेतृषु एकः मोहम्मद अलीजिन्ना-वर्यस्य कथनम्

चित्रम्-10-महात्मगान्धी, जवाहरलालनेहरूः मौलानाजादः च, सेवाग्राम-आश्रमे वर्धा-जनपदे सन्ति, 1935 ।

आसीत् यत्-यदि मुस्लिमजनेभ्यः केन्द्रियसभायाम् आरक्षितस्थानानि दीयेरन् तथा च मुस्लिमबहुलप्रान्तेषु मुस्लिमजनेभ्यः जनसङ्ख्यायाः अनुपाते प्रतिनिधित्वं दीयेत् तदा एव सः मुस्लिमजनानां कृते पृथक् निर्वाचिकायाः अभ्यर्थनां परित्यक्तुं शक्नोति । प्रतिनिधित्वविषयके प्रश्ने एषा परिचर्चा जायमाना एव आसीत् यत् 1928 तमख्रिस्ताब्दे आयोजिते सर्वदलीयसम्मेलने हिन्दूमहासभायाः एम.आर.जयकारः एतस्मै सन्ध्ये क्रियमाणानां प्रयासानां प्रत्यक्षतः निन्दनम् अकरोत् यतः एतस्य समस्यायाः समाधानस्य सर्वाः सम्भावनाः एव समाप्ताः जाताः ।

यदा सविनयावज्ञान्दोलनस्य आरम्भः जातः तस्मिन् काले समुदायानां मध्ये सन्देहस्य अविश्वासस्य च वातावरणं जातम् आसीत् । काङ्ग्रेसतः निर्गतानां मुस्लिमजनानां सङ्घः कस्मैचिद् अपि संयुक्तसङ्घर्षाय सज्जः नासीत् । अनेके मुस्लिमनेतारः बुद्धिजीविनः च अल्पसङ्ख्यकानां रूपेण मुस्लिमजनानां स्थितिम् आधृत्य चिन्तां प्रकटयन्ति स्म । ते भयाक्रान्ताः आसन् यत् हिन्दवः बहुसङ्ख्यकाः सन्ति अपि च ते प्रभावशालिनः अपि सन्ति अतः तस्मात् कारणात् अल्पसङ्ख्यकानां संस्कृतेः परिचयस्य च नाशः भविष्यति इति ।

स्रोतः घ

1930 तमे ख्रिस्ताब्दे मुस्लिमलीगस्य अध्यक्षः सर-मोहम्मद-इकबाल-महोदयः मुस्लिमजनेभ्यः अल्पसङ्ख्यक-राजनैतिक-हितानां रक्षणस्य उद्देश्येन पृथक् निर्वाचिकायाः आवश्यकताविषये बलपूर्वकम् अवदत् । मन्यते यत् अनन्तरवर्षेषु पाकिस्तानस्य स्थापना पृथक् राष्ट्ररूपेण भवेत् इति विषयिणी या अभ्यर्थना आसीत् तस्याः बौद्धिकम् औचित्यं तस्य अनेन एव वक्तव्येन जातम् आसीत् । तेन यत् उक्तं तत् एवम् आसीत् –

“अहम् एतत् कथयितुं किञ्चित् अपि सङ्कोचं न अनुभवामि यत् यदि स्थायि-साम्प्रदायिक-भूप्रबन्धनस्य रूपेण भारतीय-मुस्लिमजनेभ्यः तेषां स्वभूमौ एव निजसंस्कृतेः परम्परायाः च अनुसारं पूर्ण-स्वतन्त्रविकासस्य अधिकारः भवेत् तदा मुस्लिमजनाः भारतस्य स्वतन्त्रतायै सर्वस्वम् अर्पयिष्यन्ति । प्रत्येकं समूहस्य स्वशैल्या स्वतन्त्रविकासस्य अधिकारः अस्ति । अयम् सिद्धान्तः कस्यापि सङ्कुचित-साम्प्रदायिक-भावनया प्रेरितः नास्ति । यः समुदायः अन्यसमुदायं प्रति दुर्भावनां विदधति सः नीचः अधमः च अस्ति । अहम् पोरषां समुदायानां रीतीनां परम्पराणां धर्माणां सामाजिक-संस्थानानां च महत् सम्मानं करोमि । कुरानग्रन्थस्य निर्देशानुसारम् इदं मम दायित्वम् अस्ति यत् यदि आवश्यकता भवेत् तर्हि अहं तेषाम् अन्यधर्मावलम्बिनाम् उपासना-स्थलानाम् अपि रक्षणं करिष्यामि । परन्तु अहं तस्मिन् साम्प्रदायिकसमूहे स्निह्यामि यत् मम कृते जीवनस्य आचरणस्य च स्रोतरूपः अस्ति येन स्वीयधर्मः स्वसाहित्यं स्वविचाराः स्वसंस्कृतिः मह्यं दत्त्वा अहं तादृशः कल्पितः अस्मि अपि च एतादृश्यां मम वर्तमान-चेतनायां स्वकीयं सम्पूर्णम् अतीतं कस्यचित् सजीव-कार्यात्मक-तत्त्वस्य रूपेण मम निर्माणं कृतम् अस्ति ।

एतस्याम् अवस्थायाम् उच्चतरे आयामे साम्प्रदायिकता भारतसदृशस्य देशाभ्यान्तरे लयात्मक-समुच्चयस्य निर्माणाय अपरिहार्या अस्ति । यूरोपस्थानां देशानाम् इव भारतीय-समाजस्य घट्टाः भूभागेषु विभक्ताः न सन्ति । भारतस्य सामुदायिक-समूहेभ्यः मान्यतादानं विना अत्र यूरोप-लोकतन्त्रस्य सिद्धान्तानां प्रवर्तनं न कर्तुं शक्यते । भारताभ्यान्तरे कस्यचित् मुस्लिम-भारतस्य स्थापनायै मुस्लिम-समुदायस्य पक्षतः या अभ्यर्थना जायते सा सर्वथा समीचीना अस्ति ।

हिन्दुसमाजः चिन्तयति यत् पृथक् निर्वाचक-संस्थायाः प्रस्तावः यथार्थ-राष्ट्रवादस्य भावनायाः विपरीतः अस्ति यतो हि सः मन्यते यत् राष्ट्रम् इति शब्दस्य अभिप्रायः अर्थः वा किञ्चित् सार्वभौमिक-सम्मिश्रणरूपः अस्ति यत्र प्रत्येकम् अपि सामुदायिक-घट्टस्य निजवैशिष्ट्य-स्थापनस्य अधिकारः न भवितुं शक्नोति । परन्तु परिस्थितयः तादृश्याः न सन्ति । भारतं जातीय-विभिन्नतासम्पन्नः धार्मिकविशिष्टतायुक्तः च देशः अस्ति । एतस्मिन् एव एतत् तथ्यम् अपि योजयतु यत् मुस्लिमजनाः आर्थिकरूपेण सामान्यतः दुर्बलाः सन्ति ते ऋणिनः सन्ति विशेषतया पञ्जाबराज्ये, अपि च अनेकेषु प्रान्तेषु तेषां सङ्ख्या अपि न्यूना अस्ति । ततः परम् भवन्तः द्रक्ष्यन्ति यत् पृथक् निर्वाचकसंस्था अपि भवेत् इति वयं किमर्थं वदामः ।

चर्चा कुर्वन्तु –

घ इति स्रोतसं सावधानं पठन्तु । किं भवन्तः साम्प्रदायिकतायाः विषये इकबालस्य विचारैः सह सम्मताः सन्ति ? किं भवन्तः साम्प्रदायिकतां पृथक् प्रकारेण परिभाषितां कर्तुं शक्नुवन्ति ?

सामूहिक्याः आत्मीयतायाः भावः

चित्रम् - 11 - बालगङ्गाधरतिलकः, विंशतिशताब्दस्य आरम्भिककालिकं चित्रम् ।

सावधानं पश्यन्तु यत् तिलकः ऐक्यस्य प्रतीकैः आवृतः अस्ति । चित्रं परितः विभिन्नधर्माणां पवित्रस्थानानि (मन्दिरं, ख्रिस्तालयः, यवनालयः) चित्रितानि सन्ति ।

राष्ट्रवादस्य भावाः तदा उद्यन्ति यदा जनाः अनुभवितुम् आरभन्ते यत् ते एकस्य एव राष्ट्रस्य अङ्गरूपेण सन्ति, अपि च परस्परम् ऐक्याय कञ्चित् सामूहिकविषयम् उपस्थापयन्ति । परन्तु राष्ट्रं जनानां मस्तिष्केषु यथार्थरूपं कथं धरति ? विभिन्नसमुदायस्य विभिन्नक्षेत्राणां च विविध-भाषासम्बद्धानां जनानां च पृथक् पृथक् समूहेषु परस्परं सामूहिक-आत्मीयतायाः भावः कथं प्रादुर्भूतः अथवा ते समूहाः कथं परस्परम् आत्मीयभावस्य विकासं कृतवन्तः ?

सामूहिक-आत्मीयभावस्य उदयः आंशिकरूपेण संयुक्त-सङ्घर्षाणां कारणात् अभवत् । एतदतिरिच्य नैकाः सांस्कृतिकप्रक्रियाः अपि आसन् यासां माध्यमेन “राष्ट्रवादभावः” जनानां कल्पनायां मस्तिष्केषु च जागरितः । इतिहासः साहित्यं लोककथाः गीतानि चित्राणि प्रतीकानि च इति एतैः सर्वैः राष्ट्रवादं साकारीकर्तुं स्वीयायाः भूमिकायाः निर्वहणं कृतम् ।

यथा भवन्तः जानन्ति, राष्ट्रस्य अभिज्ञानं चित्रैः सर्वाधिकं भवति । चित्रेण जनाः कामपि छविं मनसि रचयितुं सारल्यम् अनुभवन्ति, ते तथा छव्या राष्ट्रम् अभिज्ञातुं शक्नुवन्ति । विंशतिशताब्दे राष्ट्रवादस्य विकासने सह भारतस्य अभिज्ञानम् अपि भारतमातुः छायारूपेण जायते स्म । इदं चित्रं प्रथमवारं बङ्किम्मचन्द्र-चट्टोपाध्यायः रचितवान् । 1870 तमदशके सः भारतमातुः स्तुतिरूपेण वन्दे मातरम् इति गीतम् अलिखत् । परवर्तिकाले सः इदं गीतं स्वकीये उपन्यासे आनन्दमठ इत्यस्मिन् सम्मेलितवान् । इदं वन्दे मातरम् इति गीतं बङ्गाले स्वदेशिनि आन्दोलने जनैः बहु गीतम् । स्वदेशिनः आन्दोलनस्य प्रेरणया अबनीन्द्रनाथटैगोरः भारतमातुः विख्यातचित्रं चित्रितवान् । एतस्मिन् हस्तलिखिते चित्रे भारतमातुः चित्रणं सन्यासिन्याः रूपेण कृतम् । भारतमाता शान्ता गभीरा दैवीयैः आध्यात्मिक-गुणैः च युक्ता दर्शिता अस्ति । परवर्तिकाले यदा एषा छविः व्यापक-परिमाणेन चित्रैः वर्णयितुम् आरब्धा तथा च विभिन्नकलाकाराः अपि एतादृशानि चित्राणि विलेखितुम् आरब्धवन्तः तदा भारतमाता विविधरूपाणि प्राप्नोत् । भारतमातरि श्रद्धा राष्ट्रवादे आस्थायाः प्रतीकरूपेण मन्तुम् आरब्धा ।

भारतीय-लोककथाः पुनर्जीवयितुं यत् आन्दोलनं जातं तेन अपि राष्ट्रवादस्य विचारः दृढतां प्राप्नोत् । नवदश-शताब्दस्य अन्तिमे काले भाटैः चारणैः च गीयमानाः कथाः अपि राष्ट्रवादिनः वर्णितवन्तः । ते लोकगीतानि जनश्रुतीः एकत्रीकर्तुं प्रतिग्रामं भ्रमितुम् आरब्धवन्तः । तेषां मतम् आसीत् यत् इमाः एव कथाः अस्माकं परम्परायाः संस्कृतेः च यथार्थचित्रणं प्रस्तुतिं च कुर्वन्ति । अधुना अस्माकं संस्कृतिः बाह्यशक्ति-प्रभाव-वशात् भ्रष्टा दूषिता च जाता अस्ति । निजराष्ट्रिय-अभिज्ञानाय स्वातीतं प्रति गौरवभावस्य उदयाय च एतस्याः लोकपरम्परायाः संरक्षणम् आवश्यकम् अस्ति । बङ्गाले स्वयं रबीन्द्रनाथटैगोरः अपि लोकगाथाः गीतानि बालगीतानि

चित्रम् - 12 - भारतमाता, अबनीन्द्रनाथटैगोरः, 1905 ।

सावधानं पश्यन्तु यत् अत्र दर्शितायाः भारतमातुः आकृतिः छविः वा शिक्षां भोजनं वस्त्राणि च ददाति । एकस्मिन् हस्ते तस्याः माला वर्तते अतः सा सन्यासिनी प्रतीयते । स्वपूर्ववर्तिनः रविवर्मणः इव अबनीन्द्रनाथटैगोरः अपि एतादृश्याः चित्रशैल्याः विकासस्य प्रयासं कुरुते यां शैलीं यथार्थरूपेण भारतीयां निश्चेतुं शक्नुयात् ।

चित्रम् - 13 - जवाहरलालनेहरूमहोदयस्य कञ्चित् लोकप्रियं चित्रम् ।

अस्मिन् चित्रे नेहरूः भारतमातुः मानचित्रं निजहृदयस्य पार्श्वे स्थापितवान् इति दृश्यते । अनेकेषु चित्रेषु राष्ट्रवादि-नेतारः स्वशिरांसि भारतमातुः चरणयोः नमन्तः दर्शिताः सन्ति । मात्रे बलिदानस्य विचारः जनानां कल्पनायाम् अतीव महत्वपूर्णम् आसीत् ।

जनश्रुतीः किंवदन्तीः च एकत्रीकर्तुं प्रस्थितवान् तथा च लोकपरम्पराः पुनर्जीवयितुम् आन्दोलनानां नेतृत्वं कृतवान् । मद्रासे नट्टेसा शास्त्री द-फोकलोर्स-आफ-सदर्न-इण्डिया इत्यस्य नाम्नः तमिललोककथानां विशालसङ्कलनं चतुर्षु खण्डेषु प्रकाशितवान् । तस्य मतम् आसीत् यत् लोककथाः राष्ट्रियसाहित्यरूपाः सन्ति, इमाः जनानां यथार्थविचाराणां विशिष्टतानां च अभिव्यञ्जिकाः सन्ति ।

यथा यथा राष्ट्रियान्दोलनम् अग्रे गतम्, राष्ट्रवादिनेतारः जनान् एकत्रीकर्तुं तान् राष्ट्रवादस्य भावनाभिः सम्पन्नीकर्तुम् एतादृशानां चिह्नानां प्रतीकानां च विषये आधिक्येन जागरूकाः जाताः । बङ्गाले स्वदेशिनः आन्दोलनकाले कश्चित् त्रिवर्णध्वजः (हरितं, पीतं, रक्तं) सज्जीकृतः । अत्र ब्रिटिशभारतस्य अष्टौ प्रान्तानां प्रतिनिधित्वं कुर्वन्ति अष्टौ कमलपुष्पाणि, हिन्दूनां मुस्लिमजनानां च प्रतिनिधित्वं कुर्वन् अर्धचन्द्रं च अपि दर्शितम् । 1921 तमवर्षं यावत् गान्धिवर्यः अपि स्वराजध्वजं सज्जीकृतवान् । अयम् अपि त्रिवर्णध्वजः (श्वेतहरितरक्तवर्णानां) आसीत् । एतस्य ध्वजस्य मध्ये गान्धिवादि-प्रतीकाय वयन-यन्त्राय स्थानं प्रदत्तमासीत् तत् च स्वावलम्बनस्य प्रतीकभूतम् आसीत् । जनसम्प्रचलनेषु एतं ध्वजम् आधृत्य गमनं, शासनं प्रति अवज्ञायाः सङ्केतभूतम् आसीत् ।

इतिहासस्य पुनर्व्याख्यानं राष्ट्रवाद-भावानाम् उत्पादनस्य किञ्चित् पृथक् साधनम् आसीत् । एकोनविंशतिशताब्दस्य अन्तकालं यावत् नैके भारतीयाः अनुभवितुम् आरब्धवन्तः यत् राष्ट्रं प्रति स्वाभिमानस्य भावं जागरयितुं भारतीयेतिहासस्य अध्यापनं पृथक् रूपेण करणीयम् । आङ्ग्लीयानां दृष्टौ भारतीयाः पञ्चवर्तिनः आदिमाः च जनाः सन्ति, ये आत्मानुशासनं न पालयितुं शक्नुवन्ति । आङ्ग्लीयानाम् एतत् विचारम् अवगत्य भारतीयाः अतीत-कालिकानि स्वीयानि महान्ति कार्याणि अन्वेष्टुम् आरब्धवन्तः । भारतीयाः गौरवमयस्य प्राचीनयुगस्य विषये लेखितुम् आरब्धवन्तः यस्मिन् युगे कला वास्तुशिल्पं विज्ञानं गणितं धर्मः संस्कृतिः अधिनियमव्यवस्था दर्शनं हस्तकला वाणिज्यं च इत्येतेषां महान् विकासः जातः । तेषां कथनम् आसीत् यत् महायुगात् परं पतनस्य कालः आरब्धः तथा च भारतं पराधीनं कृतम् । एतस्मिन् राष्ट्रवादिनि इतिहासे पाठकाः अतीते भारतस्य महतीनाम् उपलब्धीनां च विषये स्वाभिमानाय ब्रिटिश-शासनस्य च अन्तर्गतं दुर्दशातः मुक्तये सङ्घर्षमयं मार्गम् अङ्गीकर्तुं जनाः आहूयन्ते स्म इति ।

स्रोतः डः

पुरा भारतदेशं प्रति ये वैदेशिकाः आयान्ति स्म ते भारतीयेषु सत्यं साहसः विनम्रता इत्यादिगुणान् दृष्ट्वा आश्चर्यान्विताः भवन्ति स्म । अधुना ते भारतीयेषु एतेषाम् उपर्युक्तगुणान् अभावः एव इति वदन्ति । तस्मिन् काले हिन्दुराजानः विजयाय प्रस्थानं कुर्वन्ति स्म तथा च तातारदेशे चीने अन्यदेशेषु च स्व-विजयपताकां दोधूयन्ते स्म । अधुना कस्यचित् क्षुद्रद्वीपस्य स्वल्पाः सैनिकाः भारतभूमेः अधिग्रहणं कृतवन्तः ।

तारिणीचरण-चट्टोपाध्यायः, भारतबर्ष-इतिहासः (भारतीयेतिहासः) खण्डं 1, 1858 तमख्रिस्ताब्दः ।

चित्रम् – 14 – भारतमाता ।

भारतमातुः इयं छविः अबनीन्द्रनाथ-टैगोरद्वारा चित्रितायाः छव्याः सर्वथा विपरीता अस्ति । अत्र भारतमातुः हस्ते त्रिशूलम् अस्ति तथा च सा गजस्य सिंहस्य च मध्ये स्थिता अस्ति । सिंहः गजः च इति द्वौ एव शक्तेः सत्तायाः च प्रतीकरूपेण स्तः ।

गतिविधिः

द्वादश चतुर्दश च चित्रं पश्यन्तु । किं भवन्तः अनुभवन्ति यत् एतानि सर्वाणि चित्राणि सर्वाभ्यः जातिभ्यः समुदायेभ्यः च रोचयिष्यन्ते ? सङ्क्षेपेण स्वीयं परामर्शं प्रकटयन्तु ।

जनसङ्घटनस्य अस्य कार्यक्रमस्य काश्चन समस्याः अपि आसन् । यस्य अतीतस्य गौरवगानं क्रियते स्म सः हिन्दूनाम् अतीतरूपेण आसीत् । यासां छवीनाम् आश्रयः स्वीक्रियते स्म ताः हिन्दुप्रतीकरूपेण आसन् । एतस्मात् कारणात् अन्यसमुदायानां जनाः आत्मानं पृथक् रूपेण अनुभूतवन्तः ।

निष्कर्षम्

आङ्ग्लसर्वकारं विरुध्य वर्धमानः जनाक्रोशः विभिन्न-भारतीयसमूहान् वर्गान् च स्वतन्त्रतायाः सामूहिकसङ्घर्षं प्रति नयति स्म । महात्मगान्धिनः नेतृत्वे काङ्ग्रेसेन प्रयासः कृतः यत् ये जनाः असन्तुष्टाः समस्याग्रस्ताः च आसन् तेषां सङ्घटनं स्यात् इति । काङ्ग्रेसेन आन्दोलनस्य माध्यमेन सम्पूर्णदेशस्य ऐक्याय प्रयत्नः कृतः । परन्तु यथा अस्माभिः दृष्टं, एतेषु आन्दोलनेषु ये भागग्राहिणां विभिन्नसमूहानां वर्गाणां च पृथक् पृथक् आकाङ्क्षाः अपेक्षाः च आसन् । तेषां दूषणानि अतीव व्यापकानि आसन् अतः औपनिवेशिक-शासनात् मुक्तेः अपि सर्वेषाम् अनुसारं पृथक् अर्थः आसीत् । काङ्ग्रेसेन एतान् विभेदान् दूरीकर्तुम् इदं सुनिश्चेतुं च सदैव प्रयासः कृतः यत् एकस्य समूहस्य अभियाचना-कारणात् कश्चित् अपरः समूहः दूरं न गच्छेत् इति । इदमेव कारणम् आसीत् यत् आन्दोलनाभ्यन्तरे प्रायः पार्थक्यं भवति स्म । काङ्ग्रेसस्य गतिविधिकारणात् तथा च राष्ट्रियैक्यस्य शिखरे प्राप्ते सति विघटनस्य आन्तरिक-सङ्घर्षस्य च स्थितिः जायते स्म ।

सङ्क्षेपेण, यत् राष्ट्रं विकसति स्म तत् औपनिवेशिक-शासनात् मुक्तेः इच्छुकानां महान् समूहः आसीत् ।

सङ्क्षेपेण लिखन्तु –

1. व्याख्यानं कुर्वन्तु –
 - (क) उपनिवेशेषु राष्ट्रवादस्य उदयस्य प्रक्रिया उपनिवेशवाद-विरोधिना आन्दोलनेन सह किमर्थं युक्ता आसीत्।
 - (ख) प्रथमविश्वयुद्धेन भारते राष्ट्रियान्दोलनस्य विकासे कथं योगदानम् कृतम्।
 - (ग) भारतीयाः रॉलेट-एक्ट-विरोधिनः किमर्थम् आसन्।
 - (घ) गान्धीजी असहयोगान्दोलनं प्रतिस्वीकर्तुं किमर्थं निर्णयम् अकरोत्।
2. सत्याग्रहस्य विचारस्य कः अभिप्रायः आसीत्?
3. निम्नलिखितविषये वार्तापत्राय प्रतिवेदनं लिखन्तु –
 - (क) जलियाँवाला-बाग-हत्याकाण्डम्
 - (ख) साइमन-कमीशन इति ।
4. एतस्मिन् अध्याये प्रदत्तायाः भारतमातुः छव्याः प्रथमाध्याये च प्रदत्तायाः जर्मनियायाः छव्याः मध्ये तुलनां कुर्वन्तु।

चर्चा कुर्वन्तु

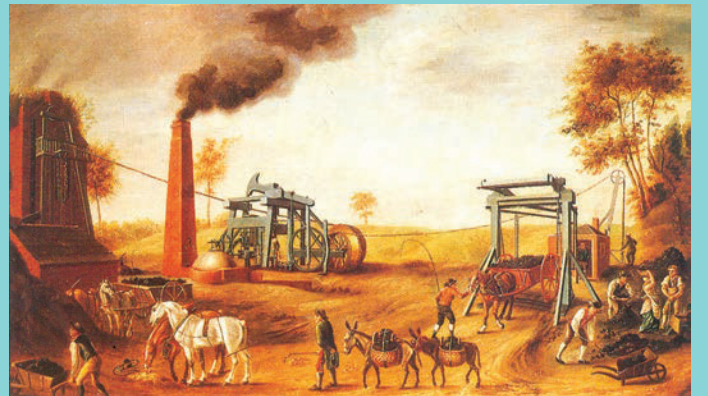
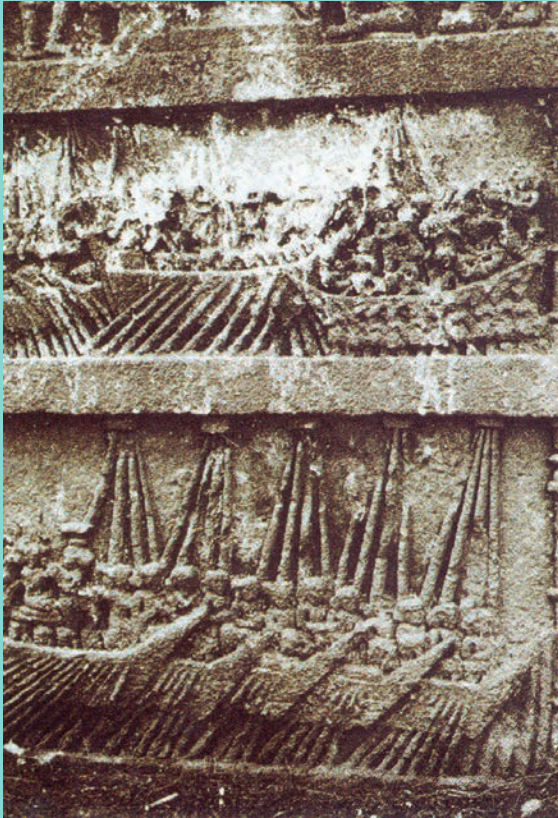
1. 1921 तमख्रिस्ताब्दे असहयोगान्दोलने सम्मिलितानां सर्वेषां सामाजिकसमूहानां सूचीं कुर्वन्तु। एतेषु केषाञ्चित् त्रयाणां चयनं कृत्वा तेषाम् अपेक्षाणां सङ्घर्षाणां च विषये लिखन्तः दर्शयन्तु यत् ते आन्दोलनं किमर्थं प्रविष्टवन्तः आसन्?
2. लवणयात्रायाः चर्चा कुर्वन्तः स्पष्टयन्तु यत् सा उपनिवेशवादं विरुध्य प्रतिरोधस्य किञ्चित् प्रभावशालि प्रतीकम् आसीत्।
3. कल्पनां कुर्वन्तु यत् भवती सिविल-नाफरमानी इति आन्दोलने भागग्राहिणी काचित् महिला अस्ति। सूचयतु यत् एतस्य अनुभवस्य भवत्याः जीवनानुसारं कः अर्थः स्यात्।
4. पृथक् निर्वाचिकायाः विषये राजनैतिक-नेतृणां किमर्थं मतभेदाः आसन्?

परियोजना-कार्यम्

कीनिया-देशस्य उपनिवेशवादविरोधिनः आन्दोलनस्य अध्ययनं कुर्वन्तु। भारतस्य राष्ट्रियान्दोलनस्य तुलनां कीनिया-देशस्य स्वतन्त्रतासङ्घर्षेण सह कुर्वन्तु।

खण्ड: - II

आजीविका अर्थव्यवस्था समाज: च

भूमण्डलीकृतस्य विश्वस्य निर्माणम्

आधुनिक-युगात् पूर्वम्

यदा वयं वैश्वीकरणस्य विषये चर्चयामः तदा सामान्यरूपेण वयम् एतादृश्याः आर्थिकव्यवस्थायाः विषये चर्चा कुर्मः, या स्थूलरूपेण गतेषु पञ्चाशत् वर्षेषु एव अस्माकं पुरतः समुपस्थिता । परन्तु यथा भवन्तः अस्मिन् अध्याये द्रक्ष्यन्ति यत् भूमण्डलीकृतस्य विश्वस्य निर्माण-प्रक्रियायाः इतिहासः सुदीर्घतरः अस्ति तद्यथा – वाणिज्याय कार्यान्वेषणाय च इतस्ततः भ्रमतां जनानां, पुञ्जीवादिनाम् अनेकेषां वस्तूनां वैश्विकावागमनस्य च इतिहासः अस्ति । यदा वयं स्वजीवने वर्तमानानां परस्परं वैश्विक-सम्पर्कानां विषये विचारयामः तदा वयं तस्य कालस्य विषये अपि अवगन्तुम् इच्छामः यतः अस्माकम् अतीतकालम् आसीत् तं च अतीत-कालं व्यतिक्रम्य एव वयम् आधुनिकविश्वं प्रविष्टवन्तः ।

इतिहासस्य प्रत्येकस्मिन् काले मानवसमाजः परस्परं घनिष्ठसम्बन्धं स्थापितवान् । प्राचीनकालात् एव यात्रिणः वणिजः धर्माचार्याः तीर्थयात्रिणः च ज्ञानाय आध्यात्मिक-शान्तये दुःखपूर्ण-जीवनात् मुक्तये च दूरस्थ-देशानां यात्रां कुर्वन्ति स्म । यात्राकारणात् एतादृशाः यात्रिणः विविधप्रकारकाणि वस्तूनि धनं संस्कृतिं धार्मिकमान्यताः विचारान् आविष्कारान् रोगविषाणून् चापि अन्योऽन्यदेशं प्रति नयन्ति स्म । 3,000 ख्रिस्ताब्दात् पूर्वं समुद्रतटेषु जायमानस्य वाणिज्यस्य माध्यमेन सिन्धुघाटीसभ्यता तेन क्षेत्रेणापि सम्बद्धा आसीत् यत् क्षेत्रं वयम् अद्य पश्चिमैशिया इति नाम्ना अपि जानीमः । सहस्रं वर्षेभ्यः अपि पूर्वं मालदीवस्य समुद्रे याः वराटिकाः भवन्ति स्म तासां प्रयोगः धनमुद्रारूपेण क्रियते स्म । तासां वराटिकानां व्यवहारः चीनदेशे अफ्रीकायां चापि भवति स्म । रोगविषाणवः दूरं यावत् संक्रमन्ते स्म, सः इतिहासः अपि सप्तमशताब्दं यावत् आसीत् । त्रयोदशशताब्दात् परं तु एतादृशस्य इतिहासस्य प्रचारः निश्चयेन जातः इति वयं स्पष्टतः द्रष्टुं शक्नुमः ।

चित्रम्- 1 – कस्याञ्चित् स्मृतिशालायां जलपोतस्य चित्रम्, गोवा-सङ्ग्रहालयः, दशमशताब्दः ।
पश्चिमतटसम्बद्धे क्षेत्रे प्राप्यमाणानां नवमशताब्दस्य अनन्तरकालिकीषु स्मृतिशिलासु जलपोतानां चित्रैः तात्कालिकस्य सामुद्रवाणिज्यस्य महत्त्वस्य सूचना प्राप्यते ।

1.1 कौशेयमार्ग-सम्बद्धं (शिल्करूट) विश्वम्

आधुनिककालात् प्राक्तने काले विश्वस्य सुदूरस्थितभागानां मध्ये वाणिज्यिकानां सांस्कृतिसम्पर्काणां च सर्वाधिकम् उचितम् उदाहरणं (शिल्क) कौशेयमार्गाणां रूपेण दृश्यते । शिल्कमार्ग इति नाम्ना एव ज्ञायते यत् अनेन मार्गेण पश्चिमं प्रति प्रेष्यमाणस्य चीनकौशेयस्य कियत् महत्त्वम् आसीत् । इतिहासकाराः नैकेषां कौशेयमार्गाणां विषये सूचितवन्तः । भूमार्गाः सामुद्रमार्गाः च न केवलम् एशियायाः विशालक्षेत्राणि एव परस्परं योजयन्ति स्म अपि तु एशियां यूरोपेण उत्तर-अफ्रीकया सह अपि योजयन्ति स्म । एतादृशाः मार्गाः ख्रिस्ताब्दात् पूर्वम् एव विकसिताः आसन् तथा च उप-पञ्चदशशताब्दम् अस्तित्वं गताः आसन् । अनेन मार्गेण एव चीन-मृत्तिका-निर्मित-पात्राणाम् इत्यस्य व्यापारः भवति स्म तथा च अनेन एव मार्गेण भारत-दक्षिण-पूर्व-एशियायाः वस्त्राणि उपस्कराणि च विश्वस्य अपरान् भागान् प्रति प्राप्नुवन्ति स्म । प्रत्यागमनकाले च वणिजः सुवर्ण-रजतसदृशान् बहुमूल्यधातून् यूरोपतः एशियां प्रति आनयन्ति स्म ।

वाणिज्यं सांस्कृतिकम् आदानं प्रदानं च इति प्रक्रिये सहैव चलतः स्म । आरम्भिककालिकाः ख्रिस्तधर्मावलम्बिनः निश्चयेन एव अनेन मार्गेण एशियां प्रति आयान्ति स्म । परवर्तिकाले मुस्लिमधर्मोपदेशकः अपि अनेन मार्गेण विश्वे प्रसारं प्राप्तवन्तः । मुस्लिम-विचारधारायाः पूर्वं भारते प्रादुर्भूतः बौद्धधर्मः विविधैः कौशेयमार्गैः बहुषु दिक्षु प्रसारं प्राप्तवान् आसीत् ।

चित्रम्-2 – चीनस्य काचित् गुहा । चित्रकलामाध्यमेन दर्शितः कौशेयमार्गः । अष्टमः शताब्दः, गुहा 217, मोगाओ ग्राटोजम्, गन्सू चीनः ।

1.2 भोजनविषयकः इतिहासः – स्पैघेती आलुकं च

अस्माकं खाद्यपदार्थाः सुदूरदेशाभ्यन्तरे सांस्कृतिकस्य आदानस्य प्रदानस्य च उदाहरणं प्रस्तुवन्ति । यदा वणिजः यात्रिणः च कञ्चित् नूतनदेशं प्रविशन्ति स्म, जानन्तः अथवा न जानन्तः एव तत्र नूतनानि बीजानि उत्त्वा स्वदेशं प्रति आयान्ति स्म । सम्भाव्यते यत् विश्वस्य विभिन्नभागेषु अल्पकालावधौ सिद्धानां खाद्यानां सामूहिकानि स्रोतांसि अपि स्युः । आयान्तु, स्पैघेती, शिराखाद्यः (नूडल्स) इति द्वौ खाद्यपदार्थौ जानीमः । मन्यते यत् नूडल्स इति चीनात् पश्चिमदेशान् प्राप्नोत् अपि च तस्मात् च एव स्पैघेती (Spaghetti) इत्यस्य खाद्यस्य जन्म अभवत् अथवा शक्यते यत् पास्ता इति खाद्यम् अरब-यात्रि-माध्यमेन पञ्चमशताब्दे सिसली इति स्थानं प्राप्नोत् सिसली इति अधुना इटलीदेशस्य एव किञ्चित् द्वीपम् अस्ति । एतादृशम् एव खाद्यं भारते जापाने च अपि प्राप्यन्ते अतः शक्यते यत् वयं कदाचित् एतत् न अवगन्तुं शक्नुयाम यत् तादृशस्य खाद्यस्य उत्पत्तिः कथं स्यात् । पुनरपि, एतासाम् अनुमानानाम् आधारेण एतावत् तु अवश्यमेव वक्तुं शक्यते, यत् आधुनिककालात् पूर्वम् अपि सुदूरदेशमध्ये सांस्कृतिकम् आदानं प्रदानं च जातं स्यात् एव ।

आलूकं सोया-द्विदलं कलायः कणिशं रक्ताङ्गं मरिचः शर्कराकन्दं च इत्यादयः खाद्यपदार्थाः प्रायः पञ्चशतेभ्यः वर्षेभ्यः पूर्वम् अस्माकं पूर्वजानां पार्श्वे विद्यमानाः न आसन् । एते खाद्यपदार्थाः यूरोपे एशियायां च तदा समायाताः यदा क्रिस्टोफर-कोलम्बस-महोदयः अनवधानेन तत् अज्ञातद्वीपं प्राप्नोत् यत् परवर्तिकाले अमेरिकानाम्ना अभिज्ञातम् ।

चित्रम् - 3 – वेनिसतः पूर्वदेशेभ्यः च समागताः वणिजः वस्तूविनिमयं कुर्वन्तः सन्ति, मार्को-पोलो, बुक-ऑफ-मार्वल्स, पञ्चदश-शताब्दः ।

(अत्र) अमेरिका इत्यनेन अभिप्रायः अस्ति उत्तरामेरिका, दक्षिणामेरिका, कैरीबियनद्वीपसमूहः च इति । वस्तुतः, अस्माकं नैके खाद्यपदार्थाः अमेरिकायाः मूलनिवासिभ्यः अर्थात् अमेरिकास्थ-भारतीयेभ्यः अस्माकं पार्श्वे आगताः ।

नैकधा नवसस्येषु आगतेषु सत्सु जीवने महद् वैभिन्न्यं समायाति स्म । आलुकस्य प्रयोग-सामान्यकारणात् यूरोपीय-निर्धनानां जीवनं सर्वथा परिवर्तितम् । तेषां भोजनं श्रेष्ठं जातं तथा च तेषां सामान्यतः वयःपरिमाणम् अपि वर्धितम् आरभत । आयरलैण्डस्य निर्धन-कृषिजीविनः तु आलुक-सस्यस्य आश्रितम् एव जीवनं कृतवन्तः, एकदा 1840 तमदशकाभ्यन्तरे आलुक-सस्यं रोगेण ग्रस्तं तस्मात् सस्यं नष्टं, ततः लक्षाधिकाः जनाः दुर्भिक्षेण मृत्युं प्राप्तवन्तः ।

1.3 विजयः रोगः वाणिज्यं च

यदा षोडशशताब्दे यूरोपीय-नाविकाः एशियापर्यन्तं गन्तुं मार्गम् अन्विष्टवन्तः तथा च ते पारे-पश्चिमसागरम् अमेरिकां प्राप्तवन्तः तदा पूर्वाधुनिकविश्वं लघिष्ठम् इव जातम् । इतः पूर्वं नैकशताब्देभ्यः हिन्दमहासागरस्य जलमार्गेण विकसत् वाणिज्यं विविधानि वस्तूनि जनाः ज्ञानं परम्पराः संस्कृतिः च एकस्मात् स्थानात् अपरस्थानं प्रति गमनागमनं कुर्वन्ति स्म । भारतीयोपमहाद्वीपम् एतादृशानां वस्त्वादिकानां प्रवाहमार्गे महत्त्वपूर्णं स्थानं भजते स्म । सम्पूर्णव्यवस्थायाम् एतस्य क्षेत्रस्य अतीव महत्त्वम् आसीत् । यूरोपीय-जनानां प्रवेशात् इदं गमनागमनम् इतोऽपि वर्धमानम् आसीत् तथा च एतेषां प्रवाहाणां दिशा यूरोपं प्रति भ्रमितुम् आरब्धा ।

निजान्वेषणात् पूर्वं लक्षाधिकं वर्षेभ्यः प्राक् अमेरिकादेशस्य अवशिष्टविश्वेन सह कोऽपि सम्पर्कः न आसीत् । परन्तु षोडशशताब्दात् आरभ्य तस्य विशालभूमिः, असङ्ख्यकानि सस्यानि, खनिजपदार्थाः च इत्यादिषु प्रत्येकं क्षेत्रेषु स्वरूपं जीवनं च परिवर्तमानम् आसीत् ।

वर्तमाने पुरु-देशे मैक्सिको-देशे च स्थितेभ्यः आकरेभ्यः जायमानेभ्यः बहूमूल्यधातुभिः विशेषतया रजतेन अपि यूरोपीय-सम्पदा वर्धिता अपि च पश्चिम-एशियास्थदेशैः सह जायमानस्य तस्य वाणिज्यम् अपि गतिमत् कृतम् । सप्तदश-शताब्दस्य आगमनात् प्राक् यूरोपे दक्षिण-अमेरिकायाः धनस्य सम्पदायाः च विषये विविधाः कथाः श्रूयन्ते स्म । एतासां किंवदन्तीनां कारणात् तत्रत्याः जनाः एल-डोराडो इति नगरं सौवर्णनगरम् अस्ति इति मान्यता जाता तथा च तत् अन्वेष्टुं नैकानि अन्वेषक-अभियानानि आरब्धानि ।

षोडश-शताब्दस्य मध्यकालस्य आरम्भात् पूर्वं पुर्तगालि-स्पेनिश-सेनाभ्यन्तरे विजयाभियानम् आरब्धम् । सेनाः अमेरिकाम् उपनिवेशं कर्तुं आरब्धवत्यः । यूरोपीय-सेनाः केवलं निजसैन्यबलेन एव न विजयिन्यः भवन्ति स्म । स्पेनिशविजेतृणां सर्वशक्तिशालिषु अस्त्रेषु परम्परागत-शस्त्रं तु एकम् अपि न आसीत् । एतानि शस्त्राणि तु वसन्तरोगसदृशानि कीटानुरूपाणि आसन् यानि स्पेनिशसैन्यबलैः अधिकारिभिः च सह तत्र प्राप्तवन्ति आसन् । लक्षाधिकवर्षेभ्यः विश्वसमुदायात् अमेरिकीयाः जनाः पृथक् आसन् तस्मात् कारणात् अमेरिकावासिनां शरीरेषु यूरोपदेशेभ्यः संक्रमणशीलरोगेभ्यः त्रातुं रोगप्रतिरोधक्षमता एव नैव आसीत् ।

चित्रम् - 4 - आयरलैण्डे आलुकदुर्भिक्षम्, इलस्ट्रेटेड-लन्दन-वार्ता, 1849

सस्यस्य कर्तनात् परम् अवशिष्टानाम् आलुकानाम् आशया क्षेत्रस्य मृदां खनन्तः बालाः । 1845 तमख्रिस्ताब्दात् आरभ्य 1849 तमख्रिस्ताब्दस्य आभ्यन्तरे जाते भयङ्कर-आयरिश-आलुक-दुर्भिक्षकाले आयरलैण्डस्य प्रायः 10,00,000 इति सङ्ख्यकाः जनाः क्षुधया मृतवन्तः । ततः अपि द्विगुणिताः जनाः कार्यम् अन्वेष्टुं निजगृहाणि परित्यज्य अन्यक्षेत्राणि प्रति गतवन्तः ।

प्रथमा मज्जूषा

जैविक-युद्धम् ?

नवेङ्ग्लैण्डस्थितस्य मैसाचुसेट्स-बे-कॉलोनी इत्यस्याः प्रथमराज्यपालः जॉन-विनथॉर्प-महोदयः 1934 तमख्रिस्ताब्दस्य मे-मासे अलिखत् यत् वसन्तरोगः उपनिवेशकारेभ्यः ईश्वरेण प्रदत्तं वरदानरूपम् अस्ति - स्वदेशिजनता, लघुवसन्तरोगात् समाप्तप्राया आसीत् । अनेन प्रकारेण परमेश्वरेण अस्माकं सम्पत्तौ अस्माकं स्वामित्वं प्रदत्तम् ।

अल्फ्रेड-क्रॉस्बी, इकोलॉजिकल-इम्पीरियलिज्म ।

फलतः, एतस्मिन् नूतने स्थाने वसन्तरोगः अतीव मारकत्वेन जातः । एकदा सङ्क्रमणस्य आरम्भात् परं तु अयं रोगः सम्पूर्णे महाद्वीपे एव प्रसृतः । यत्र यूरोपीयाः जनाः न प्राप्तुं शक्तवन्तः आसन् तत्रत्याः जनाः अपि अस्य रोगस्य सङ्क्रमणेन सङ्क्रान्ताः जाताः । अनेन नैके समुदायाः एव नाशिताः । अनेन प्रकारेण बलात्प्रवेशकानां कार्यं नैरन्तर्येण सरलं जातम् ।

भुशुण्डीनां क्रयणं कृत्वा अपि च ताः प्रहृत्य आक्रमणकारिणां प्रशमनाय अपि तासां प्रयोगं कर्तुं शक्यते स्म । परन्तु वसन्तरोगसदृशानां रोगाणां विषये न तथा किमपि कर्तुं शक्यते स्म यतो हि आक्रमणकारिणां पार्श्वे रोगेभ्यः त्रातुम् उपायः अपि आसीत् तथा च तेषां शरीरेषु रोगप्रतिरोधक-क्षमतायाः अपि विकासः जातः आसीत् ।

नवदश-शताब्दं यावत् यूरोपे विपन्नतायाः क्षुधायाः चैव साम्राज्यम् आसीत् । नगरेषु अतीव जनसम्मर्दः आसीत् अपि च व्याधीनाम् अपि आधिक्यम् आसीत् । धार्मिकविद्वेषात् सङ्घर्षाः अपि प्रायः जायन्ते स्म । धार्मिकाः असन्तुष्टाः कठोरदण्डेन दण्ड्यन्ते स्म । एतस्मात् कारणात् सहस्रशः जनाः यूरोपीयदेशेभ्यः पलायित्वा अमेरिकां प्रति गन्तुम् आरब्धवन्तः । अष्टादशशताब्दं यावत् अफ्रीकातः स्वायत्तीकृत्य आनीताः क्रीतदासाः अमेरिकादेशे कार्ये नियोज्यन्ते स्म तैः च यूरोपीयमहाहट्टानां कृते कार्पासस्य शर्करायाः च उत्पादनं कार्यते स्म ।

अष्टादश-शताब्दस्य उत्तरार्द्धे चीनभारतदेशौ आविश्चम आढ्यतरौ देशौ स्तः इति रूपेण तयोः गणना भवति स्म । एशियास्थे वाणिज्ये अपि तयोः एव प्रभावः आधिक्येन आसीत् । परन्तु विशेषज्ञानां मतम् आसीत् यत् पञ्चदश-शताब्दात् चीनदेशः अन्यैः देशैः सह निजसम्बन्धान् न्यूनीकर्तुम् आरब्धवान् अपि च सः विश्वसमुदायात् पृथक् भवन् आसीत् । चीनस्य विकलितभूमिकायाः अमेरिकायाः च वर्धमानस्य महत्त्वस्य कारणात् विश्ववाणिज्यस्य केन्द्रं पश्चिमं प्रति गन्तुम् आरभत् । अधुना यूरोपः एव विश्ववाणिज्यस्य महत्तम-केन्द्ररूपेण जातः ।

नूतनशब्दः –

असन्तुष्टः – यः स्थापित-परम्पराः उपायान् च न मन्यते ।

चर्चा कुर्वन्तु –

यदा वयं कथयामः यत् षोडशशताब्दे विश्वं सङ्कीर्णतां प्रति गच्छति स्म तदा अनेन वाक्येन कः अभिप्रायः अस्ति ?

चित्रम् – 5 – क्रीतदासानां क्रयणं विक्रयणं च, न्यू-आर्लियंस, इलस्ट्रेटेड-लन्दन-न्यूज, 1851

कश्चित् क्रेता लीलामयक्रयणाय पङ्क्तिबद्धान् दासान् सावधानं पश्यति । एतस्मिन् चित्रे चतस्रः महिलाः दीर्घशिरस्त्राणधारिणः सप्त पुरुषाः द्वौ बालौ च सन्ति एते सर्वे विक्रयणाय अत्र स्थिताः सन्ति । विपुलधनेन एतेषां क्रीतदासानां क्रयणं भवेत् इति धिया प्रायः ते सुवस्त्राणि धारयित्वा विपणिम् आनीयन्ते स्म ।

नवदश-शताब्दी (1815-1914)

नवदशशताब्दे विश्वं वेगेन परिवर्तयितुम् आरब्धवत् । आर्थिक-राजनैतिक-सांस्कृतिक-प्राविधिक-कारकैः सम्पूर्णसमाजस्य कलेवरम् एव परिवर्तितम् अपि च विदेशसम्बन्धाः अपि नावीन्यं प्रति नीताः ।

अर्थशास्त्रिणः अन्ताराष्ट्रिये आर्थिकविनिमये त्रिविधप्रवाहाणां गतीनां वा उल्लेखं कृतवन्तः । एतेषु प्रथमः प्रवाहः वाणिज्यस्य भवति यः नवदशशताब्दे मुख्यरूपेण वस्तूनां (गोधूमवस्त्रादिकं) वाणिज्यं यावत् एव सीमितः आसीत् । द्वितीयः, श्रमप्रवाहः भवति । एतस्मिन् प्रवाहे जनाः कार्यस्य आजीविकायाः च अन्वेषणाय एकस्मात् स्थानात् अपरस्थानं प्रति गच्छन्ति । तृतीयः प्रवाहः सम्पत्तेः धनराशेः वा भवति यस्याः निवेशः दीर्घावधये अल्पावधये च दूरस्थ-क्षेत्रेषु क्रियते।

एते त्रयः अपि प्रवाहाः परस्परं सम्बद्धाः आसन् । अपि च जनानां जीवनं प्रभावयन्ति स्म । कदाचित् एतेषां कारकाणाम् आभ्यन्तरे वर्तमानसम्बद्धाः अपि विच्छन्नतां प्राप्नुवन्ति स्म । उदाहरणार्थं, वस्तूनां सम्पत्तेः च गमनागमनयोः अपेक्षया श्रमिकाणां गमनागमने प्रायः अधिकगलहाः प्रतिबन्धाः च न स्थाप्यन्ते स्म । पुनरपि, यदि वयम् एतेषां प्रवाहाणां सहैव अध्ययनं कुर्याम चेत् नवदशशताब्दस्य विश्वार्थव्यवस्थाम् इतोऽपि सुष्ठुरूपेण अवगन्तुं शक्नुमः ।

2.1 विश्वार्थव्यवस्थायाः उदयः

एतं विषयम् अवगन्तुं सर्वादौ औद्योगिक-यूरोपे खाद्य-उत्पादनस्य उपभोगस्य च परिवर्तमान-प्रवृत्त्याः विषये विचारं कुर्मः चेत् समीचीनं भविष्यति । सामान्यतः सर्वे देशाः भोजनविषये आत्माश्रिताः भवितुं प्रयत्नं कुर्वन्ति । परन्तु नवदशशताब्दे ब्रिटेनविषयकं तथ्यं पृथक् आसीत् । यदि तस्मिन् काले ब्रिटेनः खाद्यस्य विषये आत्माश्रितं भवितुं तादृशीं सरणीम् आश्रयेत् तर्हि तत्रत्यजनानां जीवनस्तरः अपतिष्यत् अपि च सामाजिकावसादः च प्रसृतः अभविष्यत् । आयान्तु, पश्यामः यत् कस्मात् कारणात् एतत् शक्यते स्म ?

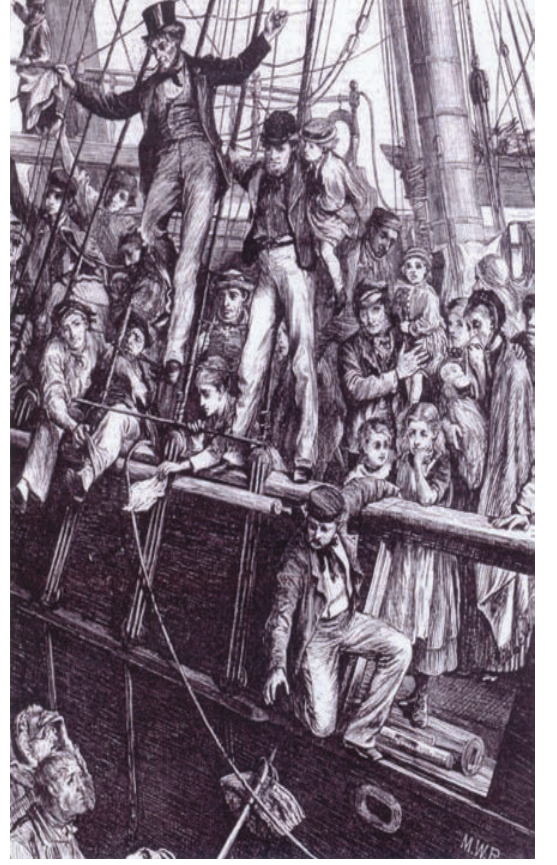
अष्टादशशताब्दस्य अन्तिमदशकेषु ब्रिटेनस्य जनसङ्ख्या तीव्रतया वर्धयितुम् आरब्धवती । फलतः, देशे भोजनस्य आवश्यकता अपि वर्धिता । यथा यथा नगराणि अतन्वन् अपि च शिल्पशालाः अपि अतन्वन्, कृषेः उत्पादानाम् अभियाञ्चा अपि वर्धितुम् आरब्धा । कृष्युत्पादाः महार्घतां प्राप्नुवन् । अपरतः सम्पन्नानां भूस्वामिनां प्रभावात् सर्वकारः कणिशस्य आयातम् अपि प्रतिबन्धितं कृतवान् । येषाम् अधिनियमानाम् आश्रयेण सर्वकारेण अयं प्रतिबन्धः स्थापितः, तेषां कॉर्न लॉ इति संज्ञा आसीत् । खाद्यपदार्थानां महार्घतायाः कारणात् समस्याग्रस्ताः उद्योगपतयः अपि च नगरवासिनः जनाः सर्वकारं बाध्यम् अकुर्वन् यत् सः कॉर्न लॉ इत्यस्य शीघ्रं समाप्तिं कुर्यात् ।

कॉर्न-लॉ इत्यस्य निरस्तीकरणात् परम् अत्यल्पमूल्येन खाद्यपदार्थानाम् आयातः आरब्धः । आयातखाद्यपदार्थानाम् उत्पादनस्य व्ययः ब्रिटेने जायमानेभ्यः खाद्यपदार्थेभ्यः अपि न्यूनः आसीत् । फलतः, ब्रिटिशकृषकाणां दुर्गतिः जायमाना आसीत् यतो हि ते आयातसामग्र्याः मूल्येन सह स्पर्धाम् न कर्तुं शक्नुवन्ति स्म । विशाल-भूभागे कृषिकार्यं पिहितम् आसीत् । सहस्राधिकाः जनाः वृत्तिरहिताः जाताः । ग्रामेभ्यः सर्वे परित्यज्य ते नगराणि प्रविष्टवन्तः तथा च अन्यान् देशान् प्रति गन्तुम् अपि आरब्धवन्तः ।

यदा खाद्यपदार्थानां मूल्यस्य अपचितिः जाता तदा ब्रिटेने उपभोगस्तरः अपि वर्धितः । नवदशशताब्दस्य मध्यकालात् ब्रिटेनस्य औद्योगिक-प्रगतिः पर्याप्त-तीव्रा आसीत् यतः जनानाम् आयस्य वर्धनम् अभवत् । एतस्मात् जनानाम् आवश्यकताः वर्धिताः । खाद्यपदार्थानाम् इतोऽपि अधिकमात्रया आयातः जायमानः आसीत् । पूर्वयूरोपे रूसे अमेरिकायाम् ऑस्ट्रेलियायां विश्वस्य च प्रत्येकस्मिन् भूभागे ब्रिटेनस्य खाद्यापूर्तये भूमीनां स्वच्छीकरणं कृत्वा तत्र कृषिकार्यस्य आरम्भः जातः ।

कृषिकार्यार्थं भूमेः स्वच्छीकरणम् एव पर्याप्तं न आसीत् । कृषियोग्यक्षेत्रं जलपोत-स्थानकैः सह योजयितुं रेलयानानाम् अपि आवश्यकता आसीत् । व्यापकरूपेण सामग्र्याः वहनाय नूतन-रेलमार्गाणां निर्माणम् अपि च पुरातन-रेलमार्गाणां प्रसारणम् आवश्यकम् आसीत् । नवभूमौ कृषिं कर्तुम् इदम् आवश्यकम् आसीत् यत् अन्यक्षेत्रीयाः जनाः तत्र आगत्य वासं कुर्युः । अर्थात् नूतनगृहनिर्माणम् अपि च नवग्रामटिकानां निर्माणम् अपि आवश्यकम् आसीत् । एतेभ्यः सर्वेभ्यः कार्येभ्यः धनराशेः श्रमस्य च आवश्यकता आसीत् । एतदर्थं लन्दनसदृशेभ्यः वित्तीयकेन्द्रेभ्यः पुञ्जेः धनराशेः वा आगमनम् आरब्धम् । अमेरिका-आस्ट्रेलियासदृशेषु स्थानेषु येषां श्रमिकाणाम् आवश्यकता आसीत् तत्र श्रमिकजनान् नीत्वा तेषां स्थायिनिवासः तत्रैव कृतः यतः श्रमस्य निरन्तरप्रवाहः जातः ।

नवदशशताब्दे यूरोपस्य प्रायः पञ्चकोटिजनाः अमेरिकाम् आस्ट्रेलियां च गत्वा तत्रैव वासम् आरब्धवन्तः । मन्यते यत् आविश्वं प्रायः पञ्चदशकोटिजनाः श्रेष्ठभविष्यस्य आकाङ्क्षया आत्मगृहाणि च परित्यज्य दूरस्थदेशान् गत्वा कार्यं कर्तुम् आरब्धवन्तः ।

चित्रम् - 6 - अमेरिकां प्रति गच्छतः आप्रवासिनः च नयतः जलपोतस्य चित्रम्, एम.डब्ल्यू.रिडले, 1869।

चित्रम् - 7 - अस्मिन् चित्रे आयरिशस्य आप्रवासिनः यानम् आरोढुं स्वक्रमस्य प्रतीक्षां कुर्वन्तः सन्ति . माइकेलफिट्जजेराल्डः, 1874।

1890 तमवर्ष यावत् वैश्विक-कृषिसम्बद्धा अर्थव्यवस्था पुरतः आयाताः आसीत् । अनेन घटनाक्रमेण सहैव श्रमविस्थापने प्रवृत्तौ सम्पत्ति-प्रवाहे पारिस्थितिक्यां प्रविधौ च गभीराणि परिवर्तनानि जातानि आसन् । अधुना भोजनं कस्माच्चित् पार्श्वस्थात् ग्रामात् नैव अपितु सहस्रमीलपरिमिताद् दूरस्थानात् आगन्तुम् आरब्धवत् । अधुना निजक्षेत्रेषु स्वयमेव ये पूर्वं कृषिकार्यं कुर्वन्ति स्म ते अपि अधुना तत्र खाद्यपदार्थानाम् उत्पादनं न कुर्वन्ति स्म । अधुना एतत् कृषिकार्यम् एतादृशाः औद्योगिक-श्रमिकाः कर्तुम् आरब्धवन्तः आसन् ये सम्भवतः सद्य एव तत्र आगतवन्तः आसन् अपि च एतादृशेषु क्षेत्रेषु कार्यं कुर्वन्ति स्म यत्र केवलम् एकः वंशानुक्रमः पूर्वं सम्भवतः गहनेषु वनेषु अस्थाष्यन् । एकस्मात् स्थानात् स्थानान्तरं प्रति खाद्यपदार्थानां वहनाय रेलयानस्य प्रयोगः क्रियते स्म । रेलतन्त्रजालम् एतस्मै कार्याय एव विस्तीर्णम् आसीत् । जलयानैः पदार्थाः एकस्मात् देशात् अपरदेशं प्रति प्राप्यन्ते स्म । एतेषु जलयानेषु दक्षिणयूरोपस्य एशियायाः अफ्रीकायाः कैरीबियायी-द्वीपसमूहस्य च श्रमिकैः न्यून-वेतनेन कार्यं कार्यते स्म ।

गतिविधिः

कल्पनां करोतु यत् भवान् आयरलैण्डात् अमेरिकाम् आगतः कश्चित् कृषिश्रमिकः अस्ति । एतस्मिन् विषये एकम् अनुच्छेदं लिखन्तु यत् भवान् अत्र आगन्तुं किमर्थं निर्णयम् अकरोत् अपि च भवान् अधुना आजीविकार्थं किं करोति ।

अल्पानि एव स्युः, परन्तु पुनरपि एतादृशानि एव नाटकीय-परिवर्तनानि स्वदेशस्थे पञ्जाबे अपि द्रष्टुं शक्यन्ते । अत्र ब्रिटिशसर्वकारः अर्द्धसैकततलीयभूमेः उर्वरा-क्षमतां वर्धयितुं कुल्यानां जालवत् विस्तारम् अकुर्वन् यतः निर्याताय गोधूमस्य कार्पासस्य च कृषिकार्यं विपुलतया भवितुं शक्नुयात् । येषु स्थानेषु क्षेत्रेषु वा कुल्याभिः सेचनकार्यं भवति स्म तत्र पञ्जाबस्य अन्यस्थानेभ्यः जनाः आनीय स्थापिताः । तेषां वसतयः केनालकॉलोनी (कुल्यावसतिः) इति संज्ञा अभिधीयन्ते स्म ।

भोजनं तु किञ्चन उदाहरणमात्रम् अस्ति । एतादृशी एव कथा कार्पासस्य अपि अस्ति यस्य उत्पादनं विश्वे व्यापकपरिमाणेन कर्तुं जनाः आरब्धवन्तः आसन् यतः ब्रिटिश-वस्त्रोद्योग-आगाराणाम् आवश्यकताः पूर्तिं गन्तुं शक्नुयुः । निर्यासस्य कथा अपि एतस्याः कार्पासकथायाः पृथक् नास्ति । विभिन्नवस्तूनाम् उत्पादने विभिन्नक्षेत्रैः एतावत् वैशिष्ट्यम् अर्जितम् आसीत् यत् 1820तमख्रिस्ताब्दात् 1914तमख्रिस्ताब्दाभ्यन्तरे विश्ववाणिज्ये पञ्चविंशतिगुणितात् चत्वारिंशद्गुणितं यावत् वर्धनं जातम् आसीत् । एतस्मिन् वाणिज्ये प्रायः षष्टिप्रतिशतं भागः प्राथमिक-उत्पादानाम् अर्थात् गोधूमकार्पासप्रभृतीनां कृष्युत्पादानां तथा च कृष्णाङ्गारसदृशानां खनिजपदार्थानाम् आसीत् ।

2.2 प्रविधेः भूमिका

एतस्मिन् घटनाक्रमे प्रविधेः का भूमिका आसीत् ? रेलयानस्य वाष्पयानस्य दूरभाषस्य च आविष्कारः प्रचलनं च इति एतादृशानि सर्वाणि अपि प्राविधिकपरिवर्तनानि अतीव महत्त्वपूर्णानि आसन् । एतैः उपर्युक्तसाधनैः विमानवदशशताब्दे आगतानां परिवर्तनानां कल्पना अपि न कर्तुं शक्यते स्म । प्राविधिकरूपेण प्रगतिः औन्नत्यं च सर्वाङ्गीणस्य सामाजिकस्य राजनैतिकस्य आर्थिकस्य च विकासस्य परिणामरूपं भवति । उदाहरणार्थम्, औपनिवेशीकरणस्य कारणात् यातायातस्य परिवहनस्य च साधनेषु अपि महान्तः परिष्काराः परिवर्तनानि च जातानि । तीव्रगामीनि रेलयानानि जातानि, भारवाहक-यानप्रकोष्ठानां भारः न्यूनीकृतः, जलपोतानाम् आकारः वर्धितः, यतः कोऽपि उत्पादः कृषिक्षेत्रेभ्यः सुदूरां विपणिं प्रति आनेतुं न्यूनः व्ययः भवेत् अपि च अतीव सारल्येन सः उत्पादः प्रापयितुं शक्नुयात् ।

गतिविधिः

प्रवाह-तालिकायाः माध्यमेन दर्शयन्तु यत् यदा ब्रिटेनः खाद्यपदार्थानाम् आयातस्य निर्णयम् अकरोत् तदा तस्मात् अमेरिकाम् आस्ट्रेलियां च प्रति पलायनकर्तृणां जनानां सङ्ख्या किमर्थं वर्धयितुम् आरब्धा ।

चित्रम् - 8 - द-स्मिथफील्ड-क्लब-पशु-विपणिः, 1851, इलस्ट्रेटेड-लन्दन-न्यूज इति ।

पशुमेलापकेषु कृषकाः स्वीयान् पालित-पशून् आनयन्ति स्म तत्र मेलापके तेषां क्रयणं विक्रयणं च भवति स्म । स्मिथफील्ड इत्यस्मिन् लन्दनस्य प्राचीनतमा पशुविपणिः आसीत् । नवदशशताब्दाभ्यन्तरे स्मिथफील्डस्य समीपे काचित् विशाला कुक्कुटविपणिः मांसविपणिः च उद्घाटिता, यतः देशस्य सर्वेभ्यः महद्भ्यः मांसापूर्तिकेन्द्रेभ्यः रेलयानानि गच्छन्ति स्म ।

मांसोत्पादानां वाणिज्येन एतस्याः प्रक्रियायाः समीचीनाकलनं कर्तुं शक्यते । 1870 तमदशकपर्यन्तम् अमेरिकातः यूरोपाय मांसस्य निर्यातः न क्रियते स्म । तस्मिन् काले केवलं जीविताः पशवः एव प्रेष्यन्ते स्म । ते यूरोपतः आनीय एव कर्त्यन्ते स्म । परन्तु जीवितपशूनां कृते अधिकस्थानस्य अपेक्षा भवति स्म । नैके तु यात्राकाले एव म्रियन्ते स्म अथवा रुग्णाः भवन्ति स्म । नैकेषां च भारः अपि न्यूनीभवति स्म अथवा ते भोज्याः न भवन्ति स्म । एतस्मात् कारणात् एव मांसभक्षणं महार्घम् आसीत् अपि च यूरोपीयाः निर्धनाः न तत् भक्षयितुं शक्नुवन्ति स्म । अपरतः, बहूमूल्यवशात् मांसोत्पादानाम् अभियाञ्चा उत्पादनं चापि न्यूनम् एव भवति स्म । नूतने प्रविधौ आगते सति इयं स्थितिः परिवर्तिता । जलपोतेषु खाद्यस्य शीतलीकरणस्य प्रविधिः विकसितः तस्मात् यानि वस्तूनि औष्ण्येन सद्यः विकृतिं लभन्ते स्म, तानि अपि अधुना चिरकालं यावत् सुदीर्घयात्राकाले चापि सुरक्षितानि भवन्ति स्म ।

ततः परं तु यात्रापूर्वम् एव पशूनां हननं क्रियते स्म । अमेरिकातः आस्ट्रेलियातः न्यूजीलैण्डादिभ्यः च सर्वेभ्यः स्थानेभ्यः पशूनाम् अपेक्षया तेषां मांसम् एव यूरोपीयदेशान् प्रति प्रेष्यते स्म । एतस्मात् न केवलं समुद्रयात्रायाः व्ययः एव न्यूनः अभवत् अपि तु यूरोपे मांसमूल्यम् अपि अपचितं गतम् । यूरोपीयाः विपन्नाः अपि पर्याप्तं विविधतापूर्णं खाद्यं प्राप्तुम् आरब्धवन्तः । पूर्वं तेषां पार्श्वे भोक्तुं केवलं पर्युषितरोटिकाः आलुकानि चैव आसन् । अधुना बहूनां जनानां भोजने मांसाहारः अपि सम्मिलितः । जीवनस्थितौ परिष्कृतायां सत्यां शान्तिस्थापना जायमाना आसीत् अपि च अन्येषु देशेषु साम्राज्यवादिसङ्कल्पाः अपि समर्थयितुम् आरब्धाः ।

चित्रम् - 9- मांसम् अलेक्सान्द्रा इत्यस्मिन् जलपोते आरोह्यते, इलस्ट्रेटेड-लन्दन-न्यूज, 1878 ।

मांसस्य निर्यातः तदा एव भवितुं शक्तः यदा जलपोतानां शीतलीकरणस्य व्यवस्था जाता ।

2.3 नवदशशताब्दस्य अन्ते उपनिवेशवादः

नवदशशताब्दस्य अन्तिमेषु दशकेषु वाणिज्यं वर्धितम् अपि च विपणिः वेगेन विकसिताः प्रसृता च । अयम् अवधिः केवलं विकसितः वाणिज्यस्य सम्पन्नतायाः चैव न आसीत् । अस्माभिः एतस्याः प्रक्रियायाः नकारात्मकपक्षस्य अपि अवहेलनं न करणीयम् । वाणिज्यस्य वृद्धिः विश्वार्थव्यवस्थया सह सामीप्यस्य परिमाणतः विश्वस्य अनेकेषु भागेषु स्वतन्त्रतायाः आजीविकायाः च साधनानाम् अभावः जनानां जीवने जातः । नवदशशताब्दस्य अन्तिमेषु दशकेषु यूरोपीयाणां विजयात् नैकानि कष्टप्रदायकानि आर्थिकानि सामाजिकानि पारिस्थितिकानि परिवर्तनानि च जातानि अपि च औपनिवेशिक-समाजाः विश्व-अर्थव्यवस्थायां समाहिताः ।

किञ्चित् अफ्रीकायाः मानचित्रं पश्यन्तु । तत्र वयं द्रक्ष्यामः यत् तत्रत्यानां केषाञ्चित् देशानां सीमाः तु सर्वथा सरलरेखावत् सन्ति इत्थं प्रतीयते यत् परिमापकेन सा लिखिता स्यात् । दौर्भाग्येण, इदमेव जातम् । अफ्रीकायाः अधिग्रहणप्रयासे नियुक्ताः प्रतिद्वन्द्वि-यूरोपीयाः शक्तयः स्वीयानि स्वीयानि क्षेत्राणि वण्टयितुं प्रायः इमम् एव उपायम् अङ्गीकृतवत्यः । 1855 तमे वर्षे यूरोपीयशक्तिशालि-देशानां वर्लिन्मध्ये उपवेशनम् अभवत् यत्र अफ्रीकायाः मानचित्रे एतादृशाः रेखाः आकृष्य तस्य परस्परं वण्टनं कृतम् ।

नवदशशताब्दस्य अन्तिमे काले ब्रिटेनदेशेन फ्रान्सदेशेन च स्वशासित-विदेशि-क्षेत्रफलस्य विपुलं वर्धनं कृतम् आसीत् । बेल्जियमः जर्मनी च नूतन-औपनिवेशिक-शक्तीनां रूपेण पुरतः समायातौ । पूर्वं स्पेनदेशेन अधिकृतानाम् उपनिवेशानाम् अधिग्रहणं कृत्वा 1890 तमदशकस्य अन्तिमेषु वर्षेषु संयुक्तराज्य-अमेरिका अपि औपनिवेशिक-शक्तिरूपेण जाता ।

आयान्तु पश्यामः यत् उपनिवेशवादात् औपनिवेशिक-समाजानाम् अर्थव्यवस्थायाः आजीविकायाः च संसाधनेषु कीदृशाः प्रभावाः अभवन् ।

चित्रम् - 10 - नवदशशताब्दस्य उत्तरार्द्धे औपनिवेशिक-अफ्रीकायाः मानचित्रम् ।

द्वितीया मञ्जूषा

मध्य-अफ्रीकायां सरहेनरीमार्टन-स्टैनली

स्टैनलीमहोदयः कश्चित् पत्रकारः अन्वेषकः च आसीत् । न्यूयॉर्क-हैराल्डमहोदयः तं बहुभ्यः वर्षेभ्यः पूर्वं अफ्रीकां गतस्य लिविङ्गस्टन-नामकस्य धर्मप्रचारकस्य अन्वेषणाय प्रेषितवान् । तस्मिन् काले अन्येषां यूरोपीय-अन्वेषकाणाम् इव स्टैनलीवर्यः अपि सशस्त्रं तत्र अगच्छत् । तत्र गत्वा सः तत्र स्थानीयान् आखेटकान् योद्धृन् श्रमिकान् च सङ्घीकृतवान्, स्थानीयकुटुम्बैः सह युद्धम् अकरोत् । अफ्रीकीयभूदृश्यस्य च निरीक्षणम् अकरोत्, विभिन्नक्षेत्राणां मानचित्राणि च अरचयत् । अनन्तरकाले एतैः अन्वेषणैः अविष्कारैः च अफ्रीकां जेतुं सौकर्यं जातम् । एतादृशैः भौतिकैः अन्वेषणैः केवलं वैज्ञानिकसूचनाः एकत्रीभवेयुः इति एतादृश्या सामान्यया इच्छया एव तानि प्रेरितानि न भवन्ति स्म । तेषाम् अन्वेषणानां साम्राज्यवादि-योजनाभिः सह प्रत्यक्षसम्बन्धः भवति स्म ।

चित्रम् - 11 - मध्याफ्रीकायां सरहेनरीमार्टनस्टैनली तस्य च सङ्घः, इलस्ट्रेटेड-लन्दन-न्यूज, 1871 ।

2.4 रिण्डरपेस्ट इति अथवा पशु-प्लेगारोगः

अफ्रीकायां 1890 तमदशके रिण्डरपेस्ट इति नामधेयः रोगः सर्वत्र वेगेन प्रसृतः । पशूषु यथा प्लेगारोगस्य विस्तारः भवति तथैव जनेषु अयं रोगः अपि विस्तारं प्राप्नोति । अनेन रोगेण जनानाम् आजीविका स्थानीयार्थव्यवस्था चापि अतीव प्रभाविता । यूरोपीय-साम्राज्यवादि-शक्तयः कथम् औपनिवेशिक-समाजान् प्रभावितवत्यः इदं वयम् अनेन उपर्युक्तेन उदाहरणेन अवगन्तुं शक्नुमः । अनेन उदाहरणेन ज्ञायते यत् आक्रमणानां विजयानां च अस्मिन् युगे दुर्घटनावशात् यः पशुरोगः प्रसृतः तेन अपि सहस्राधिकं जनानां जीवनं भाग्यं च परिवर्तितं तथा च विश्वेन सह तादृशानां विपत्तिग्रस्तानां जनानां सम्बन्धाः अपि परिवर्तिताः ।

प्राचीनकालात् एव अफ्रीकायां भूमेः सम्बद्धा काचित् न्यूनता न आसीत् अपरञ्च तत्रत्याः जनसङ्ख्या अतीव अल्पा आसीत् । शताब्दान् यावत् अफ्रीकीयानां जीवनं व्यवसायाः च भूमेः पालितपशूनां च साहाय्येन एव प्रवर्तते स्म । तत्र वेतनभोगिनां प्रचलनं नासीत् । नवदशशताब्दस्य उत्तरार्द्धे अफ्रीकायाम् एतादृशानि उपभोक्तृवस्तूनि अत्यल्पानि आसन् यानि वेतनधनेन क्रेतुं शक्यानि भवेयुः । यदि भवन्तः अफ्रीकीयाः कृषकाः अभविष्यन् अपि च भवतां पार्श्वे भूमिः पशवः च अभविष्यन् – यस्याः भूमेः पशूनां च तत्र कापि न्यूनता न आसीत् – तर्हि भवन्तः अपि अनेन तथ्येन वैमत्यम् एव प्रकटयिष्यन्ति यत् वृत्त्यर्थं वेतनाय वा कार्यकरणस्य का आवश्यकता अस्ति ।

नवदशशताब्दस्य अन्तिमे काले यूरोपीयाः शक्तिमन्तः जनाः अफ्रीकायाः विशालानि भूक्षेत्राणि खनिज-आकरणानि च दृष्ट्वा एतत् महाद्वीपं प्रति आकृष्टाः । यूरोपीयाः जनाः अफ्रीकायाम् उद्यानीयं कृषिकार्यम् आकराणां च दोहनं कर्तुम् इच्छन्ति स्म, यतः ताः सामग्रीः पुनः यूरोपं प्रति प्रेषयितुं शक्नुयुः । परन्तु तत्र काचित् एतादृशी समस्या पुरतः समायाता यस्याः आगमनस्य प्रायः सम्भावना न आसीत् । तत्रत्याः जनाः मासिकवेतनेन कार्यं न कर्तुम् इच्छन्ति स्म ।

श्रमिकाणां नियुक्तिविषये, स्वामिनाम् अधीनत्वे च एव श्रमिकाः कार्यं कुर्युः इति एतदर्थं स्वामिनः नैकान् उपायान् कृतवन्तः परन्तु पुनरपि ते स्वामिनः साफल्यं न अवाप्तवन्तः । श्रमिकाः अधुना प्रभूतं राजस्वं दास्यन्ति इति एतादृशी व्यवस्था तत्र स्वामिभिः उपकल्पिता । करानां प्रत्यर्पणं केवलं तदा एव कर्तुं शक्यते स्म यदा करदाता उद्यानेषु आकरेषु च कार्यं करोति स्म ।

चित्रम् – 12 – ट्रान्सवाल-स्वर्ण-आकरान् यावत् गमनागमनम्, द ग्राफिक, 1887 ।

बिल्जनद्याः पारेगमनं ट्रान्सवालस्य सुवर्णस्य आकरान् यावत् प्राप्तुं लघुतमः सरलतमः च मार्गः आसीत् । विट्वाट्सरीड इत्यस्मिन् सुवर्णस्य अन्वेषणात् परं तु रोगाणां मृत्योः आशङ्कायाः परं तथा च मार्गस्य काठिन्यानानाम् अनन्तरं यूरोपस्य जनाः तत् क्षेत्रं प्रति धावितवन्तः आसन् । 1890 तमदशकं यावत् सम्पूर्णं विश्वे सुवर्णस्य उत्पादने अफ्रीकायाः भागः 20 प्रतिशतात् अपि अधिकः जातः आसीत् ।

चित्रम् – 13 – दक्षिणाफ्रीकायाः ट्रान्सवाल-सुवर्ण-आकरेषु खननं कुर्वन्तः श्रमिकाः, द ग्राफिक, 1875 इति ।

कृषिजीविनाम् अधिकारः चिरकालं यावत् तेषां भूमिषु न भवेत् अतः तान् भूमेः अपाकर्तुम् उत्तराधिकारस्य अधिनियमाः अपि परिवर्तिताः । नूतने अधिनियमे इयं व्यवस्था प्रकल्पिता यत् अधुना कुटुम्बस्य केवलस्य एकस्य सदस्य एव पैतृकसम्पत्तौ अधिकारः भविष्यति । अस्य अधिनियमस्य माध्यमेन कुटुम्बस्य अन्येषां जनानां श्रमविपणिं प्रति बलात् प्रेषयितुं प्रयासः कृतः । आकरकर्मिणः व्रजे बद्धाः । ते स्वतन्त्रतया न कुत्रापि भ्रमितुं शक्नुवन्ति स्म तेषां तथा भ्रमणं प्रतिबन्धितम् ।

तदा एव तत्र “रिण्डरपेस्ट” इति नामकः विनाशकारी पशुरोगः सर्वत्र प्रसृतः ।

अफ्रीकायां रिण्डरपेस्ट इति रोगः सर्वप्रथमं 1880 तमदशकस्य अन्तिमेषु वर्षेषु दृष्टः । तस्मिन् काले ये इतालवी-सैनिकाः अफ्रीकायाम् एरिट्रियादेशम् अभिलक्ष्य आक्रमणं कुर्वन्ति स्म तेषां भोजनसम्बद्धाम् आवश्यकतां पूरयितुम् एशियादेशेभ्यः पशवः आनीयन्ते स्म । अयं रिण्डरपेस्ट नामकः रोगः ब्रिटिश-आधिपत्ययुक्तेभ्यः देशेभ्यः आनीतपशूनां माध्यमेन एव अत्र प्राप्नोत् । अफ्रीकायाः पूर्वभागात् महाद्वीपं प्रति प्रविशन् अयं रोगः दावाग्निः इव पश्चिमाफ्रीकां प्रति वर्धयितुम् आरभत । 1892 तमख्रिस्ताब्दे अयं रोगः अफ्रीकायाः अटलाण्टिक-तटं यावत् प्राप्नोत् । पञ्चभिः वर्षैः अयं केषां (अफ्रीकायाः नितान्तं दक्षिणभागः) यावत् अपि प्राप्नोत् । रिण्डरपेस्टः इति रोगेण आक्रान्ताः नवतिप्रतिशतं पशवः मृत्युम् उपागताः ।

पशुषु नष्टेषु सत्सु तु अफ्रीकायाः आजीविकायाः साधनानि एव समाप्तानि । स्वीयं शासनं द्रढीभवेत् अफ्रीकीया जनाः च श्रमजीविनः भवेयुः इति धिया तत्रत्याः उद्यानस्वामिनः आकरस्वामिनः औपनिवेशिक-सर्वकारः च अवशिष्टपशून् अपि अधिगृहीतवान् । अवशिष्टानि पश्चादिसंसाधनानि अधिग्रह्य यूरोपीय-उपनिवेशकाराः चिन्तितवन्तः यत् सम्पूर्णम् अफ्रीकादेशं जेतुं जनान् च दासीकर्तुम् अयम् अधिग्रहणरूपः उपायः श्रेष्ठः अस्ति । नवदशशताब्दे विश्वस्य अन्येषु भागेषु पश्चिमाक्रमणस्य विजयस्य च परिणामरूपाः एतादृश्य एव इतोऽपि कथाः द्रष्टुं शक्यन्ते ।

2.4 भारतात् अनुबन्धितानां श्रमिकाणां गमनम्

भारतात् अनुबन्धितानां श्रमिकाणां नयनम् अपि नवदशशताब्दस्य विश्वस्य विविधतां प्रतिबिम्बितां करोति । तीव्रया आर्थिकवृद्ध्या सह जनतायाः कष्टानाम् अभिवर्धनं, केषाञ्चित् जनानाम् आयस्य वर्धनं, केषाञ्चित् च जनानाम् अत्यन्तं विपन्नावस्था, केषुचित् क्षेत्रेषु च पर्याप्त-प्रविधेः अभिवृद्धिः, केषुचित् क्षेत्रेषु च उत्पीडनस्य नूतनरूपाणां प्रवर्तनम् इति एतत् सर्वं तस्मिन् नवदशशताब्दे जातम् ।

नवदशशताब्दे भारतस्य चीनस्य च लक्षाधिकाः श्रमिकाः उद्यानेषु राजमार्गेषु आकरेषु रेलपरियोजनासु च कार्यार्थं सुदूरदेशान् प्रति नीयन्ते स्म । भारतीयाः अनुबन्धिताः श्रमिकाः विशिष्ट-प्रकारकाणाम् अनुबन्धानां माध्यमेन नीयन्ते स्म । एतेषु अनुबन्धेषु अयं ग्लहः पणबन्धः वा भवति स्म यत् यदि श्रमिकाः निजस्वामिनः उद्याने पञ्च वर्षाणि यावत् निरन्तरं कार्यं करिष्यति तर्हि तादृशः श्रमिकः पुनः स्वदेशं प्रति आगन्तुं शक्नोति ।

भारतस्य अधिकतराः अनुबन्धिताः श्रमिकाः वर्तमानात् पूर्वोत्तरप्रदेशात् बिहारात् मध्यभारतात् तमिलनाडु-राज्यस्य च शुष्कक्षेत्रेभ्यः गच्छन्ति स्म । नवदश-शताब्दस्य मध्ये एतेषु क्षेत्रेषु महत् परिवर्तनं जायमानम् आसीत् । कुटीरोद्योगाः समाप्तिं प्रति गच्छन्ति स्म ।

भूमेः भाटकं वर्धितम् आसीत् । आकराणाम् उद्यानानां च कृते भूमेः कण्टकादीनां च कर्तनं कृत्वा तस्याः स्वच्छीकरणं क्रियते स्म । एतैः परिवर्तनैः निर्धनानां जीवने गहनः प्रभावः जातः । ते भाटकेन भूमिं तु स्वीकुर्वन्ति स्म परन्तु तस्याः भाटकम् अर्पयितुं न पारयन्ति स्म, अतः ते ऋणिनः भवन्ति स्म । कार्यस्य अन्वेषणाय ते निजगृहाणि परित्यक्तुं बाध्याः जाताः ।

भारतीय-अनुबन्धितश्रमिकाः मुख्यरूपेण कैरीबियायी-द्वीपसमूहं मारिशसदेशं फिजी-देशं च प्रति नीयन्ते स्म । तमिल-आप्रवासिनः सीलोनदेशं मलायादेशं च नीयन्ते स्म तत्र ते कार्ये नियोज्यन्ते स्म । नैके अनुबन्धित-श्रमिकाः असमस्य चाय-उद्यानानि प्रति कार्यार्थं नीयन्ते स्म ।

स्वामिनां सहायकाः श्रमिकान् कार्ये नियोजयन्ति स्म । सहायकाः आयोगधनं प्राप्नुवन्ति स्म । बहवः आप्रवासिनः तेषां ग्रामे यत् उत्पीडनं तेषां भवति स्म तस्मात् मुक्तये, अपि च निर्धनतातः मुक्तये अपि एतादृशान् अनुबन्धान् अङ्गीकुर्वन्ति स्म । सहायकाः अपि आप्रवासिजनान् लोभयितुं वञ्चयितुं च सत्यतथ्यानाम् उपस्थापनं तेषां पुरतः कुर्वन्ति स्म । कुत्र गन्तव्यं, यात्रार्थं कानि साधनानि भविष्यन्ति अपि च किं कार्यं करणीयम् अपि च नूतनस्थाने कार्यस्थितयः वातावरणं च कीदृशं भविष्यति इति एतस्मिन् विषये यथार्थसूचनाः न दीयन्ते स्म । नैके आप्रवासिनः च एतस्मिन् विषये अपि न सूच्यन्ते स्म तैः दीर्घतमा समुद्रयात्रा करणीया । यदि कदाचित् कश्चित् श्रमिकः अनुबन्धाय सिद्धः न भवति स्म तदा विदेशि-सहायकाः तस्य अपहरणम् अपि कुर्वन्ति स्म ।

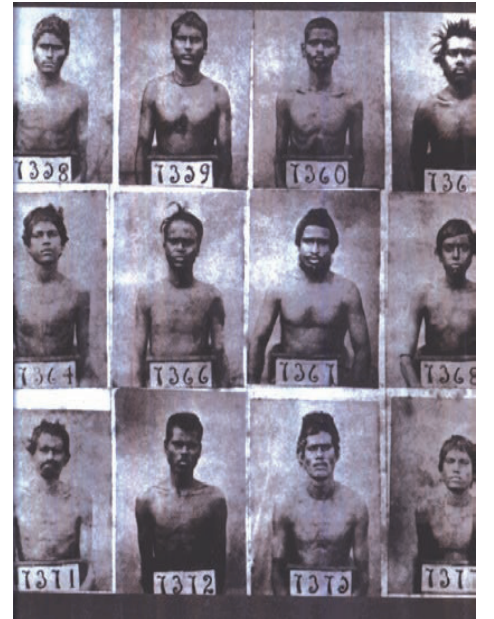
नैके जनाः अवदन् यत् नवदशशताब्दीया इयम् अनुबन्ध-व्यवस्था नूतनदासप्रथा इति अस्ति । उद्यानेषु कार्यस्थलेषु प्राप्तेषु सत्सु एव श्रमिकाः वास्तविकतया अवगच्छन्ति स्म यत् यथा यादृशीम् आशां ते कुर्वन्ति स्म तादृशी स्थितिः अत्र कार्यस्थले नास्ति । अस्मिन् नूतने स्थाने जीवनस्य कार्यस्य च अवस्थाः कठोराः आसन् अपि च श्रमिकाणां पार्श्वे अधिनियमाधिकाराः लेशमात्रम् अपि न आसन् । पुनरपि श्रमिकाः आत्मकल्पितां पृथक् जीवनशैलीम् आविष्कृतवन्तः । अनेके तु पलायित्वा वनानि प्रति गतवन्तः । यदि एतादृशाः पलायनवादिनः श्रमिकाः निगृह्यन्ते स्म तदा ते भृशं दण्ड्यन्ते स्म । अनेके तु आत्मनः प्राचीन-नवीन-संस्कृत्योः सम्मिश्रणं कुर्वाणाः वैयक्तिक-आत्माभिव्यक्तेः सामूहिक-आत्माभिव्यक्तेः च नूतनरूपाणि आविष्कृतवन्तः । त्रिनिदाद-मध्ये मुहूर्त-उत्सवस्य वार्षिकसम्प्रचलनं कस्यचित् विशाल-उत्सवस्य मेलापकस्य रूपेण परिवर्तितः । एतस्य मेलापकस्य नाम होसे (इमाम हुसैन इति नाम्नः) इति कृतम् । एतस्मिन् मेलापके सर्वेषां धर्माणां जातीनां च श्रमिकाः भागं गृह्णन्ति स्म । अनेन एव प्रकारेण रास्ताफारियानवाद-नामके विद्रोहे धर्मे अपि भारतीय-आप्रवासिनां कैरीबियायी-द्वीपसमूहस्य च मध्ये एतेषां सम्बन्धानां च दिग्दर्शनं कर्तुं शक्यते । त्रिनिदादे गुयानायां च प्रसिद्धं चटनीम्यूजिक इत्यपि भारतीय-आप्रवासिनां तत्र प्राप्तेः परं पुरतागतानां रचनात्मक-अभिव्यक्तीनां च एव उदाहरणम् अस्ति । सांस्कृतिक-उत्सवानाम् एतादृशानि स्वरूपाणि कस्याश्चित् नूतनायाः वैश्विक-उदयस्य प्रक्रियायाः एव अङ्गरूपेण आसन् । इयं काचित् एतादृशी प्रक्रिया आसीत् यत्र पृथक् पृथक् स्थानीयानि वस्तूनि परस्परं सम्मिश्रितानि भवन्ति स्म, तेषां मूलपरिचयः अपि च विशिष्टताः अपि निलीनाः समाप्ताः वा भवन्ति स्म अपि च सर्वथा नव्यरूपं पुरतः आयाति स्म ।

चित्रम् - 14 - त्रिनिदाद-देशस्य कस्मिंश्चित् कोको इत्यस्य उद्याने कार्यकुर्वाणाः भारतीयाः अनुबन्धिताः श्रमिकाः, नवदशशताब्दस्य पूर्वार्द्धम् ।

चर्चा कुर्वन्तु -

राष्ट्रियस्य अभिज्ञानस्य निर्माणे भाषायाः लोकपरम्परायाः च महत्त्वविषये चर्चा कुर्वन्तु ।

चित्रम् - 15 - अभिज्ञानार्थम् अनुबन्धितश्रमिकाणां चित्राणि ।

स्वामिनां कृते एतेषां श्रमिकाणां नामानि नैव अपितु एतेषां सङ्ख्या एव महत्त्वं दधाति स्म ।

अधिकतराः अनुबन्धितश्रमिकाः अनुबन्धे समाप्ते सति अपि पुनः स्वदेशं प्रति न आगतवन्तः तेषु ये पुनः अत्र आगतवन्तः तेषु अपि पुनः अधिकतराः केवलं किञ्चित् कालम् अत्र यापयित्वा पुनः आत्मनः कृते नवकार्यस्थलानि प्रति गतवन्तः । एतस्मात् कारणात् एतेषु देशेषु भारतीयमूलस्य जनानां सङ्ख्या आधिक्येन अस्ति । किं भवन्तः नोबेल-पुरस्कार-विजेतुः साहित्यकारस्य वी.एस.लायपॉलस्य नाम श्रुतवन्तः ? भवत्सु कैश्चित् वेस्ट-इण्डीजस्य क्रिकेटक्रीडकयोः शिशनैनचन्द्रपॉल-रामनरेशसरवयोः नाम श्रुतं स्यात् । किं भवन्तः कदाचित् अनुभवन्ति यत् एतेषाम् उपर्युक्तानां त्रयाणां नामानि भारतीय-नामानि इव किमर्थं सन्ति ? कारणं तत्र एतद् एव अस्ति यत् ते भारतात् गतानाम् अनुबन्धित-श्रमिकाणाम् एव वंशजाः सन्ति ।

विंशतिशताब्दस्य आरम्भिककालात् एव अस्माकं देशस्य राष्ट्रवादिनः नेतारः एतस्याः प्रथायाः विरोधं कर्तुम् आरब्धवन्तः आसन् । तेषां मतानुसारम् इयम् अतीव अपमानजनिका क्रूरा च व्यवस्था आसीत् । एतादृशात् प्रभाववशात् एव 1921 तमे वर्षे एषा व्यवस्था समापिता । परन्तु ततः परम् अपि नैकदशकान् यावत् भारतीय-अनुबन्धितानां श्रमिकाणां वंशजाः कैरीबियायीद्वीपसमूहे व्यथित-अल्पसङ्ख्यकानां जीवनं यापितवन्तः । तत्रत्याः जनाः तान् श्रमजीविरूपेण एव मन्यन्ते स्म अपि च तैः सह श्रमिकवत् एव व्यवहारं कुर्वन्ति स्म । नायपॉलस्य केषुचित् प्रारम्भिकेषु उपन्यासेषु वियोगस्य अनात्मीयतायाः च एषः भावः बहुतरः द्रष्टुं शक्यते ।

2.5 विदेशे भारतीयाः उद्यमिनः

विश्वविपणये खाद्यपदार्थान् सस्यानि च उत्पादयितुं सम्पत्तेः आवश्यकता आसीत् । महद्भ्यः उद्यानेभ्यः तु विपणैः वित्तकोषेभ्यः च धनं स्वीकर्तुं शक्यते स्म । परन्तु निर्धनकृषकाणां जीवनं तु कठिनम् आसीत् ।

इतः एव स्वदेशिनः श्रेष्ठिनः अपि च महाजनाः दृष्टिपथम् आयान्ति । किं भवन्तः शिकारीपूरी-श्राफ इति अपि च नट्टकोट्टई-चेट्टियार इति एतेषां च विषये श्रुतवन्तः स्युः ? एते तेषु नैकेषु वित्ताधिकारिषु वणिक्षु च आसन् ये मध्य-एशियायां पूर्व-एशियायां च निर्यातोन्मुखिनः कृषिकार्याय ऋणरूपेण धनं यच्छन्ति स्म । एतदर्थं ते कदाचित् तु स्वकोषतः धनं योजयन्ति स्म कदाचित् च यूरोपीय-वित्तकोषेभ्यः ऋणं स्वीकुर्वन्ति । तेषां पार्श्वे सुदूरदेशं यावत् धनं प्रापयितुं काचित् सुव्यवस्थिता पद्धतिः भवति स्म । तैः तु व्यावसायिक-सङ्घटनानां क्रियाकलापानां च देशीय-स्वरूपाणि अपि विकसितानि आसन् ।

अफ्रीकायां यूरोपीय-उपनिवेशकारान् अनु भारतीयाः वणिजः महाजनाः चापि प्राप्तवन्तः । हैदराबादिनः सिन्धिनः वणिजः तु यूरोपीयेभ्यः उपनिवेश्यः चापि अग्रे प्राप्तवन्तः । 1860 तमदशकात् ते सम्पूर्णे संसारे पोतस्थानकेषु स्वीयानि महान्ति एम्पोरियम् इति उद्घाटितवन्तः । एतेभ्यः आपणेभ्यः पर्यटकाः आकर्षकाणि स्थानीयानि वैदेशिकानि च वस्तूनि प्राप्नुवन्ति स्म । इदं कश्चित् विकसन् व्यवसायः आसीत् । यतो हि सुरक्षितेषु आरामदायकेषु च जलपोतेषु आगतेषु सत्सु पर्यटकानां सङ्ख्या अनुदिनं वर्धयितुम् आरब्धवती ।

2.6 भारतीयं वाणिज्यम् उपनिवेशवादः वैश्विकव्यवस्था च

भारते जायमानस्य सूक्ष्मकार्पासस्य यूरोपीयदेशेभ्यः निर्यातः क्रियते स्म । औद्योगीकरणात् परं ब्रिटेने अपि कार्पासस्य उत्पादनं वर्धयितुम् आरभत । एतस्मात् कारणात् एव तत्रत्याः उद्योगपतयः सर्वकारं प्रति बलपूर्वकम् इमं विषयम् उपस्थापितवन्तः यत् सः कार्पासस्य आयातं प्रतिबन्धितं कुर्यात् अपि च स्थानीयानां उद्योगानां रक्षणं कुर्यात् इति । फलतः

चित्रम् - 16 - कस्यचित् अनुबन्धित-श्रमिकस्य अनुबन्धपत्रम् ।

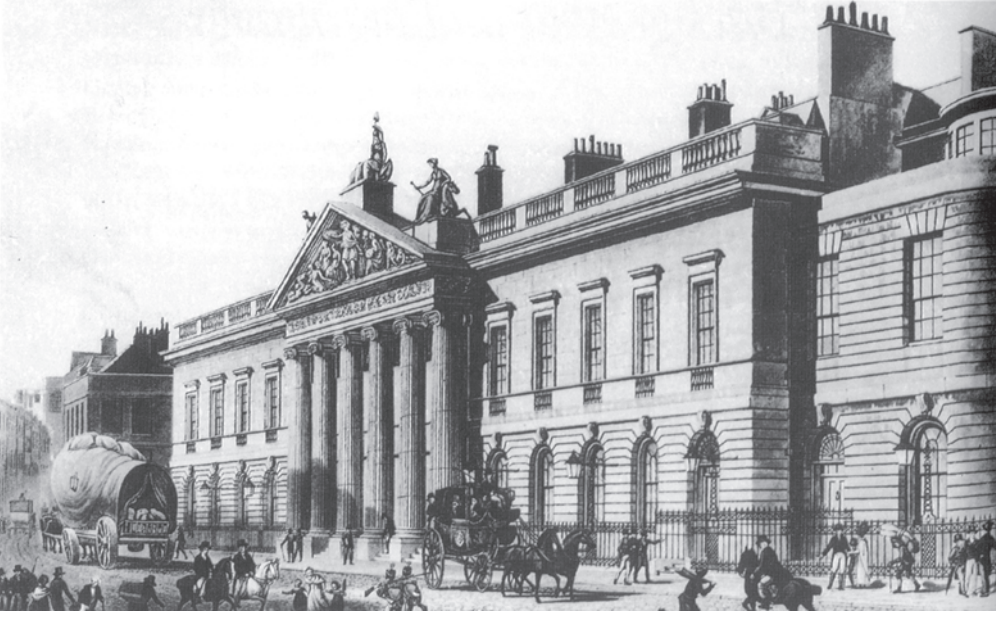
स्रोतः - क

कस्यचित् अनुबन्धित-श्रमिकस्य आत्मानुभवः अथवा आत्मकथा

रामनारायणतिवारी भारतात् गतः कश्चित् अनुबन्धित-श्रमिकः आसीत् यः विंशतिशताब्दस्य आरम्भे डेमेरारा इत्यत्र दशवर्षाणि यावत् कार्यम् अकरोत् । तस्य संस्मरणस्य कश्चन भागः ---

बहुप्रयासे कृते सति अपि अहं तानि कार्याणि समीचीनतया न कर्तुं शक्तवान् यानि मह्यं दत्तानि आसन् । केषाञ्चन दिनानाम् आभ्यन्तरे मम हस्तौ पादौ च ब्रणितौ जातौ, अपि च सप्ताहं यावत् अहं कार्यं कर्तुं न शक्तवान् एतस्मात् कारणात् अहं दण्डितः अपि च चतुर्दशदिनानि यावत् कारागारे अहं प्रवेशितः । इत्थं नवाप्रवासिनः कार्यं कर्तुं काठिन्यम् अनुभवन्ति स्म अपि च ते सम्पूर्णे दिने प्रदत्तं कार्यं न समापयितुं पारयन्ति स्म । यदि कार्यं सन्तोषजनकं न भवति स्म तदा वेतनम् अपि न्यूनम् एव लभ्यते स्म तथा च विविधदण्डैः ते दण्ड्यन्ते स्म । वस्तुतः श्रमिकाः स्वीयम् श्रमानुबन्धस्य अवधिम् अतीव काठिन्येन एव निर्वाहुं बाध्याः भवन्ति स्म ।

स्रोतः वाणिज्यम् एवं च उद्योगविभागः, आप्रवासनशाखा, 1916 ।

चित्रम् - 17 - ईस्ट-इण्डिया-कम्पनी-भवनम्, लन्दनम्।
ईस्ट-इण्डिया-कम्पनी इत्यस्य आ विश्वं यानि कार्याणि जायन्ते स्म तेषां सर्वेषां केन्द्रम् एतत् एव आसीत्।

ब्रिटेने आयातवस्त्रेषु सीमाशुल्कम् आरोपितम्। तत्र सूक्ष्मस्य भारतीय-कार्पासस्य आयातः न्यूनः अभवत्।

नवदशशताब्दस्य आरम्भात् एव ब्रिटिशवस्त्रोत्पादकाः अन्येषु देशेषु अपि स्वीयानां वस्त्राणां विक्रयणाय नूतनानां विपणीनाम् अन्वेषणम् आरब्धवन्तः आसन्। सीमाशुल्कस्य व्यवस्थाकारणात् ब्रिटिश-विपणिभ्यः भारतीय-वस्त्रवाणिज्यं निरस्तं जातं, तस्मात् कारणात् भारतीय-वस्त्रवाणिज्याम् अपरैः अन्ताराष्ट्रिय-विपणिभिः सह अपि प्रतिस्पर्धां कर्तुं बाध्यता जाता। यदि भारतीयनिर्यातस्य अङ्कानाम् अध्ययनं कुर्मः तर्हि ज्ञायते यत् कार्पासीयवस्त्रस्य निर्यातः नैरन्तर्येण पतनोन्मुखी दृश्यते। 1800 तमख्रिस्ताब्दात् नातिदूरे निर्याते कार्पासीयवस्त्रस्य प्रतिशतं 30 आसीत् यः 1815 तमख्रिस्ताब्दे विकलय्य 15 प्रतिशतं जातः। 1870 तमख्रिस्ताब्दं यावत् तु अयम् अनुपातः केवलं प्रतिशत-त्रयम् इति रूपेण अवशिष्टः आसीत्।

तदा पुनः भारतेन केषां वस्तूनां निर्यातः कृतः? अङ्कानां माध्यमेन पुनः काचित् नाटकीया कथा पुरतः आयाति। निर्मितवस्तूनां निर्यातः निरन्तरं न्यूनीभवति स्म अपि च तया एव तीव्रतया असाधित-सामग्र्याः निर्यातः अपि वर्धते स्म। 1812 तमख्रिस्ताब्दात् आरभ्य 1871 तमवर्षाभ्यन्तरे असाधित-कार्पासस्य निर्यातः केवलं प्रतिशतं पञ्चतः वर्धित्वा 35 प्रतिशतं यावत् प्राप्नोत्।

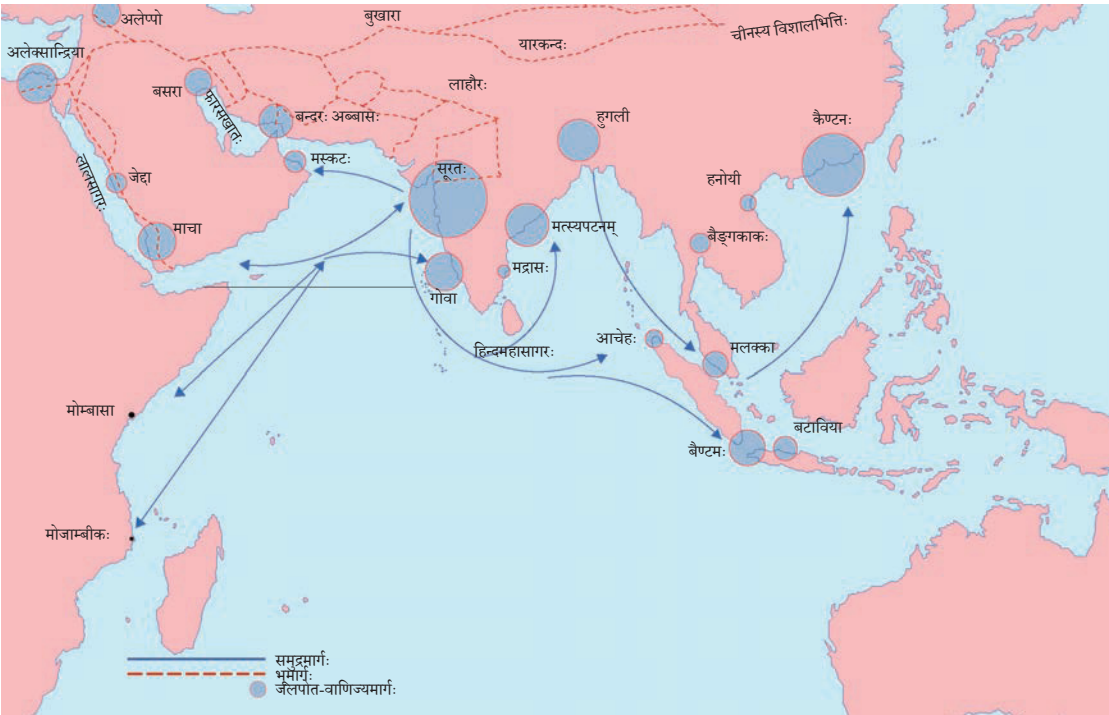

चित्रम् - 18 - सूरत-नगरं, तस्मात् च नातिदूरे प्रवहन्त्याः नद्याः किञ्चित् दृश्यम्।
सप्तदशशताब्दस्य काले अष्टादशशताब्दस्य आरम्भिकेषु वर्षेषु सूरत-नगरं पश्चिमभारतात् जायमानस्य समुद्र-वाणिज्यस्य मुख्यकेन्द्रम् आसीत्।

वस्त्राणि रञ्जयितुं प्रयुज्यमानस्य नीलवर्णस्य अपि दशकान् यावत् व्यापकपरिमाणेन निर्यातः (विदेशं प्रति नयनम्) अभवत् । यथा भवद्भिः गतकक्षासु पठितम् एव आसीत्, 1820 तमदशकात् चीनदेशाय व्यापकमात्रया अफेनस्य निर्यातकार्यम् अपि आरब्धम् । स्वल्पकालाय तु भारतीयनिर्याते एव अफेनस्य भागः एव सर्वाधिकः आसीत् । ब्रिटेनसर्वकारः भारते अफेनस्य कृषिकार्यं कारयति स्म अपि च चीनदेशं प्रति तस्य निर्यातं करोति स्म । अफेनस्य निर्यातेन यत् धनं लभ्यते स्म तस्य परिवर्ते चीनात् एव चायस्य अन्येषां च पदार्थानाम् अपि आयातः क्रियते स्म ।

नवदशशताब्दे भारतीय-विपणिषु ब्रिटिश-औद्योगिकानाम् उत्पादानां जलौघवत् स्थितिः आसीत् भारतात् ब्रिटेनं शेषविश्वं प्रति प्रेष्यमाणस्य खाद्यान्नस्य असाधितसामग्र्याः च निर्यातस्य वर्धनम् अभवत् । ब्रिटेनात् भारतं प्रति यानि वस्तूनि प्रेष्यन्ते स्म तेषां मूल्यं भारतात् ब्रिटेनं प्रति प्रेष्यमाणानां वस्तूनां मूल्यस्य अपेक्षया अत्यधिकं भवति स्म । भारतेन सह ब्रिटेनः सदैव व्यापार-अधिशेष इति अवस्थायां भवति स्म । एतस्य अभिप्रायः अयम् अस्ति यत् परस्परं वाणिज्ये सदैव ब्रिटेनः एव आधिक्येन लाभान्वितः भवति स्म । ब्रिटेनः अस्य लाभांशस्य माध्यमेन अन्यैः देशैः सह या वाणिज्यिकी हानिः भवति स्म तस्याः क्षतिपूर्तिं करोति स्म । बहुपक्षयुक्तं प्रबन्धनम् एवमेव कार्यं करोति स्म । एतादृशे प्रबन्धने यदि केनचित् एकेन देशेन सह कृतवाणिज्ये हानिः भवति स्म तदा केनचित् तृतीयदेशेन सह वाणिज्यं कृत्वा ततः अर्जितलाभेन क्षतिपूर्तिः क्रियते स्म । ब्रिटेनस्य वाणिज्ये या हानिः भवति स्म भारतेन तत्र तस्य क्षतिपूर्तिः क्रियते स्म अनेन प्रकारेण भारतेन नवदशशताब्दस्य विश्व-अर्थव्यवस्थायाः रूपस्य निर्धारणे काचित् महत्त्वपूर्णा भूमिका निरूढा आसीत् ।

ब्रिटेनेन सह वाणिज्येन यः अधिशेषः अर्ज्यते स्म तेन तथाकथितस्य होम-चार्जेज् (स्वदेशिव्ययः) इत्यस्य प्रबन्धनं समाधानं वा भवति स्म । एतस्य अन्तर्गतं ब्रितानीयैः अधिकारिभिः वणिग्भिः च निजगृहाणि प्रति यः धनराशिः प्रेष्यते स्म अपि च भारतीयैः कुसीदरूपेण प्राप्त-धनस्य प्रत्यर्पणं, भारते च कृतकार्याः ब्रितानीयाः अधिकारिणः ये सेवानिवृत्ताः आसन् तेभ्यः च सेवानिवृत्तिवेतनम् अपि अनेन एव अधिशेष-धनेन दीयते स्म ।

चित्रम् – 19 – सप्तदशशताब्दस्य अन्ते भारतस्य शेषविश्वेन सह योजकाः वाणिज्यिकमार्गाः ।

महायुद्धकालिकी अर्थव्यवस्था

प्रथमविश्वयुद्धं मुख्यतः यूरोपे एव सम्पन्नम् । परन्तु तस्य प्रभाववशात् सम्पूर्णं विश्वं प्रभावितम् । अस्मिन् अध्याये वयं यान् विषयान् आधारीकृत्य चर्चां कुर्मः तेषां चर्चादृष्ट्या कश्चन महत्त्वपूर्णः प्रभावः अयम् आसीत् यत् अनेन युद्धेन विश्वस्य अर्थव्यवस्था एतादृशे सङ्कटे निपातिता या अर्थव्यवस्था तत्र त्रिभिः दशकैः च व्यवस्थिता जाता । युद्धकाले सम्पूर्णविश्वे सर्वत्र आर्थिकरूपेण राजनैतिकरूपेण च अस्थिरता जाता, अन्ते च मानवाः विनाशकारिणः युद्धकारणात् अतीव दुःखिनः जाताः ।

3.1 युद्धकालिकं रूपान्तरणम्

यथा भवन्तः जानन्ति एव, प्रथमविश्वयुद्धं द्वयोः पक्षयोः मध्ये जातम् । एकस्मिन् पक्षे मित्रराष्ट्राणि अर्थात् ब्रिटेनः फ्रान्सः रूसः च आसन् अपरस्मिन् पक्षे च केन्द्रियशक्तिसम्पन्ना देशाः यथा – जर्मनी आस्ट्रिया, हङ्गेरी ऑटोमन तुर्की च इति आसन् । 1914 तमख्रिस्ताब्दस्य अगस्तमासे यदा युद्धस्य आरम्भः अभवत् तदा नैके सर्वकाराः एतत् एव अनुभवन्ति स्म यत् युद्धम् अधिकाधिकं क्रिसमस-पर्यन्तं समाप्तिं यास्यति । परन्तु इदं युद्धं तु वर्षचतुष्टयं यावत् प्रवृत्तम् ।

मानवसभ्यतायाः इतिहासे एतादृशं भीषणयुद्धं पूर्वं कदापि न अभवत् । एतस्मिन् युद्धे विश्वस्य श्रेष्ठानि औद्योगिक-राष्ट्राणि परस्परं सङ्घर्षं कुर्वन्ति स्म अपि च शत्रून् हन्तुं तेषां पार्श्वे अपरिमिता आधुनिक-औद्योगिकी शक्तिः सङ्घीभूता आसीत् ।

इदं प्रथमम् आधुनिकम् औद्योगिकयुद्धम् आसीत् एतस्मिन् युद्धे मशीनगन, टैंक इति अनयोः, युद्धकविमानानां, रासायनिक-अस्त्राणां च आधिक्येन प्रयोगः जातः । एतानि सर्वाणि वस्तूनि आधुनिकानां विशाल-शिल्पशालानां कारणात् विकसितानि आसन् । युद्धार्थम् आ विश्वम् असङ्ख्यसैनिकाः सेनायां प्रवेशनीयाः आसन् अपि च ते विशालानां जलपोतानां रेलयानानां च माध्यमेन युद्धक्षेत्राणि प्रति आनेतव्याः आसन् । अनेन युद्धेन मृत्योः विनाशस्य च या विभीषिका कल्पिता, तस्याः औद्योगिक-युगात् पूर्वं औद्योगिकशक्तिं च विना कल्पना अपि न कर्तुं शक्यते स्म । युद्धे नवति-लक्षाधिकाः जनाः मृताः कोटिद्वयं च जनाः व्रणिताः जाताः ।

मृतकेषु व्रणितेषु च अधिकतराः व्यवसायिनः जनाः आसन् ते च युवानः आसन् । एतस्य महाविनाशस्य कारणात् यूरोपे कार्यसाधकानां जनानां सङ्ख्या अल्पीयसी जाता । कुटुम्बसदस्यानां सङ्ख्या अपि न्यूना जाता तस्मात् युद्धात् परं कुटुम्बानाम् आयः अपि न्यूनः जातः ।

युद्धसम्बद्धायाः सामग्र्याः उत्पादनाय उद्योगानां पुनर्घटनं कृतम् । युद्धस्य आवश्यकतानुरूपं सम्पूर्णसमाजस्य परिवर्तनं कृतम् । पुरुषाः युद्धभूमिं प्रति गन्तुम् आरब्धवन्तः तथा च यानि पुरुषकार्याणि भवन्ति स्म तानि कार्याणि कर्तुं महिलाः अधुना गृहेभ्यः बहिर्भागं प्रति आगतवत्यः ।

चित्रम् – 20 – प्रथमविश्वयुद्धकाले कस्याञ्चित् अस्त्रशिल्पशालायां कार्यं कुर्वाणाः श्रमिकाः ।
युद्धस्य आवश्यकताः पूरयितुम् अस्त्राणाम् उत्पादने वेगेन वर्धनम् अभवत् ।

युद्धकारणात् विश्वस्य कासाञ्चित् शक्तिशालिनाम् आर्थिकदेशानां च मध्ये आर्थिकसम्बन्धाः नष्टाः जाताः । अधुना एतादृशाः देशाः अन्योऽन्येन सह प्रतिकारभावनया सङ्घर्षं कुर्वन्ति स्म । एतस्मै युद्धाय ब्रिटेनः अमेरिकीयवित्तकोशेभ्यः अमेरिकीयजनतातः च अपि प्रभूतम् ऋणरूपं धनं स्वीकर्तुं बाध्यः जातः । फलतः, यः अमेरिकादेशः पूर्वम् ऋणग्रहीता आसीत् अधुना ऋणदाता जातः । कथनस्य अयम् अभिप्रायः वर्तते यत् युद्धात् परम् अन्येषु देशेषु अमेरिकायाः तस्य नागरिकाणां च सम्पत्तीनां मूल्यम् अमेरिकायां परेषां देशानां सर्वकाराणाम् अथवा तेषां नागराणां नियन्त्रणयुक्त-सम्पदाभ्यः कुत्रचित् आधिक्येन जाता आसीत् ।

3.2 युद्धोत्तराः परिष्काराः

युद्धात् परम् आर्थिकस्थितिं समीकर्तुं मार्गः अत्यन्तकठिनः अस्ति इति प्रमाणितम् । युद्धात् पूर्वं ब्रिटेनः विश्वस्य महत्तमायाः अर्थव्यवस्थायाः रूपेण आसीत् । युद्धात् परं महान् सङ्कटः तेन एव सोढव्यः अभवत् । यस्मिन् काले ब्रिटेनः युद्धसङ्कटेन ग्रस्तः आसीत् तस्मिन् काले भारते जापाने च उद्योगाः विकसन्तः आसन् । युद्धात् परं भारतीयविपण्यां पूर्वतन्याः वर्चस्वशालिन्याः स्थितेः प्राप्तिः ब्रिटेनाय अतीव कठिना आसीत् । अधुना तेन जापानेन सह अपि सङ्घर्षः करणीयः आसीत् । युद्धस्य व्ययार्थं ब्रिटेनेन अमेरिकातः विपुलम् ऋणरूपं धनं प्राप्तम् आसीत् । परिणामतः युद्धे समाप्ते जाते सति ब्रिटेनः महता वैदेशिकेन ऋणेन अभिभूतः आसीत् ।

युद्धकारणात् आर्थिक-उत्साहस्य वातावरणं जातं यतो हि याचनायाः उत्पादनस्य आजीविकायाः साधनानां च अपि आधिक्येन वर्धनम् अभवत् । परन्तु युद्धस्य कारणात् जातः उत्साहः यदा शान्तः जातः तदा उत्पादनम् अपि पतितुम् आरब्धवत् अपि च आजीविकायाः साधनानाम् अपि नितान्तः अभावः जायमानः आसीत् । अपरतः सर्वकारेण पर्याप्ते युद्धसम्बद्धे सामग्रीव्यये अपि न्यूनता कृता यतः शान्तिकालिक-कराणां माध्यमेन क्षतिपूर्तिः भवितुं शक्नुयात् । एतैः सर्वैः प्रयासैः आजीविका-साधनानि व्यापकरूपेण समाप्तानि । 1921तमख्रिस्ताब्दे प्रत्येकं पञ्चसु श्रमिकेषु एकस्य ब्रिटिश-श्रमिकस्य पार्श्वे कार्यं न आसीत् । आजीविका-विषयिणी चिन्ता व्यग्रता वा तथा च अनिश्चित-युद्धोत्तर-वातावरणस्य अङ्गभूता जाता आसीत् ।

नैकाः अर्थव्यवस्थाः कृषेः आधारिताः अर्थव्यवस्था अपि सङ्कटग्रस्ताः आसन् । उदाहरणार्थं गोधूम-उत्पादकानां स्थितेः विषये एव विचारं कुर्मः । युद्धात् पूर्वं पूर्वयूरोपः विश्वविपण्यां गोधूमस्य आपूर्तिकरणे महतः केन्द्ररूपेण आसीत् । युद्धकाले इयम् आपूर्तिः अव्यवस्थिता जाता तदा कनाडायाम् आस्ट्रेलियायाम् अमेरिकायां च गोधूमस्य उत्पादनं सहसा वर्धितुम् आरब्धवत् । परन्तु यथा युद्धं समाप्तम् अभवत्, पूर्वयूरोपे गोधूमस्य उत्पादनं समीचीनं जायमानम् आसीत् अपि च विश्वविपण्यां गोधूमस्य प्रचुरमात्रा जाता । अन्नस्य मूल्यम् अतीवन्यूनं जातम् । ग्रामीणः आयः न्यूनः जातः अपि च कृषकाः गर्भीरे ऋणसङ्कटे निमग्नाः जाताः ।

3.3 व्यापक-परिमाणेन उत्पादनम् उपभोगः च

अमेरिकायां परिष्कारस्य गतिः तीव्रा आसीत् । इदं तथ्यं वयं पूर्वम् एव अवगतवन्तः यत् युद्धात् अमेरिकायाः अर्थव्यवस्था कियती लाभान्विता जाता । युद्धात् परं किञ्चित् कालाय

तु अमेरिकीया अर्थव्यवस्था अपि महती क्षतिं प्राप्ता परन्तु विंशतितमदशकस्य आरम्भिक-वर्षेभ्यः एव अमेरिकीया अर्थव्यवस्था तीव्रतया औन्नत्यस्य मार्गे वर्धयितुम् आरब्धवती ।

1920 तमदशकस्य अमेरिकीयायाः अर्थव्यवस्थायाः महती काचित् विशिष्टता इयम् आसीत् यत् बृहत् उत्पादनस्य प्रवर्तनम् । महत् उत्पादनं प्रति वर्धनस्य क्रमः तु नवदशशताब्दस्य अन्तिमे काले एव आरब्धः आसीत् परन्तु 1920 तमदशके तु इदम् अमेरिकीयस्य औद्योगिकस्य उत्पादनस्य विशेषतारूपेण एव जातम् । कार-निर्माता हेनरीफोर्डः वृहत् उत्पादनस्य विख्यातः प्रणेता आसीत् । सः शिकागो-नगरस्य शूनायाः असेम्बलीलाइन इत्यस्य इव, डेट्रॉयटनगरस्य निज-कार-शिल्पशालायाम् अपि आधुनिकम् असेम्बली-लाइन इत्येतत् स्थापितवान् । शिकागोमध्ये कस्याञ्चित् शूनायां मृतपशून् कन्वेयरबेल्ट इत्यस्मिन् स्थाप्यन्ते स्म अपि च तस्य अपरस्मिन् भोगे स्थिताः मांसविक्रेतारः स्वीयं स्वीयं भागं गृहीत्वा निर्गच्छन्ति स्म । इदं सर्वं दृष्ट्वा फोर्ड-महोदयः अनुभूतवान् यत् यानानाम् उत्पादनाय अपि असेम्बलीलाइन इत्यस्य इव यः उपायः अस्ति सः समयस्य धनस्य च कृते लाभकारी भवितुं शक्नोति । असेम्बलीलाइन इत्यत्र श्रमिकैः समानकार्यं यथा – कारयानस्य कस्यचित् विशिष्टभागस्य संयोजनं, यन्त्रेण पुनः पुनः तदेव समानकार्यकरणम् इति भवति स्म । कार्यस्य गतिः कियती अस्ति एतस्याः अवगमनं कन्वेयर-बेल्ट इति कया गत्या कार्यं कुर्वती अस्ति इत्यस्मात् भवति स्म । अनेन उपायेन कार्यस्य गतिं वर्धयित्वा प्रत्येकं श्रमिकस्य उत्पादकतायाः वर्धनं भवितुं शक्नोति स्म । कन्वेयरबेल्ट इत्यनेन सह स्थिते सति ततः परं कश्चित् अपि श्रमिकः कार्यं शिथिलतां कर्तुं स्वल्पकालाय कार्यावकाशं च अपि न स्वीकर्तुं शक्नोति स्म , एतस्यां कार्यावस्थायां श्रमिकाः परस्परं निजमित्रैः सह अपि वार्तालापं न कर्तुं शक्नुवन्ति स्म । परिणामतः, हेनरी-फोर्ड-शिल्पशालायाः असेम्बलीलाइन इत्यस्मात् निमेष-त्रयाभ्यन्तरे एकं नवीनं कारयानं निर्माय निर्गच्छति स्म । इतः पूर्वं यैः उपायैः कार्यं क्रियते स्म तेषाम् अपेक्षया इयं निर्माणगतिः नैकगुणिता अधिका आसीत् । टी-मॉडल-नामकं कारयानं बहुदुत्पादनस्य पद्धत्या निर्मितं प्रथमं कारयानम् आसीत् ।

आरम्भे फोर्ड-शिल्पशालायाः श्रमिकाः असेम्बलीलाइन-मध्ये श्रमजातां क्लान्तिं सोढुं अतिकाठिन्यम् अनुभूतवन्तः यतो हि ते कार्ययन्त्राणां गतिं न कथमपि न्यूनीकर्तुं नियन्त्रयितुं च शक्नुवन्ति स्म । नैके श्रमिकाः कार्यं परित्यक्तवन्तः । एतादृश्याः बाधायाः समाधानं कथं स्यात् इति चिन्तयन् हताशः फोर्डमहोदयः 1914 तमख्रिस्ताब्दस्य जनवरीमासे श्रमिकाणां वेतनं द्विगुणितम् अर्थात् दैनिकश्रमं 5 डालर इति अकरोत् । अनेन सहैव च सः स्वीयायां शिल्पशालायां (ट्रेडयूनियन) श्रमिकसङ्घानां गतिविधिन् अपि प्रतिबन्धितान् कृतवान् ।

वेतनवर्धनेन हेनरीफोर्ड- महोदयस्य आये या न्यूनता जाता ताम् अपाकर्तुं सः स्वीयस्य असेम्बलीलाइन इत्यस्य गतिं पौनःपुन्येन वर्धयितुम् आरब्धवान् । तस्याः ये श्रमिकाः आसन् तेषां कार्यस्य भारः अधिकः जातः । स्वीयेन एतादृशस्य निर्णयस्य कारणात् फोर्डमहोदयः अतीव सन्तुष्टः आसीत् । किञ्चित् कालानन्तरं सः अवदत् – निवेशधनराशिं न्यूनीकरणाय अथवा व्ययं न्यूनीकर्तुं स्वीये जीवने मया एवं सुष्ठु निर्णयः न कदापि कृतः । फोर्डमहोदयेन स्वीकृताः उत्पादनस्य पद्धतयः शीघ्रमेव सम्पूर्ण-अमेरिकायाम् अपि प्रयोक्तुम् आरब्धाः । विंशतितमदशके एव यूरोपे अपि तादृशानां पद्धतीनाम् अनुकरणम् अपि जायमानम् आसीत् । बहुदुत्पादनपद्धत्या अभियान्त्रिक्याधारितानां वस्तूनां निर्माणस्य

चित्रम् – 21 – शिल्पशालायाः बहिर्भागे पङ्क्तौ स्थितानि टी-मॉडल-वाहनानि ।

व्ययः तेषां मूल्यं च न्यूनीकृतम् । समुचित-वेतनस्य कारणात् अधुना नैके श्रमिकाः अपि कार-सदृशानि स्थिराणि उपभोक्तृ-वस्तूनि क्रेतुं शक्नुवन्ति स्म । 1919 तमख्रिस्ताब्दे अमेरिकायां विंशतिलक्षं कारयानानाम् उत्पादनं भवति स्म तत् उत्पादनं 1929 तमख्रिस्ताब्दे वर्धित्वा पञ्चाशत् लक्षाधिकानि कारयानानि प्रतिवर्षं यावत् जातम् । अनेन सहैव नैके जनाः शीतकं वस्त्रशोधनयन्त्रम् आकाशवाणीयन्त्रं दूरभाषयन्त्रं संगीतयन्त्रं च अपि क्रेतुम् आरब्धवन्तः । एतानि सर्वाणि वस्तूनि “हायर-परचेज” महार्धक्रीतवस्तूनि इति व्यवस्थायाः अन्तर्गतं क्रीयन्ते स्म । अर्थात् जनाः एतानि वस्तूनि ऋणं गृहीत्वा क्रीणन्ति स्म तादृशानां महार्धवस्तूनां धनं ते सप्ताहिकरूपेण मासिकरूपेण च विभागशः प्रत्यर्पयन्ति स्म । नूतनेषु गृहेषु निर्मितेषु सत्सु निजगृहाणां सङ्ख्या अपि वर्धिता तस्मात् शीतकानां वस्त्र-शोधकादीनाम् उपकरणानाम् अपि अपेक्षा वर्धिता । ध्यातव्यं यत् गृहाणां निर्माणं क्रयणं च अपि ऋणमाध्यमेन एव भवति स्म ।

1920 तमदशके आवासक्षेत्रे निर्माणक्षेत्रे च जातेन वर्धनेन अमेरिकीयसम्पन्नतायाः आधारः कश्चित् जातः आसीत् । गृहाणां निर्माणेन गृह्य-उपयोगिवस्तुषु निवेशेन आजीविकायाः अवसराः अपि याचनाः वर्धन्ते स्म अपि च अपरतः उपभोगः अपि वर्धते स्म । वर्धमानाय उपभोगाय अधिकनिवेशस्य अपि आवश्यकता आसीत् । यतः नूतनाजीविकासाधनानाम् आयस्य च अपि वृद्धिः भवति स्म ।

1923 तमे ख्रिस्ताब्दे अमेरिका शेषविश्वाय सम्पत्तेः निर्यातं पुनः कर्तुम् आरब्धवान् अपि च सः विश्वे सर्वाधिकः ऋणदाता देशः जातः । अमेरिकाद्वारा आयातेन सम्पत्तिनिर्यातेन च याः यूरोपीयाः अर्थव्यवस्थाः सङ्कटग्रस्ताः आसन् तासां सङ्कटम् अपाकर्तुं च अपि साहाय्यं कृतम् । अग्रिमैः षड्वर्षैः विश्ववाणिज्यस्य आय-वृद्धि-मात्रायाः च अपि समुचितः परिष्कारः जातः ।

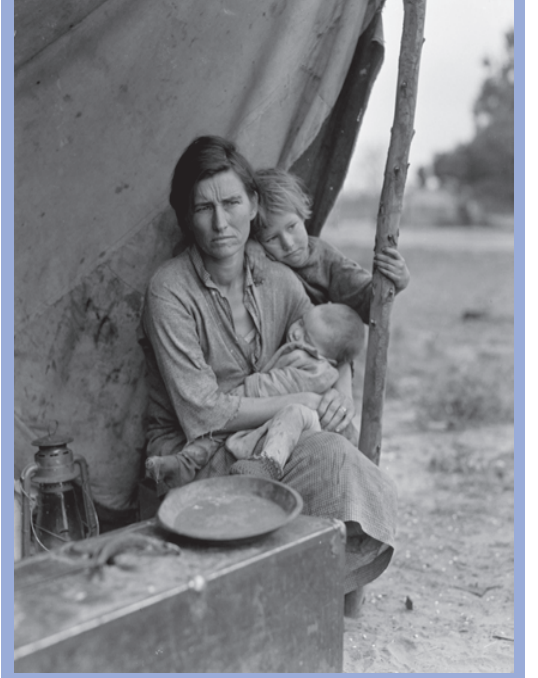
परन्तु इयं स्थितिः चिरकालं यावत् स्थिरत्वं न उपागता । 1929 तमवर्षं यावत् विश्वम् एतादृशेन आर्थिकसङ्कटेन ग्रस्तं जातं यस्य सङ्कटस्य अनुभवः विश्वेन पूर्वं न कृतम् आसीत् ।

3.4 अत्यल्पमूल्यता (महामंदी)

आर्थिकमहामूल्यतायाः आरम्भः 1929 तमख्रिस्ताब्दात् जातः अपि च एषः अवमूल्यरूपः सङ्कटः त्रिंशत्तमदशस्य मध्यकालं यावत् प्राचलत् । तस्मिन् काले विश्वस्य अधिकतरभागानाम् उत्पादनस्य आजीविकायाः आयस्य वाणिज्यस्य च भयानकं पतनम् अङ्कितम् । एतस्याः अत्यल्प-मूल्यतायाः समयः प्रभावः च सर्वेषु देशेषु समानः न आसीत् परन्तु सामान्यतः इत्थं मन्तुं शक्यते यत् कृषिक्षेत्रेषु समुदायेषु च एतस्याः कुप्रभावः सर्वाधिकः आसीत् । इत्थम् एतस्मात् कारणात् अभवत् यतो हि औद्योगिक-उत्पादानां तुलनायां कृष्युत्पादानां मूल्येषु चिरकालं यावत् अत्यधिका न्यूनता जाता ।

एतस्याः महामन्दतायाः नैकानि कारणानि आसन् । इदं वयं पूर्वम् एव दृष्टवन्तः यत् युद्धोत्तरविश्वस्य अर्थव्यवस्था कियती दुर्बला आसीत् । प्रथमं तत्र कारणम् इदम् एव आसीत् यत् कृषिक्षेत्रे अत्युत्पादनस्य समस्या पूर्ववत् एव विद्यमाना आसीत् । कृष्युत्पादानां पतनशीलानां मूल्यानां कारणात् स्थितिः इतोऽपि विकृता जाता । मूल्यस्य अपचितिः जाता कृषकाणां च आयः न्यूनतां जायमाना आसीत् तस्मात् आयस्य वर्धनाय कृषकाः उत्पादनं वर्धयितुम् अतिरिक्तप्रयासम् आरब्धवन्तः यतः न्यूनमूल्येन एव स्यात् परन्तु अधिकोत्पादनं कृत्वा ते स्वकीयम् आयस्य स्तरं यथावत् स्थापयितुं समर्थाः भवेयुः इति तेषां चिन्तनम् आसीत् । फलतः, विपण्यां

तृतीया मञ्जूषा

चित्रम् – 22 - महामन्दतायाः काले कस्यचित् आप्रवासिनः कृषिजीवि-श्रमिकस्य गृहरहितः बुभुक्षितः कुटुम्बः ।

सौजन्यम् – लायब्रेरी ऑफ काङ्ग्रेस प्रिंट्स एंड फोटोग्राफ्स डिविजन इति

एतस्य चित्रस्य विलेखिका डॉरोथी-लेंग-महोदया एतया बुभुक्षितमात्रा सह निजमेलनस्य क्षणान् स्मरन्ती बहूनां वर्षाणाम् अनन्तरम् अवदत् –

मया सा बुभुक्षिता विपन्ना च महिला दृष्टा तां दृष्ट्वा अहं चुम्बकवत् तस्याः समीपम् अगच्छत् । मया न तु तस्याः अतीतकालस्य विषये पृष्ठं न च एव प्रश्नाः कृताः । सा माम् निजं वयः असूचयत् । सा अवदत् यत् सा पञ्चत्रिंशद्वर्षदेशीया अस्ति । सा अवदत् यत् अहं मम सप्त बालकाः च पार्श्वस्थेषु क्षेत्रेषु शीतकाले उद्भूतान् शाकान् पक्षिणः च खादित्वा जीविताः सन्ति । तस्याः बालकाः पक्षिणः हत्वा आनयन्ति । सा विपन्नमहिला स्वपुत्रं निजक्रोडे निधाय उपविष्टा आसीत्, सा आशास्ते स्म यत् मया विलिखितं चित्रं तस्याः किमपि साहाय्यं कर्तुं शक्नोति अतः तया मम साहाय्यं कृतम् ।

स्रोतः --- पॉपुलर फोटोग्राफी, फरवरी, 1960 ।

कृष्युत्पादानाम् उपलब्धता इतोऽपि वर्धिता । स्पष्टम् अस्ति, मूल्यम् इतोऽपि न्यूनं जातम् । क्रेतृणाम् अभावात् कृष्युत्पादनं पूतिभावं गतम् ।

द्वितीयं कारणम्, 1920 तमदशकाभ्यन्तरे नैके देशा अमेरिकातः ऋणं स्वीकृत्य स्वीयाः निवेशसम्बद्धाः आवश्यकताः पूरितवन्तः आसन् । यदा स्थितिः समीचीना आसीत् तदा तु अमेरिकातः ऋणस्वीकरणं सरलम् आसीत् परन्तु भाविसङ्कटं दृष्ट्वा अमेरिकायाः उद्यमिनः अपि चिन्ताग्रस्ताः जाताः । 1928 तमख्रिस्ताब्दस्य षड्भ्यः मासेभ्यः पूर्वकालं यावत् विदेशेषु अमेरिकायाः ऋणरूपेण प्रदत्तं धनम् अर्बुद-डॉलर-परिमितम् आसीत् । वर्षाभ्यन्तरे इदम् ऋणं न्यूनीभूय केवलं चतुर्थांशरूपेण जातम् । ये देशाः अमेरिकातः ऋणरूप-धने एव आश्रिताः आसन् तेषां पुरतः गभीरः सङ्कटकालः समुपस्थितः ।

कामं सर्वेषु देशेषु मन्दतायाः समानप्रभावः न स्यात् परन्तु अमेरिकीयसम्पत्तेः प्रत्यागमनेन सम्पूर्णविश्वं कथञ्चित् प्रभावितम् । नैकदेशानां मुद्रामूल्यं कुप्रभावितं तस्य च अवमूल्यनं जातम् । एतस्मात् ब्रिटिश-पावण्ड-मुद्रा अपि प्रभाविता । अमेरिकायाम् अन्यस्थानेषु च कृष्युत्पादानाम् असाधित-सामग्र्याः च मूल्यस्य हासः तीव्रतया जातः । अमेरिकीयसर्वकारः एतस्याः महामन्दतायाः निजार्थव्यवस्थां रक्षयितुम् आयातपदार्थेषु द्विगुणितं सीमाशुल्कं सङ्ग्रहीतुम् आरब्धवान् । अनेन निर्णयेन तु विश्वार्थव्यवस्थायाः कटिभञ्जनम् एव कृतम् ।

औद्योगिकदेशेषु अपि आर्थिकमन्दतायाः कुप्रभावः अमेरिकाया एव सोढव्यः अभवत् । अत्यल्पमूल्यतायाः आर्थिकमन्दतायाः च आशङ्कया अमेरिकीयैः वित्तकोशैः ऋणरूपस्य धनदानस्य व्यवस्था प्रतिषिद्धा । यत् ऋणं दत्तम् आसीत् तेषां प्रतिग्रहणस्य प्रक्रिया तीव्रा कृता । कृषकाः कृषेः उत्पादान् न विक्रेतुं पारयन्ति स्म, कुटुम्बव्यवस्था नष्टा, व्यवसायाः नष्टाः । आये न्यूनं जाते सति अमेरिकायाः नैके कुटुम्बाः ऋणरूपधनं प्रत्यर्पयितुम् विफलाः जाताः तस्मात् कारणात् तेषां गृहाणि आपणाः कारयानानि सर्वाणि च आवश्यकवस्तूनि लीलामयक्रयेण विक्रीतानि । विंशतितमे दशके या उपभोक्तृवादिनी सम्पन्नता दृश्यते स्म सा सद्य एव धूलियुक्तस्य वायुपटकस्य इव नष्टा जाता । आजीविकायाः साधनानि नष्टानि, अतः जनाः आजीविकाम् अन्वेष्टुं सुदूरदेशान् प्रति गन्तुम् आरब्धवन्तः । अन्ततः अमेरिकीया वित्तव्यवस्था नष्टा जाता । निवेशेन अपेक्षितलाभस्य अप्राप्तेः, ऋणस्य प्रत्याहरणस्य वैफल्यत्, जनानां च वित्तकोशे रक्षित-धनराशेः च अदानात्, सहस्रशः वित्तकोशाः क्षीणसर्वस्वाः जाताः अपि च वित्तकोषाणां पिधानं जातम् । अनया उपर्युक्ताः परिघटनासम्बद्धाः अड्काः विस्मापनकारिणः सन्ति, 1933 तमख्रिस्ताब्दं यावत् चतुःसहस्राधिकाः वित्तकोशाः पिहिताः अपि च 1926 तमवर्षाभ्य 1932 तमवर्षाभ्यन्तरे प्रायः 1,10,000 समवायाः सर्वथा नष्टाः ।

यद्यपि 1935 तमवर्षं यावत् अधिकतरेषु औद्योगिकदेशेषु आर्थिकसङ्कटं नष्टं केचन सङ्केताः दृश्यमानाः आसन् परन्तु समाजेषु अन्ताराष्ट्रिय-सम्बन्धेषु राजनीतौ जनानां मनस्सु च यः आर्थिकमन्दतायाः दुष्प्रभावः आसीत् सः सरलतया न अपगन्तुं शक्नोति स्म ।

3.5 भारतम् आर्थिकमन्दता च

यदि वयम् एतस्मिन् विषये अवधानं कुर्मः यत् आर्थिकमन्दतायाः भारते कः प्रभावः जातः तदा एतं विषयं सम्यक्प्रकारेण अवगन्तुं शक्नुमः यत् विंशतिशताब्दस्य आरम्भिककालं यावत् वैश्विक-अर्थव्यवस्था कियती एकीकृता आसीत् । विश्वस्य एतस्मिन् भागे जायमानस्य सङ्कटस्य प्रभावः अन्येषु भागेषु अपि जातः । अनेन अभावेन आविश्वं जनानां जीवनम् अर्थव्यवस्थाः समाजाः च प्रभाविताः भवन्ति स्म ।

चित्रम् - 23 - अवृत्तिक-लाभस्य प्राप्तये पङ्क्तिबद्धाः जनाः, अमेरिकायाम् । डॉरोथी-लेङ्गद्वारा विलिखितचित्रम्, 1938 ।

सौजन्यम् - लायब्रेरी-ऑफ-काङ्ग्रेस-प्रिन्स-एण्ड-फोटोग्राफ्स-डिविजन । यदा अवृत्तिकानां जनानां गणनया अवगतं यत् देशे कोट्यधिकानां जनानां पार्श्वे कर्तुं किमपि कार्यं नास्ति तदा अमेरिकायाः नैकेषु राज्येषु स्थानीय-प्रशासनस्य पक्षतः वृत्तिरहितेभ्यः जनेभ्यः लघुः धनरूपः सहयोगराशिः दीयमानः आसीत् । एताः दीर्घाः पङ्क्तयः आर्थिक-महामन्दतायाः वर्षेषु निर्धनतायाः अनाजीविकायाः च प्रतीकरूपाः आसन् ।

यथा भवन्तः पूर्वम् अवगतवन्तः. औपनिवेशिकभारतं कृषिकवस्तूनां निर्यातकं सिद्धसामग्र्याः आयातकरूपेण च जातम् आसीत् । आर्थिकमहामन्दतया भारतीयं वाणिज्यं वेगेन प्रभावितम् । 1920 तमख्रिस्ताब्दात् आरभ्य 1934 तमख्रिस्ताब्दं यावत् देशस्य आयात-वस्तूनां निर्यात-वस्तूनां च मात्रा प्रायः अर्द्धा जाता । यदा अन्ताराष्ट्रियविपण्यां मूल्यक्षयेण आरब्धं तदा भारते अपि मूल्यपतनं जातम् । 1928 तमवर्षाद् आरभ्य 1934 तमवर्षाभ्यन्तरे भारते गोधूमस्य मूल्यं पञ्चाशत् प्रतिशतं यावत् पतितवत् ।

नगरीयनिवासिनाम् अपेक्षया कृषकाणां कृषिजीविनां च महती हानिः जाता । यद्यपि कृष्युत्पादानां मूल्यं वेगेन पतितं परन्तु सर्वकारः अवदत् यत् मूल्ये क्षीणे जाते सति अपि राजस्वं तु पूर्ववत् एव दातव्यं भविष्यति । तादृशाः कृषिजीविनः अतीव प्रभाविताः ये विश्वविपणये सस्यानाम् उत्पादनं कुर्वन्ति स्म ।

बङ्गाल-प्रान्तस्य शणस्य उत्पादकान् एव पश्येम । ते असिद्धं शणम् उत्पादयन्ति स्म येन शिल्पशालासु शाण-स्यूताः निर्मीयन्ते स्म । यदा शाणस्य निर्यातः अवरुद्धः तदा असिद्ध-शणस्य मूल्ये 60 प्रतिशतात् अपि अधिका न्यूनता आगता । यैः कृषकैः स्वीयस्य उज्ज्वलस्य भविष्यस्य काङ्क्षया अथवा स्वकीय आयस्य वर्धनाय उत्पादनवृद्धये च ऋणरूपं धनं स्वीकृतम् आसीत् तेषां स्थितिः अपि दयनीया जाता, यतो हि उत्पादित-वस्तुनः मूल्यम् अतीव न्यूनं जातम् । अनुदिनम् एतादृशाः कृषकाः ऋणमग्नाः जायन्ते स्म । एताम् आपदं मनसि निधाय बङ्गालस्य कश्चित् कविः अलिखत् –

आयान्तु भ्रातरः ! धनस्य आशया आधिक्येन शणम् उत्पादयन्तु,

सस्यार्थं कृतेन व्ययेन ऋणेन च अभिभूय हताशाः भवन्तु

सम्पूर्णा सम्पत्तिं निवेश्य सस्यानि उत्पादयन्तु

गृहे उपविष्टाः वणिजः मन-परिमितं धान्यं पञ्चरूप्यकैः क्रेष्यन्ति ।

सम्पूर्णे देशे कृषकाः पूर्वापेक्षया अपि अधिकाः ऋणिनः जाताः । धनस्य अधिके व्यये जाते सति तेषां रक्षितधनं समाप्तम् आसीत् , कृषिजीविनः कुशीदकानां पार्श्वे भूमिं न्यासीकृतवन्तः, गृहे यानि अपि आभूषणानि आसन् तेषाम् अपि विक्रयणं कृषिजीविनः कृतवन्तः आसन् आर्थिकमन्दतायाः एतेषु वर्षेषु भारतं बहुमूल्यधातूनां विशेषतया सुवर्णस्य निर्यातम् आरब्धवत् । प्रसिद्धस्य अर्थशास्त्रिणः कीन्स-महोदयस्य मतम् आसीत् यत् भारतीय-सुवर्णस्य निर्यातेन अपि वैश्विक-अर्थव्यवस्थां पुनर्जीवयितुं महत् साहाय्यं कृतम् । अनेन निर्यातेन ब्रिटेनस्य आर्थिकदशा तु निश्चयेन संशोधिता परन्तु भारतीयकृषकाणाम् अनेन कोऽपि लाभः न अभवत् । 1931 तमवर्षे आर्थिकमन्दतायाः चरमोत्कर्षः आसीत् तथा च ग्रामीणभारते असन्तोषः अव्यवस्था च आसीत् । तस्मिन् काले महात्मगान्धी सविनय-अवज्ञा-आन्दोलनम् आरब्धवान् ।

एतस्मिन् आर्थिकसङ्कटे अपि नागराः भारतीयाः अधिकं कष्टं न अनुभूतवन्तः । मूल्यस्य अपचये जाते सति अपि नगरनिवासिनां तादृशानां जनानां स्थितिः समीचीना आसीत् येषाम् आयः निश्चितः आसीत् । यथा – नागराः भूस्वामिनः ये स्वभूमेः निश्चितं भाटकीयं धनं प्राप्नुवन्ति स्म, अपि च ये मध्यवर्गीयाः वेतनभोगिनः कर्मचारिणः इति । राष्ट्रवादिजनानां प्रभावात् उद्योगानां रक्षार्थं सीमाशुल्कं वर्धितं यतः औद्योगिक-क्षेत्रीये निवेशे अपि तीव्रता जाता ।

चर्चा कुर्वन्तु –

शणोत्पादकानां विलापस्य प्रसङ्गे शणस्य कृषिकार्येण केषां लाभः जातः ? स्पष्टीकुर्वन्तु ।

विश्वस्य अर्थव्यवस्थायाः पुनर्निर्माणम् - युद्धोत्तरकालः

प्रथम-विश्वयुद्धस्य समाप्तेः केवलं दशकद्वयात् परं द्वितीय-विश्वयुद्धस्य आरम्भः जातः । इदं युद्धम् अपि द्वयोः शक्तिसम्पन्नयोः सङ्घटनयोः मध्ये आसीत् । एतस्मिन् सङ्घटने ध्रुवशक्तिसम्पन्नाः मुख्यतया नात्सी-जर्मनी, जापानः इटली च इति देशाः आसन् अपरस्मिन् पक्षे ब्रिटेनः, सोवियतसङ्घः, फ्रान्सः अमेरिका च इति देशाः आसन् ये च मित्रराष्ट्राणां नाम्ना ज्ञायते स्म । षड्वर्षाणि यावत् एतत् युद्धं प्राचलत् तत् च स्थले जले अन्तरिक्षे च अभवत् ।

अस्मिन् युद्धे अपरिमितजनाः मृत्युं प्राप्तवन्तः तथा च महान् विनाशः जातः । इत्थं मन्यते यत् एतस्य युद्धस्य कारणात् प्रत्यक्षरूपेण अप्रत्यक्षरूपेण च उपषट्कोटिः जनाः दिवङ्गताः । अयं मृत्योः अङ्कः वैश्विक-जनसङ्ख्यायाः प्रायः प्रतिशतत्रयम् आसीत् । कोट्यधिकाः जनाः तत्र व्रणिताः जाताः ।

अधुना पर्यन्तं युद्धक्षेत्रे मृतानां सङ्ख्या अधिका भवति स्म । एतस्मिन् युद्धे तादृशाः जनाः आधिक्येन मृतवन्तः ये कुत्रापि न युद्ध्यन्ते स्म । यूरोपस्य एशियायाः च विशालाः भूभागाः नष्टाः जाताः । अनेकानि नगराणि यद्धविमानद्वारा यानि विस्फोटकानि भूमौ पातितानि अथवा नैरन्तर्येण शतघ्नी इत्यादिभिः अस्त्रैः ये प्रहाराः कृताः तस्मात् तानि नगराणि सर्वथा नष्टानि । अनेन युद्धेन अपरिमितः आर्थिकः सामाजिकः च विनाशः जातः ।

युद्धोत्तरकाले पुनर्निर्माणस्य कार्यं द्वयोः अतिप्रभावसम्पन्नयोः संरक्षणे सान्निध्ये वा अचलत् । पश्चिमविश्वे अमेरिकादेशः आर्थिकस्य राजनैतिकस्य सैनिकबलस्य च दृष्ट्या कस्याश्चित् प्रभावशालिन्याः शक्तेः रूपेण जातः आसीत् । अपरस्मिन् पक्षे सोवियतसङ्घः अपि वर्चस्विनः रूपेण जातः । नात्सीजर्मनीं पराजितुं सोवियतसङ्घस्य जनता विपुलं बलिदानम् अददात् । यस्मिन् काले पुञ्जीवादिविश्वम् आर्थिकमन्दतया ग्रस्तम् आसीत् । तस्मिन् काले यः पश्चवर्ती अविकसितः कृषेः आश्रितः च सोवियतसङ्घः आसीत्, सोवियतसङ्घस्य जनाः तस्य विकासं कृत्वा तं विश्वस्य शक्तिसम्पन्नदेशानां पङ्क्तौ स्थापितवन्तः ।

चित्रम् - 24 - रूसस्य उपरि आक्रमणं कुर्वन्ति जर्मनस्य सैन्यदलानि, 1941 तमख्रिस्ताब्दस्य जुलै-मासे हिटलरद्वारा कृतम् आक्रमणं युद्धे काचित् निर्णायकस्य महत्त्वस्य घटना आसीत् ।

चित्रम् - 25 - सोवियतरूसे युद्धेन विनष्टं स्तालिनग्राद इति नगरम् ।

4.1 युद्धोत्तरं प्रबन्धनं तथा च ब्रेटन-वुड्स-संस्थानम्

द्वयोः महायुद्धयोः मध्ये आर्थिकैः अनुभवैः अर्थशास्त्रिणः राजनीतिज्ञाः च विषयद्वयम् अवगतवन्तः । प्रथमः विषयः आसीत् यत् उत्पादनाधारितं कञ्चन औद्योगिकसमाजं व्यापकोपभोगेन विना स्थिरं न कर्तुं शक्नुमः । परन्तु व्यापकोपभोगं स्थिरीकर्तुम् इदम् आवश्यकम् आसीत् यत् आयः पर्याप्तः स्थिरः च भवेत् । यदि वृत्तिः अस्थिरा भविष्यति तदा आयः स्थिरः न भवितुं शक्नोति । स्थिरस्य आयस्य कृते पूर्णवृत्तिः अपि आवश्यकी आसीत् ।

परन्तु विपणिः पूर्णवृत्तिं दास्यति इति प्रत्याभूतिं न दातुं शक्नोति । मूल्ये उत्पादने वृत्तौ च जायमानम् आरोहावरोहं नियन्त्रयितुं सर्वकारस्य हस्तक्षेपः अपि आवश्यकः आसीत् ।

केवलस्य सर्वकारीय-हस्तक्षेपस्य माध्यमेन एव आर्थिक-स्थिरता सुनिश्चितुं शक्यते स्म। द्वितीयः पाठः, बाह्यविश्वेन सह आर्थिकसम्बन्धानां विषये आसीत्। पूर्ववृत्तेः लक्ष्यं केवलं तदा प्राप्तुं शक्यते यदा सर्वकारस्य पार्श्वे वस्तूनां सम्पत्तेः श्रमस्य च गमनागमनं नियन्त्रयितुं शक्तिः उपलब्धा स्यात्।

सङ्क्षेपेण, युद्धोत्तरायाः अन्तराष्ट्रियायाः आर्थिकव्यवस्थायाः मुख्योद्देश्यः अयम् आसीत् यत् औद्योगिकविश्वे आर्थिकस्थिरता पूर्ववृत्ते च अवसराः विद्यमानाः भवेयुः। एतस्मिन् प्रेमवर्क इत्यस्मिन् 1944 तमख्रिस्ताब्दस्य जुलै-मासे अमेरिकास्थिते न्यू-हैम्पशर इत्यस्य ब्रेटन-वुड्स-नामके स्थाने संयुक्तराष्ट्रमौद्रिके वित्तीयसम्मेलने मतैक्यं जातम् आसीत्।

सदस्यदेशानां विदेशवाणिज्ये यः लाभः कदाचित् च या हानिः जायते तादृश्यां स्थितौ किं भवेत् इति विषयम् अधिकृत्य तत्र ब्रेटन-वुड्स-सम्मेलने एव अन्तराष्ट्रियमुद्रा-कोषस्य (आई.एम.एफ.) स्थापना कृता। युद्धोत्तर-पुनर्निर्माणाय धनस्य प्रबन्धनाय अन्तराष्ट्रियपुनर्निर्माणस्य विकासवित्तकोशस्य (सामान्यतया विश्ववित्तकोशः इति शब्देन अभिधीयते) च निर्माणं कृतम्। एतस्मात् कारणात् एव विश्ववित्तकोशं आई.एम.एफ. च इत्येतं ब्रेटन-वुड्स-संस्थानम् अथवा ब्रेटन-वुड्स-ट्विन (ब्रेटन वुड्स इत्यस्य यमलसन्ततिः) इति रूपेण अपि कथयन्ति। एतस्मात् कारणात् एव अन्तराष्ट्रिय-आर्थिक-व्यवस्था प्रायः ब्रेटन-वुड्स व्यवस्था इति अपि उच्यते।

विश्वकोषेन तथा च आई.एम.एफ. इत्यनेन 1947 तमे ख्रिस्ताब्दे औपचारिकरूपेण कार्यस्य आरम्भः कृतः। एतेषां संस्थानानां निर्णयप्रक्रियायां पश्चिम-औद्योगिकानां देशानां नियन्त्रणं भवति। अमेरिका-विश्वकोषस्य आई.एम.एफ. इत्यस्य च कम् अपि निर्णयं वीटो इति कर्तुं शक्नोति।

अन्तराष्ट्रिया मौद्रिकव्यवस्था राष्ट्रियमुद्राः मौद्रिकव्यवस्थाः च परस्परं योजयितुम् अस्ति। ब्रेटन-वुड्स-व्यवस्था निश्चित-विनिमय-परिमाणे आश्रिता भवति स्म। एतस्यां व्यवस्थायां राष्ट्रियमुद्राः यथा भारतीयमुद्रा रूप्यकं डॉलरमुद्रया सह केन निश्चित-विनिमय-परिमाणेन संयुक्ताः आसीत्। एतस्याः डॉलरमुद्रायाः विनिमयेन कति रूप्यकाणि दातव्यानि भविष्यन्ति, इदं निश्चितम् आसीत्। डॉलरमुद्रायाः मूल्यम् अपि सुवर्णेन बद्धम् आसीत्। एकस्याः डॉलरमुद्रायाः मूल्यं 35 औंसपरिमितस्य सुवर्णस्य समं निर्धारितम् आसीत्।

4.2 प्रारम्भिकं युद्धोत्तरवर्षम्

ब्रेटन-वुड्स-व्यवस्था-द्वारा पश्चिमस्य औद्योगिकराष्ट्राणां जापानस्य च कृते वाणिज्ये आये च वृद्धेः कस्यचित् अप्रतिमयुगस्य सूत्रपातः कृतः। 1950 तमवर्षाद् आरभ्य 1970 तमवर्षाणाम् आभ्यन्तरे विश्ववाणिज्यस्य विकासमूल्यं वार्षिकम् अष्टौ प्रतिशतात् अपि अधिकम् आसीत्। तस्मिन् काले वैश्विके आये प्रायः पञ्चप्रतिशतं मूल्येन वृद्धिः भवति स्म। विकासमूल्यम् अपि न्यूनाधिक्येन स्थिरम् एव आसीत्। तत्र अधिकः उपचयः अपचयः च नासीत्। एतस्मिन् काले प्रायः औद्योगिकदेशेषु अनाजीविकायाः प्रतिशतं पञ्चतः अपि न्यूनम् आसीत्। एतेषु दशकेषु प्रविधेः उद्यमस्य च विश्वव्यापी प्रसारः अभवत्। विकासशीलदेशाः विकसितैः औद्योगिकदेशैः सह समतां प्राप्तुम् अतीव पुरुषार्थं कुर्वन्ति स्म। अतः ते आधुनिकप्रविधिना यानि संयन्त्राणि उपकरणानि च कार्यं कुर्वन्ति स्म तादृशानां विदेशात् आनयने अपरिमितधनराशिं निवेशितवन्तः।

चित्रम् – 26 ब्रेटन-वुड्स, अमेरिकास्थितं मावण्ट-वाशिङ्गटन-वसतिगृहम्। एतत् एव तत् स्थानम् अस्ति यत्र ब्रेटन-वुड्स इत्यस्य ऐतिहासिकं सम्मेलनं आयोजितम् आसीत्।

नूतनशब्दः –

वीटो – (निषेधाधिकारः), एतस्य अधिकारस्य माध्यमेन एकस्य एव सदस्यस्य विमतः कस्यापि प्रस्तावस्य निरस्तीकरणाय आधाररूपेण जायते।

चर्चा कुर्वन्तु –

सङ्क्षेपेण वदन्तु यत् द्वयोः महायुद्धयोः मध्ये याः आर्थिकपरिस्थितयः जाताः ताभ्यः अर्थशास्त्रिणः राजनेतारः च किं शिक्षितवन्तः ?

4.3 अनौपनिवेशीकरणं स्वतन्त्रता च

द्वितीयविश्वयुद्धे समाप्ते सति अपि विश्वसमुदायस्य कश्चन विशालभागः यूरोपीय-औपनिवेशिकस्य शासनस्य अधीने आसीत् । अग्रिमयोः द्वयोः दशकयोः एशियायाः अफ्रीकायाः च अधिकतराः उपनिवेशाः स्वतन्त्राः स्वाधीनाः च जाताः । परन्तु एते सर्वे देशाः निर्धनाः संसाधनानाम् अभावेन च ग्रस्ताः आसन् । एतादृशानां देशानाम् अर्थव्यवस्था समाजव्यवस्था च चिरकालं यावत् जायमानस्य औपनिवेशिक-शासनस्य कारणात् अव्यवस्थिता जाता आसीत् ।

आई.एम.एफ. विश्वकोषस्य च रचनं तु औद्योगिकदेशानाम् आवश्यकताः पूरयितुं कृतम् आसीत् । एतानि संस्थानानि भूतपूर्वेषु उपनिवेशेषु निर्धनतायाः समस्यां विकासनूनां च अपकर्तुं दक्षतासम्पन्नानि न आसन् । परन्तु येन प्रकारेण यूरोपः जापानः च स्वीयानाम् अर्थव्यवस्थानां च पुनःसङ्घटनं कृतवन्तौ एतस्मात् कारणात् एतादृशाः देशाः आई.एम.एफ. विश्वकोषः इति एतयोः द्वयोः संस्थयोः आश्रितौ न आस्ताम् । एतस्मात् कारणात् पञ्चाशत्तमदशकस्य अन्तिमेषु वर्षेषु ब्रेटनवुड्स-संस्थानं विकासशीलदेशेषु अपि पूर्वापेक्षया अधिकम् अवधानं कृतवान् ।

विश्वस्य अल्पविकसिताः भागाः उपनिवेशानां रूपेण पश्चिमसाम्राज्यानाम् अधीनत्वे आसन् । विडम्बना इयम् आसीत् यत् सद्यः स्वाधीनानां राष्ट्राणां रूपेण अपि स्व-जनतां निर्धनतातः अविकासरूपगतां च उद्धर्तुम् एतादृशैः अन्ताराष्ट्रियसंस्थानैः साहाय्यं स्वीकरणीयम् अभवत् येषु भूतपूर्वाणाम् औपनिवेशिकशक्तीनाम् एव आधिपत्यम् आसीत् ।

औपनिवेशिकीकरणस्य नैकवर्षेषु जातेषु सत्सु अपि बहुषु नव्य-स्वाधीनराष्ट्रेषु अर्थव्यवस्थासु च भूतपूर्वाणाम् औपनिवेशिकशक्तीनाम् एव नियन्त्रणम् आसीत् । ये देशाः ब्रिटेनस्य फ्रान्सस्य च उपनिवेशरूपेण पूर्वम् आसन् अथवा यत्र कदाचित् अपि तेषां राजनैतिकं प्रभुत्वम् आसीत् तत्रत्येषु महत्त्वपूर्णसंसाधनेषु यथा खनिजसम्पदासु भूमौ च अधुना अपि ब्रिटिशस्य फ्रान्सस्य च समवायानाम् एव नियन्त्रणम् आसीत् अपि च तादृशाः देशाः कथमपि तादृशं नियन्त्रणं परित्यक्तुं सज्जाः न आसन् ।

अनेकधा अमेरिकासदृशानाम् अन्येषां शक्तिशालिदेशानां बहुराष्ट्रियसमवायाः अपि विकासशीलदेशानां प्राकृतिक-संसाधनानाम् अत्यल्पमूल्येन दोहनं कर्तुम् आरभन्ते स्म ।

अपरतः अधिकतराः विकासशीलाः देशाः अपि पञ्चाशत्तमे षष्ठितमे च दशके पश्चिम-अर्थव्यवस्थायाः तीव्रप्रगतेः किञ्चित् अपि लाभान्विताः न जाताः । एतां समस्यां पश्यन्तः तादृशाः देशाः समुपस्थापितवन्तः यत् तेषां कृते नवीना काचित् अन्ताराष्ट्रिया योजना () स्यात् इति , तथा च ते जी-77 इति समूहरूपेण सङ्घटिताः जाताः । एन.आई.ई.ओ. इत्यनेन तेषाम् आशयः तादृश्याः व्यवस्थायाः आसीत् यत्र ते स्वीयेषु सर्वेषु संसाधनेषु वास्तविकतायां नियन्त्रणं प्राप्तुं शक्नुयुः यत्र च ते विकासाय अधिकं साहाय्यं प्राप्नुयुः, अशोधिततैलस्य समीचीनं मूल्यं प्राप्नुयुः, तथा च स्वीयानि सिद्धवस्तूनि विकसितदेशानां विपणिषु विक्रयणाय प्राप्तुं शक्नुयुः ।

चतुर्थी मञ्जूषा

सहैव नैकेषु देशेषु व्यावसायकर्तारः समवायाः बहुराष्ट्रियनिगमाः (मल्टीनेशनल) अथवा बहुराष्ट्रियसमवायाः इति कथ्यन्ते । प्रारम्भिकानां बहुराष्ट्रियसमवायानां स्थापना 1920 तमे दशके कृता आसीत् । पञ्चाशत्तमे षष्ठितमे च दशके यदा अमेरिकीयाः व्यवसायाः आविश्च प्रसरन्तः आसन् तथा च पश्चिमयूरोपः जापानः च अपि विश्वयुद्धस्य प्रभावात् शक्तिशालिनी औद्योगिकराष्ट्रे भवितुम् अग्रेसरौ आस्ताम् तदा एतादृशाः नैके समवायाः दृष्टिपथम् आयाताः इति । बहुराष्ट्रियानां समवायानां विश्वव्यापी प्रसारः पञ्चाशत्तमस्य षष्ठितमस्य च दशकस्य विशेषतारूपेण आसीत् । तत्र आंशिकरूपेण कारणम् एतत् अपि आसीत् यत् अधिकतराः सर्वकाराः यानि वस्तूनि विदेशाद् अत्र आनयन्ति स्म तेषु अधिकम् आयातशुल्कं नियोजयन्ति स्म यस्मात् कारणात् महासमवायाः निजसंयन्त्राणाम् उपकरणानां च संस्थापनं तेषु देशेषु एव कर्तुं बाध्याः भवन्ति स्म, यत्र ते स्वीयानि उत्पादितवस्तूनि विक्रेतुम् इच्छन्ति स्म । तैः समवायैः गृह्योत्पादकानां रूपेण कार्य करणीयं भवति स्म ।

नूतनशब्दः –

आयातशुल्कम् – (Tariff) कस्माच्चित् इतरात् देशात् आगम्यमानेषु वस्तुषु गृह्यमाणम् आयातशुल्कम् । अयं करः अथवा इदं शुल्कं तस्मिन् स्थाने स्वीक्रियते यतः तत् वस्तु देशं प्रति आयाति, अर्थात् सीमायां, पोतस्थानके वायुस्थानके च इति ।

4.4 ब्रेटन-वुड्स इत्यस्य समापनस्य वैश्वीकरणस्य च आरम्भः

नैकानि वर्षाणि यावत् या तीव्रा वृद्धिः जाता ततः परम् अपि युद्धोत्तरविश्वे सर्वं समीचीनं न प्रवर्तते स्म । षष्ठितमदशकात् एव विदेशेषु निजगतिविधीनां कृते यः व्ययः जातः तेन अमेरिकायाः वित्तव्यवस्था प्रतिस्पर्धिनी क्षमता च कृशत्वं प्रति गता । अमेरिकीय-डॉलरमुद्रा अधुना विश्वस्य प्रधानमुद्रायाः रूपेण पूर्ववत् सम्मानिता निर्विवादा च न आसीत् । सुवर्णस्य अपेक्षया डॉलरमुद्रायाः मूल्यस्य अपचयः जायमानः आसीत् । अन्ततः स्थिरस्य विनिमय-मूल्यस्य व्यवस्था विफला जाता तथा च प्रवाहमयी अथवा अस्थिर-विनिमय-मूल्यस्य व्यवस्था आरब्धा ।

सप्ततितमदशकस्य मध्यकालात् अन्ताराष्ट्रिय-वित्त-संस्थानेषु अपि विपुलानि परिवर्तनानि जातानि आसन् । अधुना यावत् विकासशीलदेशाः ऋणार्थविकास-सम्बद्ध-साहाय्यार्थं च अन्ताराष्ट्रियसंस्थानानाम् आश्रयत्वं प्राप्तुं शक्नुवन्ति स्म परन्तु अधुना ते पश्चिमेभ्यः व्यावसायिक-वित्तकोषेभ्यः निजेभ्यः ऋणदातृ-संस्थानेभ्यः च ऋणम् अग्रहीतुं बाध्याः कृताः । विकासशीलविश्वे काले काले ऋणसङ्कटः उत्पद्यमानः आसीत् । यस्मात् कारणात् आये न्यूनता जायते स्म अपि च निर्धनता वर्धते स्म । अफ्रीकायां लैटिनामेरिकायां च इयं समस्या आधिक्येन दृष्टा ।

औद्योगिकविश्वम् अपि अनाजीविकायाः समस्याया ग्रस्तः जायते स्म । सप्ततितम-दशकस्य मध्यकालात् अनाजीविकायाः अवस्था जायमाना आसीत् । नवतितमदशकस्य प्रारम्भिकवर्षाणि यावत् तत्र विपुलतया अनाजीविकायाः समस्या आसीत् । सप्ततितमदशकस्य अन्तिमवर्षेभ्यः बहुराष्ट्रियसमवायाः अपि एशियायाः एतादृशेषु देशेषु उत्पादनं केन्द्रितं कर्तुम् आरब्धवन्तः यत्र वेतनम् अतिन्यूनम् आसीत् ।

1949 तमे ख्रिस्ताब्दे या क्रान्तिः जाता ततः परं चीनदेशः विश्वार्थव्यवस्थातः पृथक् एव आसीत् । परन्तु चीने नव्यानाम् आर्थिकनीतिनां सोवियतसङ्घस्य च विखण्डनं तथा च पूर्वयूरोपे सोवियतशैल्याः अर्थव्यवस्था समाप्ता जाता ततः परं नैके देशाः पुनः विश्वस्य अर्थव्यवस्थायाः अङ्गरूपेण जाताः ।

चीनसदृशेषु देशेषु वेतनं तुलनात्मकरूपेण न्यूनम् आसीत् । फलतः, विश्वविपण्यां स्वीयं प्रभुत्वं स्थापयितुं प्रतिस्पर्धन्तः वैदेशिकाः बहुराष्ट्रियाः समवायाः तत्र प्रभूतं निवेशम् आरब्धवन्तः । किं भवन्तः अस्मिन् तथ्ये अवधानं कृतवन्तः यत् अस्माकम् अधिकतराणि दूरदर्शनानि चलभाषयन्त्राणि क्रीडनकानि च चीनदेशे निर्मितानि भवन्ति अथवा तद्वत् एव प्रतिभान्ति ? इयं चीनस्य अर्थव्यवस्थायाः अल्पव्यययुक्ता अर्थव्यवस्था विशेषतया तत्रत्यस्य न्यूनवेतनस्य एव परिणामरूपेण अस्ति ।

शिल्पशालाः न्यूनवेतन-युक्तान् देशान् प्रति नीताः तस्मात् कारणात् वैश्विकवाणिज्यं सम्पत्ति-प्रवाहः च अपि दुष्प्रभावितः । गतयोः द्वयोः दशकयोः भारतस्य चीनस्य ब्राजीलादीनां च देशानाम् अर्थव्यवस्थासु जातानां परिवर्तनानां कारणात् विश्वस्य आर्थिकसंरचना सर्वथा परिवर्तिता अस्ति ।

नूतनशब्दः –

विनिमयमूल्यम् – एतस्याः व्यवस्थायाः माध्यमेन अन्ताराष्ट्रियवाणिज्यस्य सौविध्यार्थं विभिन्नदेशानां मुद्राः परस्परं संयोज्यन्ते । स्थूलरूपेण विनिमयमूल्यं द्विविधं भवति – स्थिरं विनिमयमूल्यं परिवर्तनशीलं विनिमयमूल्यं च ।

स्थिर-विनिमय-मूल्यम् – यदा विनिमयमूल्यं स्थिरं भवति तथा च तत्र जायमानस्य आरोहावरोहस्य नियन्त्रणाय सर्वकारैः हस्तक्षेपः करणीयः भवति तदा एतत् विनिमयमूल्यं स्थिर-विनिमयमूल्यम् इति कथ्यते ।

स्थितिस्थापकत्वम् अथवा परिवर्तनशीलं विनिमयमूल्यम् – एतादृशं विनिमयमूल्यं वैदेशिक-मुद्राविपण्यां विभिन्नमुद्राणां आवश्यकतायाः आपूर्तेः च आधारेण तथा च सिद्धान्तेन सर्वकाराणां हस्तक्षेपं विना उपचयम् अपचयं च प्राप्नोति ।

सङ्क्षेपेण लिखन्तु –

1. सप्तदशशताब्दात् पूर्वं जायमानस्य आदानप्रदानस्य उदाहरणद्वयं यच्छन्तु। एकम् उदाहरणम् एशियायाः द्वितीयं च अमेरिकामहाद्वीपस्य विषये चिन्वन्तु।
2. सूचयन्तु यत् पूर्वोक्तविषये रोगाणां वैश्विकप्रसारेण अमेरिकीयभूभागानां च उपनिवेशीकरणे कथं साहाय्यं कृतम्।
3. निम्नलिखितानां प्रभावाणां व्याख्यां कुर्वन्तः संक्षिप्तटिप्पणीः कुर्वन्तु –
 - (क) कॉर्न-लॉ इत्यस्य समाप्तेः विषये ब्रिटिशसर्वकारस्य निर्णयः।
 - (ख) अफ्रीकायां रिण्डरपेस्ट इत्यस्य आगमनम्।
 - (ग) विश्वयुद्धस्य कारणात् यूरोपे कार्यसाधकानां पुरुषाणां मृत्युः।
 - (घ) भारतीयायाम् अर्थव्यवस्थायाम् आर्थिकमहामन्दतायाः प्रभावः।
 - (ङ) बहुराष्ट्रियसमवायद्वारा स्वीयस्य उत्पादनस्य एशियादेशेषु स्थानान्तरणस्य निर्णयः।
4. खाद्योपलब्धतायाः विषये प्रविधेः प्रभावं दर्शयितुम् इतिहासात् उद्धृत्य उदाहरणद्वयं यच्छन्तु।
5. ब्रेटन-वुड्स इति सन्ध्ये कः अर्थः अस्ति।

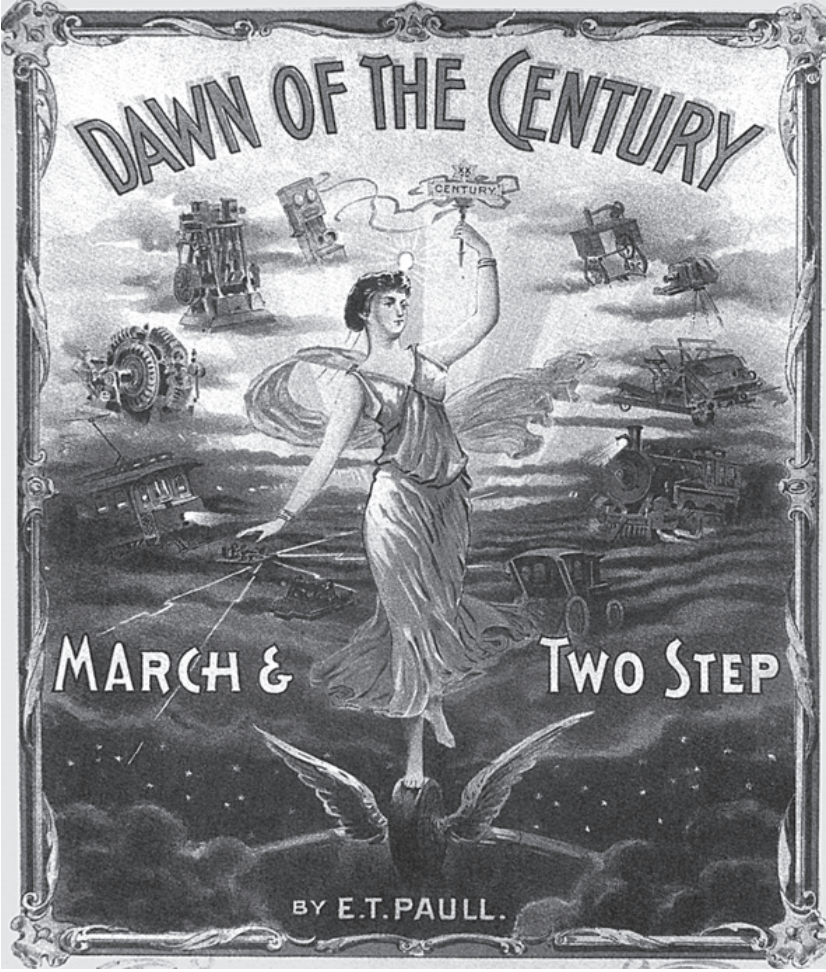
चर्चा कुर्वन्तु

6. कल्पनां कुर्वन्तु यत् भवन्तः कैरीबियायी-क्षेत्रस्य कार्यकर्ता अनुबन्धश्रमिकाः सन्ति। एतस्मिन् अध्याये प्रदत्तानां विवरणानाम् आधारेण स्वीयायाः स्थितेः स्वभावनायाः च वर्णनं कुर्वन्तः स्वकुटुम्बाय पत्रं लिखन्तु।
7. अन्तराष्ट्रियेषु आर्थिक-विनिमयेषु त्रिविधानां गतीनां प्रवाहाणां वा व्याख्यानं कुर्वन्तु। त्रिविधगतीनां भारतेन भारतीयैः च सम्बद्धम् एकैकम् उदाहरणं यच्छन्तु तथा च तेषां विषये संक्षेपेण लिखन्तु।
8. आर्थिकमहामन्दतायाः कारणानां व्याख्यानं कुर्वन्तु।
9. जी-77 देशैः भवन्तः किम् अवगच्छन्ति। जी-7 इति केन आधारेण ब्रेटन-वुड्स इत्यस्य युग्मसन्ततेः प्रतिक्रियारूपेण कथ्यते। व्याख्यां कुर्वन्तु।

परियोजना-कार्यम्

नवदशशताब्दे दक्षिणाफ्रीकायां सुवर्णहीरकानां खननस्य विषये इतोऽपि सूचनाः एकत्रीकुर्वन्तु। सुवर्ण-हीरक-समवायेषु कस्य नियन्त्रणम् आसीत्? खनिकाः के जनाः आसन् अपि च तेषां जीवनं कीदृशम् आसीत्?

औद्योगिकीकरणस्य युगम्

चित्रम् -1 डॉन ऑफ द सेञ्चुरी, ई.टी.पॉल म्यूजिक-कम्पनी इति , न्यूयॉर्कम् (अमेरिका) इङ्ग्लैण्ड च, 1990 इति ।

ई.टी.पॉल-म्यूजिक-कम्पनी इत्यनेन 1900 तमख्रिस्ताब्दे सङ्गीतशास्त्रम् अधिकृत्य किञ्चित् पुस्तकं प्रकाशितम् आसीत् । यस्य आवरणपृष्ठे प्रदत्ते चित्रे “नव्य-शताब्दस्य उदयः” (डॉन ऑफ द सेञ्चुरी) (चित्रं 1) इति घोषितम् आसीत् । यथा अत्र अस्मिन् चित्रे अपि भवन्तः द्रष्टुं शक्नुवन्ति, चित्रस्य मध्यभागे काचित् देवी विलिखिता अस्ति । देव्याः हस्ते नवशताब्दस्य कश्चित् ध्वजः अस्ति एतस्मात् सा प्रगतेः काचित् दैवीयशक्तिवत् दृश्यते। तस्य एकः पादः पक्षयुक्ते चक्रे स्थितः अस्ति । इदं चक्रं कालस्य प्रतीकरूपेण अस्ति तस्य भविष्यं प्रति उद्घयनमुखम् अस्ति । चक्रम् अनु उन्नतेः चिह्नानि तरन्ति, तद्यथा – रेलयानं छायाचित्रयन्त्रं मुद्रणालयः शिल्पशाला च इति ।

यन्त्रस्य प्रविधेः च इदं महिममण्डनं केनचित् अन्येन चित्रेण इतोऽपि स्पष्टीभवति । इदं चित्रं कस्याश्चित् वाणिज्यिक-पत्रिकायाः पृष्ठे शतं वर्षेभ्यः अपि पूर्वं प्रकाशितम् आसीत् । (चित्रम्- 2) । एतस्मिन् चित्रे ऐन्द्रजालिकौ दर्शितौ । उपरितने भागे प्राच्यक्षेत्रस्य अलादीनः अस्ति । येन स्वीयस्य ऐन्द्रजालिकता-युक्तस्य दीपकस्य घर्षणं कृत्वा कस्यचित् भव्यस्य प्रासादस्य निर्माणं कृतम् ।

नूतनशब्दः –

प्राच्यः – भूमध्यसागरस्य पूर्वभागे स्थितः देशविशेषः । सामान्यतया अयं शब्दः एशियायाः कृते प्रयुज्यते । पश्चिमदृष्ट्या प्राच्यक्षेत्राणि पूर्वधुनिकानि पारम्परिकाणि रहस्यमयानि च आसन् ।

अधः आधुनिकः आभियान्त्रिकः अस्ति यः आधुनिकास्त्रैः कञ्चन इन्द्रजालं रचयति । सः सेतुं जलपोतं (मीनार इति) सूच्यग्रस्तम्भं गगनचुम्बीनी भवनानि च रचयति । अलादीनः पूर्वस्य अतीतस्य प्रतीकः, आभियान्त्रिकः च पश्चिमस्य आधुनिकतायाः च प्रतीकरूपेण अस्ति ।

एतानि चित्राणि आधुनिकविश्वस्य विजयगाथां कथयन्ति । एतस्यां गाथायाम् आधुनिकविश्वं द्रुत-प्राविधिक-परिवर्तनानाम् आविष्काराणां यन्त्राणां शिल्पशालानां रेलवे इत्यस्य वाष्पपोतानां च चित्रणम् अस्ति । एतस्यां गाथायाम् औद्योगिकीकरणस्य यः इतिहासः अस्ति सः विकासस्य कथायाः रूपेण अस्माकं दृष्टिपथम् आयाति तथा च आधुनिकयुगं प्राविधिकप्रगतेः भव्ययुगस्य रूपेण विकासं प्राप्नोति ।

अधुना एतादृशानि चित्राणि एते सम्बन्धाः च लोकमानसस्य भागरूपेण जाताः सन्ति । किं भवन्तः अपि तीव्रम् औद्योगिकीकरणं प्रगतेः आधुनिकतायाः च कालस्य रूपेण न पश्यन्ति ? किं भवन्तः न अनुभवन्ति यत् रेलवे इत्यस्य शिल्पशालानां गगनचुम्बिनां भवनानां सेतूनां च विस्तारः सामाजिक-विकासस्य द्योतकरूपेण भवति ?

एताः छवयः कथं विकसिताः जाताः ? एतादृशैः विचारैः अस्माकं कः सम्बन्धः अस्ति ? किम् औद्योगिकीकरणाय तीव्रः प्राविधिक-विकासः सदैव आवश्यकः भवति ? किम् अद्य अपि वयं समस्तप्रकारकाणां कार्याणाम् अनुदिनं वर्धमानस्य यान्त्रिकीकरणस्य गुणगानं कर्तुं शक्नुमः ? औद्योगिकीकरणात् जनानां जीवने कः प्रभावः जातः ? एतादृशानां प्रश्नानाम् उत्तरं दातुम् अस्माभिः औद्योगिकीकरणस्य इतिहासः अवगन्तव्यः भविष्यति ।

अस्मिन् अध्याये वयम् एतादृशम् एव इतिहासं पठिष्यामः । अत्र वयं विश्वस्य प्रथमस्य औद्योगिकस्य राष्ट्रस्य ब्रिटेनस्य ततः परं भारते औद्योगिकीकरणस्य अध्ययनं करिष्यामः यत्र औद्योगिक-परिवर्तनानां प्रारूपम् औपनिवेशिक-शासनेन निश्चीयते स्म ।

चित्रम् - 2 - द्वौ ऐन्द्रजालिकौ, इङ्ग्लैण्डप्रिण्टर्स इत्यस्मिन् प्रकाशितौ ।
26 जनवरी 1901 इति ।

गतिविधिः

एतादृशम् उदाहरणद्वयं यच्छन्तु यत्र आधुनिकतायाः विकासेन प्रगतेः स्थाने समस्याः उत्पन्नाः । भवन्तः इच्छन्ति चेत् पर्यावरणस्य आणविकस्त्राणां, रोगाणां च सम्बन्धितक्षेत्रेषु विचारं कर्तुं शक्नुवन्ति ।

1. औद्योगिक-क्रान्ते: पूर्वम्

वयं प्रायः औद्योगिकीकरणं शिल्पशालानां विकासेन सह योजयित्वा अपि पश्यामः। यदा वयम् औद्योगिकस्य उत्पादनस्य विषये चर्चा कुर्मः तदा अस्माकम् आशयः शिल्पशालासु जायमानेन उत्पादनेन भवति। यदा वयम् औद्योगिकश्रमिकाणां विषये चर्चा कुर्मः तदा अपि अस्माकम् आशयः तादृशैः श्रमिकैः भवति ये शिल्पशालासु कार्यं कुर्वन्ति। औद्योगिकीकरणस्य इतिहासः प्रायः प्रारम्भिक-शिल्पशालानां स्थापनेन आरभते।

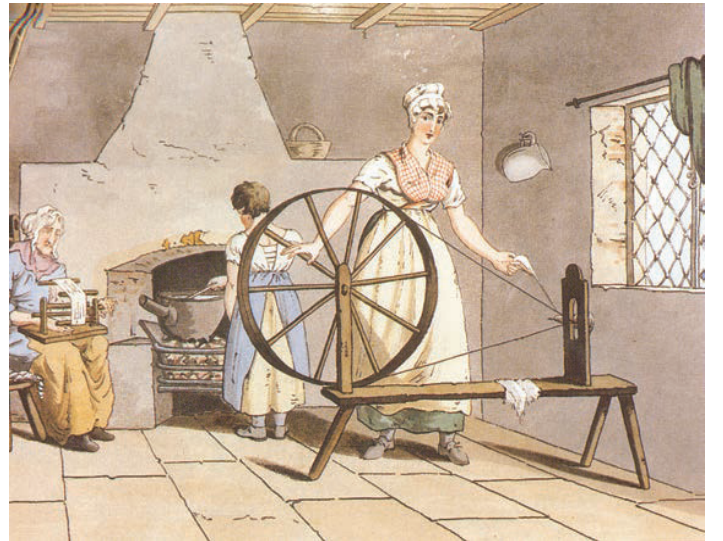
परन्तु एतादृशे चिन्तने काचित् समस्या अस्ति। वस्तुतः, इङ्ग्लैण्डे यूरोपे च शिल्पशालानां स्थापनात् पूर्वम् अपि अन्ताराष्ट्रियविपणये व्यापकपरिमाणेन औद्योगिकम् उत्पादनं भवति स्म। इदम् उत्पादनं शिल्पशालाभिः न भवति स्म। नैके इतिहासकाराः औद्योगिकीकरणस्य इदं चरणम् आदि-औद्योगिकीकरणम् (In Protoindustrialisation) इति नाम्ना कथयन्ति।

सप्तदशे अष्टादशे च शताब्दे यूरोपीयनगराणां वणिजः ग्रामान् प्रति गन्तुम् आरब्धवन्तः। ते कृषकेभ्यः शिल्पकारेभ्यः च धनं यच्छन्ति स्म तथा ते तैः अन्ताराष्ट्रियविपणये उत्पादनं कारयन्ति स्म। तस्मिन् काले विश्ववाणिज्यस्य विस्तारस्य विश्वस्य च विभिन्नभागेषु उपनिवेशानां च स्थापनायाः कारणात् वस्तूनां मूल्यानि वर्धयितुम् आरब्धानि आसन्। एतेषां वस्तूनाम् आवश्यकतायाः पूर्तये केवलं नगरेषु एव वसन्तः वणिजः उत्पादनं न वर्धयितुं शक्नुवन्ति स्म। कारणम् एतत् आसीत् यत् नगरेषु नगरीयशिल्पकारिताः व्यापारिकगिल्ड्स इति अतीव शक्तिशालिनः आसन्। गिल्ड इति एतानि उत्पादकानां सङ्घटनानि भवन्ति स्म। गिल्डसम्बद्धाः उत्पादकाः शिल्पकाराणां प्रशिक्षणं कुर्वन्ति स्म। उत्पादकानां च नियन्त्रणम् अपि कुर्वन्ति स्म। प्रतिस्पर्धां मूल्यं च निश्चीकुर्वन्ति स्म तथा च व्यासायं प्रति नूतनाः जनाः न आगच्छेयुः इति तान् रोधयन्ति स्म। शासकाः अपि विभिन्नेभ्यः गिल्ड इत्येतेभ्यः विशिष्टान् उत्पादान् उत्पादयितुं तथा च व्यापाराय एकाधिकारं दत्तवन्तः आसन्। फलतः, नूतनाः वणिजः नगरेषु व्यवसायं वाणिज्यं च न कर्तुं शक्नुवन्ति स्म। एतस्मात् कारणात् ते ग्रामान् प्रति गन्तुम् आरब्धवन्तः।

ग्रामेषु निर्धनाः कृषिजीविनः तथा च शिल्पकाराः वणिजां कृते कार्यं कर्तुम् आरब्धवन्तः। यथा भवन्तः गतकक्षायाः पाठ्यपुस्तके पठितन्तः, अयं कश्चित् एतादृशः कालः आसीत् यदा मुक्तानि क्षेत्राणि समाप्यमानानि आसन् तथा च सार्वजनिकभूमेः क्षेत्राणां च अधिग्रहणं क्रियते स्म। अधुना यावत् निजाजीविकायै सार्वजनिकभूमेः इन्धनकाष्ठानि बदरिकानि शाकानि तृणानि पश्चाहारदीन् च सङ्गृह्य कार्यसाधकाः लघुकृषकाः (कॉटेजर) तथा च निर्धनाः कृषिजीविनः आजीविकायाः नूतनानि स्रोतांसि अन्वेषयन्ति स्म। बहूनां पार्श्वे लघूनि क्षेत्राणि तु आसन् परन्तु तेन गृहस्य सर्वेषां जनानां निर्वहणं न भवितुं शक्नोति स्म। अतः, यदा वणिजः तत्र आगतवन्तः तथा च ते वस्तूनि उत्पादयितुं निर्मापयितुं च नैकेभ्यः कृषिजीविभ्यः अग्रिमधनराशिं कार्यार्थं प्रदत्तवन्तः तदा कृषकाः शीघ्रं कार्यं कर्तुं सज्जाः अभवन्। वणिजां कृते कार्यं कुर्वन्तः ते ग्रामेषु एव निवसन्ति स्म तेन सह एव स्वीयेषु लघुक्षेत्रेषु अपि कार्यं कर्तुं शक्नुवन्ति स्म।

नूतनशब्दः –

आदिः – कस्यचित् वस्तुनः प्रारम्भिकावस्थायाः सङ्केतः।

चित्रम् – 3 – अष्टादश-शताब्दे तन्तुक्रिया।

भवन्तः द्रष्टुं शक्नुवन्ति यत् परिवारस्य सर्वे सदस्याः सूत्रनिर्माणस्य कार्ये संलग्नाः सन्ति। सावधानं पश्यन्तु यत् एकास्मिन् वयनयन्त्रे एका एव सूत्रला निर्मायते।

अनेन आदिकेन औद्योगिकेन उत्पादनेन जायमानेन आयेन कृषिकारणात् सङ्कुचिते आये महत् साहाय्यं जातम् । अधुना ते सम्पूर्णकुटुम्बस्य श्रमसंसाधनानां प्रयोगं कर्तुम् अवसरम् अपि प्राप्तवन्तः ।

अनया व्यवस्थया नगराणां ग्रामाणां च मध्ये घनिष्ठः सम्बद्धः विकसितः । वणिजः नगरेषु एव निवसन्ति स्म परन्तु तेषां कृते कार्यं ग्रामीणाः कुर्वन्ति स्म अपि च ग्रामे एव तत् कार्यं भवति स्म । इङ्ग्लैण्डस्य वस्त्रव्यवसायिनः ऊर्णाम् ऊर्णविक्रेतृभ्यः क्रीणन्ति स्म तां च ऊर्णां कार्पासकर्तकानां पार्श्वे यच्छन्ति स्म । तेभ्यः यत् सूत्रं प्राप्यते स्म तत् तन्तुवायानां पार्श्वे यच्छन्ति स्म ततः संशोधकानां ततः च वस्त्ररञ्जकानां पार्श्वे तत् वस्त्रं दीयते स्म । लन्दने वस्त्रनिर्माणस्य सम्पूर्णं कार्यं भवति स्म । ततः परं निर्यातकाः वणिजः वस्त्रम् अन्ताराष्ट्रियविपण्यां विक्रीणन्ति स्म । अतः लन्दनम् एव सम्पूर्णतया वस्त्रोत्पादक-केन्द्ररूपेण कथ्यते स्म ।

इयम् आदिमा औद्योगिकी व्यवस्था व्यावसायिकस्य आदानस्य प्रदानस्य च सघनभागरूपेण आसीत् । एतस्यां व्यवस्थायां वणिजां नियन्त्रणम् आसीत् अपि च वस्तूनाम् उत्पादनं शिल्पशालासु न भवति स्म, अपितु गृहेषु एव भवति स्म । उत्पादनस्य प्रत्येकस्मिन् अपि चरणे प्रत्येकं वणिक् अनुमानतः विंशतिसङ्ख्यकैः पञ्चविंशतिसङ्ख्यकैः वा श्रमिकैः कार्यं कारयति स्म । एतस्य अयम् अभिप्रायः आसीत् यत् वस्त्रस्य प्रत्येकं वणिजः सान्निध्ये शताधिकाः श्रमिकाः कार्यं कुर्वन्ति स्म ।

1.1 शिल्पशालानाम् उदयः

इङ्ग्लैण्डे आदौ 1730 तमे दशके शिल्पशालाः उद्घाटिताः परन्तु तासां शिल्पशालानां सङ्ख्यायां वेगेन वृद्धिः अष्टादशशताब्दस्य अन्तिमेषु वर्षेषु अभवत् ।

कार्पासः नूतनयुगस्य प्रथम-प्रतीकरूपेण आसीत् । नवदश-शताब्दस्य अन्तिमेषु वर्षेषु कार्पासस्य उत्पादने महत् वर्धनम् अभवत् । 1760 तमे ख्रिस्ताब्दे ब्रिटेनः स्वकीयस्य कार्पासोद्योगस्य आवश्यकताः पूरयितुं 25 लक्षं पौण्ड इति असिद्धकार्पासस्य आयातं करोति स्म । 1787 तमे ख्रिस्ताब्दे अयम् आयातः वर्धित्वा 220 लक्षं पौण्ड इति यावत् प्राप्नोत् । इयं वृद्धिः उत्पादनस्य प्रक्रियायां नैकेषां परिवर्तनानां परिणामरूपेण आसीत् । आयान्तु पश्यामः यत् एतानि परिवर्तनानि कानि आसन् ।

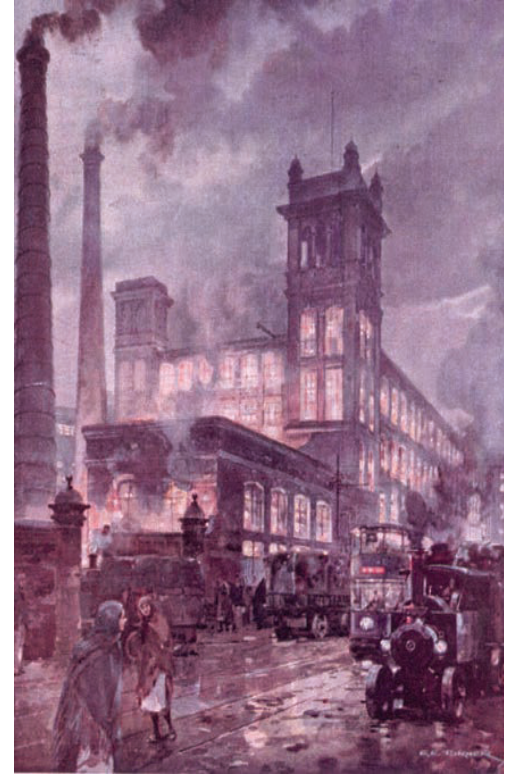
अष्टादशशताब्दे नैकानि एतादृशानि परिवर्तनानि अभवन् यैः उत्पादनप्रक्रियायाः (विहननं, कर्तनं वेष्टनम्) प्रत्येकम् अपि चरणस्य कौशलं वर्धितम् । प्रतिश्रमिकम् उत्पादनं वर्धितं तथा च रिचर्ड-आर्कराइट-महोदयः कार्पासवस्त्रशालायाः प्रारूपम् आदर्शरूपं च सर्वेषां पुरतः स्थापितवान् । अधुना यावत् वस्त्रोत्पादनं सम्पूर्णं ग्राम्यपरिवेशे प्रसृतम् आसीत् अर्थात् व्यापकरूपेण भवति स्म । इदं कार्यं जनाः निजेषु गृहेषु एव कुर्वन्ति स्म । परन्तु अधुना नूतनयन्त्राणि क्रीत्वा शिल्पशालायां स्थापयितुं शक्यन्ते स्म । शिल्पशालासु सर्वाः प्रक्रियाः एकस्मिन् एव स्थाने स्वामिनः अधीनाः जाताः । एतस्मात् कारणात् उत्पादनप्रक्रियायाः निरीक्षणं गुणवत्तां प्रति अवधानं श्रमिकाणां च निरीक्षणं सरलं जातम् । यावत् पर्यन्तम् एतानि सर्वाणि कार्याणि अर्थात् सम्पूर्णम् उत्पादनं ग्रामेषु एव भवति स्म तावत्पर्यन्तम् एतानि उपर्युक्तानि सर्वाणि कार्याणि न शक्यानि आसन् ।

नूतनशब्दः –

स्टेपलर इति – एतादृशः जनः यः तन्तूनां परिमाणेन ऊर्णायाः चयनं करोति ।

फुलर – इति – एतादृशः जनः यः उपकरण-माध्यमेन वस्त्रस्य समीकरणं करोति ।

कार्डींग – सा प्रक्रिया यया कार्पासस्य ऊर्णादिकतन्तूनां च तन्तुक्रियां कर्तुं सज्जीकरणं क्रियते ।

चित्रम्-4- लङ्काशायरस्य किञ्चन कार्पासवस्त्र-शिल्पशाला, सी.ई.टर्नर-द्वारा रचितं चित्रम्, दि इलस्ट्रेटेड-लन्दन-न्यूज, 1925 ।

कलाकारः अवदत् – “यदि तस्य आर्द्रवातावरणस्य दृष्ट्या पश्यामः यस्मात् लङ्काशायर इति विश्वे कार्पासकर्तृनाय सर्वाधिकादर्शरूपेण भवति तदा सायङ्कालीने वातावरणे भासमानायाः कार्पासवस्त्रशिल्पशालायाः ‘रमणीयं चित्रं’ दृश्यते ।

नवदशशताब्दस्य आरम्भे शिल्पशालाः इङ्ग्लैण्डस्य भूदृश्यस्य अभिन्नाङ्गरूपेण जाताः आसन् । एताः नूतनशिल्पशालाः अतीव विशालाः आसन् । नूतनप्रौद्योगिक्याः शक्तिः च अतीव विस्मयकारिणी दृश्यते स्म । तस्मात् तात्कालिकाः च जनाः अतीव आश्चर्यान्विताः भवन्ति स्म । जनानाम् अवधानं सम्पूर्णतया तदा शिल्पशालासु एव भवति स्म । जनाः कदाचित् विस्मयेन एतत् अपि विस्मरन्ति स्म यत् तेषां नेत्रयो पुरतः याः वीथयः शिल्पशालाः च न आसन् तासु अधुना अपि उत्पादनं भवति ।

1.2 औद्योगिक-परिवर्तनस्य गतिः

औद्योगिकीकरणस्य प्रक्रिया कियती तीव्रा आसीत् ? किम् औद्योगिकीकरणस्य अभिप्रायः केवलं शिल्पशालानां विकासं यावत् एव सीमितं भवति ?

चित्रम् – 5 – औद्योगिकं मैनचेस्टर इति, एम. जैक्सनद्वारा रचितं चित्रम्, द इल्लस्ट्रेटेड-लन्दन-न्यूज, 1857
धूमं वमन्ति उद्योगोपकरणानि औद्योगिकक्षेत्राणां परिचय-रूपाणि जातानि ।

प्रथमम् – कार्पासोद्योगः तन्तु-उद्योगः च ब्रिटेनस्य सर्वाधिकाः विकासं प्राप्नुवन्तः उद्योगाः आसन् । तीव्रतया वर्धमानः कार्पासोद्योगः 1840 तमदशकं यावत् इङ्ग्लैण्डे तथा च 1860 तमदशकात् इङ्ग्लैण्डस्य उपनिवेशेषु रेलवे इत्यस्य विस्तारः जायमानः आसीत् । फलतः लोहस्य निर्मलायसः च आवश्यकता वेगेन वर्धिता । 1873 तमख्रिस्ताब्दं यावत् ब्रिटेनस्य लोहस्य निर्मलायसः च निर्यातस्य मूल्यं प्रायः 7.7 कोटि-पौण्ड इति जातम् आसीत् । अयं राशिः इङ्ग्लैण्डस्य कार्पासस्य निर्यातस्य मूल्यात् द्विगुणितम् आसीत् ।

द्वितीयम् – नूतनाः उद्योगाः परम्परागतान् उद्योगान् एतावता सारल्येन न अपसारयितुं शक्नुवन्ति स्म । नवदशशताब्दस्य अन्तिमे अपि प्राविधिकरूपेण विकसितेषु औद्योगिकक्षेत्रेषु कार्यकर्तृणां श्रमिकाणां सङ्ख्या सम्पूर्णश्रमिकाणां विंशति-प्रतिशतात् अधिका न आसीत् ।

गतिविधिः

यथा इतिहासकाराः लघुकार्यशालाः अतिरिच्य औद्योगिकीकरणे अवधानं केन्द्रितं कुर्वन्ति, इदम् एतस्य तथ्यस्य कृते विशिष्टम् उदाहरणम् अस्ति यत् अद्य वयं अतीतस्य विषये स्वमनसि यं भावं धारयामः सः भावः एतस्मात् कारणात् निश्चितः भवति यत् इतिहासकाराः अपि केषाञ्चित् वस्तूनां विषये एव अवधानं कुर्वन्ति तथा च केषाञ्चित् विषयाणाम् अवहेलनम् एव कुर्वन्ति । निजजीवने घटितायाः कस्याश्चित् घटनायाः विषये लिखन्तु यां घटनां भवताम् अभिभावकाः शिक्षकाः वा महत्त्वपूर्णं न मन्यन्ते परन्तु भवन्तः तां घटनां महत्त्वपूर्णं मन्यन्ते ।

गतिविधिः

चतुर्थं पञ्चमं च चित्रं पश्यन्तु । किं भवन्तः द्वयोः चित्रयोः औद्योगिकीकरणस्य चित्रणस्य प्रकारे काञ्चित् भिन्नतां पश्यन्ति ? स्वमतं सङ्क्षेपेण अभिव्यञ्जयतु ।

वस्त्रोद्योगः कश्चन गतिशीलः उद्योगः आसीत् तस्य उत्पादनस्य कश्चित् विशालभागः शिल्पशालासु नैव अपि तु गृहघट्टेषु अथवा गृहेषु एव आधिक्येन भवति स्म ।

तृतीयम् – यद्यपि परम्परागतेषु उद्योगेषु परिवर्तनस्य गतिः वाष्पद्वारा गतिमद्भिः तन्तुभिः तथा च धातु-उद्योगैः सुनिश्चिता न भवति स्म परन्तु एते परम्परागताः उद्योगाः सम्पूर्णतः सङ्घर्षस्य अवस्थायाम् अपि न आसन् । तत्र खाद्यप्रसंस्करणानां निर्माणस्य कुम्भकाराणां काचवस्तूनां चर्मशोधकानाम् उपस्कराणाम् उपकरणानां च उत्पादनम् इत्यादिप्रभृतीनां मानव-प्रयुक्त-यन्त्राणां च क्षेत्रे यः विकासः जायते स्म सः मुख्यरूपेण साधारणानां लघूनाम् आविष्काराणां च एव परिणामरूपेण आसीत् ।

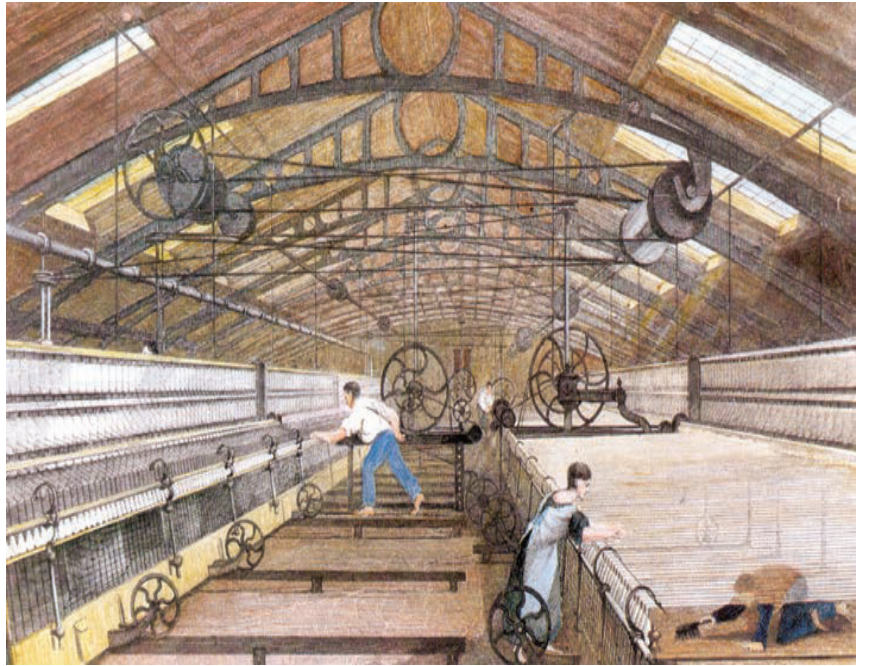
चतुर्थः – प्रौद्योगिकीनां परिवर्तनानां गतिः मन्दा आसीत् । औद्योगिक-भूदृश्ये एतानि परिवर्तनानि नाटकीयवेगेन न अतन्वन् । नूतनः प्रविधिः महार्घः आसीत् । वणिजः व्यापारिणः च तेषां प्रयोगं सावधानतया अर्थात् लेशमात्रम् एव कुर्वन्ति स्म । यन्त्राणि प्रायः उपहतानि जायन्ते स्म, तेषां यन्त्राणां च सम्यक्करणे अपि अधिकं धनं व्ययीभवति स्म । तानि यन्त्राणि उपकरणानि वा तावन्ति समीचीनानि अपि न भवन्ति स्म यथा तेषां निर्मातृणाम् आविष्कारकाणां च कथनम् आसीत् ।

एतत् तथ्यम् अवगन्तुम् आयान्तु वाष्पस्य ऊर्जकम् उदाहरणरूपेण स्वीकुर्मः । जेम्सवॉट-महोदयेन न्यूकॉमेनद्वारा निर्मितस्य वाष्पोर्जकस्य संशोधनं कृतम् अपि च 1871 तमे ख्रिस्ताब्दे तस्य वाष्पोपकरणस्य ऊर्जकस्य च विषये स्वामित्व-पत्रं च प्राप्तम् । एतस्य आदर्शप्रारूपस्य उत्पादनं तस्य मित्रम् उद्योगपतिः मैथ्यूबूल्टन-महोदयः अकरोत् । परन्तु, वर्षाणि यावत् तौ तत्र कमपि क्रेतारं न प्राप्तवन्तौ । नवदश-शताब्दस्य आरम्भं यावत् सम्पूर्णे इङ्ग्लैण्डे वाष्पस्य केवलं 321 ऊर्जकोपकरणानि आसन् । एतेषु 80 ऊर्जकोपकरणानि तन्तु-उद्योगेषु, 9 ऊर्जकानि ऊर्णोद्योगेषु अन्यानि च अवशिष्टानि खननस्य लोहस्य कुल्या-निर्माणस्य च कार्ये प्रयुज्यन्ते स्म । कस्मिंश्चित् उद्योगे तु वाष्पस्य ऊर्जोपकरणानां प्रयोगः चिरकालात् परम् अपि न अभवत् । अर्थात् श्रमिकाणाम् उत्पादन-क्षमतानां वर्धकानि यानि ऊर्जोपकराणि विशिष्टप्रविधेः परिणामरूपेण आसन् यानि च उत्पादनक्षमतायाः वर्धनाय आवश्यकानि आसन् एतादृशं प्रविधेः प्रयोगं कर्तुम् अपि उद्योगपतयः उत्साहिनः न आसन् तत्रापि ते उदासीनाः एव दृश्यन्ते स्म ।

तत्र इतिहासकाराणां मतम् अस्ति यत् नवदशशताब्दस्य मध्यकाले प्रायः श्रमिकाः यन्त्रैः प्रविधेः माध्यमेन च कार्यं न कुर्वन्ति स्म अपि तु ते परम्परागत-शिल्पकाराः श्रमिकाः चैव आसन् ।

चित्रम् – 6 – इङ्ग्लैण्डस्य एकस्यां रेल-सम्बद्ध-शिल्पशालायां फिटिंग-आपणः, दि इलेस्ट्रेटेड-लन्दन-न्यूज, 1849 ।
एतस्मिन् फिटिंग-आपणे नूतनानि जङ्गमोर्जकानि निर्मायन्ते स्म तथा च पुरातनानां जीर्णोद्धारं क्रियन्ते स्म ।

चित्रम् – 7 – 1830 तमख्रिस्ताब्दस्य काचित् कर्तनशिल्पशाला ।

भवन्तः द्रष्टुं शक्नुवन्ति यत् कथं वाष्पशक्त्या गतिशीलानि विशालकायानि चक्राणि सहैव शताधिकं तन्तुसमवायं भ्रामयितुम् आरभन्ते स्म ।

2. शारीरिकश्रमः वाष्पशक्तिश्च

विक्टोरिया-कालिके ब्रिटेने मानवश्रमस्य कापिन्यूनतान आसीत्। निर्धनाः कृषकाः अवृत्तिकाः च जनाः कार्यम् अन्वेष्टुं व्यापक-सङ्ख्यया नगराणि प्रति गच्छन्ति स्म। यथा भवन्तः अग्रे अवगमिष्यन्ति, यदा श्रमिकाणां च अधिक-वेतन-कारणात् ते न्यूनमूल्येन एव वस्तूनि निर्मान्ति स्म तेषां व्ययः उत्पादने न्यूनः भवति स्म। अतः तेभ्यः तादृशानि प्राविधिकानि उपकरणानि न रोचन्ते स्म येषां कारणात् श्रमिकाः तत्र अवृत्तिकाः भवेयुः येषु च महान् व्ययः भवेत्।

नैकासु शिल्पशालासु उद्योगेषु वा श्रमिकाणाम् आवश्यकता ऋतोः आधारेण न्यूनाधिक्यं भजते स्म। वातगृहेषु मद्यशालासु च शैत्यकाले अधिकं कार्यं भवति स्म। तस्मिन्काले उद्योगपतयः आधिक्येन श्रमिकाणाम् आवश्यकताम् अनुभवन्ति स्म। क्रिसमस-काले पुस्तकबन्धकाः मुद्रणालयस्य स्वामिनः च अपि दिसम्बरमासात् प्राक् अतिरिक्त-श्रमिकाणाम् आवश्यकताम् अनुभवन्ति स्म। पोतस्थानकेषु पोतानां सम्यक्करणं तथा च स्वच्छतायाः सज्जायाः कार्यम् अपि शैत्यकाले एव क्रियते स्म। येषु उद्योगेषु ऋतोः अनुसारम् उत्पादनस्य न्यूनाधिक्यं भवति स्म।

चित्रम्-8-कार्यम् अन्वेष्टुं गृहात् बहिर्भागं निर्गच्छन्तः जनाः, दि ईलस्ट्रेट-लन्दन-न्यूज, 1879,
केचन जनाः लघूनि वस्तूनि विक्रीणन्तः अस्थायि कार्यं च अन्वेषयन्तः सदैव एकस्मात् स्थानात् अपरस्थानं प्रति भ्रमन्ति स्म।

तत्र उद्योगपतयः यन्त्राणि परित्यज्य कार्यार्थं श्रमिकाणाम् एव नियुक्तिः भवेत् इति व्यवस्था एव तेभ्यः रोचते स्म।

नैके उत्पादाः केवलं हस्ताभ्याम् एव सज्जीक्रियन्ते स्म। यन्त्रैः विशिष्टोपकरणैः च सदृशानि वस्तूनि एव आधिक्येन निर्मातुं शक्यन्ते स्म। परन्तु विपण्यां प्रायः

स्रोतः – क

विलथोर्नमहोदयः ऋतोः अनुसारं कार्यस्य अन्वेषकेषु श्रमिकेषु कश्चन आसीत्। सः इष्टकानां वहनम् अन्यानि च लघूनि लघूनि कार्याणि अकरोत्। विलथोर्नमहोदयः सूचयति यत् वृत्तेः इच्छुकाः पदातयः कथं लन्दनं गच्छन्ति स्म -

“अहं सदैव लन्दनं गन्तुम् इच्छामि स्म।” मम इच्छा तदा इतोऽपि द्रढायते स्म यदा अहं स्वीयस्य पुरातनमित्रस्य पत्राणि पठामि स्म। सः ओल्ड-केण्ट-रोड-गैस-वर्क्स इत्यस्मिन् कार्यं करोति। अन्ततः 1881 तमवर्षस्य नवम्बरमासे तत्र गन्तुं सिद्धः जातः। द्वाभ्यां मित्राभ्यां सह अहं यात्राम् आरब्धवान्। तौ आशान्वितौ आस्तां यत् तत्र प्राप्तौ सत्याम् एव निजमित्रस्य साहाय्येन वयं तत्र आजीविकां प्राप्स्यामः। यदा वयं निर्गतवन्तः तदा अस्माकं पार्श्वे अल्पं धनम् आसीत्। मार्गव्ययः नासीत् तस्मात् भोजनादिकं कर्तुम् अपि च रात्रौ कुत्रचित् वसतिगृहे उषितुम् अस्माकं पार्श्वे धनं नासीत्। कदाचित् दिवसे वयं विंशतिमीलपरिमितं पादाभ्यां कदाचित् च ततः अल्पं चलामः स्म। यदल्पं धनम् आसीत् तत् अपि तृतीये दिवसे सर्वथा समाप्तम्। रात्रिद्वयं यावत् वयं बहिः एव यापितवन्तः --- एकदा तृणचये एकदा च क्षेत्रे निर्मिते पर्णकुटीरे। लन्दने प्राप्ते सति एव अहं तत्र निजमित्रम् अन्वेष्टुं प्रयत्नम् आरब्धवान्। परन्तु वैफल्यम् एव लब्धम्। धनं तु सर्वथा समाप्तम् एव आसीत्। अतः अस्माकं पार्श्वे तत्र इतस्ततः भ्रमणम् अतिरिच्य कश्चित् अपि विकल्पः नासीत्। रात्रिं यापयितुं वयं कुत्रचित् स्थानम् अन्विष्यामः स्मः। अस्माभिः कञ्चित् पुरातनभवनम् अन्विष्टं तत्र वयं रात्रौ स्थातुं निर्णीतवन्तः। अग्रिमे दिने रविवासरः आसीत्। मध्याह्नात् परं वयम् ओल्ड-केण्ट-गैस-वर्क्स इति स्थानं प्राप्तवन्तः। तत्र अस्माभिः कार्यार्थं प्रार्थनापत्रं दत्तम्। इदं दृष्ट्वा मम आश्चर्यस्य सीमा न आसीत् यत् वयं यस्य मित्रस्य अन्वेषणं कुर्मः स्मः, सः तत्र एव कार्यं करोति स्म। सः मुख्य-यान्त्रिकेण सह वार्तालापम् अकरोत् तथा च मां सः वृत्तौ नियोजितवान्।

एच.जे.ड्योसमहोदयः एवं च माइकल-बुल्फमहोदयः च (सं.) द विक्टोरियन-सिटी : इमेजेज एण्ड रियेलिटीज, 1973 तमे ख्रिस्ताब्दे रेफेल-सेमुअलस्य लेखे “कमर्स एण्ड गोअर्स” इत्यस्मिन् उद्धृतम्।

गतिविधिः

कल्पनां कुर्वन्तु यत् भवन्तः वणिजः सन्ति तथा च कस्मैचित् तादृशाय विक्रेत्रे पत्रं लिखन्ति यः नूतनयन्त्रस्य क्रयणाय भवतः सज्जीकरोति। निजपत्रेण सूचयन्तु यत् यन्त्रस्य विषये भवन्तः किं श्रुतवन्तः अपि च भवन्तः नव-प्रौद्योगिक्यां धनस्य निवेशं किमर्थं न कर्तुम् इच्छन्ति।

सूक्ष्मप्रारूपस्य विशिष्टानाम् आकृतियुक्तानां वस्तूनाम् अतीव आवश्यकता भवति स्म। उदाहरणार्थं, ब्रिटेने नवदशशताब्दस्य मध्ये 500 प्रकारकाः अयोधनाः पञ्चचत्वारिंशत् प्रकारकाः कुठाराः च निर्मीयन्ते स्म। एतादृशानाम् उपकरणानां निर्माणाय यान्त्रिक-प्रौद्योगिक्याः आवश्यकता नैव आसीत् अपि तु मानव-कौशलस्य आवश्यकता आसीत्।

विक्टोरिया-कालिके ब्रिटेने उच्चवर्गीयाः जनाः अर्थात् कुलीनाः धनिक-वर्गीयाः हस्ताभ्यां निर्मित-वस्तूनां प्रयोगम् एव प्राथम्येन कुर्वन्ति स्म। हस्त-निर्मित-वस्तूनि संशोधनस्य परिष्कारस्य तथा च सुरुचेः प्रतीकरूपेण मन्यन्ते स्म। तेषां सुसमाप्तिः भवति स्म। यन्त्रैः अथवा विशिष्टोपकरणैः यानि वस्तूनि निर्मितानि भवन्ति स्म तादृशानाम् उत्पादितवस्तूनां निर्यातः उपनिवेशेषु क्रियते स्म।

येषु देशेषु श्रमिकाणां न्यूनता भवति तत्रत्याः उद्योगपतयः यन्त्र-निर्मित-वस्तूनि आधिक्येन प्रयुज्जन्ति। यतः न्यूनातिन्यूनानां श्रमिकाणां प्रयोगं कृत्वा ते निजकार्यं साधयितुं शक्नुयुः। नवदश-शताब्दीये अमेरिकादेशे इयम् एव स्थितिः आसीत् परन्तु ब्रिटेने श्रमिकाणां कोऽपि अभावः न आसीत्।

चित्रम् - 9 - लोहस्य शिल्प-शालायां श्रमिकाः, पूर्वोत्तर-इङ्ग्लैण्डम्, विलियम-बेल-स्कॉट्-द्वारा रचितं चित्रम्, 1861।

नवदश-शताब्दस्य अन्तिमेषु वर्षेषु नैके चित्रकाराः श्रमिकान् आदर्शरूपेण चित्रयितुम् आरब्धवन्तः। श्रमिकाः राष्ट्रहिताय सङ्कटान् दुःखानि च सहन्ते इति एतेन रूपेण ते दर्शयन्ते स्म।

2.1 श्रमिकाणां जीवनम्

विपण्यां विपुल-श्रमस्य उपलब्धतया श्रमिकाणां जीवनम् अपि अतीव प्रभावितम्। यथा वृत्तीनां सूचना ग्रामान् प्राप्नोति तथा शताधिकाः जनाः सङ्घीभूय नगराणि प्रति गन्तुम् आरब्धवन्तः।

चित्रम् - 10 - गृहरहिताः अनशनाः च जनाः, सम्बल-ल्यूक-फिल्देसस्य चित्रकला, 1874।

एतस्यां चित्रकलायां दर्शितम् अस्ति यत् लन्दने गृहरहिताः जनाः एकस्यां कार्यशालायाम् रात्रिपर्यन्तं स्थातुं चिटिकार्थं प्रार्थनापत्रं यच्छन्ति। एतादृशानि आश्रयस्थलानि असहायजनानां राजमार्गेषु वसताम् उन्मत्तानाम् इतस्ततः चरिष्णूनां जनानां च कृते निर्धन-अधिनियम-आयुक्तस्य सान्निध्ये सञ्चाल्यन्ते स्म। एतादृशासु कार्यशालासु वासः काठिन्यपूर्णः आसीत्। प्रत्येकं चिकित्सा-निरीक्षणात् परं ज्ञायते स्म यत् अत्र वास्तव्यः जनः रुग्णः तु नास्ति, तस्य शरीरं सम्पूर्णतया स्वच्छम् अस्ति अथवा नास्ति तथा च तस्य वस्त्राणि मलिनानि तु न सन्ति। तैः कठिनश्रमः अपि करणीयः भवति स्म।

वृत्ते: प्राप्ते: सम्भावना अपि तस्य एव भवति स्म यस्य कोऽपि मित्रं सम्बन्धी अथवा कुटुम्बस्य जनः तत्र पूर्वम् एव वृत्तौ संलग्नः भवति स्म । अथवा शिल्पशालायाः अधिकारिभिः विशिष्टः परिचयः स्यात् । सर्वेषां पार्श्वे एतादृशाः सामाजिकाः सम्पर्काः परिचयाः वा तु न भवन्ति स्म । वृत्ते: इच्छुकैः जनैः अनेकेभ्यः सप्ताहेभ्यः प्रतीक्षा करणीया भवति स्म । ते सेतूनाम् अधः निर्धनानां कृते निर्मितेषु पर्णकुटीरेषु च रात्रीः यापयन्ति स्म । केचन वृत्तिहीनाः जनाः नगरे निर्मितेषु आवासेषु एव वसन्ति स्म । नैके निर्धनाः विधि-विभाग-द्वारा सञ्चाल्यमानेषु अस्थायि-निवासेषु एव वसन्ति स्म ।

अनेकासु शिल्पशालासु ऋतोः अनुरूपम् एव कार्यं भवति स्म तस्मात् कारणात् श्रमिकैः मध्ये मध्ये चिरकालं यावत् कार्यं विना एव स्थातव्यं भवति स्म । कार्यस्य ऋतौ समाप्ते सति निर्धनश्रमिकाः पुनः दुरवस्थां प्राप्नुवन्ति स्म । केचन जनाः शैत्यकालात् परं ग्रामान् प्रति एव गच्छन्ति स्म यत्र तस्मिन् समये कार्यं किमपि भवति स्म । परन्तु अधिकतराः जनाः नगरेषु एव लघूनि कार्याणि अन्वेष्टुं प्रयत्नं कुर्वन्ति स्म यत् च नवदशशताब्दस्य मध्यकालं यावत् अपि सरलं न आसीत् ।

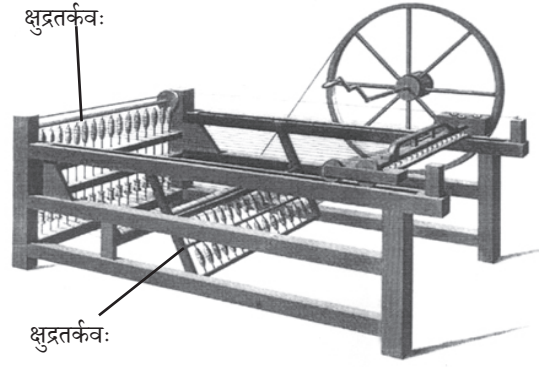
नवदश-शताब्दस्य आरम्भे वेतनव्यस्थायां किञ्चित् संशोधनं जातम् । परन्तु एतस्मात् श्रमिकाणां स्थितेः परिवर्तनं जातम् इति न ज्ञायते । सामान्यतः गणनया पृथक् पृथक् व्यवसायानां मध्ये जायमानं पार्थक्यं तथा च अनुवर्षं जायमाना निम्नोच्चता गुप्तरूपेण एव तिष्ठति स्म । उदाहरणार्थं, यदा चिरकालं यावत् जायमाने नेपोलियन-युद्धकाले मूल्यवर्धनं वेगेन अभवत् तदा श्रमिकाणाम् आयस्य वास्तविकमूल्ये अपि अतीव न्यूनता जाता । अधुना श्रमिकेभ्यः वेतनं तु पूर्ववत् एव दीयते स्म परन्तु अनेन ते पूर्ववत् वस्तूनि न क्रेतुं शक्नुवन्ति स्म । श्रमिकाणाम् आयः अपि केवलं वेतनमूल्ये एव आश्रितः न भवति स्म । वृत्ते: अवधिः अपि अतीव महत्त्वपूर्णः आसीत्, श्रमिकाणां सामान्यः दैनिकः आयः अपि एतस्मात् निश्चीयते स्म यत् ते कियन्ती दिनानि यावत् कृतवन्तः ।

स्रोतः – ख

केनचित् न्यायाधीशेन 1790 तमे ख्रिस्ताब्दे कस्याश्चित् एतादृश्याः घटनायाः विषये सूचितं यस्यां घटनायां निर्मातुः सम्पत्तौ श्रमिकाः आक्रमणं कुर्वन्ति न्यायाधीशः च तत्र तस्य रक्षार्थम् आहूतः आसीत् –

कृष्णाङ्गारश्रमिकाः तेषां पत्नीनां च वृत्तिः सूत्रलायनस्य कारणात् परिहृता आसीत् तस्मात् कारणात् ते सर्वे तत्र दुःखीभूय सङ्घं निर्णाय शिल्पशालास्वामिषु अपि आक्रमणम् आरब्धवन्तः । आरम्भे ते दुराग्रहपूर्वकम् अग्रेसराः जाताः । ऊर्णोत्पादनाय तस्य शोधनाय सूत्रनिर्णाय च यानि यन्त्राणि शिल्पशालायां स्थापितानि आसन् तानि यन्त्राणि ते विदारयितुं खण्डयितुं च इच्छन्ति स्म यतो हि तेषां यन्त्राणां कारणात् शारीरिक-श्रमस्य आवश्यकता न्यूना जायमाना आसीत् । महिलाः तत्र कोलाहलं सङ्घर्षं च आरब्धवत्यः । पुरुषाणाम् अवगमनं शान्तीकरणं वा सरलम् आसीत् अतः स्वल्पसङ्घर्षात् परं ते शान्तिपूर्वकं गृहाणि प्रति गन्तुं सज्जीकृताः ।

जे.एल.हैमण्ड, एवं बी.हैमण्ड, द स्किटड-लेबरर इति 1760-1832, मैक्सन-बर्गः, दि एज ऑफ मैन्युफैक्चर्स इत्यस्मिन् उद्धृतम् ।

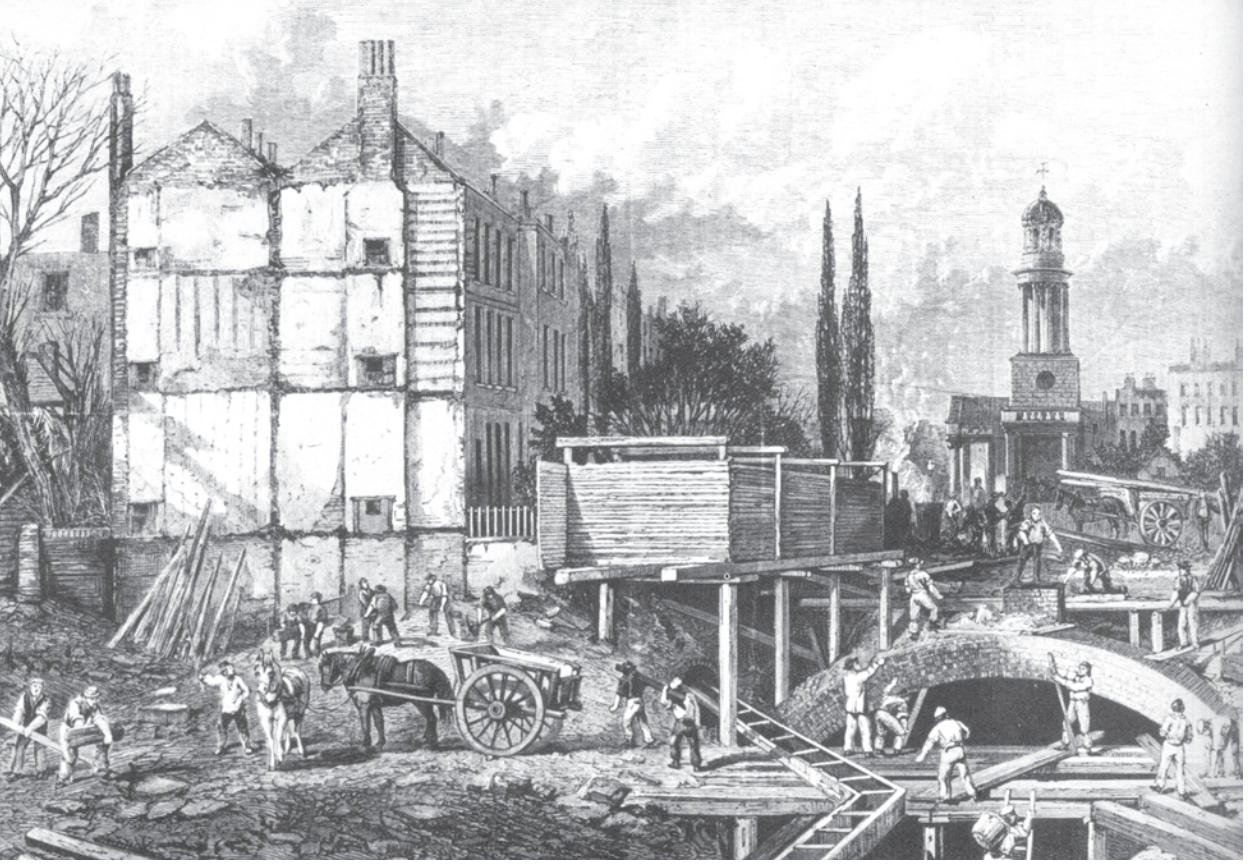

चित्रम् – 11 – सूत्रनिर्मातृयन्त्रम् (स्पिनिङ्गजेनी), टी.ई.निकल्सन-द्वारा रचितं रेखाचित्रम्, 1835 ।

सावधानं पश्यन्तु यत् एकेन एव चक्रेण कियन्त्यः सूत्रलाः भ्रमितुम् आरभन्ते स्म । स्म ।

चर्चा कुर्वन्तु –

तृतीयं सप्तमम् एकादशं चित्रं च पश्यन्तु । ततः परं ख इति स्रोतसं पुनः पठन्तु । अधुना सूचयन्तु यत् नैके श्रमिकाः सूत्रलायनस्य तूल-पीठी-यन्त्रस्य वा विरोधं किमर्थं कुर्वन्ति स्म ।

चित्रम् – 12 – मध्येलन्दनं निर्माणाधीनं किञ्चित् उन्नतं भूमिगत-रेल-स्थानकम्, इलस्ट्रेटेड-टाइम्स इति, 1868

1850 तमदशकात् सम्पूर्णं लन्दने रेलस्थानकानां निर्माणस्य आरम्भः जायमानः आसीत् । एतस्य अभिप्रायः आसीत् यत् भूमेः अन्तर्मागाणां निर्माणाय वंशादिदण्डानां स्तम्भरूपेण प्रयोगाय इष्टकानां रचनायै लोहकार्याय च सम्पादनाय च बहूनां श्रमिकाणाम् आवश्यकता आसीत् । वृत्तेः इच्छुकाः जनाः एकस्मात् निर्माण-स्थलात् अपरं निर्माणस्थलं यावत् गमनागमनं कुर्वन्ति स्म ।

नवदश-शताब्दस्य मध्यकाले श्रमिकाणां स्थितिः उत्तमा आसीत् परन्तु पुनरपि तत्र प्रायः दशप्रतिशतं नगरीया जनसङ्ख्या नितान्तनिर्धना आसीत् । 1830 तमदशके आगतेषु आर्थिकावसरेषु वृत्ति-रहितानां सङ्ख्या विभिन्नेषु क्षेत्रेषु पञ्चत्रिंशत् प्रतिशतात् वर्धित्वा पञ्चसप्ततिः प्रतिशतं यावत् प्राप्नोति स्म ।

वृत्तिरहिताः वयं भविष्यामः इति आशङ्कया श्रमिकाः नवप्रौद्योगिक्यै द्विषन्ति स्म । अधुना ऊर्णायाः उद्योगे स्पिनिङ्ग जेनी इति यन्त्रस्य प्रयोगः आरब्धः तस्मात् हस्ताभ्यां याः महिलाः ऊर्णायाः कर्तनं कुर्वन्ति स्म तादृश्यः स्पिनिङ्गयन्त्रेषु आक्रमणं कर्तुम् आरब्धवत्यः ।

1840 तमदशकात् परं नगरेषु निर्माणप्रक्रिया तीव्रा जाता । जनानां कृते वृत्तेः नूतनाः अवसराः प्रादूर्भूताः । राजमार्गाणां प्रथीकरणं कृतं, नवरेलस्थानकानि जातानि, रेलमार्गाणां विस्तारः कृतः, भूमेः अन्तर्मागाः निर्मिताः, निकास-व्यवस्था मल-जल-निकास-व्यवस्था च कृता, नदीनां तटबन्धाः निर्मिताः । परिवहनोद्योगे कार्यकर्तृणां सङ्ख्या 1840 तमे दशके द्विगुणा, अग्रिमेषु त्रिंशत् वर्षेषु च एकदा पुनः द्विगुणा जाता ।

नूतनशब्दः –

स्पिनिङ्ग-जेनी इति (सूत्र-निर्मापक-यन्त्रम्) – जेम्स-हरग्रिब्ज-द्वारा 1764 तमे ख्रिस्ताब्दे निर्मितेन अनेन यन्त्रेण कर्तनस्य प्रक्रिया तीव्रा जाता तथा च श्रमिकाणाम् आवश्यकता न्यूनीकृता । पूर्वम् एकः श्रमिकः एकम् एव कर्तनचक्रं भ्रामयति स्म अधुना यन्त्रमाध्यमेन एकाकी श्रमिकः नैकानि कर्तनचक्राणि भ्रामयति स्म तेन युगपत् एव अनेकेषां सूत्राणां निर्माणं जायते स्म ।

3. उपनिवेशेषु औद्योगिकीकरणम्

आयान्तु, अधुना भारते दृष्टिपातं कुर्मः तथा च पश्यामः यत् कस्यचित् उपनिवेशस्य औद्योगिकीकरणं कथं भवति । अत्र अपि वयं शिल्पशालाभिः क्रियमाणे, विशिष्टोपकरणैः विना हस्ताभ्यां क्रियमाणे कार्ये च अवधानं करिष्यामः । अस्माकम् अध्ययनं मुख्यरूपेण वस्त्रोद्योगं यावत् एव भविष्यति ।

3.1 भारतीयस्य वस्त्रोद्योगस्य कालः (युगम्) वा

यान्त्रिकाणाम् उद्योगानां युगात् पूर्वम् अन्ताराष्ट्रिय-वस्त्रविपण्यां भारतस्य कौशेयस्य कार्पासीयोत्पादानां च एव प्रभावः आधिक्येन भवति स्म । अनेकेषु देशेषु स्थूलकार्पासस्य उत्पादनं भवति स्म, परन्तु भारते यः कार्पासः जायते स्म, सः सूक्ष्मः भवति स्म । आर्मिनिय-देशस्य फारसदेशस्य च वणिजः पञ्चनदप्रान्तात् अफगानिस्तानस्य पूर्व-फारसस्य एशियायाः च मध्यमार्गेण अत्रत्यानि वस्तूनि स्वीकृत्य गच्छन्ति स्म । भारते निर्मितानां सूक्ष्मवस्त्राणां चयान् उष्ट्रशकटैः पश्चिमोत्तर-सीमातः पर्वतीयेन सड्कटमार्गेण पारेमरुस्थलं नयन्ति स्म । मुख्यैः पूर्वैः औपनिवेशिकैः पोतस्थानकैः विकसत् सामुद्रिक-वाणिज्यम् आसीत् । एतत् वाणिज्यं गुर्जरप्रान्तस्य तटे स्थितस्य सूरत-पोत-स्थानकस्य माध्यमेन भारतपरिखया लालसागरस्य पोतस्थानकैः च सह सम्बद्धम् आसीत् । कोरोमण्डलस्य तटे मछलीपटनमे बङ्गाले च हुगल्याः माध्यमेन अपि दक्षिणायाः पूर्वायाः च एशियायाः पोतस्थानकैः सह विपुला वाणिज्यिकी प्रक्रिया प्रवर्तते स्म ।

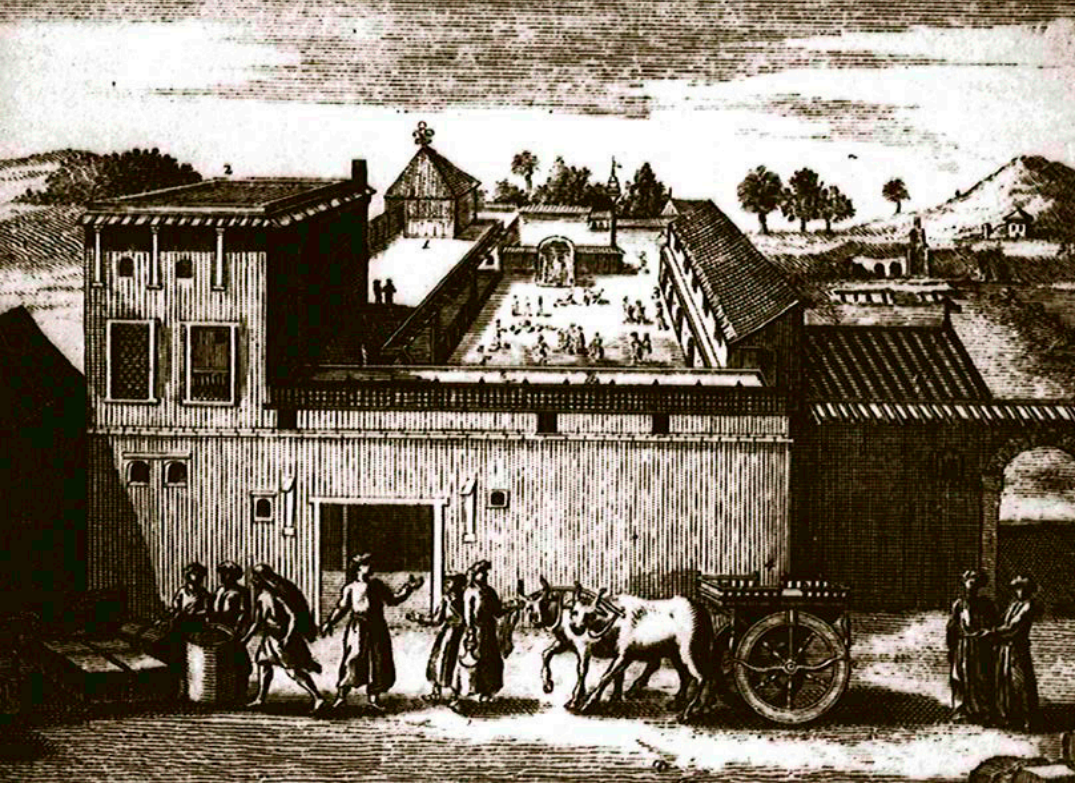
निर्यात-वाणिज्यस्य एतस्मिन् जालसदृश्यां प्रक्रियायां नैके भारतीयाः वणिजः वित्तसंस्थाः च सक्रियाः आसन् । एतादृशाः वाणिज्यसम्बद्धाः जनाः वस्तूनि उत्पादयितुं धनस्य निवेशं कुर्वन्ति स्म, वस्तूनि स्वीकृत्य गच्छन्ति स्म, तथा च तानि वस्तूनि निर्यातकान् यावत् प्रापयन्ति स्म । वस्तूनाम् आपूर्तिकर्तारः ये वणिजः आसन् तेषां माध्यमेन पोत-स्थानक-धारकाणि नगराणि देशस्य अन्तरीय-क्षेत्रैः सह सम्बद्धानि आसन् । एतादृशाः वणिजः तन्तुवायेभ्यः कार्यार्थम् अग्रिम-धन-राशिं यच्छन्ति स्म, तन्तुवायेभ्यः सिद्धानि वस्त्राणि क्रीणन्ति स्म तथा च तानि पोतस्थानकानि यावत् प्रापयन्ति स्म । पोतस्थानकेषु विशालानां जलपोतानां स्वामिनः निर्यातक-वणिजां च सहायकाः मूल्यस्य निर्धारणं कुर्वन्ति स्म, आपूर्तिकर्तृभ्यः वणिग्भ्यः च ते वस्तूनि क्रीणन्ति स्म ।

1750 तमदशकं यावत् भारतीयवणिग्भिः नियन्त्रिता एषा वाणिज्यिकी प्रक्रिया हासपथं गच्छन्ति स्म ।

यूरोपीय-समवायानां शक्तेः विस्तारः जायमानः आसीत् । आदौ एतादृशैः समवायैः स्थानीयेभ्यः राजशासकेभ्यः विविध-प्रकारकाणि जनपदानि स्वीकृतानि ततः परं ते वाणिज्ये स्थायिनः अधिकारान् प्राप्तवन्तः । एतस्मात् कारणात् सूरतं हुगली च इति द्वे अपि पुरातने पोतस्थानके दुर्बले महत्त्वहीने वा जाते । एतेषां पोत-स्थानकानां माध्यमेन यः निर्यातः भवति स्म तत्र अधुना महती न्यूनता जाता । पूर्वयेन ऋणेन वाणिज्यं प्रवर्तते स्म तत् अधुना समाप्तिपथे आसीत् । शनैः शनैः स्थानीयाः वित्तसंस्थाः क्षीणसर्वस्वाः जाताः । सप्तदश-शताब्दस्य अन्तिमेषु वर्षेषु सूरत-पोत-स्थानकस्य माध्यमेन यत् वाणिज्यं भवति स्म तस्य सम्पूर्णमूल्यं 1.6 कोटिरूप्यक-परिमितम् आसीत् । 1740 तमदशकं यावत् इदं न्यूनीभूय केवलं 30 लक्ष-रूप्यक-परिमितं जातम् आसीत् ।

गतिविधिः

एशियायाः मानचित्रे भारतात् एशियायाः मध्यभागेन दक्षिणभागेन दक्षिणपूर्व-भागेन च सह जायमानस्य वस्त्रवाणिज्यस्य सामुद्रिक-मार्गस्य राजमार्गस्य च सम्पर्कान् चिह्नितान् कुर्वन्तु ।

चित्रम् – 13 – सूरते काचित् आङ्ग्ल-शिल्पशाला, सप्तदशशताब्दस्य चित्रम् ।

सूरतं हुगली च इति नगरद्वयं महत्त्वदृष्ट्या दुर्बले भवतः स्म तथा च बम्बयी-महानगरस्य कलकत्ता-नगरस्य च स्थितेः संशोधनं भवति स्म । पुरातनानां पोत-स्थानकानां स्थाने नूतन-पोत-स्थानकानां वर्धमानं महत्त्वम् औपनिवेशिक्याः सत्तायाः वर्धमान-शक्तेः सङ्केतरूपम् आसीत् । नवीनां पोत-स्थानकानां माध्यमेन जायमानं वाणिज्यं यूरोपीय-समवायानां नियन्त्रणे आसीत् तथा च यूरोपीय-जलपोतानां माध्यमेन भवति स्म । नैकाः पुरातन्यः वाणिज्यिक-संस्था नष्टाः आसन् । याः वाणिज्यिकसंस्थाः स्वीयम् अस्तित्वम् इच्छन्ति स्म तैः अपि यूरोपीयानां व्यापारिक-समवायानां नियन्त्रणे अधीनत्वे एव कार्यं करणीयं भवति स्म । एतत् अतिरिच्य तेषां पार्श्वे अतिरिक्तः कोऽपि विकल्पः नासीत् ।

एतैः परिवर्तनैः तन्तुवायानाम् अन्येषां कर्मकराणां च जीवनं कथं प्रभावितम् ?

3.2 तन्तुवायानां किम् अभवत् ?

1760 तमदशकात् परम् ईस्ट-इण्डिया-समवायस्य सत्तायाः सुदृढीकरणस्य आरम्भे भारतस्य वस्त्र-निर्यात-प्रक्रियायाः पतनं न आसीत् । ब्रिटिश-कार्पासोद्योगस्य विस्तारः तावत्पर्यन्तं न जातः आसीत् तथा च यूरोपे सूक्ष्मतन्तु-युक्तानां भारतीयवस्त्राणाम् आधिक्येन आवश्यकता तत्र अनुभूयते स्म । अतः समवायः अपि भारतात् यः वस्त्रनिर्यातः क्रियते स्म तस्य एव प्रसारम् आधिक्येन इच्छति स्म ।

चित्रम् -14 – कार्ये संलग्नः कश्चित् तन्तुवायः, गुर्जरप्रान्तः ।

1760 -1770 तम-दशके बङ्गाले कर्णाटके राजनैतिक-सत्तायाः स्थापनात् पूर्वम् ईस्ट-इण्डिया-समवायः निर्याताय नैरन्तर्येण वस्त्रादिकं सारल्येन न प्राप्नोति स्म । निर्मितवस्त्राणि प्राप्तुं फ्रान्सीयैः डचवासिभिः पुर्तगाल-वासिभिः च जनैः स्थानीयवणिजः अपि स्पर्धन्ते स्म । इत्थं तन्तुवायाः आपूर्तिकर्तारः वणिजः च मूल्यस्य निर्धारणाय पर्याप्तचर्चा कुर्वन्ति स्म, तथा च लीलामय-क्रयणेन वस्तूनि परस्परं विक्रीणन्ते स्म । यः अधिकमूल्यं यच्छति स्म तस्मै एव वस्तूनि विक्रीणन्ते स्म । लन्दनं प्रति प्रेषिते स्वीये पत्रे समवायस्य अधिकारिणः आपूर्तौ काठिन्यानाम् अपि च अधिकमूल्यानां पौनःपुन्येन उल्लेखं कृतवन्तः इति ।

परन्तु यदा ईस्ट-इण्डिया-समवायेन राजनैतिक-सत्ता स्थापिता जाता ततः परं समवायः वाणिज्ये स्वीयम् एकाधिकारं प्रति स्वामित्व-प्रकाशनं कर्तुं शक्नोति स्म । फलतः, समवायेन निर्णीतं यत् प्रतिस्पर्धा समाप्ता स्यात्, वस्तूनाम् उत्पादने कियान् व्ययः स्यात् इति निर्धारणाय तथा च कार्पासीयानां कौशेयवस्तूनां च आपूर्तिः सुनिश्चिता स्यात् इति विषयस्य प्रबन्धनस्य नियन्त्रणस्य च काचित् नूतना व्यवस्था प्रवर्तिता । एतत् कार्यं नैकचरणैः सम्पन्नम् ।

प्रथमम् – वस्त्रवाणिज्ये ये सक्रियाः वणिजः मध्यस्थाः जनाः च आसन् तेषां समाप्तिः भवेत् तथा च तन्तुवायेषु आधिक्येन प्रत्यक्षेण नियन्त्रण-स्थापनस्य च समवायेन प्रयासः कृतः । समवायेन तन्तुवायानां निरीक्षणाय सामग्र्याः एकत्रीकरणाय वस्त्राणां च गुणवत्तायाः च परिशीलनाय वेतन-भोगि-कर्म-चारिणां नियुक्तिः कृता ते कर्मचारिणः गुमाश्ता इति पदेन सम्बोध्यन्ते स्म ।

द्वितीयम् – ये तन्तुवायाः समवायाय वस्तूनां विक्रयणं कुर्वन्ति स्म ते अन्यक्रेतृभिः सह वाणिज्यं न कर्तुं शक्नुवन्ति स्म, तेषां तथाकरणं प्रतिबन्धितम् । तन्तुवायाः समवायस्य एव कार्यं कुर्युः इति एतदर्थं तेभ्यः अग्रिमा धनराशिः दीयते स्म । एकदा कार्यस्य आदेशे प्राप्ते सति तन्तुवायेभ्यः असिद्धसामग्रीं क्रेतुम् ऋणं दीयते स्म । ये ऋणं स्वीकुर्वन्ति स्म तैः निजनिर्मितं वस्त्रं गुमाश्ता इति ख्याताय कर्मचारिणे एव दातव्यं भवति स्म । तत् वस्त्रं ते अन्यस्मै कस्मैचिद् अपि वणिजे न विक्रेतुं शक्नुवन्ति स्म ।

यथा यथा ऋणरूपधनं नियमितरूपेण उपलब्धं तथा च सूक्ष्मवस्त्रस्य अभ्यर्थना वर्धयितुम् आरब्धा, अधिकं वयम् अर्जयिष्यामः इति धिया तन्तुवायाः अग्रिमधनं प्राप्तुम् आरब्धवन्तः । नैकेषां तन्तुवायानां पार्श्वे भूमौ अल्पकालार्थं कृषिं कर्तुम् अधिकारपत्रम् आसीत् तदनुसारं ते कृषिकार्यं कुर्वन्ति स्म तथा च निजपरिवारं पोषयितुं धनं प्राप्नुवन्ति स्म । अधुना ते एतादृशीं भूमिं भाटकरूपेण दत्त्वा समग्रकालं वयनकार्ये एव नियोजयन्ति स्म । अधुना सम्पूर्णकुटुम्बः इदम् एव कार्यं कर्तुम् आरब्धवान् । बालाः महिलाः सर्वे अपि किमपि किमपि कार्यं कर्तुम् आरब्धवन्तः आसन् ।

परन्तु शीघ्रम् एव नैकेषां ग्रामीण-तन्तुवायानां वेतन-भोगि-कर्मचारिणां च मध्ये प्रायः सङ्घर्षस्य सूचनाः प्राप्तुम् आरब्धाः । पूर्वम् आपूर्तिकर्तारः वणिजः प्रायः तन्तुवाय-ग्रामेषु एव निवसन्ति स्म तथा च तन्तुवायैः सह तेषां घनिष्ठ-सम्बन्धाः भवन्ति स्म । ते तन्तुवायानाम् आवश्यकताः जानन्ति स्म तदनुगुणं च आचरन्ति स्म सङ्कटकाले च तेषां साहाय्यं कुर्वन्ति स्म ।

नूतनाः वेतन-भोगि-कर्मिणः बाह्यभागात् आगतवन्तः आसन् । तेषां ग्रामैः सह पुरातनः सामाजिकः सम्बन्धः न आसीत् । ते दम्भपूर्णं व्यवहारं कुर्वन्ति स्म ते च रक्षकैः सेवकैः च सह आयान्ति स्म । यदि कदाचित् तन्तुवायाः निश्चितदिनाङ्के वस्त्रं न यच्छन्ति स्म तदा तन्तुवायाः दण्ड्यन्ते स्म । दण्डार्थं ते प्रतोदेन ताड्यन्ते स्म । अधुना तन्तुवायाः स्वैच्छिकं मूल्यम् एव प्राप्नुवन्ति स्म अपि च अन्येभ्यः अपि वस्त्रं न विक्रेतुं शक्नुवन्ति स्म । समवायात् यत् धनं लभ्यते स्म तत् अत्यल्पम् आसीत् परन्तु ते समवायं प्रति अधमर्णाः आसन् अतः बाध्यतावशात् तैः समवायस्य कृते एव कार्यं करणीयं भवति स्म ।

कर्णाटके बङ्गाले च अनेकेषु स्थानेषु तन्तुवायाः ग्रामान् परित्यज्य अन्यत्र गतवन्तः । ते स्वीयानां सम्बन्धिनाम् अथवा कस्मिंश्चित् अन्यस्मिन् ग्रामे एव वयनयन्त्रस्य स्थापनाम् अकुर्वन् । नैकेषु स्थानेषु समवायस्य तस्य अधिकारिणां च विरोधं कुर्वन्तः ग्राम्यवणिग्भिः सह मिलित्वा ते विद्रोहं कृतवन्तः । किञ्चित् कालानन्तरं नैके तन्तुवायाः अवदन् यत् ते स्वीकृतस्य ऋणस्य प्रत्यर्पणं न करिष्यन्ति इति । ते हस्त-वयन-यन्त्रैः वयनं कार्यं परित्यज्य कृषिक्षेत्रेषु श्रमं कर्तुम् आरब्धवन्तः ।

नवदश-शताब्दस्य आरम्भात् पूर्वं कार्पास-तन्तुवायानां पुरतः नूतनाः समस्याः जाताः ।

3.3 मैनचेस्टर इत्यस्य भारतं प्रति आगमनम्

1772 तमे ख्रिस्ताब्दे ईस्ट-इण्डिया-समवायस्य अधिकारी हेनरी-पतूलो अवदत् यत् भारतीयवस्त्रस्य आवश्यकता सदैव भविष्यति न कदापि समाप्तिं गन्तुं शक्नोति यतो हि तस्मात् श्रेष्ठं वस्त्रं न कुत्रापि विश्वे जायते । परन्तु वयं पश्यामः यत् नवदशशताब्दस्य आरम्भे भारतस्य वस्त्रनिर्याते पतनं जायमानम् आरब्धं यत् चिरकालं यावत् प्राचलत् । 1811 – 12 तमख्रिस्ताब्दयोः कार्पासीयवस्तूनां भागः सम्पूर्णे निर्याते 33 प्रतिशतम् आसीत् । 1850 -51 तमख्रिस्ताब्दयोः अयं प्रतिशतत्रयम् अवशिष्टम् आसीत् ।

इत्थं कथम् अभवत् ? तस्य निहितार्थः कः आसीत् ?

यदा इङ्ग्लैण्डे कार्पासोद्योगः विकसितः तदा तत्रत्याः उद्योगपतयः अन्यदेशेभ्यः आगम्यमानम् आयातम् अधिकृत्य अवसादग्रस्ताः जाताः । ते सर्वकारं बलपूर्वकं प्रेरितवन्तः यत् यस्य वस्त्रस्य आयातः भवति तत्रापि आयातशुल्कं स्वीकरणीयं यतः मैनचेस्टरमध्ये निर्मितस्य वस्त्रस्य बाह्यप्रतिस्पर्धां विना इङ्ग्लैण्डे सारल्येन विक्रयणं भवितुं शक्नुयात् । नवदशशताब्दस्य आरम्भे ब्रिटेनस्य वस्त्रोत्पादकानां निर्यातप्रक्रियायां महती वृद्धिः जाता । अष्टादशशताब्दस्य अन्तिमेषु वर्षेषु कार्पासीयवस्त्रस्य आयातः भारतीये आयाते 31 प्रतिशतं जातम् आसीत् । 1870 तमवर्षं यावत् आयातः 50 प्रतिशतात् अधिकः जातः ।

अनेन प्रकारेण भारतस्य वस्त्रनिर्मातृणां तन्तुवायानां समक्षे सहैव द्वे समस्ये आस्ताम् । तेषां निर्यातविपणिः समाप्तिं याति स्म तथा च स्थानीयविपणिः सङ्कीर्णतां प्रति गच्छति स्म ।

स्रोतः – ग

पटनायाः आयुक्तः अलिखत् –

“इत्थम् अनुभूयते यत् विंशतेः वर्षेभ्यः पूर्वं जहानाबादे बिहारे च वस्त्राणां व्यापकपरिमाणेन उत्पादनं भवति स्म । जहानाबादे इदं सर्वथा पिहितम् । अपरञ्च बिहारे अत्यल्पम् उत्पादनं भवति । मैनचेस्टरमध्ये निर्मितानाम् अनार्धानां स्थिराणां च वस्तूनां च परिणामः अस्ति यैः सह स्थानीयाः निर्मातारः प्रतिस्पर्धितुं न शक्नुवन्ति ।”

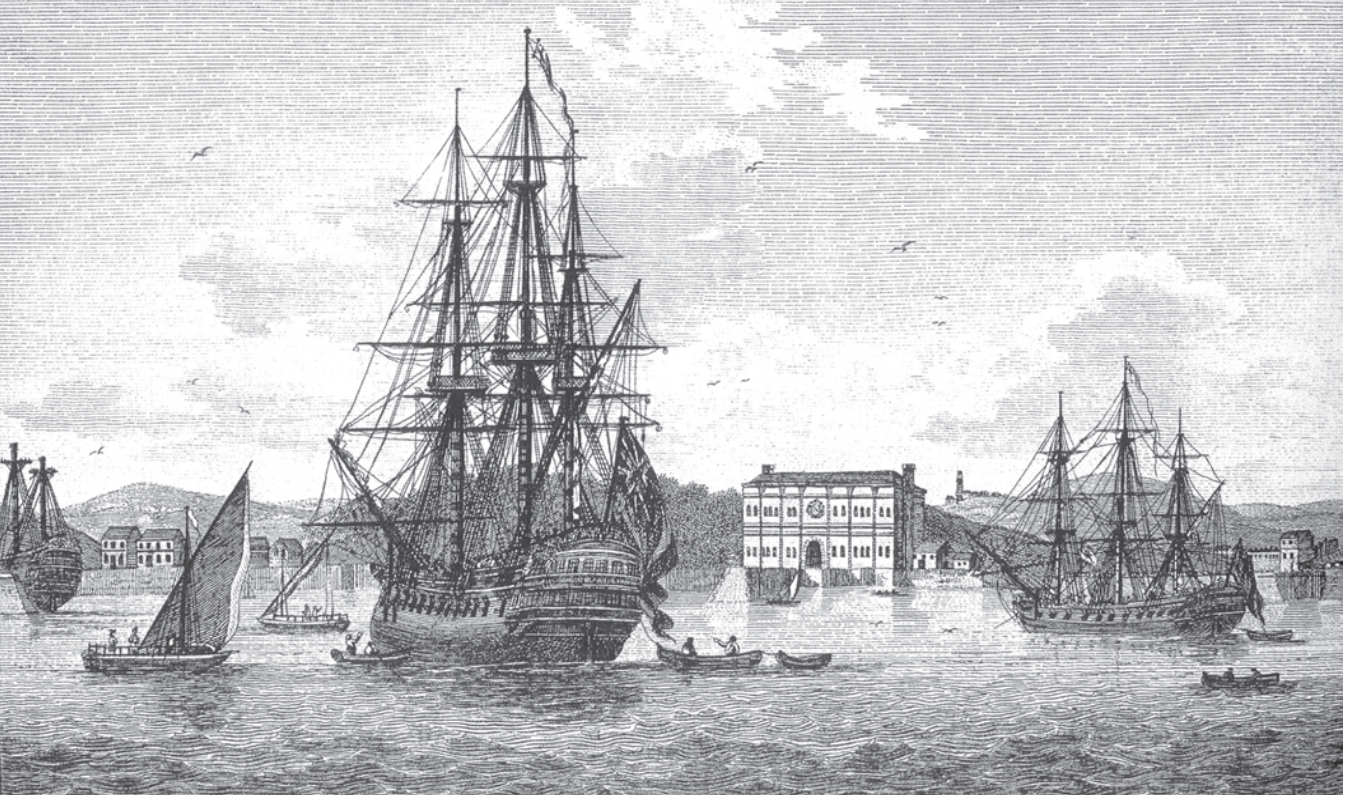
जे.कृष्णमूर्तिः, “डीइण्डस्ट्रियलाइजेशन आफ गैंगेटिक बिहार ड्यूरिंग द नाइनटीथ सेञ्चुरी” दि इण्डियन इकोनॉमिक एण्ड सोशल हिस्ट्री रिव्यू इति, 1985, इत्यस्मिन् उद्धृतम् ।

स्रोतः – घ

सेंसस रिपोर्ट आफ सेन्ट्रल प्रोविंसेज इत्यस्मिन् तन्तुवायानां कोष्ठिसमुदायस्य विषये कथितम् आसीत् –

“भारतस्य अन्यभागेषु सूक्ष्मवस्त्र-निर्मातृणां तन्तुवायानाम् इव कोष्ठि इत्येतेषाम् अपि दुरवस्था आसीत् । ते मैनचेस्टरतः व्यापकपरिमाणेन आगतैः आकर्षकवस्तुभिः सह प्रतिस्पर्धितुं न पारयन्ति । सद्यः गतेषु वर्षेषु ते इतः आधिक्येन गन्तुम् आरब्धवन्तः । ते मुख्यतया बिहारं प्रति गच्छन्ति यत्र दैनिकश्रमिकस्य रूपेण ते वृत्तिं प्राप्नुवन्ति, ---

सेंसस रिपोर्ट आफ सेन्ट्रल प्रोविंसेज, 1872, सुमित-गुहा “हैण्डलूम इण्डस्ट्री इन सेन्ट्रल इण्डिया, 1825 -1950, दि इण्डियन इकोनॉमिक एण्ड सोशल हिस्ट्री रिव्यू, 1989, इत्यस्मिन् उद्धृतम् ।

चित्रम् – 15 – बॉम्बे हार्बर, अष्टादशशताब्दस्य अन्तिमकालिकं चित्रम् ।

बम्बयीमहानगरं कलकत्तामहानगरं च 1780 तमदशकात् वाणिज्यिक-पोतस्थानकानां रूपेण विकसन्ती आस्ताम् । इदं पुरातन्याः वाणिज्यिक-व्यवस्थायाः पतनस्य औपनिवेशिक्याः अर्थव्यवस्थायाः च विकासस्य कालः आसीत् ।

स्थानीयविपण्यां मैनेचेस्टरतः आयाताः कार्पासोत्पादाः एतावन्तः अल्पमूल्याः आसन् यत् स्वदेशीयाः तन्तुवायाः आयातैः उत्पादैः सह कथं प्रतिस्पर्धितुं शक्नुवन्ति स्म । 1850 तमदशकं यावत् देशस्य अधिकतरेषु तन्तुवायक्षेत्रेषु पतनस्य अवृत्तेः च एव कथाः आधिक्येन श्रूयन्ते स्म ।

1860 तमदशके तन्तुवायानां समक्षे नूतना समस्या समुपस्थिता । ते उत्तमं कार्पासं न प्राप्नुवन्ति स्म । यदा अमेरिकीयं गृहयुद्धम् आरब्धं तथा च अमेरिकातः कार्पासस्य आयातः अवरुद्धः तदा ब्रिटेनः भारतात् असिद्धसामग्र्याः याचनां कृतवान् । भारतात् असिद्धकार्पासस्य निर्यातः जायमानः अभवत् तस्मात् कारणात् अत्र कार्पासस्य मूल्यवृद्धिः अभवत् वर्धितमूल्यकारणात् कार्पासस्य अभावत्वात् च अत्रत्याः तन्तुवायाः कार्पासं सरलतया न प्राप्नुवन्ति स्म । ते अधिकमूल्येन कार्पासं क्रेतुं बाध्याः जाताः । एतस्याम् अवस्थायां वस्त्रनिर्माणकार्येण जीवन-निर्वहणं न शक्यते स्म ।

नवदशशताब्दस्य अन्तिमे काले तन्तुवायानां शिल्पकाराणां च समक्षे काचित् अन्या समस्या समुपस्थिता । अधुना भारतीय-शिल्पशालासु उत्पादनं जायमानम् आसीत् तथा च विपणिः यन्त्रनिर्मितवस्तुभिः पूर्णा आसीत् । एतस्याम् अवस्थायां वयनोद्योगः कथं स्थिरः भवितुं शक्नोति स्म ?

शिल्पशालानां समुपस्थापनम्

बम्बयीमहानगरे प्रथमं वस्त्रोद्योगागारं 1854 तमे ख्रिस्ताब्दे स्थापितम् । ततः वर्षद्वयात् परं तत्र उत्पादनस्य आरम्भः जातः । 1862 तमख्रिस्ताब्दे यावत् तत्र एतादृशानि चत्वारि वस्त्रोद्योगागाराणि आसन् । तेषु 94,000 इति सङ्ख्यकानि सूत्रनिर्मातृयन्त्राणि, 2,150 इति सङ्ख्यकानि च हस्त-वयन-यन्त्राणि आसन् । तस्मिन् काले बङ्गाले शणस्य उद्योगागाराणि अपि समुपस्थापयितुम् आरब्धानि । तत्र देशस्य प्रथमं शणोद्योगागारं 1855 तमे ख्रिस्ताब्दे तथा च द्वितीयं ततः सप्तवर्षाणाम् अनन्तरं 1862 तमे ख्रिस्ताब्दे आरब्धम् । उत्तरभारते एल्विन इति शिल्पशाला 1860 तमदशके कर्णपुरे (वर्तमानकानपुरे) उद्घाटिता । अस्य एकवर्षानन्तरम् एव अहमदाबादस्य वस्त्रोद्योगस्य अपि आरम्भः जातः । 1874 तमदशके मद्रासे अपि प्रथमः वयनोद्योगः समुद्घाटितः ।

एताः शिल्पशालाः कः सञ्चालयति स्म ? तासां सञ्चालनाय धनराशिः कुतः उपलभ्यते स्म ? शिल्पशालासु कार्यकर्तारः जनाः के आसन् ।

4.1 प्रारम्भिकाः उद्यमिनः

देशस्य विभिन्नभागेषु विविधप्रकारकाः जनाः शिल्पशालानां स्थापनां कुर्वन्ति स्म । आयान्तु, पश्यामः एतादृशाः जनाः के आसन् ।

नैकेषां उद्यमिसङ्घानाम् इतिहासः चीनेन सह यदा भारतीयानां वाणिज्यं भवति स्म, तस्मात् कालात् एव प्रवर्तते । यथा भवन्तः गतवर्षस्य पुस्तके पठितवन्तः आसन्, अष्टादश-शताब्दस्य अन्तिम-कालात् एव आङ्ग्लीयाः भारतीयस्य अफेनस्य निर्यातं चीनं प्रति कर्तुम् आरब्धवन्तः आसन् । अफेनस्य विनिमयेन ते चीनात् चायं क्रीणन्ति स्म तत् च इङ्ग्लैण्डं प्रति प्रेषयन्ति स्म । अनेन वाणिज्येन नैके भारतीयाः वणिजः व्यवसायिनः च सहायकस्थितौ एव प्राप्ताः आसन् । ते धनस्य व्यवस्थां कुर्वन्ति स्म, आपूर्तिं सुनिश्चितां कुर्वन्ति स्म सामग्रीं च जलपोतैः प्रेषयन्ति स्म । वाणिज्येन धनार्जनात् परं तेषु केचन व्यवसायिनः भारते औद्योगिक-शिल्पशालाः स्थापयितुम् इच्छन्ति स्म । बङ्गाले द्वारकानाथ-टैगोरः चीनेन सह कृत-वाणिज्येन पर्याप्तधनम् अर्जितवान् । सः उद्योगेषु धनस्य निवेशं कर्तुम् आरब्धवान् । 1830-1840 तमदशकयोः सः षट्संयुक्तान् उद्यम-समवायान् स्थापितवान् । 1840 तमदशके आगतेषु व्यापक-व्यवसायिक-सङ्कटेषु अन्यैः सह टैगोरस्य उद्योगागाराणि अपि निष्क्रियाणि जातानि । परन्तु नवदशशताब्दे चीनेन सह ये वाणिज्यं कुर्वन्ति स्म तादृशेषु नैकेषु सफलेषु उद्योगपतिषु सः अपि प्रख्यातः आसीत् । बम्बयीमहानगरे डिनशॉ-पेटिटमहोदयः अपि महान् व्यवसायी आसीत् । ततः परं देशे ये विशालम् औद्योगिकसाम्राज्यं स्थापितवन्तः तेषु जमशेदजी नुसरवानजी टाटा इति प्रभृतयः पारसिजनाः आंशिकरूपेण चीनं प्रति वस्तूनि निर्यातं कृत्वा तथा च आंशिकरूपेण इङ्ग्लैण्डं प्रति असिद्धकार्पासस्य निर्यातं कृत्वा धनम् अर्जितवन्तः । 1917 तमे ख्रिस्ताब्दे कलकत्तायां देशस्य प्रथमस्य शण-शिल्पशालायाः स्थापकः मारवाडी-व्यवसायि-श्रेष्ठी हुकुमचन्दः अपि चीनेन सह वाणिज्यं कृतवान् आसीत् । एतत् एव कार्यं प्रसिद्धस्य उद्योगपतेः जी.डी.बिडलामहोदयस्य पिता पितामहः च अकरोत् ।

चित्रम् - 16 - जमशेदजी जीजीभोये ।

ये कस्यचित् पारसी-तन्तुवायस्य पुत्रः आसीत् । तात्कालिकानां नैकेषां जनानाम् इव सः अपि चीनेन सह वाणिज्यं पोतसम्बद्धं च कार्यम् अकरोत् । तस्य पार्श्वे पोतानां कश्चित् विशालपोतस्थानकम् आसीत् । आङ्ग्लपोतसमवायैः अमेरिकीयपोत-समवायैः च सह प्रतिस्पर्धायाः कारणात् 1850 तमदशकं यावत् सः पोतान् विक्रेतुं बाध्यः जातः आसीत् ।

चित्रम् - 17 - द्वारकानाथ-टैगोर ।

द्वारकानाथ-टैगोरस्य विश्वासः आसीत् यत् भारतं पश्चिमीकरणस्य औद्योगिकीकरणस्य च मार्गेण चलित्वा एव विकासं कर्तुं शक्नोति । सः पोतानाम् उपलब्धये, पोतनिर्माणस्य खननस्य वित्तसंस्थानाम् उद्योगानां सभाव्य-हानि-पूरकस्य शुल्कस्य (बीमा इत्यस्य) च क्षेत्रे निवेशम् अकरोत् ।

धनराशेः एकत्रीकरणाय अन्येषां वाणिज्यिक-तन्त्राणाम् आश्रयम् अपि कृतम् । मद्रासस्य केचन वणिजः बर्मादेशेन सह वणिक्-वृत्तिं कुर्वन्ति स्म अपरञ्च केषाञ्चित् मध्ये पूर्वेण पूर्वाफ्रीकया सह च सम्बन्धाः आसन् । एतान् अतिरिच्य अपि केचन वाणिज्यिकसमूहाः आसन् परन्तु ते वैदेशिकवाणिज्येन सह प्रत्यक्षतः सम्बद्धाः न आसन् । ते भारते एव व्यवसायं कुर्वन्ति स्म । ते एकस्मात् स्थानात् स्थानान्तरं प्रति वस्तूनि नयन्ति स्म, कुसीदवृत्तिं कुर्वन्ति स्म, एकस्मात् नगरात् नगरान्तरं प्रति धनं प्रापयन्ति स्म तथा च वणिग्भ्यः धनं यच्छन्ति स्म । यदा उद्योगागारेषु निवेशस्य अवसराः समागताः तदा तेषु बहवः वणिजः शिल्पशालानां स्थापनां कृतवन्तः ।

यथा भारतीयवाणिज्ये औपनिवेशिकानां प्रभावः आधिक्येन जातः तथा तथा भारतीयव्यवसायिनां कृते स्थानं सङ्कीर्णं जातम् । ते यूरोपे स्वीयानि उत्पादितानि वस्तूनि न विक्रेतुं शक्नुवन्ति स्म यतो हि तथा कर्तुं ते प्रतिबन्धिताः । अधुना ते मुख्यरूपेण असिद्धसामग्र्याः अन्नस्य अपक्वकार्पासस्य अफेनस्य गोधूमस्य नीलस्य च एव निर्यातं कर्तुं शक्नुवन्ति स्म एतादृशानां वस्तूनाम् आवश्यकतां तत्र आङ्ग्लीयाः अनुभवन्ति स्म । शनैः शनैः ते बृहन्नौका-व्यवसायात् अपि बहिष्कृताः ।

प्रथमं विश्वयुद्धं यावत् यूरोपीयाः प्रबन्धक-संस्थाः भारतीयानाम् उद्योगागाराणां विशालक्षेत्राणां नियन्त्रणम् इच्छन्ति स्म । एतासु संस्थासु बर्ड-हीगलर्स-एण्ड कम्पनी, एण्ड्रयू यूल, तथा च जार्डीन स्किनर एण्ड कम्पनी इति च विशालसमवायाः आसन् । एतादृश्यः प्रबन्धक-संस्थाः धनराशेः व्यवस्थां कुर्वन्ति स्म, संयुक्तोद्यम-समवायानां स्थापनां कुर्वन्ति स्म तेषां च प्रबन्धनकार्यम् अपि निर्वहन्ति स्म । अधिकतरेषु प्रकरणेषु सन्दर्भेषु वा भारतीयाः वित्तपोषकाः (फाइनेंसर) धनराशेः व्यवस्थां कारयन्ति स्म । किञ्च निवेशसम्बद्धान् व्यवसायसम्बद्धान् च निर्णयान् यूरोपीयसंस्थाः स्वीकुर्वन्ति स्म । यूरोपीयव्यवसायिनाम् उद्योगपतीनां च स्वीयाः वाणिज्यिकपरिसङ्घाः आसन् येषु भारतीयव्यवसायिनः सम्मेलयितुं न शक्यन्ते स्म ।

4.2 श्रमिकाः कुतः समागताः ?

शिल्पशालाः भविष्यन्ति तर्हि श्रमिकाः अपि भविष्यन्ति । शिल्पशालानां विस्तारेण श्रमिकाणाम् आवश्यकता अपि वर्धयितुम् आरब्धा । 1901 तमे ख्रिस्ताब्दे भारतीय-शिल्पशालासु 5,84,000 श्रमिकाः कार्यं कुर्वन्ति स्म । 1946 तमख्रिस्ताब्दं यावत् इयं सङ्ख्या वर्धित्वा 24,36,000 इति जाता आसीत् । एते व्यापक-सङ्ख्यकाः श्रमिकाः कुतः समागताः ?

अधिकतरेषु औद्योगिकेषु क्षेत्रेषु श्रमिकाः पार्श्वस्थेभ्यः जनपदेभ्यः आयान्ति स्म । ये कृषकाः शिल्पकाराः च ग्रामेषु कार्यं न प्राप्नुवन्ति स्म तदा ते एतादृशाः जनाः औद्योगिककेन्द्राणि प्रति गन्तुम् आरभन्ते स्म । 1911 तमख्रिस्ताब्दे बम्बयीमहानगरस्य कार्पासवस्त्रोद्योगागारे कार्यकर्तारः पञ्चाशदधिकाः श्रमिकाः पार्श्वस्थात् रत्नागिरीजनपदात् समागताः आसन् । कर्णपुरस्थेषु वस्त्रोद्योगागारेषु कार्यकर्तारः अधिकतराः जनाः कर्णपुरजनपदस्य ग्रामेभ्यः एव आयान्ति स्म । वस्त्रशिल्पशालायां ये श्रमिकाः कार्यं कुर्वन्ति स्म ते मध्ये मध्ये निजग्रामान् प्रति अपि गच्छन्ति स्म । यदा ग्रामेषु सस्यानां कर्तनं भवति स्म तथा च उत्सवविशेषः कश्चित् भवति स्म तदा ते विशेषतया ग्रामान् प्रति गच्छन्ति स्म ।

अनन्तरकाले, यदा नूतनकार्याणां विषये सूचना प्रसृता तदा सदूरक्षेत्रेभ्यः अपि जनाः कार्यार्थम् आगन्तुम् आरब्धवन्तः । उदाहरणार्थं, संयुक्तप्रान्तस्य जनाः बम्बयीमहानगरस्थेषु वस्त्रशिल्पशालासु कार्यं कर्तुम् अपि च कलकत्तायाः शण-शिल्पशालासु कार्यं कर्तुम् प्राप्नुवन्ति स्म ।

चित्रम् - 18 - सहभागिनां सङ्घः - जे.एन.टाटा, आर.डी. टाटा, सर आर.जे. टाटा तथा च सर डी.जे.टाटा ।

1912 तमे ख्रिस्ताब्दे जे.एन.टाटा जमशेदपुरे भारतस्य प्रथमस्य लौहस्य इस्पातसंयन्त्रस्य च स्थापनाम् अकरोत् । भारते लौहोद्योगागारस्य इस्पातसंयन्त्रस्य च स्थापना वस्त्रोद्योगागारस्य स्थापनायाः बहुकालानन्तरम् अभवत् । औपनिवेशिके भारते औद्योगिकयन्त्राणां रेलोपकरणानां लोकोमोटिव अर्थात् चलोर्जकस्य च आधिक्येन आयातः एव क्रियते स्म । अतः स्वतन्त्रतायाः प्राप्तेः पूर्वं महान्तम् उद्योगागारं विशेषतया अग्रे वर्धितुं न शक्नोति स्म ।

चित्रम् - 19 - बम्बयीमहानगरस्य वस्त्रशिल्पशालायाः श्रमिकाः, विंशतिशताब्दस्य आरम्भः । यदा श्रमिकाः ग्रामं प्रति गच्छन्ति स्म तदा प्रायः सुन्दरवस्त्राणि धर्तुं प्रयासं कुर्वन्ति स्म ।

वृत्ते: प्राप्तिः सदैव काठिन्येन भवति स्म । यद्यपि वस्त्रशिल्पशालानां सङ्ख्या वर्धते स्म तथा च श्रमिकाणाम् आवश्यकताम् अपि शिल्पशालास्वामिनः अनुभवन्ति स्म परन्तु वृत्ते: इच्छुकानां सङ्ख्या वृत्ते: उपलब्धावसरस्य अपेक्षया अधिका आसीत् । वस्त्रशिल्पशालायां प्रवेशः अपि निषिद्धः आसीत् । उद्योगपतयः नूतनानां श्रमिकाणां प्रवेशाय प्रायः अभिकर्तृणां साहाय्यं स्वीकुर्वन्ति स्म । अभिकर्ता निजग्रामात् जनान् आनयति स्म , ते कार्यं प्राप्स्यन्ति इति तान् आश्वासयति स्म, नगरे वासाय तेषां साहाय्यं करोति स्म तथा च सङ्कटे धनं दत्त्वा अपि तेषां साहाय्यम् अपि करोति स्म । अनेन प्रकारेण अभिकर्ता शक्तिशाली प्रभावशाली च जनः जातः । अनन्तरकाले अभिकर्तारः स्वामिभ्यः धनस्य पुरस्कारस्य च याचनां कर्तुम् आरब्धवन्तः यतो हि ते स्वामिनां साहाय्यं कुर्वन्ति स्म तथा च श्रमिकाणां जीवनं ते एव नियन्त्रयितुम् आरब्धवन्तः ।

कालक्रमेण शिल्पशालीयश्रमिकाणां सङ्ख्या वर्धयितुम् आरभत । परन्तु यथा भवन्तः द्रक्ष्यन्ति, सम्पूर्णायाम् औद्योगिकश्रमस्य शक्तौ तेषाम् अनुपातः अत्यल्पम् आसीत् ।

स्रोतः – ड

मुम्बयी-महानगरस्य कश्चित् वस्त्रशिल्पशालायाः श्रमिकः वसंत-पारकरः अवदत् –

श्रमिकाः निजपुत्रान् वस्त्रशिल्पशालायां ते कार्यं प्राप्नुयुः इति एतदर्थम् अभिकर्त्रे धनं यच्छन्ति स्म -- । वस्त्रशिल्पशालीयाः श्रमिकाः शारीरिकेण भावनात्मकेन च रूपेण तेषां ग्रामैः सह घनिष्ठरूपेण सम्बद्धाः भवन्ति स्म । ते ग्रामं गत्वा सस्यानां कर्तनं कुर्वन्ति स्म । कोङ्कणीजनाः धान्यानि लवितुम् इक्षुं लवितुं च ग्रामं गच्छन्ति स्म । काचित् स्वीकृतव्यवस्था आसीत् यदर्थं वस्त्रशिल्पशालायाः स्वामिनः तेभ्यः अवकाशं यच्छन्ति स्म ।

मीना मेननः एवं च नीरी अदरकरः, वन हण्ड्रेड इयर्स – वन हण्ड्रेड वाइसेज, 2004 इति ।

चित्रम् – 20 – मुख्याभिकर्ता

एतस्मिन् चित्रे द्रष्टुं शक्यते यत् अभिकर्तुः सत्ता, तस्य शैल्या परिधानेन च अवगन्तुं शक्यते ।

नूतनशब्दः –

अभिकर्ता - (जॉबर) – पृथक् पृथक् क्षेत्रेषु अभिकर्तुः सरदार अथवा मिस्त्री इति संज्ञाद्वयम् अपि आसीत् ।

स्रोतः – च

भ्राता भोंसले बम्बयिमहानगरस्य वणिज्यसङ्घस्य कार्यकर्ता आसीत् । 1930 – 40 इति दशकेषु यदा सः बाल्यावस्थायाम् आसीत् तात्कालिकदिनानां विषये सः अवदत् –

तस्मिन् काले दश होराणां कार्यपर्यायः भवति स्म । सायं पञ्चवादनात् आरभ्य प्रातः त्रिवादनं यावत् कार्यस्य अतीव भयानकहोराः भवन्ति स्म । मम पिता पञ्चत्रिंशत् वर्षाणि यावत् कार्यम् अकरोत् । सः श्वासरोगेण ग्रस्तः जातः तथा च सः कार्यं कर्तुम् अक्षमः जातः । तदनन्तरं मम पिता पुनः ग्रामं प्रति आगतवान् । मीना मेननः नीरा अदरकरः च. वन हण्ड्रेड इयर्स : वन हण्ड्रेड वाइसेज, 2004 इति ॥

चित्रम् – 21 – अहमदाबादस्य कस्याञ्चित् वस्त्रशिल्पशालायां कार्यं कुर्वन्त्यः श्रमिकमहिलाः । महिलाः मुख्यतया कर्तनविभागे एव कार्यं कुर्वन्ति स्म ।

5. औद्योगिक-विकासस्य वैचित्र्यम्

भारते औद्योगिक-उत्पादनस्य क्षेत्रे यूरोपीय-समवायाः वर्चस्वं स्थापितवन्तः, एतादृशानां यूरोपीय-प्रबन्धकीय-संस्थानां केषुचित् विशिष्टप्रकारस्य उत्पादेषु एव अभिरुचिः आसीत्। ते औपनिवेशिक-सर्वकारात् अत्यल्पेन मूल्येन भूमिं स्वीकृत्य चायस्य कफघ्न्याः च उद्यानानि स्थापितवन्तः, नीलस्य शणस्य च व्यवसाये अपि धनस्य निवेशं कृतवन्तः। एतेषु उत्पादेषु अधिकतराः तादृशाः उत्पादाः आसन्, येषां भारते विक्रयणाय नैव अपितु मुख्यरूपेण निर्याताय एव आवश्यकता आसीत्।

नवदश-शताब्दस्य अन्तिमेषु वर्षेषु यदा भारतीयाः व्यवसायिनः शिल्पशालानां स्थापनां कर्तुम् आरब्धवन्तः, तदा ते भारतीयविपण्यां मैनचेस्टर-नगरे निर्मित-वस्तुभिः सह स्पर्धां न कृतवन्तः। भारतं प्रति आगतेषु ब्रिटिश-वस्तुषु सूत्रं समीचीनं न आसीत्, अतः भारतस्य आरम्भिकासु वस्त्र-शिल्पशालासु वस्त्राणाम् अपेक्षया स्थूलानि कार्पाससूत्राणि एव निर्मायन्ते स्म। यदा सूत्रस्य आयातः क्रियते स्म तदा तत् सदैव विशिष्टप्रकारकम् एव भवति स्म। भारतीयासु शिल्पशालासु निर्मितस्य सूत्रस्य भारतस्य तन्तुवायाः प्रयोगं कुर्वन्ति स्म अथवा तस्य सूत्रस्य चीनं प्रति निर्यातः क्रियते स्म।

विंशतितम-शताब्दस्य पूर्वदशकं यावत् भारते औद्योगिकीकरणस्य प्रक्रिया नैकेषां परिवर्तनानां प्रभावेण ग्रस्ता आसीत्। स्वदेशि आन्दोलनं गतिमत् जातं, तस्मात् राष्ट्रवादिनः जनान् प्रेरितवन्तः यत् जनाः वैदेशिक-वस्त्रस्य बहिष्कारं कुर्युः इति। औद्योगिक-समूहाः स्वीयानां सामूहिक-हितानां रक्षायै सङ्घटिताः जाताः, ते च सर्वकारं सबलं निवेदितवन्तः यत् सर्वकारः आयातशुल्कं वर्धयेत्, अन्याः सुविधाः च तेभ्यः दद्यात्। 1906 तमख्रिस्ताब्दात् परं चीनदेशं प्रति यत् भारतीय-सूत्रं निर्यातरूपेण प्रेष्यते स्म, तस्मिन् कार्ये अपि न्यूनता जायमाना आरब्धा। चीन-विपणिषु चीनस्य जापानस्य च शिल्पशालायां ये उत्पादाः निर्मिताः आसन्, ते बाहुल्येन तत्र उपलब्धाः आसन्। फलतः, भारतस्य उद्योगपतयः सूत्रस्य अपेक्षया वस्त्रस्य निर्माणम् आरब्धवन्तः। 1900 तमख्रिस्ताब्दात् 1912 तमख्रिस्ताब्दं यावत् भारते कार्पासवस्त्रस्य उत्पादनं द्विगुणितं जातम्।

प्रथमं विश्वयुद्धं यावत् औद्योगिक-विकासस्य गति मन्दा जाता। युद्धेन काचित् नूतना परिस्थितिः उत्पादिता आसीत्। ब्रिटिश-शिल्पशालाभिः सेनायाः आवश्यकतानुरूपम् उत्पादनं क्रियते स्म तस्मात् कारणात् ते युद्धसम्बद्धोत्पादनेन व्यवस्थाः आसन् एतस्मात् कारणात् भारते मैनचेस्ते निर्मितवस्तूनाम् आयातः न्यूनः जातः। भारतीयविपणयः शीघ्रमेव विशालां स्वदेशि-विपणिं प्राप्तवन्तः। युद्धं चिरकालं यावत् प्राचलत् तस्मात् भारतीयशिल्पशालासु अपि सेनायाः कृते शणस्य स्यूताः, सैनिकानां कृते परिधानीय-वस्त्राणि, अस्थायि-गृह-निर्माणाय संसाधनानि उपानहाः, अश्वाय अश्वतराय च चर्मणः जीन्स इति वस्त्रम्, तथा च बहूनि अन्यानि वस्तूनि अपि निर्मितुम् आरब्धवन्ति। नूतनानां शिल्पशालानां च स्थापना कृता।

चित्रम् - 22 - मद्रास-चेम्बर-आफ-कॉमर्स इत्यस्य प्रथमः कार्यालयः।

नवदशशताब्दस्य अन्तिमकालं यावत् देशस्य विभिन्नक्षेत्राणां व्यवसायिनः मिलित्वा चेम्बर आफ कॉमर्स इत्यस्य निर्माणम् आरब्धवन्तः आसन् यतः ते समीचीन-प्रकारकान् व्यवसायान् कर्तुं शक्नुयुः तथा च सामूहिक-चिन्ता-विषय-सम्बद्धं निर्णयं कर्तुं शक्नुयुः।

पुरातन्यः शिल्पशालाः नूतनैः पर्यायैः चलितुम् आरब्धवत्यः । नैके नूतनाः श्रमिकाः कार्ये नियुक्ताः तथा च प्रत्येकं श्रमिकेण पूर्वापेक्षया अधिककालं यावत् कार्यं करणीयं भवति स्म ।

युद्धात् परं भारतीयविपण्यां मैनचेस्टर इति पूर्वावस्थां न कदापि प्राप्तुं शक्तवान् । आधुनिकीकरणं तत्र न जातं तस्मात् कारणात् अमेरिकायाः जर्मन्याः जापानस्य च अपेक्षया कृशत्वम् उपागतस्य ब्रिटेनस्य अर्थव्यवस्था नष्टा जाता । कर्पासस्य उत्पादनम् अति न्यूनं जातम् । तथा च ब्रिटेनात् यः कार्पासवस्त्रस्य निर्यातः भवति स्म तस्य अतीव पतनम् अभवत् । उपनिवेशेषु विदेशिनः उत्पादान् अपाकृत्य स्थानीयाः उद्योगपतयः गृह्यविपण्याः अधिग्रहणम् अकुर्वन् तथा च शनैः शनैः ते आत्मस्थितिं सुदृढाम् अकुर्वन् ।

5.1 लघु-उद्योगानां बाहुल्यम्

यद्यपि युद्धात् परं शिल्पशालासु नैरन्तर्येण वर्धनम् अभवत् परन्तु अर्थव्यवस्थायां विशालोद्योगानां भागः अत्यल्पः आसीत् । तेषु अधिकतराः 1911 तमे ख्रिस्ताब्दे 37 प्रतिशतं बङ्गाले बम्बयीमहानगरे स्थिताः आसन् । अवशिष्टे देशे लघुस्तरीयम् उत्पादनम् एव आधिक्येन भवति स्म । पञ्जीकृतासु शिल्पशालासु सम्पूर्णायाः औद्योगिकश्रमशक्तेः अत्यल्पभागः एव कार्यं करोति स्म । इयं सङ्ख्या 1911 तमे ख्रिस्ताब्दे पञ्च प्रतिशतं तथा च 1931 तमे ख्रिस्ताब्दे 10 प्रतिशतम् आसीत् । शिष्टाः श्रमिकाः वीथिषु लघुवसतिषु च स्थितासु लघुषु शिल्पशालासु गृह्यघट्टेषु एव कार्यं कुर्वन्ति स्म ।

केषुचित् क्षेत्रेषु विंशतिशताब्दस्य काले हस्तशिल्पोत्पादने वस्तुतः लाभः जातः आसीत् । इदं तथ्यं हस्तवयनस्य परिप्रेक्ष्ये अपि समुचितः अस्ति येषां विषये वयं पूर्वं चर्चां कृतवन्तः । अल्पव्ययेन एव यत् यान्त्रिकसूत्रं निर्मीयते स्म तेन नवदशशताब्दे कर्तनोद्योगस्य तु समाप्तिः एव कृता आसीत् परन्तु सर्वासु समस्यासु जातासु सतीसु अपि तन्तुवायाः निजव्यवसायं कथञ्चित् निरन्तरं कृतवन्तः । विंशतिशताब्दे हस्तवयनयन्त्रैः निर्मितानां वस्त्राणाम् उत्पादने निरन्तरं संशोधनं जातम् । 1900 तमशताब्दात् 1940 तमवर्षाभ्यन्तरे इदं त्रिगुणितं वर्धितम् आसीत् ।

इदं कथम् अभवत् ?

आंशिकरूपेण तत्र प्राविधिक-परिवर्तनानि कारणभूतानि आसन् । यदि व्यये अधिकः लाभः न स्यात् अपि च उत्पादस्य वर्धनं भवितुं शक्नुयात् तदा हस्ताभ्यां ये कार्याणि कुर्वन्ति ते नूतनप्रविधम् अपि कार्यं कर्तुम् अङ्गीकर्तुं कष्टानि न अनुभवन्ति । अतः विंशतिशताब्दस्य द्वितीयं दशकं यावत् वयम् एतादृशान् तन्तुवायान् द्रष्टुं शक्नुमः ये सूत्रवेष्टनयन्त्रयुक्तानां वयनयन्त्राणां च प्रयोगं कुर्वन्ति स्म । अनया प्रक्रियया शिल्पकाराणां श्रमिकाणां वा उत्पादनक्षमता वर्धिता, उत्पादनं तीव्रं जातम् अपि च श्रमस्य आवश्यकतायां न्यूनता जाता । 1941 तमख्रिस्ताब्दं यावत् भारते 35 प्रतिशतात् अपि अधिकेषु हस्तवयनयन्त्रेषु सूत्रवेष्टनोपकरणानि संलग्नानि आसन् । त्रावणकोरे, मद्रासे, मैसूरे, कोचीने, बङ्गालादिषु च क्षेत्रेषु तु एतादृशानि वयनयन्त्राणि 70-80 प्रतिशतं यावत् आसन् । एतदतिरिच्य अपि अनेकानि लघूनि संशोधनानि कृतानि यैः तन्तुवायाः निजोत्पादकतां वर्धयितुं वस्त्रशिल्पशालाभिः च सह स्पर्धितुं साहाय्यं प्राप्तवन्तः ।

चित्रम् - 23 - हस्तनिर्मितं वस्त्रम् ।

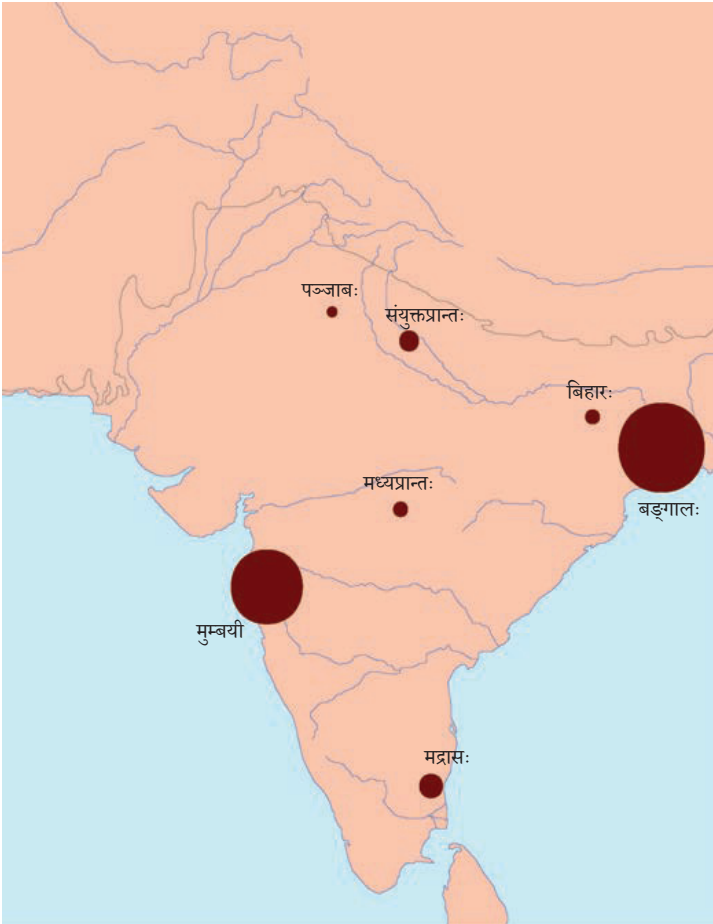
हस्तेन ऊतस्य वस्त्रस्य सूक्ष्मप्रारूपस्य शिल्पशालासु अनुकरणं न कर्तुं शक्यते स्म ।

नूतनशब्दः -

(सूत्रवेष्टन-यन्त्रम्) फ्लाईशटल इति - इदं रज्जूनां पूलीनां च माध्यमेन चलनशीलं किञ्चित् यन्त्रम् अथवा उपकरणम् अस्ति यस्य वयनाय प्रयोगः क्रियते । एतस्य उपकरणस्य माध्यमेन क्षैतिजसूत्रं लम्बवति सूत्रे ग्रथ्यते प्रवेश्यते । सूत्रवेष्टनोपकरणस्य माध्यमेन तन्तुवायाः दीर्घस्य वयनयन्त्रस्य सञ्चालने प्रथितवस्त्रस्य निर्माणे साहाय्यम् प्राप्तवन्तः ।

केचन तन्तुवायाः वस्त्रशिल्पशालाभिः सह प्रतिस्पर्धितुम् अन्येषाम् अपेक्षया समीचीनस्थितौ आसन् । तन्तुवायेषु केचन स्थूलवस्त्रं निर्मान्ति स्म किञ्च अपरे केचन सूक्ष्मवस्त्रं निर्मान्ति स्म । स्थूलवस्त्रं मुख्यरूपेण निर्धनाः एव क्रीणन्ति स्म तथा च तेषां याचनायां विपुलं न्यूनाधिक्यं भवति स्म । सस्ये नष्टे जाते सति दुर्भिक्षकाले च प्रत्यक्षस्य आयस्य साधनानि समाप्तानि भवन्ति स्म तदा ते वस्त्राणि न क्रेतुं शक्नुवन्ति स्म । समीचीन-प्रकारस्य वस्त्रस्य याचनां धनाढ्याः जनाः एव कुर्वन्ति स्म । तत्र न्यूनाधिक्यं न्यूनतया एव भवति स्म । यदा निर्धनाः बुभुक्षया म्रियमाणाः भवन्ति स्म तदा अपि धनाढ्याः इदं वस्त्रं क्रेतुं शक्नुवन्ति स्म । दुर्भिक्षावस्थायां बनारसीशाटीनां बालूचरीशाटीनां च विक्रयणे कोऽपि दुष्प्रभावः न जायते स्म । तथापि यथा भवन्तः द्रष्टवन्तः, शिल्पशालाः विशिष्टप्रकारकस्य वयनस्य अनुकरणं न कर्तुं शक्नुवन्ति स्म । ऊत-प्रान्त-भाग-युक्तानां शाटीनां मद्रासस्य प्रसिद्ध-कटिवस्त्राणां च निर्माणं सर्वासां शिल्पशालानां कृते सरलं नासीत् ।

इत्थम् अपि न आसीत् यत् विंशतितमे शताब्दे अपि उत्पादनस्य वर्धनं कुर्वन्तः तन्तुवायाः अन्यशिल्पकाराः च सदैव लाभम् एव अर्जयन्ति स्म । तेषां जीवनम् अतिकठोरम् आसीत् । तैः अहर्निशं कार्यं करणीयं भवति स्म । प्रायः, सम्पूर्णकुटुम्बः तत्र बालाः वृद्धाः महिलाः च उत्पादनसम्बद्धं किमपि कार्यं कुर्वन्ति स्म । परन्तु एतादृशे शिल्पयुगे अतीतस्य अवशेषाः पूर्तिं न गताः आसन् । तेषां जीवनं श्रमः च औद्योगिकीकरणस्य प्रक्रियायाः अभिन्नाङ्गरूपेण आसीत् ।

चित्रम् – 24 – भारते व्यापकपरिमाण-सम्पन्नानि क्षेत्राणि, 1931 इति ।
चित्रे निर्मित-गोलकानि विभिन्नक्षेत्रेषु उद्योगागाराणाम् आकारम् इङ्गयन्ति ।

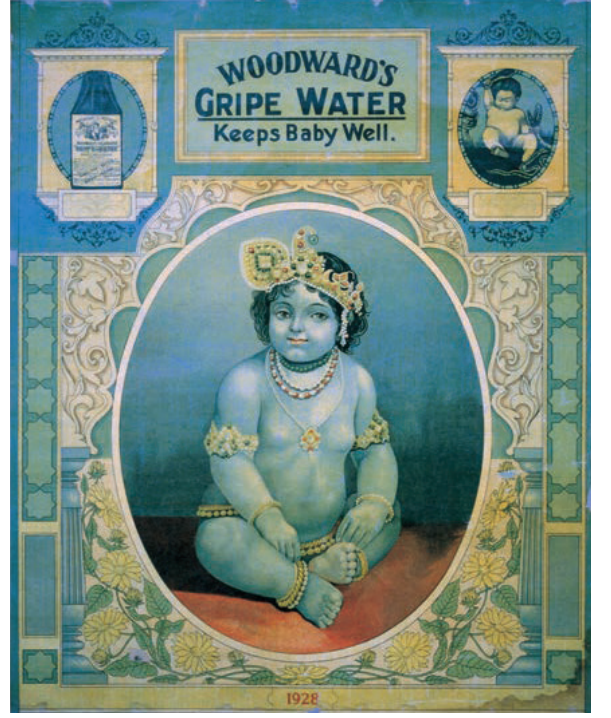
वस्तूनां कृते विपणिः

वयं पूर्वं दृष्टवन्तः यत् कथं ब्रिटिशनिर्मातारः भारतीयविपणिम् अधिग्रहीतुं प्रयासं कृतवन्तः तथा च कथं भारतीयतन्तुवायैः शिल्पकारैः वणिग्भिः उद्योगपतिभिः च औपनिवेशिकनियन्त्रणस्य विरोधः कृतः । आयातशुल्क-सुरक्षायाः विषयिणी याचना कृता । आत्मनः कृते स्थानं ते कल्पितवन्तः तथा च निजवस्तूनां विपणिं प्रसारयितुं प्रयत्नवन्तः ।

यदा नूतनानि वस्तूनि उत्पाद्यन्ते तदा तानि क्रेतुं जनाः अपि प्रेरणीयाः भवन्ति । जनाः तेषां वस्तूनाम् आवश्यकताम् अनुभवेयुः तदर्थं तस्मिन् काले किं किं कृतम् ?

विज्ञापनम् अपि कश्चित् उपायः अस्ति येन नूतनाः उपभोक्ताः जायन्ते । यथा भवन्तः जानन्ति, विज्ञापनानां माध्यमेन उत्पादाः वाञ्छनीयाः आवश्यकाः च सन्ति इति जनाः अनुभवन्ति । विज्ञापनानि जनानां चिन्तनशैलीं परिवर्तयन्ति नूतनाः आवश्यकताः च जनयन्ति । वर्तमानकाले वयं तस्मिन् विश्वे निवसामः यत् सर्वत्र विज्ञापनानि बाहुल्येन दृश्यन्ते । वार्तापत्रेषु पत्रिकासु फलकानां रूपेण भित्तिषु दूरदर्शने इति एतेषु सर्वेषु स्थानेषु विज्ञापनानि विपुलतया दृश्यन्ते । परन्तु यदि वयम् अतीतकालिकम् इतिहासं पश्यामः तदा ज्ञायते यत् औद्योगिकीकरणस्य आरम्भात् विज्ञापनैः विभिन्नविपणीनां विस्ताराय नूतनायाः उपभोक्तृसंस्कृतेः च रचनायै कापि महत्त्वपूर्णा भूमिका ऊढा ।

यदा मैनचेस्टरस्य उद्योगपतयः भारते वस्त्रस्य विक्रयणम् आरब्धवन्तः तदा ते वस्त्राणां चयस्य उपरि लेबल अर्थात् अधिकारपत्रसदृशं चिह्नं तत्र योजयन्ति स्म । समवायचिह्नेन लाभः अयं भवति स्म यत् क्रेतारः समवायस्य नाम उत्पादनस्थलं च सरलतया ज्ञातुं समर्थाः भवन्ति स्म । चिह्नम् एव वस्तूनां गुणवत्तायाः प्रतीकरूपेण अपि आसीत् । यदा कस्मिन् समवाये चिह्ने स्थूलाक्षरैः “मेड इन मैनचेस्टर ” इति लिखितं दृश्यते स्म तदा क्रेतारः तत् वस्त्रं क्रेतुं कथमपि न शङ्कन्ते स्म ।

चित्रम् - 25 - ग्राइपवाटर इत्यस्य दिनदर्शिका, एम.वी.धुरन्दरस्य चित्रम्, 1928
बाल-सम्बद्धानि वस्तूनि प्रचारयितुं बालकृष्णस्य छव्याः सर्वाधिकः प्रयोगः क्रियते स्म ।

चित्रम् - 26 (क)

चित्रम् - 26 (ख)

चित्रम् - 26 (क) - मैनचेस्टरस्य नामाङ्कितपत्राणि, विंशतितमशताब्दस्य प्रारम्भः ।
विदेशाद् आगतानां वस्त्राणां लेपपत्रेषु असङ्ख्यभारतीयानां देवीनां देवतानां च तद्यथा- कार्तिकेयस्य लक्ष्म्याः सरस्वत्याः च चित्रस्य चित्रणं क्रियते स्म यत् सम्बद्धवस्तुनः गुणवत्तां दर्शयितुं भवति स्म ।
चित्रम् - 26 - (ख) - मैनचेस्टरस्य नामाङ्कितपत्रे पृष्ठे वा महाराजस्य रणजीतसिंहस्य चित्रम् ।
उत्पादं प्रति सम्मान-भावस्य उत्पत्तिः भवेत् इति एतदर्थम् ऐतिहासिकजनानां चित्राणां प्रयोगः क्रियते स्म । भवति स्म ।

लेपपत्रेषु केवलं शब्दाः अक्षराणि चैव न भवन्ति स्म । तेषु चित्राणि अपि चित्रितानि भवन्ति स्म एतानि अक्षराणि अतीव सुन्दराणि भवन्ति स्म । यदि वयं पुरातनानि लेपपत्राणि पश्यामः तदा तानि दृष्ट्वा वयं तेषां निर्मातृणां चिन्तनं तेषां वाणिज्यं जनान् आकर्षयितुं तैः प्रयुक्तान् उपायान् च अपि अवगन्तुं शक्नुमः ।

एतेषु लेपपत्रेषु भारतीयानां देवीनां देवतानां च चित्राणि प्रायः भवन्ति स्म । देवीनां देवतानां च चित्रव्याजेन निर्मातारः इदं दर्शयितुं प्रयत्नं कुर्वन्ति स्म यत् ईश्वरः अपि इच्छति यत् जनाः तत् वस्तु क्रीणीयुः । कृष्णस्य सरस्वत्याः च चित्रैः अयं लाभः भवति स्म यत् विदेशेषु निर्मितानि वस्तूनि अपि भारतीयाः परिचितवस्तूनि इव अनुभवन्ति स्म ।

नवदशशताब्दस्य अन्तिमे काले निर्मातारः निजोत्पादान् विक्रेतुं दिनदर्शिकायाः प्रकाशनं कर्तुम् आरब्धवन्तः आसन् । वार्तापत्राणि पत्रिकाः च तु साक्षराः जनाः एव पठितुम् अवगन्तुं च शक्नुवन्ति स्म परन्तु दिनदर्शिकां तु तादृशाः जनाः अपि अवगन्तुं शक्नुवन्ति स्म ये साक्षराः न आसन् । चायस्य आपणेषु, कार्यालयेषु, मध्यवर्गीयजनानां गृहेषु एतादृश्यः दिनदर्शिकाः उद्विक्ताः भवन्ति स्म । ये एताः दिनदर्शिकाः योजयन्ति स्म ते विज्ञापनम् अपि प्रतिदिनम् आवर्षं च पश्यन्ति स्म । एतादृशीसु दिनदर्शिकासु अपि नूतनान् उत्पादान् विक्रेतुं देवतानां चित्राणि चित्रितानि भवन्ति स्म ।

देवतानां चित्राणाम् इव महत्त्वपूर्णानां जनानां तद्यथा सम्राजां शासकानां च चित्राणि विज्ञापनेषु दिनदर्शिकासु च विपुलतया प्रयुज्यन्ते स्म । तैः एषः सन्देशः प्रायः दीयते स्म यत् यथा भवन्तः राजपुरुषं सम्मानयन्ति तथैव एतस्य उत्पादस्य अपि सम्मानं कुर्वन्तु, यदि तम् उत्पादं नृपः प्रयुङ्क्ते अथवा राजनिर्देशेन सः निर्मितः स्यात् तर्हि तस्य गुणवत्तायाः विषये न कोपि सन्देहं कर्तुं शक्नोति ।

यदा भारतीयाः निर्मातारः विज्ञापनानि निर्मितवन्तः तदा तैः राष्ट्रवादिसन्देशः स्पष्टतया स्पष्टरूपेण दृश्यते । तेषाम् आशयः अयम् आसीत् यत् यदि भवन्तः राष्ट्रे स्निह्यन्ति तत् विषये च चिन्तां कुर्वन्ति तर्हि एतादृशानि भारतीयवस्तूनि क्रीणन्तु यानि भारतीयैः एव निर्मितानि इति । एतादृशानि विज्ञापनानि स्वदेशिनः राष्ट्रवादिसन्देशवाहक-रूपेण जातानि ।

निष्कर्षः

स्पष्टम् अस्ति यत् औद्योगिके काले व्यापकानि प्रौद्योगिकानि परिवर्तनानि आगतानि, शिल्पशालानां प्रादुर्भावः जातः, नूतना औद्योगिकश्रमशक्तिः अस्तित्वं प्राप्नोत् । परन्तु यथा भवन्तः दृष्टवन्तः, एतस्मिन् युगे हस्तनिर्मितानां वस्तूनां लघुपरिमाणेन जातम् उत्पादनम् अपि औद्योगिकभूदृश्यस्य कश्चित् महत्त्वपूर्णः भागः आसीत् ।

प्रथमं द्वितीयं च चित्रं पुनः पश्यन्तु । अधुना ज्ञापयन्तु यत् एताः छव्यः किं दर्शयन्ति ।

चित्रम् - 27 - सनलाइट-फेनकस्य दिनदर्शिका, 1934।

अत्र भावान् विष्णुः अन्तरीक्षात् प्रकाशम् आभां द्युतिं वा आनयति इत्यनेन रूपेण सः चित्रितः अस्ति ।

चित्रम् - 28 - कस्मिंश्चित् भारतीये वस्त्रोद्योगागारे निर्मितवस्त्रस्य नामाङ्कितपत्रम् ।

एतस्मिन् काचित् देवी अहमदाबादस्य वस्त्रशिल्पशालायां निर्मितवस्त्रस्य दानं करोति तथा च जनाः भारतनिर्मितवस्त्रस्य प्रयोगं कुर्युः इति तेषाम् आह्वानं करोति ।

सङ्क्षेपेण लिखन्तु –

1. निम्नलिखितस्य व्याख्यानं कुर्वन्तु –

- (क) ब्रिटेनस्य महिलाश्रमिकाः तूलपीठिकायन्त्रेषु किमर्थम् आक्रमणम् अकुर्वन्।
- (ख) सप्तदशशताब्दे यूरोपीयाः वणिजः ग्रामेषु कृषकैः श्रमिकैः च कार्यं कारयितुम् आरब्धवन्तः।
- (ग) सूत-पोतस्थानकम् अष्टादशशताब्दस्य अन्तकालं यावत् पञ्चवर्तिस्थाने प्राप्नोत्।
- (घ) ईस्ट-इण्डिया-समवायः भारते तन्तुवायानां निरीक्षणाय गुमास्ता इत्यभिधान् जनान् नियोजितवान्।

2. प्रत्येकं वक्तव्यस्य पुरतः उचितम् अथवा अनुचितम् इति लिखन्तु –

- (क) नवदशशताब्दस्य अन्तिमे काले यूरोपस्य सम्पूर्णश्रमशक्तेः अशीतिप्रतिशतं प्राविधिकरूपेण विकसिते औद्योगिकक्षेत्रे कार्यं करोति स्म।
- (ख) अष्टादशशताब्दं यावत् सूक्ष्मवस्त्रस्य अन्ताराष्ट्रियविपण्यां भारतस्य महान् प्रभावः आसीत्।
- (ग) अमेरिकीय-गृहयुद्धस्य परिणामात् भारतस्य कार्पासिनिर्याते न्यूनता आगता।
- (घ) सूत्रवेष्टनयन्त्रे आगते सति वयनश्रमिकाणाम् उत्पादकतायाः संशोधनं जातम्।

3. आदि-औद्योगिकीकरणस्य अर्थं ज्ञापयन्तु।

चर्चा कुर्वन्तु

1. नवदशशताब्दे यूरोपे केचन उद्योगपतयः यन्त्राणाम् अपेक्षया हस्ताभ्यां ये कार्यं कुर्वन्ति स्म तादृशेभ्यः श्रमिकेभ्यः प्राथमिकतां किमर्थं यच्छन्ति स्म।
2. भारतीय-तन्तुवायाः कौशेयस्य कार्पासस्य च वस्त्रस्य नियमितरूपेण आपूर्तिं कुर्युः इति एतदर्थम् ईस्ट-इण्डिया-समवायेन किं कृतम्।
3. कल्पनां कुर्वन्तु यत् भवन्तः ब्रिटेनस्य कार्पासस्य च इतिहासस्य विषये विश्वकोशाय लेखं लेखितुम् आदिष्टाः सन्ति। एतस्मिन् अध्याये प्रदत्तसूचनानाम् आधारेण स्वीयं लेखं लिखन्तु।
4. प्रथमस्य विश्वयुद्धस्य काले भारतस्य औद्योगिकोत्पादनं किमर्थम् अवर्धत ?

परियोजना-कार्यम्

निजक्षेत्रे कस्यचित् उद्योगस्य चयनं कृत्वा तस्य इतिहासस्य विषये अवगच्छन्तु। तस्य प्रौद्योगिकी केन प्रकारेण परिवर्तिता ? तस्य उद्योगस्य श्रमिकाः कुतः आयान्ति ? तस्य उत्पादानां विज्ञापनं विपणनं च कथं क्रियते ? तस्य उद्योगस्य इतिहासस्य विषये तस्य उद्योगस्य स्वामिभिः सह तत्र कार्यकर्तृभिः श्रमिकैः च सह वार्ता कृत्वा पश्यन्तु।

कार्यं विश्रान्तिः जीवनं च समकालिके विश्वे नगराणि

1880 तमे ख्रिस्ताब्दे दुर्गाचरणरायः कञ्चन उपन्यासम् अलिखत्, देवगानेर मर्त्ये आगमन इति (देवानां मर्त्यलोकं प्रति आगमनम्) एतस्मिन् उपन्यासे ब्रह्मा कैश्चित् अन्यैः देवैः सह कलकत्तां गन्तुं कस्मिंश्चित् रेलयाने उपविशति। कलकत्तानगरं तात्कालिकस्य ब्रिटिशभारतस्य राजधानी आसीत्। वर्षादेवः वरुणः एतान् देवान् कलकत्तानगरे पर्यटयति। एतत् विशालम् आधुनिकं नगरं दृष्ट्वा सर्वे देवाः आश्चर्यचकिताः भवन्ति। ते न केवलं रेलयानं दृष्ट्वा एव अपितु गंगाजले चलत् विशालं पोतं, शिल्पशालाभ्यः उद्गतधूमं विशालसेतून् दीर्घस्मारकान् नानाविधवस्तुभिः सुसज्जितान् आपणान् दृष्ट्वा अपि विस्मिताः भवन्ति। प्रकाशमानस्य महानगरस्य चाकचक्येन ते एतावन्तः अभिभूताः जाताः यत् स्वर्ग्ये लोके अपि एतादृशस्य सङ्ग्रहालयस्य निर्माणाय निर्णयम् अकुर्वन्।

नवदशशताब्दीये कलकत्तानगरे नव्यानां कार्यावसराणां बाहुल्यम् आसीत्। तत्र वाणिज्यस्य व्यापारस्य शिक्षायाः वृत्तीनां च विशिष्टाः अवसराः पुरतः आसन्। परन्तु देवतागणाः एतस्य नगरस्य अपरस्मात् पक्षाद् दुःखिनः भवन्ति स्म। ते अत्रत्यान् वञ्चकान् चौरान् भयानकनिर्धनताम् असङ्ख्यजनानां क्षुद्रगृहाणि च दृष्ट्वा अतीव दुःखिनः आसन्। ब्रह्मा स्वयम् उपनेत्र-क्रयणावसरे केनचित् वञ्च्यते। यदा सः पादत्राणं क्रयणाय आपणं गच्छति तदा इदं दृष्ट्वा अतीव आश्चर्यान्वितः भवति यत् सर्वे आपणिकाः अन्योऽन्यं वञ्चकम् इति वदन्ति। सर्वे देवताः जातेः धर्मस्य महिला-पुरुषयोर्मध्ये च भेदभावं दृष्ट्वा अतीव दुःखिनः भवन्ति। यः भेदः साम्प्रतिककालं यावत् प्राकृतिकः सामान्यः च दृश्यते स्म सः अधुना त्रुट्यमानः आसीत्।

दुर्गाचरणरायस्य इव नवदशशताब्दे भारतस्य नैके जनाः नगराणि दृष्ट्वा आश्चर्यान्विताः अपि भवन्ति स्म तथा च भ्रान्त्या अपि ग्रस्ताः भवन्ति स्म। नगरीयजीवनं परस्परं विरोधिच्छवीः अनुभवान् (ऊहाः) च जनयति स्म। एकतः सम्पन्नता अपरतः च विपन्नतायाः महासागरम् आसीत्, एकतः महान् प्रकाशः आसीत् अपरतः च धूलियुक्तं वातावरणम् आसीत्, एकतः शोभनाः अवसराः आसन् अपरतः च निराशायाः प्रसारः आसीत्।

किं नगराणि सर्वदा एतादृशानि एव आसन्? यद्यपि नगरीकरणस्य प्रक्रिया चिरकालं यावत् प्राचलत् परन्तु आधुनिकनगरस्य उदयस्य इतिहासः द्विशतं वर्षेभ्यः पुरातनः न अस्ति। औद्योगिकस्य पुञ्जीवादस्य उदयः, विश्वस्य महति भूभागे औपनिवेशिकशासनस्य स्थापना तथा च लोकतान्त्रिकानाम् आदर्शानां विकासः, एताभिः तिसृभिः ऐतिहासिकप्रक्रियाभिः आधुनिकनगराणां रूपस्य आकारस्य च निर्धारणे निर्णायकभूमिका निरूढा अस्ति। एतस्मिन् अध्याये नगरीकरणस्य जन्मदात्रीणां कासाञ्चित् प्रक्रियाणाम् अवगमनस्य प्रयासः करिष्यते। अत्र वयम् एतस्य तथ्यस्य अपि निरीक्षणम् अन्वेषणं चापि करिष्यामः यत् आधुनिकनगरं कथं विकसितं तथा च नगरस्य अन्तर्भागे किं प्रवर्तते।

नगरस्य वैशिष्ट्यम्

आयान्तु, सर्वादौ एतस्मिन् तथ्ये विचारयामः यत् एकतः नगराणाम् अपरतः च ग्रामाणाम् उपनगराणां च मध्ये का भिन्नता अस्ति ? उर, निष्पूरं मोहनजोदडो इति एतादृशानि आरम्भिकाणि उपनगराणि नगराणि च नदीनाम् उपत्यकानां च पार्श्वे विकसितानि तथा च तात्कालिकाभ्यः अन्याभ्यः मानवीयवसतिभ्यः जनसङ्ख्यायुक्तस्थानेभ्यः च दीर्घाणि आसन् । प्राचीननगराणि केवलं तदा एव वसितुं शक्नुवन्ति स्म यदा बहूनाम् एतादृशानां जनानां कृते अपि भोजनस्य प्रबन्धः स्यात् ये खाद्योत्पादनम् अतिरिच्य अन्यकार्याणि कुर्वन्ति । राजनैतिकसत्तायाः प्रशासकीयप्रसृतकार्यस्य वाणिज्यस्य उद्योगस्य धार्मिकसंस्थानानां बौद्धिकगतिविधीनां च केन्द्राणि सामान्यतः नगरेषु एव भवन्ति स्म ।

नगरीयक्षेत्राणि अनेकविधानि भवितुं शक्नुवन्ति । कुत्रचित् काले काले याः विपणयः भवन्ति कुत्रचित् च स्थायिविपणयः भवन्ति, अपरतः लघूनि उपनगराणि अपि भवन्ति यानि विपण्या सह अधिनियमस्य प्रशासनस्य धार्मिकगतिविधीनां च अपि केन्द्ररूपेण भवन्ति । नगराणाम् आकारे जटिलतायां चापि महद् वैभिन्न्यं भवति – राजनैतिकप्राधिकारस्य केन्द्रं प्रायः नगराणि एव भवन्ति । तानि शिल्पकारेभ्यः वणिग्भ्यः धार्मिकाधिकारिभ्यः च अपि प्रश्रयं यच्छन्ति । नगराणि अधिकजनसङ्ख्यायुक्तानि आधुनिकप्रकारकाणि महानगराणि अपि भवितुं शक्नुवन्ति यतः कस्यचित् सम्पूर्णस्य क्षेत्रस्य राजनैतिकानि आर्थिकानि च कार्याणि अपि द्रष्टुं शक्यन्ते तथा च येषां महती जनसङ्ख्या भवति ।

अस्मिन् अध्याये वयम् आधुनिकविश्वे नगरीकरणस्य इतिहासम् अधिगन्तुं प्रयासं करिष्यामः । महानगरीयस्य विकासस्य उदाहरणरूपेण वयं द्वयोः आधुनिकमहानगरयोः लन्दन-मुम्बययोः च विस्तृतम् अध्ययनं करिष्यामः । लन्दनः संसारस्य विशालतमं महानगरम् अस्ति । अपि च नवदशे शताब्दे साम्राज्यवादिकेन्द्रम् अस्ति । मुम्बयी भारतीयस्य उपमहाद्वीपस्य महत्त्वपूर्णम् आधुनिकं महानगरम् अस्ति ।

1.1 इङ्ग्लैण्डे औद्योगीकरणस्य आधुनिकनगरस्य च उदयः

आधुनिककाले औद्योगिकीकरणेन नगरीकरणस्य च स्वरूपे महान् प्रभावः निपातितः अस्ति । एतस्मिन् जाते सति अपि, 1850तमदशकं यावत् अपि, अर्थात् औद्योगिकक्रान्तेः आरम्भात् परम् नैकेषां दशकानाम् अनन्तरम् अपि अधिकतराणि पश्चिमनगराणि स्थूलतया ग्रामीणप्रकारकाणि नगराणि एव आसन् । लीड्स-मैनचेस्टर-सदृशानि आरम्भिकानि प्रौद्योगिकानि नगराणि अष्टादशशताब्दस्य अन्तिमे काले स्थापितानां वस्त्रशिल्पशालानां कारणात् व्यापकसङ्ख्यायुक्तान् प्रवासिश्रमिकान् आकर्षयन्ति स्म । 1851 तमख्रिस्ताब्दे मैनचेस्टरनगरे तृतीयांशात् अपि व्यापकसङ्ख्यायां जनाः ग्रामीणक्षेत्रेभ्यः आगताः प्रवासिश्रमिकाः आसन् ।

आयान्तु, अधुना किञ्चित् कालं यावत् लन्दनं पश्येम । 1750 तमख्रिस्ताब्दं यावत् इङ्ग्लैण्डदेशस्य वेल्सदेशस्य च प्रत्येकं नवसु जनेषु एकः जनः लन्दने निवसति स्म । इदं किञ्चित् महाकलेवरं नगरम् आसीत् यस्य जनसङ्ख्या 6,75,000 इति आसीत् । नवदशशताब्दे अपि लन्दनम् एवमेव प्रसारं गच्छति स्म । 1810 तमख्रिस्ताब्दात् 1880 तमवर्षाभ्यन्तरे सप्ततिवर्षेषु तस्य जनसङ्ख्या दशलक्षात् वर्धित्वा चत्वारिंशत् लक्षं यावत् अर्थात् चतुर्गुणिता जाता आसीत् ।

गतिविधिः

किं भवन्तः भारतीये इतिहासे एतासां श्रेणीनां समुचितानि उदाहरणानि अन्वेष्टुं शक्नुवन्ति – किञ्चित् धार्मिककेन्द्रं, काञ्चित् विपणिं, विपुलजनसङ्ख्यायुक्तं नगरं यत् प्रायः तत्रत्या राजधानी, काचित् क्षेत्रीयराजधानी, किञ्चित् महानगरम् ? एतेषु कस्यचित् एकस्य इतिहासस्य विषये अवजानन्तु ।

नूतनशब्दः –

महानगरम् – कस्यचित् प्रान्तस्य देशस्य वा विशालायाः अधिकजनसङ्ख्याया च युक्तं नगरं यत् प्रायः तत्रत्य-राजधानीरूपेण अपि भवति ।

नगरीकरणम् – कस्यचित् नगरस्य उपनगरस्य च रूपेण विकासस्य प्रक्रिया ।

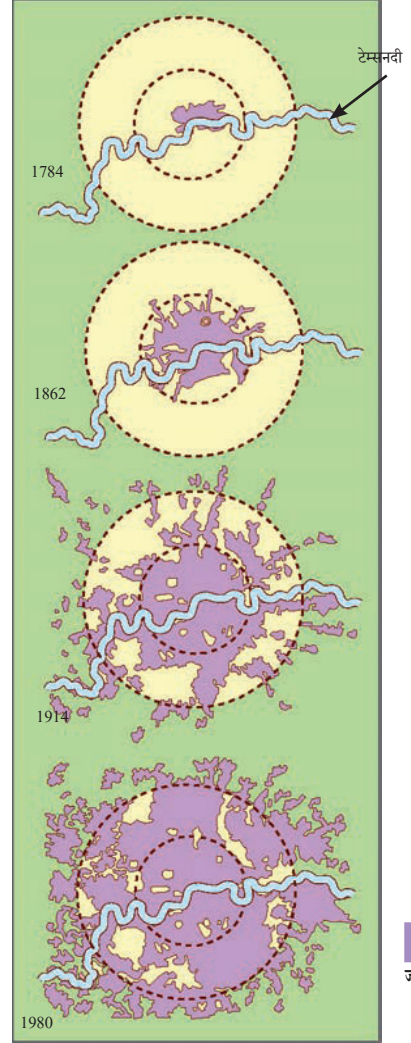
यद्यपि लन्दने विशालाः शिल्पशालाः न आसन् पुनरपि प्रवासिनां जनसङ्ख्या चुम्बकम् इव तत्र एव गच्छति स्म । गैरेथस्टेडमैन-जोन्समहोदयस्य शब्दैः “नवदशशताब्दस्य लन्दनं लिपिकानाम् आपणिकानां लघुव्यवसायिनां निपुणशिल्पकाराणां, कुशलश्रमिकाणां शारीरिकश्रमिकाणां सैनिकानां सेवकानां दैनिकश्रमिकाणां भ्रमणशीलानां वणिजां भिक्षुकाणां च नगरम् आसीत्” लन्दनस्य गोदी इत्येतद् अतिरिच्य मुख्यरूपेण पञ्चप्रकारकस्य महोद्योगेषु नैके जनाः कार्यं प्राप्तवन्तः आसन् । एते उद्योगाः आसन् – वस्त्रोद्योगः, उपानदुद्योगः, काष्ठनिर्मितवस्तूनाम् उद्योगः, धातुसम्बन्धी उद्योगः, आभियान्त्रिकः उद्योगः, मुद्रणस्य उद्योगः, लेखनादिसामग्र्याः (स्टेशनरी इत्यस्य) उद्योगः, शल्यचिकित्सायाः उपकरणानाम् उद्योगः, मापकयन्त्राणाम् उद्योगः, यथा- घटी इत्यादीनाम् तथा बहुमूल्यधातुभिः वस्तुनिर्माणस्य उद्योगः इत्यादयः । प्रथमस्य विश्वयुद्धस्य काले (1914-18) लन्दने मोटरकारस्य विद्युतः उपकरणानां च अपि उत्पादनम् आरभत तथा च विशालशिल्पशालानां सङ्ख्या वर्धमाना एतावती अभवत् यत् नगरस्य तृतीयांशवृत्तयः एतासु शिल्पशालासु एव अन्तर्भूताः ।

1.2 पञ्चवर्तिनां समूहः

यथा यथा लन्दनस्य विकासः जातः तथा तथा तत्र अपराधाः अपि वर्धिताः । एवमुच्यते यत् 1870 तमदशके लन्दने न्यूनातिन्यूनं विंशतिसहस्रम् अपराधिनः निवसन्ति स्म । तात्कालिकानाम् अपराधिक-गतिविधीनां विषये अधुना वयं बहुकिमपि जानीमः यतो हि तस्मिन् काले अपराधाः महत्याः चिन्तायाः व्यग्रतायाः च कारणभूताः जाताः आसन् । आरक्षकाः अधिनियमव्यवस्थाम् अधिकृत्य अतीव चिन्तिताः आसन् । परोकारिणः समाजस्य नैतिकताम् अभिलक्ष्य चिन्ताग्रस्ताः आसन्, उद्योगपतयः परिश्रमिणः अनुशासितान् च श्रमिकान् इच्छन्ति स्म । एतान् सर्वान् विषयान् मनसि निधाय अपराधिनां गणना कृता, तेषां के गतिविधयः क्रियाः च काः सन्ति तासाम् अपि निरीक्षणम् आरब्धम् अपि च तेषां जीवनशैल्याः अपि निरीक्षणं क्रियते स्म ।

नवदशशताब्दस्य मध्ये हेनरीमह्यः लन्दनस्य श्रमिकान् अधिकृत्य नैकानि पुस्तकानि अलिखत् । सः एतादृशानां जनानां काञ्चित् दीर्घसूचीम् अपि अकरोत् ये अपराधद्वारा एव स्वाजीविकायाः निर्वहणं कुर्वन्ति स्म । अपराधिनां सूचौ वर्णिताः एतादृशाः जनाः अपि तत्र आसन् ये भवनानां छदिर्भ्यः काचस्य चौर्यं कुर्वन्ति स्म, आपणभ्यः खाद्यवस्तूनि चोरयन्ति स्म, कृष्णाङ्गारचयान् अपि चोरयन्ति स्म अथवा गृहस्य भित्तेः उपरि शुष्यमाणानि वस्त्राणि अपि चोरयन्ति स्म । अपरतः तादृशाः अपराधिनः अपि आसन् ये निजव्यवसाये कुशलाः आसन्, ये निजानि दुष्कृत्यानि सावधानं कुर्वन्ति स्म । लन्दनस्य राजमार्गेषु वञ्चकानां कोशचौराणां लघूनां चोराणां च व्यापकसङ्ख्या आसीत् । जनताम् अनुशासयितुं प्रशासनेन अपराधानां कृते महती दण्डव्यवस्था अपि कल्पिता आसीत् तथा च ये निर्धनाः आसन् तेभ्यः वृत्तेः व्यवस्था अपि कृता आसीत् ।

अष्टादशशताब्दस्य अन्तिमे काले तथा च नवदशशताब्दस्य आरम्भिकदशकेषु शिल्पशालासु नैकाः महिलाः अपि कार्यं कुर्वन्ति स्म । यथा यथा प्राविधिकव्यवस्था संशोधिता, शिल्पशालासु अधुना महिलाश्रमिकाणाम् अपि सङ्ख्या न्यूना जाता महिलाः अधुना गृहकार्याणि एव कुर्वन्ति स्म । 1861 तमे वर्षे या जनगणना जाता तस्याः ज्ञायते यत् लन्दने प्रायः सार्धद्विलक्षं गृहसेवकाः सन्ति । एतेषु सेवकेषु महिलानां सङ्ख्या अत्यधिका आसीत् । तासु अधिकतराः सद्य एव नगरं प्रति आगताः आसन् । बह्व्यः महिलाः कुटुम्बस्य आयं वर्धयितुं निजगृहाणाम् अपि उपयोगं कुर्वन्ति स्म । ताः भाटकेन किमपि गृहं प्रवेशयन्ति स्म अथवा गृहे एव सीवनस्य वयनस्य च कार्यम्

चित्रम् - 1 - लन्दनस्य विस्तारः, चतुर्षु पृथक् कालेषु लन्दनस्य जनसङ्ख्यायाः दर्शकं मानचित्रम् ।

नूतनशब्दः -

परोपकारी - एतादृशः जनः यः सामाजिकोत्थानस्य परोपकारस्य च कार्यं करोति तथा च एतदर्थं निजधनं समयं चापि योजयति ।

अथवा वस्त्रप्रक्षालनस्य अग्निपेटिकायाः च निर्माणं कुर्वन्ति स्म । विंशतितमे शताब्दे एकदा पुनः स्थितेः परिवर्तनम् अभवत् । काश्चन् महिलाः युद्धकालिकेषु उद्योगेषु कार्यालयेषु च कार्यं कर्तुम् आरब्धवत्यः काश्चन च गृहकार्याणि परित्यज्य पुनः गृहात् बहिर्भागे कार्यं कर्तुम् आरब्धवत्यः ।

बहवः बालकाः अपि न्यूनवेतनेन कार्यार्थं प्रेषयितुम् आरब्धाः । बहुधा तेषां पितरः एव तान् कार्यार्थं गृहात् बहिर्भागं प्रति प्रेषयन्ति स्म । 1880 तमदशके द बिटर क्राई आफ आउटकास्ट लन्दनम् इति नामकस्य पुस्तकस्य लेखकः पादरी ऐण्ड्र्यूमीयर्न्स-महोदयः एतस्मिन् विषये चर्चाम् अकरोत् यत् लन्दनस्य अल्पवेतनासु शिल्पशालासु श्रमकरणस्य अपेक्षया अपराधकरणम् एव अधिकं लाभप्रदं किमर्थम् अस्ति – “मन्यते यत् सप्तवर्षीयः बालकः चौर्यादिकर्म कृत्वा प्रत्येकं सप्ताहे सरलतया 10 शिलिंग अर्थात् 6 पेंस इति अर्जयति ..” यदि तादृशः एव बालकः चौरस्य इव अर्जयितुम् इच्छेत् तर्हि एतदर्थं ते सप्ताहे अग्निपेटिकानां 56 पुटकानि अर्थात् प्रतिदिनं 1,296 अग्निपेटिकाः निर्मातव्याः भविष्यन्ति । 1870 तमख्रिस्ताब्दस्य अनिवार्य-प्राथमिकशिक्षाधिनियमस्य अपि च 1902 तमवर्षीयात् शिल्पशालीयाधिनियमात् परं बालाः औद्योगिककार्येभ्यः बहिर्भूताः स्युः इति व्यवस्था प्रवर्तिता ।

1.3 आवासः

औद्योगिकक्रान्तेः परं जनाः व्यापकसङ्ख्यया नगराणि प्रति आगन्तुम् आरब्धवन्तः, तदा लन्दनसदृशानि नैकानि पुरातननगराणि आश्चर्यजनकरूपेण परिवर्तयितुम् आरब्धानि । शिल्पशालायाः स्वामिनः प्रवासिश्रमिकेभ्यः वासस्य कृते स्थानं च न यच्छन्ति स्म । फलतः, येषां पार्श्वे भूमिः आसीत् एतादृशाः अन्ये जनाः एव एतादृशानां नवागन्तुकानां कृते अनर्घानि सामान्यतः असुरक्षितानि भवनानि च निर्मातुम् आरब्धवन्तः ।

चित्रम् – 2 – ए स्ट्रेञ्जर्स होम (अपरिचितानां गृहम्), दि इलस्ट्रेड लन्दन न्यूज, 1870 ।

बहुषु नगरेषु दानसंस्थानां स्थानीयशासनस्य च पक्षतः शैत्यकालेषु निवासानाम् अपरिचितगृहाणां च व्यवस्था क्रियते स्म । निर्धनाः जनाः भोजनस्य उष्णतायाः आश्रयस्य च आशायाम् एतादृशानि स्थानानि प्रति झटिति गच्छन्ति स्म ।

गतिविधिः

कल्पनां करोतु यत् भवन्तः कस्यचित् वार्तापत्रस्य संवाददाता अस्ति, तथा च भवता लन्दने 1811 तमख्रिस्ताब्दे जायमानानां परिवर्तनानां विषये लेखः लेखितव्यः । भवान् कासां समस्यानां विषये लेखिष्यति ? तस्मिन् काले यानि परिवर्तनानि जायमानानि आसन् तैः कस्य लाभः भवितव्यः आसीत् ?

नूतनशब्दः –

टेनेमेण्ट्सः – अस्थायिभवनम् – तात्कालिक-कार्यसाधकानि तथा च अपरिमितजनसङ्ख्यायुक्ते स्थाने निर्मितानि भवनानि । एतादृशानि भवनानि महानगराणां निर्धनक्षेत्रेषु आधिक्येन प्राप्यन्ते स्म ।

यद्यपि ग्रामेषु महती निर्धनता आसीत् परन्तु नगरेषु तु निर्धनता विपुलतया स्पष्टतया च दृश्यते स्म । 1887 तमे ख्रिस्ताब्दे लिवरपूल इत्यस्य कश्चित् जलपोतस्वामी चार्ल्सबूथमहोदयः लन्दने ईस्ट-एण्ड (पूर्वप्रान्तभागे) इत्यस्मिन् लन्दनस्य अल्पकुशल-श्रमिकाणां प्रथमं सामाजिकसर्वेक्षणम् अकरोत् । सः ज्ञातवान् यत् लन्दनस्य न्यूनातिन्यूनं दशलक्षं जनाः अतीव निर्धनाः सन्ति तथा च तेषां सामान्यवयः एकोनत्रिंशत्: अधिकं नास्ति । (सम्पन्नवर्गस्य मध्यवर्गस्य च सामान्यवयः पञ्चपञ्चाशत् आसीत्) । बूथमहोदयः अवगतवान् यत् एतादृशाः श्रमिकाः आधिक्येन शिल्पशालायां चिकित्सालये उन्मत्तशालासु च मरिष्यन्ति इति संभावना अस्ति । चार्ल्सबूथमहोदयः स्वीयेन सर्वेक्षणेन सारतत्त्वम् अवदत् यत् लन्दनसर्वकारः यदि स्वीयेभ्यः निर्धनतमनगरेभ्यः निवासस्य व्यवस्थां कर्तुम् इच्छति तर्हि तेन न्यूनातिन्यूनं 4,00,000 प्रकोष्ठाः निर्मातव्याः भविष्यन्ति।

स्वल्पकालाय नगरस्य धनाढ्याः एतादृशीम् एव याचनां कुर्वन्ति स्म यत् उटजानि न भवेयुः यानि सन्ति ताः नष्टीभवन्तु । परन्तु शनैः शनैः जनाः इदं तथ्यम् अवगन्तुम् आरब्धवन्तः यत् नगरस्य निर्धनानां कृते अपि निवासव्यवस्था आवश्यकी अस्ति । एतादृश्याः चिन्तायाः मूले किं कारणम् आसीत् ? प्रथमं तथ्यं तु इदम् अस्ति यत् निर्धनानां कृते एकप्रकोष्ठस्य गृहाणां निर्माणं समीचीनं न आसीत् येन जनतायाः स्वास्थ्यस्य हानिः भवितुं शक्नोति एषा प्रक्रिया भयङ्करी अस्ति इति मन्यते स्म । एतादृशेषु गृहेषु सम्मर्दः अधिकः भवति स्म , तत्र वायुप्रवाहाय पर्याप्तस्थानं न भवति स्म तथा च स्वच्छतायाः अपि समुचितप्रबन्धाः न आसन् । अपरं, जीर्णभवनानां कारणात् अग्निदाहस्य अपि भयं तत्र आसीत् । तृतीयम् – एतस्य विशालजनसमूहस्य कारणात् सामाजिक्याः अव्यवस्थायाः आशङ्का दृश्यते स्म । 1917 तमवर्षीयायाः रूसीक्रान्तेः परम् एतादृशी भयस्य आशङ्का इतोऽपि वर्धिता आसीत् । लन्दनस्य निर्धनाः कदाचित् विद्रोहं न कुर्युः इति आशङ्कायाः अपाकरणाय श्रमिकाणां कृते आवासीय-योजनानाम् आरम्भः कृतः ।

1.4 लन्दनस्य स्वच्छता

लन्दनस्य स्वच्छतायै अनेकविधाः प्रयासाः कृताः । जनसम्मर्दयुक्तानां वसतीनां सम्मर्दं न्यूनीकर्तुं, सार्वजनिकस्थानेषु वृक्षारोपणाय,

चित्रम्-3 – मूषकजाल-विक्रेता, रोलैण्ड्सनद्वारा रचितं व्यङ्ग्यचित्रम्, 1799।
रोलैण्ड्सनः निजकृतिषु लन्दनस्य तानि कार्याणि तान् व्यवसायान् च उल्लिखितवान् ये औद्योगिकपुञ्जीवादस्य आगमनकारणात् समाप्तिं गच्छन्ति स्म ।

गतिविधिः

अद्य भारतस्य नैकेषु नगरेषु निर्धनानाम् उटजानि अपसार्यन्ते । परस्परं चर्चां कुर्वन्तु यत् सर्वकारेण एतादृशानां जनानां कृते वासव्यवस्था कल्पनीया भवेत् अथवा नैव ।

चित्रम् – 4 – लन्दनस्य केचन निर्धनकुटीराः, 1889,
एतेषु चित्रेषु राजमार्गस्य कीदृशानां कार्याणां कृते प्रयोगः क्रियते ?
विंशतितमशताब्दस्य श्रमिकाणाम् आवासेषु कीदृशानि परिवर्तनानि जायमानानि आसन् ?

चित्रम्-5-निर्धनानां विश्रान्तये मनोरञ्जनाय च राजमार्गम् अतिरिच्य किमपि स्थानं न भवति स्म। इलस्ट्रेटेडलन्दन-न्यूज इति, 1856
नवदशशताब्दे राजमार्गेषु ये मदिरापानं कुर्वन्ति स्म तथा च अवकरं क्षिपन्ति स्म इति एतादृशेभ्यः जनेभ्यः आभिजात्यवर्गस्य जनाः अतीव चिन्ताग्रस्ताः जायमानाः आसन्। अन्ततः मन्दिरपानस्य समस्याम् अपाकर्तुं संयमता-आन्दोलनस्य आरम्भः कृतः।

जनसङ्ख्यां न्यूनीकर्तुं नगरस्य च योजनबद्धरूपेण निर्माणाय प्रयासाः कृताः। बर्लिन-न्यूयार्क-सदृशेषु नगरेषु अपि आवासीयसमस्याः आसन् तत्र यथा समस्यायाः समाधानाय विशालावासीयभवनानां निर्माणं कृतं तथैव लन्दने अपि क्रियते स्म। परन्तु टेनेमेंट्स इति कारणात् अत्रत्या समस्या विकटा आसीत्। आवासीयभवनानाम् अभावत्वात् समस्या आसीत् अतः तां समस्यां दूरीकर्तुं प्रथमविश्वयुद्धस्य काले “भाटक-नियन्त्रण-अधिनियमः” प्रवर्तितः।

नवदशशताब्दस्य औद्योगिकेषु नगरेषु विपुलः जनसम्मर्दः आसीत् अतः जनाः ग्रामीण-परिवेशस्य स्वच्छ-वायु-युक्ते स्थाने वसितुम् इच्छन्ति स्म। लन्दनस्य पेरिसस्य च नैके धनाढ्याः तु ग्रामेषु अवकाशगृहाणां निर्माणाय व्ययं कर्तुं शक्नुवन्ति स्म परन्तु एतादृशः विकल्पः सर्वेषां पार्श्वे नासीत्। नगराय नूतनाः श्वासोच्छ्वासयन्त्राणि आवश्यकानि सन्ति अपि च तेषां प्रबन्धः करणीयः इति एतादृशीं याचनां जनाः कर्तुम् आरब्धवन्तः। लन्दनं परितः हरितपट्टिका भवेत् तस्याः विकासं कृत्वा ग्रामस्य नगरस्य च मध्ये यत् अन्तरम् आसीत् तस्य दूरीकरणाय प्रयासः अपि कृतः।

गतिविधिः

कल्पनां करोतु यत् भवान् लन्दनस्य निर्धनानां जीवनशैल्याः अध्ययनं करोति। ताभिः परिस्थितिभिः जनतायाः स्वास्थ्यस्य या हानिः जायते स्म तस्याः विषये टिप्पणीं करोतु।

स्रोतः – क

“यदा सार्वजनिकेषु मुक्तस्थलेषु वासादिव्यवस्था क्रियते तदा बालान् अपि मनसि निधाय सा करणीया। बालानां ऊरूः ज्येष्ठानाम् अपेक्षया परिमाणेन ह्रस्वौ भवतः तस्मात् तेषां कृते किङ्गबैंक इत्यस्य अर्थात् लघुशौचलयानां प्रयोगः करणीयः। यत्र शक्यते तत्र तेषां कृते दोलनस्य, नौकाविहाराय तडागानां, नौकानां च स्थापनाय सैकतीय-तटानाम् अपि निर्माणं भवेत् यतः नौः स्वच्छा भवेत्”।

नूतनशब्दः –

संयमता आन्दोलनम् - मुख्यरूपेण मध्यवर्गीयाणां नेतृत्वे सञ्चाल्यमानं समाजसंशोधनान्दोलनं यत् इङ्ग्लैण्डे अमेरिकायां च नवदशशताब्दात् प्रारब्धः। एतस्मिन् आन्दोलने उक्तं यत् मदिरा कुटुम्बस्य समाजस्य च नाशस्य कारणम् अस्ति। एतस्मिन् आन्दोलने मुख्यरूपेण व्यवसायिवर्गीयां जनानां मादकपेयपदार्थानां उपयोगे उपभोगे च न्यूनता स्यात् इति एतदर्थं सबलं कथ्यते स्म।

वास्तुकारः योजनाकारः च एबेनेजर-हावर्डः उद्यानसम्पन्नस्य नगरस्य अवधारणां प्रस्तुतवान्। सः कस्यचित् तादृशस्य नगरस्य संरचनाम् अकरोत् यत्र पादपानां वृक्षाणां च बाहुल्यं स्यात् तथा च यत्र जनाः वासं कार्यं चापि कुर्युः इति। तस्य कथनम् आसीत् यत् एतेन श्रेष्ठनागरिकस्य निर्माणे साहाय्यं प्राप्स्यते। हावर्डस्य विचाराणाम् आधारेण रेमण्डः अनविनः बैरीपार्करः च न्यू अर्जविक इति नाम्नः कस्यचित् उद्यानीयनगरस्य प्रारूपम् अरचयन्। अत्र सामूहिकानाम् उद्यानानां सुन्दरदृश्यानां च प्रबन्धनं कृतम्। प्रत्येकं वस्तु विशिष्टप्रकारेण स्थापितम् आसीत्। परन्तु एतादृशानि गृहाणि तु केवलं धनाढ्याः व्यवसायिनः च जनाः एव क्रेतुं शक्नुवन्ति स्म।

विश्वयुद्धकाले (1919-39) श्रमिकवर्गाय आवासस्य प्रबन्धनस्य दायित्वं ब्रिटिशराज्येन स्वीकृतं तथा च स्थानीय-शासनस्य माध्यमेन दशलक्षं भवनानि निर्मितानि। एतेषु अधिकतराणि एककुटुम्बस्य वासार्थम् एव आसन्। एतस्मिन् काले नगरस्य विस्तारः तावान् अभवत् यत् अधुना जनाः पदातिः निजकार्यस्थलं प्रति न गन्तुं शक्नुवन्ति स्म। नगरस्य समीपे अर्थात् उपनगरीय-वसतिषु सतीषु सार्वजनिक-परिवहन-व्यवस्था अनिवार्या जाता आसीत्।

1.4 नगरेगमनागमनम्

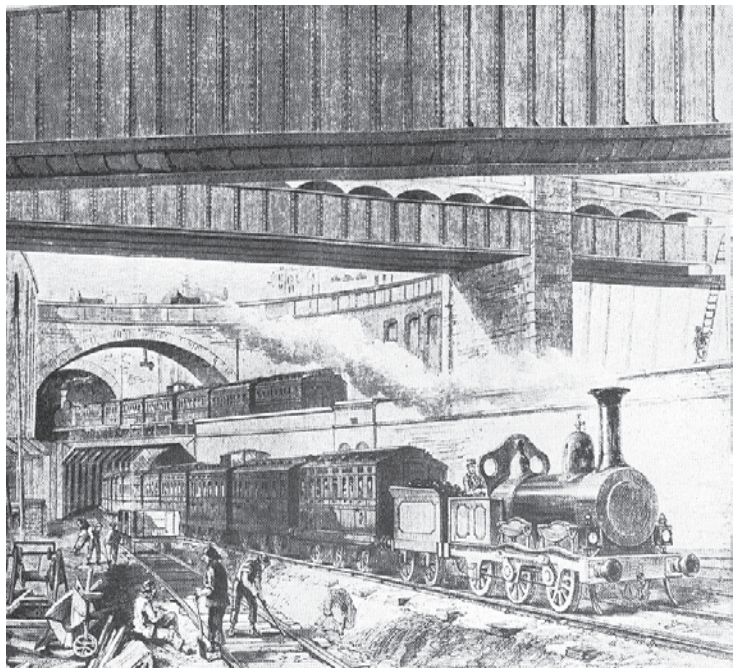
यदि जनान् उपनगरीय-वसतिभ्यः बहिर्भागं प्रति नेतुम् आनेतुं च यदि यातायातस्य सुविधा नास्ति तर्हि जनाः नगरं परित्यज्य उपनगरीयासु उद्यानीय-जनसङ्ख्या-युक्त-स्थानेषु गत्वा वासाय ते कथं सज्जीकर्तुं शक्नन्ते स्म? लन्दनस्य भूमिगतरेलसंस्थया आवासस्य समस्यायाः पर्याप्तरूपेण समाधानं कृतम्। एतस्याः माध्यमेन व्यापकसङ्ख्याया जनाः नगरस्य अन्तः बहिर्भागं च प्रति गमनागमनं कर्तुं शक्नुवन्ति स्म।

विश्वस्य प्रथमस्य भूमिगतरेलस्य प्रथमखण्डस्य उद्घाटनं 1863 तमख्रिस्ताब्दस्य जनवरीमासस्य दशमे दिनाङ्के अभवत्। अयं रेलमार्गः लन्दनस्य पैडिङ्टन-फैरिगटनमार्गयोः मध्ये स्थितः आसीत्। प्रथमे एव दिवसे 10,000 यात्रिणः एतेन रेलयानेन यात्रां कृतवन्तः। एतस्मिन् रेलमार्गे प्रत्येकस्मिन् दशनिमेषाभ्यन्तरे अग्रिमं यानम् आयाति स्म। 1880 तमख्रिस्ताब्दं यावत् भूमिगतरेलतन्त्रस्य विस्तारः जातः आसीत् तथा च रेलयानैः प्रतिवर्षं चतुःकोटिः जनाः यात्रां कर्तुम् आरब्धवन्तः आसन्। आरम्भे भूमिगतयात्रायाः कल्पनया एव जनाः विभ्यति स्म। एतस्मिन् विषये वार्तापत्रस्य केनचित् पाठकेन निजशब्दैः पूर्वसूचना दत्ता –

यस्मिन् रेलयानप्रकोष्ठे अहम् उपविष्टः आसं, सः प्रकोष्ठः धूम्रपानं कुर्वद्भिः यात्रिभिः पूरितः आसीत्। प्रकोष्ठस्य वातावरणं सल्फर इत्यस्य रसायनस्य कृष्णाङ्गारस्य च धूलिभिः उपरिष्ठात् वातस्य दीपात् निष्क्रान्तेन धूमेन पूर्णम् आसीत्। स्थितिः इयम् आसीत् यत् यदा अहं मूगेट इति स्थानकं प्राप्तवान् तावत्पर्यन्तम् अहं श्वासावरोधेन घर्मेण च मूर्च्छितः इव आसम्। मम मतम् अस्ति यत् एतेषां भूमिगतरेलयानानां शीघ्रं स्थगनं प्रतिषेधः च भवेत्। एतादृशानि यानानि स्वास्थ्यस्य कृते अतीव भयङ्कराणि सन्ति।

चित्रम्-6-न्यू अर्जविकः, किञ्चित् उद्यानीयम् उपनगरम्। सावधानं पश्यन्तु यत् अत्र परितः पिहितस्य हरितिमायुक्तस्य स्थलस्य आश्रयेण नूतनस्य सामुदायिक-जीवनस्य विकासः क्रियते।

चित्रम्-7-लन्दने रेलमार्गस्य निर्माणकार्यं चलति। इलस्ट्रेटेड टाइम्स, 1868

बहूनां जनानां मतम् आसीत् यत् एतैः लौहदैत्यैः नगरे अव्यवस्था कृता तथा च स्वास्थ्यय हानिकारकं वातावरणं निर्मितम् । निर्माणप्रक्रियायाम् अनन्तविनाशः जातः तस्मिन् विषये चार्ल्सडिकेन्सः डाम्बी एण्ड सन(1848) इत्यस्मिन् अलिखत् –

गृहानि निपातितानि , राजमार्गाः विदीर्य पिहिताः , भूमौ दीर्घखाताः
परिखाः च खनिताः, सर्वत्र अपरिमितमृदायाः धूलीनां च चयाः जाताः,
अपूर्णातायाः शताधिकानि दृश्यानि रूपाणि च पदार्थाः च पुरतः
आसन् । विपर्यासेन परिवर्तनसहिताः च नैके पदार्थाः भूमिसात् जाताः ।

प्रायः द्विमीलपरिमितस्य दीर्घस्य रेलमार्गस्य निर्माणाय प्रायः सामान्यतः 900 गृहाणि पात्यन्ते स्म । अनेन प्रकारेण लन्दने निर्मितस्य ट्यूब-रेलकारणात् लन्दनस्य बहवः निर्धनाः उत्पादिताः अथवा स्थानं निर्जनीकृतम् इति । विशेषतया द्वयोः विश्वयुद्धयोः मध्ये ।

वस्तुतः, एतासु सर्वासु असुविधासु सतीसु अपि भूमिगत-रेलसौविध्यं महत्त्वभूतं साफल्यम् आसीत् । विंशतितमशताब्दस्य आरम्भिकं कालं यावत् न्यूयार्क, टोकियो, शिकागो इति एतादृशानि विशालानि महानगराणि निजाय सुव्यवस्थितसार्वजनिक-परिवहनव्यवस्थया विना न स्थातुं शक्नुवन्ति स्म । परिणामतः नगरस्य जनसङ्ख्या इतोऽपि प्रसारं प्राप्नोत् । सुनियोजितानाम् उपनगरीयक्षेत्राणाम् गमनागमनाय रेलस्य सुव्यवस्थायाः कारणात् च नैकेषां जनानां कृते मध्येलन्दनात् बहिर्भागं गत्वा ये कार्याणि कुर्वन्ति स्म तेषां दैनिकं कार्यं प्रति गमनागमनं सरलं जातम् ।

एतैः नूतनैः सौविध्यैः सामाजिकस्य निम्नोच्चभावस्य शिथिलीकरणं तु कृतं परन्तु केचन नूतनाः विभेदाः अपि प्रादुर्भूताः । एतैः परिवर्तनैः जनानां गृहजीवनस्य सामाजिकजीवनस्य च उपरि के प्रभावाः जाताः ? किं तेषां सर्वेषां सामाजिकसमूहानां कृते समानं महत्त्वम् आसीत् ?

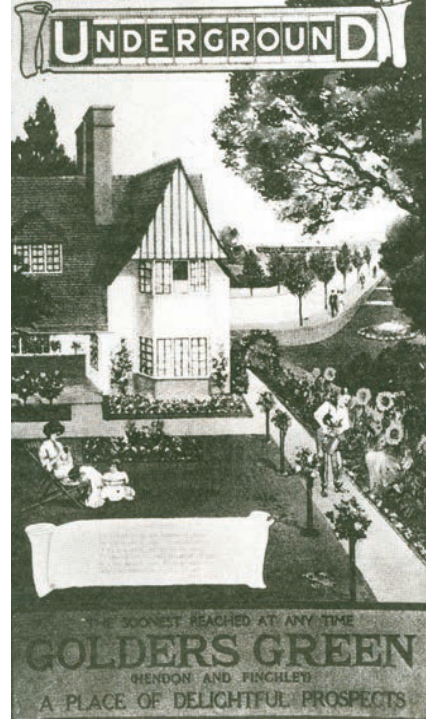

चित्रम् – 9 – लन्दनस्य राजमार्गेषु गावः, द ग्राफिक, 1877

आधुनिक-नगराणां निर्माणाय राजमार्गाणाम् अपि स्वच्छीकरणं भवेत् इति निर्णयः कृतः । नवदशशताब्दे लन्दनस्य राजमार्गेषु गवां कारणात् प्रायः यातायातः अवरुद्धः भवति स्म ।

नूतनशब्दः –

श्वासावरोधनम् – आक्सीजन इति वातस्य न्यूनतायाः कारणात् श्वासः अवरुद्धः जातः इति अनुभवः ।

चित्रम् – 8 – गोल्डर्स-ग्रीन- इति स्थानकाय लन्दन-अण्डरग्रावण्ड इत्यस्य विज्ञापनं, प्रायः 1900 तमख्रिस्ताब्दः
विज्ञापने जनाः हरितवृक्ष-पूर्णानि न्यूनजनसम्मर्द-रहितानि सुन्दराणि उपनगरीयानि क्षेत्राणि च प्रति वसितुं प्रेर्यन्ते ।

नगरे सामाजिक परिवर्तनम्

अष्टादश-शताब्दे कुटुम्बः उत्पादनेन उपभोगेन च सह राजनैतिक-निर्णय-ग्रहणस्य दृष्ट्या अपि महत्त्वपूर्णः घट्टः आसीत् । औद्योगिकनगरे जीवनशैलीद्वारा कुटुम्बस्य उपादेयता स्वरूपं च सर्वथा परिवर्तितम् ।

कुटुम्बस्य सदस्यानां मध्ये अधुना यावत् या मर्यादा आसीत् सा अधुना शिथिला जायमाना आसीत् । श्रमिकवर्गे विवाहसंस्था सर्वथा नाशस्य स्थितौ जाता । अपरतः ब्रिटेनस्य उच्चस्य मध्यमस्य च वर्गस्य स्त्रियः एकाकीभावम् अनुभवितुम् आरब्धवत्यः आसन् यद्यपि सेविकानाम् उपलब्धतया तादृशीनां महिलानां जीवनम् अतीव सरलं जातम् आसीत् । एताः सेविकाः अत्यल्पवेतनेन गृहभोजनं पचन्ति स्म, स्वच्छताकार्यं कुर्वन्ति स्म शिशूनां च अपि पालनं कुर्वन्ति स्म ।

वेतनाय कार्यकर्त्रीणां महिलानां स्वीयजीवने अधिकनियन्त्रणं नासीत् । विशेषरूपेण निम्नतराणां सामाजिकवर्गाणां महिलानां निजे जीवने सुनियन्त्रणम् आसीत् । नैकेषां समाजसंशोधकानां समाजसेविनां वा मतम् आसीत् यत् कस्याश्चित् संस्थायाः रूपेण कुटुम्बव्यवस्था खण्डिता अस्ति । एताम् आशङ्कां दूरीकर्तुं ते परामृष्टवन्तः यत् याः महिलाः गृहात् बहिर्भागं गत्वा कार्यं कुर्वन्ति ताः पुनः गृहमर्यादायाम् एव प्रतिप्रेषणीयाः ।

2.1 नगरे पुरुषाः महिलाः कुटुम्बः च

अत्र कोऽपि सन्देहः नास्ति यत् नगरीयव्यवस्थया महिलानां पुरुषाणां च मध्ये “व्यक्तिवादस्य” काचित् नूतना भावना उत्पाद्यते स्म । महिलाः पुरुषाः च सामूहिकेभ्यः मूल्येभ्यः मान्यताभ्यः च दूरं गन्तुम् आरब्धवन्तः आसन्, यत् च लघुग्रामीण-समुदायानां वैशिष्ट्यरूपेण आसीत् । परन्तु एतस्यां नूतनायां नगरीयपरिधौ पुरुषाणां महिलानां च प्राप्तिः प्रभावः वा समानः न आसीत् । यथा यथा महिलानाम् औद्योगिकवृत्तिः समाप्तिं गच्छन्ती आसीत् तथा च रूढिवादिचिन्तकाः तेषां सार्वजनिकेषु स्थानेषु तासाम् उपस्थितेः विषये असन्तोषं प्रकटयितुम् आरब्धवन्तः आसन्, महिलानां पार्श्वे एतादृश्याम् अवस्थायां गृहं प्रति गमनात् परम् अन्यः मार्गः उपायः वा नासीत् । सार्वजनिकपरिधिः केवलं पुरुषाणाम् एव वर्धते स्म तथा च महिलाः गृहेषु उषित्वा एव गृहकार्याणि कुर्युः इति एव समुचितः जीवनक्रमः तासां कृते अस्ति इति । नवदशशताब्दीयेषु नैकेषु आन्दोलनेषु यथा – चार्टिज्म इत्यस्मिन् अर्थात् (सर्वेषां वयस्कपुरुषाणां मतदानस्य अधिकारः स्यात् इत्येतदर्थं सञ्चालितम् आन्दोलनम्) दश होरा इति विषयसम्बद्धे आन्दोलने च (शिल्पशालासु कार्यहोराः निश्चिताः स्युः इत्येतदर्थं सञ्चालितम् आन्दोलनम्) पुरुषाः व्यापकसङ्ख्यया एकत्र अभवन् । महिलानां मताधिकारान्दोलने अथवा विवाहितमहिलानां सम्पत्तौ पुरुषवत् अधिकारः स्यात् इत्येतादृश्यानाम् आन्दोलनानां माध्यमेन महिलाः चिरकालानन्तरं (1870 तमदशकात्) राजनैतिकगतिविधिषु भागग्रहणाय सज्जाः जाताः ।

नूतनशब्दः –

व्यक्तिवादः – सः सिद्धान्तः यत्र समुदायस्य नैव अपि तु व्यक्तेः स्वतन्त्रतायाः अधिकाराणां स्वन्त्रकार्यस्य च समर्थनं क्रियते ।

विंशतितमशताब्दं यावत् नगरीया कुटुम्बव्यस्था परिवर्तयितुम् आरब्धा । तत्र आंशिकरूपेण कारणम् एतत् अपि आसीत् यत् युद्धकाले महिलाः अपि बहुमूल्यं साहाय्यं कृतवत्यः आसन् । युद्धसम्बद्धानाम् आवश्यकतानां पूर्तये महिलाभ्यः अपि व्यापकसङ्ख्यया कार्यं कर्तुम् अवसराः प्रदत्ताः । एतादृशीषु परिस्थितिषु परिवारः अतीव सङ्कुचितः ।

महत्त्वपूर्णतमं तथ्यम् इदम् आसीत् यत् अधुना कुटुम्बः वस्तूनां सेवानां विचाराणां च नूतनविपणेः केन्द्ररूपेण आसीत् । यदि नूतनेन औद्योगिकनगरेण सामूहिकश्रमस्य नूतना अवसरः कल्पिताः तर्हि तेन रविवासरे अन्येषु च अवकाशदिनेषु आमोदस्य प्रमोदस्य मनोरञ्जनस्य च व्यवस्था नासीत् तस्मात् समस्या समुपस्थिता । अतः जनानां मनोरञ्जनाय यः कालः समुपलब्धः तस्य ते कथं प्रयोगं कृतवन्तः ?

2.2 मनोरञ्जनम् उपभोगः च

धनाढ्येभ्यः ब्रिटेनवासिभ्यः बहुकालपूर्वात् एव लन्दन-सीजन इत्यस्य परम्परा प्रवर्तते स्म । अष्टादशशताब्दस्य अन्तिमेषु दशकेषु त्रिशतं चतुःशतं च सम्भ्रान्तकुटुम्बानां समूहेभ्यः ऑपेरा इत्यस्य रङ्गमञ्चस्य शास्त्रीयसङ्गीतादिकस्य च अनेकानि अनेकप्रकारकाणि च सास्कृतिक-आयोजनानि क्रियन्ते स्म । श्रमिकाः पुरुषार्थिनः वा अवकाशकालं मदिरालयेषु (पब इत्येतेषु) च गमयन्ति स्म । एतस्मिन् अवसरे ते पस्परं सूचनानाम् अपि आदानं प्रदानं च कुर्वन्ति स्म, कदाचित् राजनैतिककार्याणां कृते अपि एकत्रिताः भवन्ति स्म ।

शनैः शनैः सामान्यजनानां कृते अपि मनोरञ्जनाय विविधानि साधनानि जातानि । एतेषु कानिचन तु सर्वकारीयधनेन आरब्धानि आसन् । नवदशशताब्दे जनानाम् इतिहासस्य विषये ज्ञानाय तथा च ब्रिटेनस्य के उपलब्धयः सन्ति तेषां विषये अवगन्तुं पुस्तकालयानां कलाप्रदर्शिनीनां सङ्ग्रहालयानां च उद्घाटनमपि क्रियते स्म । आरम्भिकदिनेषु लन्दनस्थिते ब्रिटिशसङ्ग्रहालये आगन्तुकानां वार्षिकी सङ्ख्या केवलं 15,000 इति आसीत् । 1810 तमख्रिस्ताब्दात् सङ्ग्रहालयं प्रवेष्टुं पूर्वं यत् शुल्कं भवति स्म अधुना तत्र प्रवेशः निःशुल्कत्वेन कृतः तस्मात् दर्शकानां सङ्ख्या अपि वेगेन वर्धितुम् आरब्धा । 1824-25 इति वर्षयोः 1,27,683 दर्शकाः अत्र आगतवन्तः किञ्च 1846 तमवर्षपर्यन्तं दर्शकानां सङ्ख्या वर्धित्वा 8,25,901 इति यावत् प्राप्नोत् । निम्नवर्गस्य जनेषु सङ्गीतसभा अतीव लोकप्रिया आसीत् तथा च नवदशशताब्दस्य उत्तरार्द्धे तु विभिन्नपृष्ठभूमेः जनेभ्यः चलच्चित्रगृहम् अपि मनोरञ्जनस्य सशक्तसाधनं जातम् ।

ब्रिटिशकाले ये औद्योगिकश्रमिकाः आसन् ते परामृश्यन्ते स्म यत् ते अवकाशकाले समुद्रतटं गच्छेयुः इति । यस्मात् ते मुक्तवातावरणेन स्वच्छातपेन शुद्धवायुना च लाभान्विताः भवितुं शक्नुयुः इति । 1883 तमख्रिस्ताब्दे ब्लैकपूलस्थिते समुद्रतटे भ्रमणशीलानां सङ्ख्या दशलक्षाधिका आसीत् या 1939 तमवर्षपर्यन्तं 70 लक्षाधिका जाता आसीत् ।

चित्रम् - 10 - लन्दनस्य किञ्चित् प्रसिद्धम् उद्यानम् (रिजार्ट), टी.ई.टर्नर इत्यस्य चित्रकला, 1923,

आनन्द-उद्यानानां विकासः नवदशशताब्दे आरब्धः तथा च तत्र सम्पन्नवर्गीयाणां कृते क्रीडनस्य मनोरञ्जनस्य अल्पाहारस्य च व्यवस्था भवति स्म ।

चित्रम् - 11 - पूर्वलन्दने नाविकानां मेलनगृहम्, इलस्ट्रेटड, लन्दन-न्यून इति, 1873
कार्यकर्तारः निर्धनाः यत्र कुत्रापि निवसन्ति स्म तत्रैव मनोरञ्जनाय अपि व्यवस्थां कुर्वन्ति स्म ।

चित्रम् - 12 - मदिरालयस्य बहिर्भागे
स्थितानि अश्वशकटानि, नवदशशताब्दस्य
प्रारम्भिकः कालः ।

एतस्मात् चित्रात् ज्ञायते यत् नवदशशताब्दस्य
आरम्भे मद्यशालानाम् अश्वशकटानां च
मध्ये कियान् अन्तःसम्बद्धः आसीत् ।
रेलवे इत्यस्य आगमनात् पूर्वं मदिरालयानां
पुरतः अश्वशकटानि स्थगयन्ति स्म तथा
च श्रान्तयान्त्रिणः मदिरालये एव खादन्ति
पिबन्ति स्वपन्ति च स्म । मदिरालयाः
सामान्यतः अश्वशकटमार्गेषु भवन्ति स्म
तथा च तत्र रात्रिविश्रान्तेः अपि व्यवस्था
भवति स्म । रेलयानेषु बसयानेषु च आगतेषु
सत्सु अश्वशकटानां मदिरालयानां च प्रयोगः
अल्पतया जायमानः आसीत् । रेलस्थानकानां
बसस्थानकानां च समीपे एव मदिरालयाः
स्थाप्यन्ते स्म । तत्र जनाः मदिरापानार्थं
वार्तालापाय चैव तिष्ठन्ति स्म, तथा च पुनः
यात्रार्थं निर्गच्छन्ति स्म ।

नगरे राजनीति:

1886 तमे ख्रिस्ताब्दे अतिशैत्यदिनेषु गृहात् बहिर्भागे कार्यकरणम् अशक्यम् आसीत् तस्मात् लन्दनस्थाः निर्धनाः उपद्रवान् कर्तुम् आरब्धवन्तः । निर्धनानाम् अभियाञ्चा आसीत् यत् भयानकनिर्धनतायाः निवारणं भवेत् । डेफ्टफोर्डतः लन्दनं प्रति 10,000 जनानां सम्मर्दः यः अग्रेसरः आसीत् तस्मात् भयाक्रान्ताः आपणिकाः निजापणान् पिहितवन्तः । सम्प्रचलनस्य शान्तये दमनाय च आरक्षकाः आहूताः । एतादृशः एव उपद्रवः आतङ्कः सङ्घर्षः वा 1887 तमख्रिस्ताब्दस्य अन्तिमेषु मासेषु अपि अभवत् । अस्मिन् प्रक्रमे आरक्षकाः दृढतया व्यवहृतवन्तः । एषा आरक्षकद्वारा कृता प्रतिक्रिया 1887 तमख्रिस्ताब्दस्य नवम्बरमासस्य रक्तरञ्जितः रविवासरः इति नाम्ना अपि स्मर्यते ।

वर्षद्वयानन्तरं लन्दनस्य सहस्राधिकाः गोदीश्रमिकाः कार्यबहिष्कारं कृतवन्तः तथा च सम्पूर्णं नगरे सम्प्रचलनानि विरोधप्रदर्शनानि च अकुर्वन् । कस्यचित् लेखकस्य अनुसारं सहस्रशः कार्यबहिष्कारसमर्थकाः आनगरं विरोधप्रदर्शनानि कुर्वन्ति स्म एतादृशे प्रवृत्ते सत्यपि न तु कस्यापि लुण्ठनं जातं न चैव कुत्रचित् ध्वंसः जातः । द्वादशदिनानि यावत् कार्यप्रतिबन्धः जातः तत्र श्रमिकाणाम् अभ्यर्थना आसीत् यत् गोदीश्रमिकाणां सङ्घाय मान्यता भवेत् अर्थात् ते श्रमिकाः तदर्थम् अधिकृताः भवेयुः ।

एतैः उदाहरणैः भवन्तः अवगन्तुं शक्नुवन्ति यत् नगरे नैके जनाः सहैव राजनैतिकक्रियाणां कृते बलात् आनीयन्ते स्म । अनेन प्रकारेण नगरीया विशाला जनसङ्ख्या काचित् अवसररूपा आसीत् तथा च विभीषिकारूपेणापि आसीत् । नगरेषु विद्रोहस्य आशङ्काः न्यूनीकर्तुं नगराणां सौन्दर्यीकरणाय सर्वकारेण यथाशक्यं प्रयासः कृतः । एतत् तथ्यं पेरिसनगरस्य विषये प्रदत्तैः उदाहरणैः अवगन्तुं शक्यते ।

चित्रम् – 13 – गोदीश्रमिकाणां कार्यप्रतिबन्धस्य किञ्चित् दृश्यम्, 1889 इति ।

पेरिसस्य हॉसमानीकरणम् –

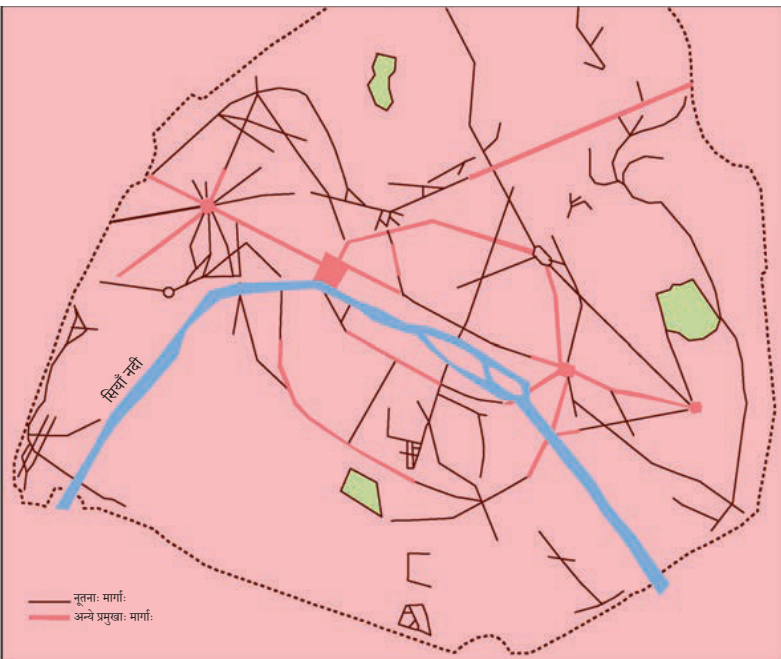
1852 तमे ख्रिस्ताब्दे लुयी-नेपोलियनः III (नेपालियन-बोनापार्टस्य भ्रातृव्यः) आत्मानं सम्राट्वेन अधोषयत्। सत्तायाः प्राप्तौ सत्यां सः विपुलोत्साहेन पेरिसस्य पुनर्निर्माणस्य कार्यम् आरब्धवान्। नूतनस्य पेरिसस्य निर्माणकार्यं बैरान-हॉसमान-नामकाय वास्तुकाराय अर्पितं यः सियाँ इत्यस्य प्रिफेक्ट इति आसीत्। तस्य नाम सुन्दरतायाः व्यवस्थायाः बलात् नगरस्य पुनर्निर्माणस्य च पर्यायत्वेन जातम् आसीत्। सः नगरं सुन्दरीकर्तुं तथा च कीदृशम् अपि विद्रोहं कोऽपि न कुर्यात् इत्येतदर्थं पेरिसमध्ये याः निर्धनानां वसतयः आसन् ताः ततः अपसारितवान् आसीत्।

1852 तमख्रिस्ताब्दात् परं सप्तदशवर्षाणि यावत् हॉसमानमहोदयः पेरिसस्य पुनर्निर्माणाय संलग्नः आसीत्। सम्पूर्णे नगरे प्रथिताः ऋजुमार्गाः छायायुक्ताः च राजमार्गाः निर्मिताः, अवारणरहितानां क्रीडाङ्गणानां च निर्माणम् अभवत् तथा च विशालाः वृक्षाः रोपिताः। 1870 तमख्रिस्ताब्दं यावत् पेरिसस्य राजमार्गेषु विंशतिप्रतिशतं राजमार्गाः हॉसमानस्य योजनानुसारं निर्मिताः आसन्। सम्पूर्णे नगरे आरक्षकाणां नियुक्तिः कृता, रात्रौ आरक्षकाः निरीक्षणं कुर्वन्ति स्म तथा च बसस्थानकेषु जलस्य नलिकानां व्यवस्था कृता।

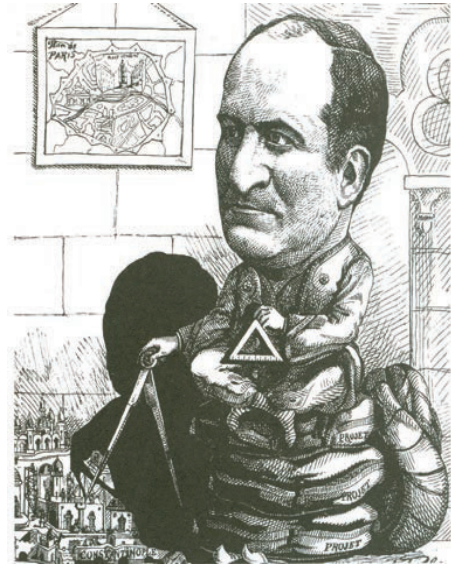
एतावता व्यापकप्रमाणेन कार्यं कर्तुं नैकेषां जनानाम् आवश्यकता आसीत्। 1860 तमदशके पेरिसनगरस्य प्रत्येकं पञ्चसु व्यवसायिषु एकः निर्माणकार्ये संलग्नः आसीत्। एतस्मिन् पुनर्निर्माणप्रियाने पेरिसमध्ये ये 3,50,000 सङ्ख्यकाः जनाः निवसन्ति स्म ते उत्पाटिताः।

पेरिसवास्तव्याः केचन धनाढ्याः अपि अनुभवन्ति स्म यत् तेषां नगरं दानवीयप्रकारेण परिवर्तितम् अस्ति। उदाहरणार्थं, 1860 तमे ख्रिस्ताब्दे गानकोर्ट-बान्धवाः स्वलेखने पुरातनजीवनशैल्याः समाप्तायां सत्यां तथा च कस्याश्चित् उच्चसंस्कृतेः स्थापितायां सत्याम् अतिदुःखम् अभिव्यञ्जितवन्तः। बहूनां मतम् आसीत् यत् हॉसमानमहोदयः समानैः तरुपङ्कियुक्तपरिसरैः तथा च गृहप्रान्तभागैः युक्तस्य उदासीनस्य नगरस्य निर्माणाय राजमार्गजीवनस्य राजमार्गाणां च हत्याम् अकरोत्। 1866 तमे ख्रिस्ताब्दे लिखिते मेजो-न्यूवे इति नाटके कश्चित् वृद्धः आपणिकः कथयति – अधुना तु किञ्चित्कालिकाय भ्रमणाय सुदूरं गन्तव्यं भवति। एतादृशाः रेलमार्ग-पट्टिकाः निर्मिताः याः अन्तहीनाः सन्ति। एकः वृक्षः, एका दीर्घासन्दिका इति, एकं लघ्वापणम् इति। एकः वृक्षः, एका दीर्घासन्दिका, एकं लघ्वापणम्! एकः वृक्षः, एका दीर्घासन्दिका,---

परन्तु हॉसमानेन निर्मितस्य पेरिसनगरस्य विषये जातः एतादृशः कोलाहलः शीघ्रमेव गर्वभावेन परिवर्तितः। इयं नूतना राजधानी सम्पूर्णयूरोपाय ईर्ष्यायाः विषयरूपेण जाता आसीत्। पेरिसनगरम् एतादृशानां वास्तुशिल्पानां सामाजिकानां बौद्धिकानां च प्रयोगाणां केन्द्रं जातं यत् सम्पूर्णशताब्दं यावत् यूरोपः एव न अपि तु सम्पूर्णविश्वं प्रभावयति स्म।

चित्रम् – 14 – बैरॉन-हॉसमानद्वारा 1850 तमख्रिस्ताब्दात् आरभ्य 1870 तमख्रिस्ताब्दाभ्यन्तरे निर्मितानां पेरिसस्य प्रधानराजमार्गाणां योजना।

चित्रम् – 15 – एतस्मिन् व्यङ्ग्यचित्रे हॉसमानः निजहस्तयोः प्रकार इति उपकरणं त्रिकोणी च इति गृहीतवान् अस्ति, दृश्यते यत् सः पेरिसस्य विषये योजनां करोति, तथा च सरलरेखानाम् अतिला इति सः चित्रयति। (प्रसङ्गवशात्, अतिला इति हूणवंशस्य सर्वाधिकः नृशंसः आक्रमणकारी इति मन्यते।)

औपनिवेशिक-भारतस्य नगराणि

पश्चिम-यूरोपीय-नगराणां विपरीतं नवदशशताब्दे अस्माकं नगराणि एतावत् वेगेन विस्तारं न प्राप्तवन्ति। औपनिवेशिके शासनकाले भारते नगरीकरणस्य गतिः मन्दा जाता। विंशतिशताब्दस्य आरम्भे अस्माकं देशस्य केवलं 11 प्रतिशतं जनाः नगरेषु एव निवसन्ति स्म। एतस्यां नगरीय-जन-सङ्ख्यायाम् अपि व्यापकसङ्ख्या त्रिषु विशालेषु प्रेसीडेंसी-नगरेषु निवसति स्म। एतानि नितान्तानि उपयोगीनि नगराणि आसन्। तेषु विशालानि पोतस्थानकानि आसन्, वस्तुगृहाणि आसन्, गृहाणि कार्यालयाः च आसन्, सेनायाः आवास-स्थानकानि आसन् तथा च शैक्षणिक-संस्थानानि, सङ्ग्रहालयाः पुस्तकालयाः च आसन्। बम्बयीनगरं भारतस्य किञ्चित् प्रमुखं नगरम् आसीत्। नवदशशताब्दस्य अन्तिमेषु वर्षेषु बम्बयीनगरं वेगेन विस्तारं प्राप्नोति स्म। 1872 तमे वर्षे बम्बयीनगरस्य जनसङ्ख्या 6,44,405 इति आसीत् या 1941 तमे ख्रिस्ताब्दे 15,00,000 इति यावत् प्राप्नोत्।

आयान्तु, पश्यामः बम्बयीनगरस्य विकासः कथम् अभवत्।

नूतनशब्दः –

प्रेसीडेंसीनगरम् – ब्रिटिश-शासनस्य काले बम्बयी बङ्गाल मद्रास-प्रेसीडेंसी इत्येतेषां राजधान्यः।

चर्चा कुर्वन्तु

ख इति स्रोतसं सावधानं पठन्तु। एतेषु लेखकैः नगरीयजीवनस्य के सामूहिक-पक्षाः परिगणिताः? तैः केषाम् अन्तर्विरोधिनाम् अनुभवानाम् उल्लेखः कृतः?

चित्रम् – 16 – नल-विपणिः, बम्बयीनगरस्य कश्चित् जनसम्मर्द-युक्तः राजमार्गः, राजा दीनदयालः नवदशशताब्दस्य अन्तिमवर्षेषु एतस्य चित्रस्य रचनाम् अकरोत्।

स्रोतः – ख

नगरस्य अन्तर्विरोधी अनुभवः

कालीप्रसन्नसिंहः 1862 तमख्रिस्ताब्दे कलकत्तायाः भारतीयभागे साङ्कालस्य दृश्यस्य वर्णनं कुर्वन् बङ्गाल-भाषया किञ्चिद् व्यङ्ग्य-निबन्धम् अलिखत् –

शनैः शनैः तमः वर्धते। आङ्ग्लपादत्राणानां शान्तिपुरस्य प्रकृष्टगलवस्त्राणां शिमलायाः च धौतवस्त्राणां कारणात् एतस्मिन् काले भवन्तः निम्नस्य उच्चस्य वा जनस्य भेदं न कर्तुं शक्नुवन्ति। प्रखरबुद्धिमतां युवकानां गणः, परस्परं हसन्तः आङ्ग्लभाषया च आलपन्तः इतस्ततः भ्रमन्ति। ते सर्वे गृहात् तदा निर्गतवन्तः यदा सायङ्कालस्य दीपाः ज्वलितुम् आरब्धाः तथा च तस्मिन् काले गृहं प्रति आगमिष्यन्ति यदा गोधूमचूर्ण-पेषणीचक्रस्य ध्वनिः भविष्यति। कैश्चित् निजमुखानि गलवस्त्रैः आवृतानि आसन्। ते चिन्तयन्ति यत् अधुना कोऽपि तान् न परिचेतुं शक्नोति। अयं शनिवासीयः सायङ्कालः अस्ति नगरे च आसामान्यः जनसम्मर्दः अस्ति।

हुतम-प्यांचेर-मानचित्रम्, कलकत्तायाः नगरीयजीवनस्य विषये संक्षिप्त-टिप्पणीनां सङ्ग्रहः, 1862, अनुवादः बङ्किमचन्द्र-चट्टोपाध्यायः।

1899 तमे ख्रिस्ताब्दे जी.सी. अगरकरः बम्बयी-नगरस्य विषये लिखितवान् –

बम्बयीनगरस्य अपरिमित-विस्तारः, तस्य विशालानि प्रासादाकाराणि सर्वकारीयभवनानि, प्रथिताः विस्तृताः च मार्गाः येषु समानकाले षड् अश्वशकटानि चलितुं शक्नुवन्ति --- वाणिज्यिकवीथिषु प्रवेशाय स्पर्धा, यात्रिणां वस्तुवाहकयानानां च ध्वनिः यानचलनात् चक्रध्वनिः यः पौनःपुन्येन श्रूयते। अनेकविधानां वस्तूनां क्रेतारः विक्रेतारः ग्राहकाः च निजकोशेषु रजतस्य च मुद्राः पणकानि च निधाय इतस्ततः भ्रमन्तः वस्तूनि च क्रीणन्तः, समुद्रतटे सहस्राधिकानां नौकानां सङ्घाः, पौनःपुन्येन ये समयसूचकघटीः ईक्षन्ते, सर्वकारीयाः असर्वकारीयाः च कर्मिणः गतिमन्तः सन्ति। शिल्पशालानां धूमनलिकाभ्यः निर्गच्छन्तः धूममेघाः तथा च भवनानाम् अन्तर्भागात् उद्गच्छन् कोलाहलः ---। क्षितिजे अस्तङ्गच्छतः सूर्यस्य किरणेषु, प्रत्येकम् अपि वर्गस्य महिलाः पुरुषाः च सपरिवारम् अथवा एकलरूपेण, अश्वशकटैः अथवा पदातिः शुद्धवायौ भ्रमणाय गन्तुं शक्नुवन्ति --।

जी.जी. अगरकरः ‘द ऑब्जर्वर् साइड आफ् ब्रिटिश रूल आर अवर डायर पॉवर्टी’।

4.1 बम्बयी इति भारतस्य सर्वाधिकं महत्त्वपूर्णं नगरम् ?

सप्तदशशताब्दे बम्बयी इति सप्तद्वीपाणां (जलवेष्टितभूमीनां) समूहः आसीत् तस्मिन् च पुर्तगालिनां नियन्त्रणम् आसीत् । 1661 तमे वर्षे ब्रिटेनस्य राजा चार्ल्सद्वितीयस्य विवाहः पुर्तगालस्य राजकुमार्या सह अभवत् तस्मात् एतत् द्वीपम् अपि आङ्ग्लियानाम् अधीनत्वं गतम् । ततः परम् ईस्ट-इण्डिया-समवायस्य यत् मुख्यपोतस्थानं पश्चिमभारतस्य सूरते आसीत् ते अपि तस्य परिवर्तनं कृत्वा निजमुख्यालयं बम्बयीनगरे स्थापितवन्तः ।

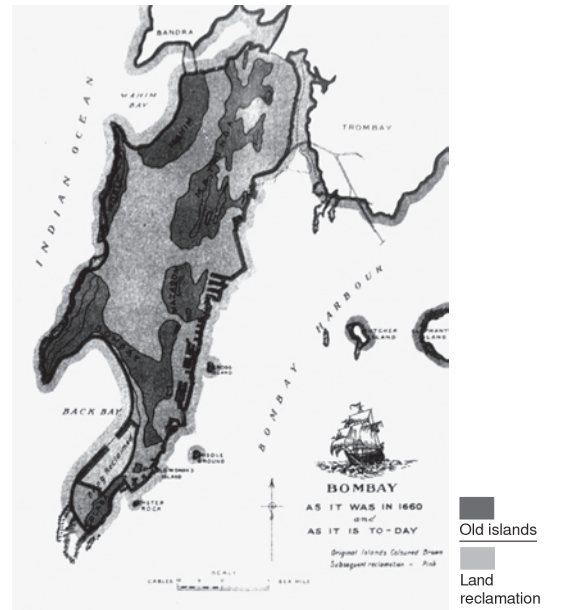
चित्रम् - 17 - बम्बयीनगरस्य किञ्चित् दृश्यम्, 1852

अस्मिन् चित्रे भवन्तः दक्षिणभागे कोलाबायाः लाइट-हाउस इत्येतं पृष्ठभूमौ च सेण्ट-थॉमस इत्यस्य ख्रिस्तालयं द्रष्टुं शक्नुवन्ति । नवदशशताब्दस्य मध्यकाले अपि चित्रकाराः सुन्दरदृश्यानि प्राप्नुवन्ति स्म । महत्यः विकासपरियोजनाः अधुना न आरब्धाः आसन् ।

आरम्भिककाले बम्बयीनगरस्य महत्त्वम् एतस्मात् कारणात् अधिकम् आसीत् यतो हि गुर्जरप्रान्ततः यत् वस्त्रम् आनीयते स्म तस्य विदेशं प्रति नयनम् इतः एव भवति स्म । नवदशशताब्दस्य अन्तिमेषु वर्षेषु बम्बयीनगरं पोतस्थानकानां रूपेण विकसत् आसीत् यतः कार्पास-अफेन-सदृशा असिद्धसामग्री महता परिमाणेन इतः विदेशं प्रति नेतुं शक्यते स्म । शनैः शनैः बम्बयीनगरं भारतस्य किञ्चित् महत्त्वपूर्णं प्रकाशकीयकेन्द्रम् अपि जातम् । शताब्दस्य अन्तिमकालं यावत् बम्बयीनगरं देशस्य किञ्चित् महत् औद्योगिककेन्द्रं जातम् आसीत् ।

4.2 नगरे आजीविकायाः स्थितिः

आङ्ग्लमराठी-सङ्घर्षे मराठीजनानां पराजयः अभवत् , ततः परं 1819 तमख्रिस्ताब्दे बम्बयीनगरम् (प्रसीडेंसी) उपनिवेशस्य राजधानीरूपेण घोषितम् । ततः परम् अस्य नगरस्य प्रसारः वेगेन जायमानः आसीत् । कार्पासस्य अफेनस्य च वाणिज्यकारणात् न केवलं नैके वणिजः अपि च महाजनाः श्रेष्ठिनः वा तेषु च विविधाः शिल्पकाराः आपणिकाः च अपि आसन् ते अपि बम्बयीनगरं प्रति आगत्य अत्रैव वासम् आरब्धवन्तः । वस्त्रशिल्पशालाः अत्र उद्घाटिताः ततः परं तु इतोऽपि अधिकाः जनाः नगरं प्रति आगन्तुम् आरब्धवन्तः ।

चित्रम् - 18 - 1930 तमे दशके बम्बयीनगरस्य मानचित्रं यत्र सप्तद्वीपानि विकसितभूमिः च द्रष्टुं शक्यते ।

बम्बयीनगरे प्रथमा कार्पासशिल्पशिला 1854 तमख्रिस्ताब्दे स्थापिता आसीत् । 1921 तमे ख्रिस्ताब्दे तत्र एतादृश्यः पञ्चाशीतिः वस्त्रशिल्पशालाः उद्घटिताः आसन् यत्र 1,46,000 इति सङ्ख्याकाः श्रमिकाः कार्यं कुर्वन्ति स्म । 1881 तमख्रिस्ताब्दात् आरभ्य 1931 तमवर्षाभ्यन्तरे बम्बयीनगरे ये जनाः निवसन्ति स्म तेषु प्रायः चतुर्थांशात्मकाः एव तादृशाः आसन् ये बम्बयीनगरे एव जन्म लब्धवन्तः । अन्ये ये अवशिष्टाः अत्र निवसन्ति ते बाह्यभागात् अत्र आगत्य उषितवन्तः । पार्श्वस्थात् रत्नागिरी इति जनपदात् नैके जनाः अत्र आगत्य वस्त्रशिल्पशालासु कार्यं कर्तुं बम्बयीनगरम् आयान्ति स्म ।

1919 तमख्रिस्ताब्दात् आरभ्य 1926 तमवर्षाभ्यन्तरे कार्यकर्तृषु श्रमिकेषु महिलानां सङ्ख्या त्रयोविंशतिः आसीत् । ततः परं व्यवसायिक-जनसङ्ख्यायां तासां सङ्ख्या नैरन्तर्येण न्यूनीभवति स्म तथा च अन्तिमे काले तेषां भागः सङ्कुच्य केवलं दशप्रतिशतं जातम् । त्रिशत्तमस्य दशकस्य अन्तिमकालं यावत् महिलानां कार्याणि यन्त्रैः उपकरणैः वा क्रियन्ते स्म अथवा ताभिः क्रियमाणानि कार्याणि पुरुषश्रमिकेभ्यः दीयन्ते स्म ।

विंशति-शताब्दस्य नैकेषु वर्षेषु अतीतेषु सत्सु अपि भारतस्य सामुद्रिकवाणिज्ये बम्बयीनगरस्य एव प्रभावः जातः आसीत् । बम्बयीनगरं द्वयोः प्रमुखरेलमार्गतन्त्रयोः मेलनबिन्दुरूपेण आसीत् । रेलतन्त्रस्य विस्तारे जाते सति नगरं प्रति ये जनाः आयान्ति स्म ते सौविध्यम् अनुभूतवन्तः । उदाहरणार्थं, 1888-89 इति वर्षयोः कच्छस्य शुष्कक्षेत्रेषु जातस्य दुर्भिक्षस्य कारणात् असङ्ख्यजनाः बम्बयीनगरम् आगतवन्तः । आप्रवासिनः व्यापकसङ्ख्याया आगतवन्तः तस्मात् कारणात् प्राशासनिकक्षेत्रेषु व्यग्रतायाः भयस्य च वातावरणं जायमानम् आसीत् । 1898 तमख्रिस्ताब्दे प्लेगस्य महारोगस्य कारणात् यदा जनसमूहाः बम्बयीनगरं प्रति आगन्तुम् आरब्धवन्तः तदा जनपदप्रशासनेन जनाः पुनः तेषां मूलस्थानानि प्रति प्रेषयितुम् आरब्धाः । 1901 तमख्रिस्ताब्दं यावत् प्रायः 30,000 सङ्ख्याकाः जनाः तेषां मूलस्थानानि प्रति प्रेषिताः ।

4.3 आवासः प्रतिवेशः च

बम्बयीनगरं जनसम्मर्दयुक्तं नगरम् आसीत् । 1840 तमदशके लन्दनस्य क्षेत्रफलं प्रतिजनं 155 वर्गजपरिमितम् आसीत् अपरञ्च बम्बयीनगरस्य प्रतिजनं क्षेत्रफलं केवलं 9.5 वर्गजपरिमितम् आसीत् । 1872 तमे ख्रिस्ताब्दे लन्दने प्रतिगृहं सामान्यतः अष्टौ जनाः निवसन्ति स्म किञ्च बम्बयीनगरे प्रतिगृहं विंशतिः जनाः निवसन्ति स्म । आरम्भिककालात् एव मुम्बयीनगरं योजनाबद्धरूपेण न विकसितः । गृहाभ्यन्तरे एव वाटिकाः उद्यानानि अपि प्रसृतानि आसन् । फोर्टक्षेत्रे एतादृशी स्थितिः आधिक्येन एव दृश्यते स्म । 1800 तमख्रिस्ताब्दे बम्बयीफोर्ट-क्षेत्रं नगरस्य केन्द्ररूपेण आसीत् भागद्वये च विभक्तम् आसीत् । एकस्मिन् भागे स्वदेशिजनाः अपरस्मिन् भागे च यूरोपीयाः श्वेताः (आङ्ग्लीयाः) च निवसन्ति स्म । फोर्ट-जनसङ्ख्यायाः उत्तरभागे कस्यचित् यूरोपीयोपनगरस्य औद्योगिकपरिष्कारायाः चापि विकासः जायमानः आसीत् । दक्षिणे अपि एतादृशी एव उपनगरीया जनसङ्ख्या तथा च किञ्चित् सैन्यस्थलम् आसीत् । एतादृशं कृत्रिमविभाजनं त्रिषु प्रेसीडेंसीनगरेषु दृश्यते स्म ।

नगरस्य अनियोजितेन तीव्रेण च जायमानेन विस्तारेण 1850 तमदशकं यावत् नगरे आवासस्य जलापूर्तेः च समस्याः आधिक्येन वर्धिता आसीत् । वस्त्रशालानां कार्यारम्भात् परं तु बम्बयीनगरस्य आवासीयक्षेत्रेषु प्रभावः इतोऽपि वर्धितः ।

गतिविधिः

निम्नलिखितं शीर्षकम् अधिकृत्य निजकक्षायां पक्षे विपक्षे च चर्चा कुर्वन्तु । समुदायानां जीवनशैलीनां च नाशं विना नगराणां विकासः न कर्तुं शक्यते । अयं विकासस्य कश्चित् अङ्गभूतः अस्ति ।

चित्रम् – 19 – जे.एन.टाटा इत्यस्मै 1887 तमे ख्रिस्ताब्दे समुद्रतटे निर्मितस्य प्रासादस्य आन्तरिकदृश्यम् ।

चित्रम् – 20 – बम्बयीनगरस्य दृश्यम्, राबर्ट-ग्रिंडले, 1826,
चतुष्पथात् नैकाः शिबिकाः निर्गच्छन्ति ।

यूरोपीय-धनाढ्यानाम् अधिकारिणां च इव धनाढ्याः पारसीजनाः, मुस्लिमजनाः, उच्चकुलोत्पन्नाः वणिजः, उद्योगपतयः अपि दीर्घतमेषु भवनेषु निवसन्ति स्म । एतस्य विपरीतं बम्बयी-महानगरस्य सप्तति-प्रतिशतं जनता निविडेषु जन-सङ्ख्या-युक्तेषु स्थानेषु निवसति स्म । श्रमिकैः कार्यार्थं पादाभ्याम् एव गन्तव्यं भवति स्म एतस्मात् कारणात् नवतिप्रतिशतं वस्त्र-शिल्पशालायाः श्रमिकाः गिरगांव-नामके “मिलग्रामे” निवसन्ति स्म । सः ग्रामः वस्त्र-शिल्पशालाभ्यः प्रायः तं ग्रामं गन्तुं पञ्चदश-निमेषात्मकः कालः अपेक्षितः भवति स्म ।

बम्बयी-महानगरस्य बहु-अष्टीय-भवनानि भवनानि भवन्ति स्म । नगरस्य “आवासीये भागे एतादृशानि भवनानि न्यूनाति-न्यूनं 1860 तमदशकात् एव निर्मातुम् आरब्धानि । लन्दनस्य टेनेमेंट्स इत्यस्य इव एतादृशानि भवनानि सामान्यतः निज-सम्पत्ति-रूपेण भवन्ति स्म । बहिर्भागात् ये जनाः आयान्ति स्म तेषां याः आवासीयाः आवश्यकताः भवन्ति स्म ताः पूरयितुं वणिजः धनिकाः भवन-संविदाकाराः च एतादृशानि भवनानि निर्मापयन्ति स्म । प्रत्येकस्मिन् भवने प्रकोष्ठानां पङ्क्तयः भवन्ति स्म । प्रकोष्ठानां कृते पृथक् पृथक् शौचालयाः निर्मायन्ते स्म ।

एकस्मिन् भाटकगृहे सहैव नैके कटुम्बाः उषितुं शक्नुवन्ति स्म । 1901 तमवर्षे कृतायाः जनगणनायाः अनुसारं कथितम् आसीत् यत् “द्वीपस्य जनसङ्ख्यायाः विशालभागः अर्थात् सम्पूर्णजनसङ्ख्यायाः अशीतिप्रतिशतम् एकस्मिन् भाटकप्रकोष्ठे निवसति स्म, प्रत्येकस्मिन् प्रकोष्ठे सामान्यतः चत्वारः पञ्चशः वा जनाः निवसन्ति ---। प्रकोष्ठानां भाटकम् अत्यधिकम् आसीत् अतः नैके श्रमिकाः सम्भूय एकं भाटकप्रकोष्ठं स्वीकुर्वन्ति स्म । ते निजसम्बन्धिभिः सह अथवा निजजातीयैः जनैः सह वसितुम् इच्छन्ति स्म । प्रदूषितनालिकाः मलजलनालिकाः महिषशालाः च इत्यादिकानि प्रकोष्ठानां समीपे भवन्ति स्म तस्मात् प्रायः प्रकोष्ठानां वातायनानि पिधाय एव जनाः वसन्ति स्म कामम् ऋतोः आर्द्रता एव कथं न स्यात् ? जलाभावात् समस्याः सदैव भवति स्म । जलनलिकातः जलं ग्रहीतुं मम पर्यायः इति एकस्य जनस्य उक्ते सति अपरस्य च तथैव उच्चारिते सति प्रायः प्रातःकाले जनाः परस्परं कलहायन्ते स्म परन्तु प्रेक्षकाणां कथनमस्ति यत् पुनरपि तेषां गृहाणि स्वच्छानि भवन्ति स्म ।

गतिविधिः

विंशतितमं चित्रं पश्यन्तु । भवतां विचारानुसारम् एतादृशानां परिवहनसाधनानां प्रयोगं कीदृशाः जनाः कुर्वन्तः स्युः ? एतेषां तुलनां अश्वशक्तैः विद्युत्-यानैः च सह कुर्वन्तु । भवन्तः द्रष्टुं शक्नुवन्ति यत् द्विविधेषु साधनेषु सङ्ख्याभ्यन्तरे सर्वथा वैपरीत्यं दृश्यते । अश्वशक्तस्य विद्युद्-यानस्य च सञ्चालनाय केवलम् एकस्य एव चालकस्य आवश्यकता भवति स्म, किञ्च शिबिकायाम् एकः एव यात्री भवति स्म तं वोढुं नैकेषां जनानाम् आवश्यकता भवति स्म ।

स्रोतः – ग

स्थानं स्वच्छं किमर्थं न कर्तुं शक्यते –

आर्थर-क्रॉफर्डः 1865 तमख्रिस्ताब्दे बम्बयीमहानगरस्य प्रथमः नगरनिगमायुक्तः नियुक्तः । सः निर्णयम् अकरोत् यत् ये भीषणव्यवसायाः सन्ति ते दक्षिणबम्बयीतः बहिर्भागे एव भवेयुः इति । सः असूचयत् यत् कथं भवननिर्मातारः उद्योगपतयः च स्वेच्छया भूमेः प्रयोगाय भूमेः प्रेक्षकेभ्यः अधिकारिभ्यः उक्तोचं यच्छन्ति कामं तेषां तादृशैः कार्यैः नगरे प्रदूषणस्य स्तरः वर्धेत एव ।

–केशवजीनायकः निजान् वस्त्रवृजकान् तेषां पुरातनान् भाटकप्रकोष्ठान् प्रति आनीतवान् । मया सः दण्डितः अपि परन्तु किञ्चित् अपि साफल्यं न अवाप्तम् । केशवजीनायकः प्राचुर्येण धनमपि व्ययीकृतवान् । प्रतिष्ठिताः वैद्याः शपथं नीत्वा अवदन् यत् रञ्जनस्य कटाहैः स्वास्थ्यलाभः भवति ! एतां घटनां दृष्ट्वा जर्मनदेशस्य केनचित् समवायेन प्रभादेवीमन्दिरस्य पार्श्वे रागस्य कश्चित् विपुलः समवायः सम्पस्थापितः । तस्य समवायस्य दूषितजलं माहीम इत्यस्य समुद्रवङ्कस्य जलं मृदां च प्रदूषयति । मर्यादायाः अतिक्रमणं तु एतावत् पर्यन्तम् अस्ति यत् भैयो, दास, शेनवी ब्राह्मणाः च इति एते यत्र इष्टवन्तः तत्र एव वस्त्रशिल्पशालानां सूत्रनिर्मातृशिल्पशालानां च स्थापनां कृतवन्तः । उदाहरणार्थं, बायकुला-क्लब इत्यस्य पार्श्वे, रेसकोर्स इत्यस्मिन्, कमाठीपुरा-फोरास-राजमार्गे, खेतवाडीमध्ये, गिरगांवराजमार्गे तथा च चौपाटी इत्यस्मिन् स्थाने ते विविधाः शिल्पशालाः स्थापितवन्तः ।

एतादृशानां विषयाणाम् अध्ययनकाले अस्माभिः सावधानैः भवितव्यं यत् औपनिवेशिकाः अधिकारिणः प्रदर्शयन्ति स्म यत् आङ्ग्लीयाः सत्यनिष्ठाः भारतीयाः भ्रष्टाचारिणः सन्ति इति, आङ्ग्लीयाः च पर्यावरण-प्रदूषणं प्रति चिन्तनशीलाः सन्ति । भारतीयाः एतादृशेषु विषयेषु अनवधानवन्तः सन्ति इति एवं रूपेण तेषां चित्रणं क्रियते स्म ।

गृहाभ्यन्तरे स्थानं न्यूनं भवति स्म, तस्मात् पाकार्थं वस्त्रप्रक्षालनार्थं शयनार्थं च राजमार्गस्य पार्श्वस्थस्य रिक्तस्थानस्य प्रयोगः क्रियते स्म । यत्र रिक्तस्थानं प्राप्यते स्म, तत्र मद्यशालानां द्यूतशालानां च उद्घाटनं क्रियते स्म । राजमार्गाणां प्रयोगः विभिन्न-प्रकारकाणां मनोरञ्जन-सम्बद्ध-कार्यक्रमाणां कृते अपि क्रियते स्म । विंशतितम-शताब्दस्य आरम्भिकाणि दिनानि स्मरन्ती पार्वती-बाई-भोर-महोदया असूचयत् – अस्माकं चतुर्णां भवनानां मध्ये एकं मुक्त-क्रीडाङ्गणम् आसीत् । तत्र कदाचित् ऐन्द्रजालिकाः कलाकाराः च निजकलां प्रदर्शयितुम् आयान्ति स्म । तत्र नन्दी इति वृषभं द्रष्टुं जनसमूहः एकत्र भवति स्म । अहं कङ्क-लक्ष्म्याः अतीव बिभेमि स्म । यदा सा रोटिकाद्वयस्य कृते निजशरीरं कशया ताडयति स्म, तदा अहं कम्पमाना भवामि स्म । भाटकप्रकोष्ठेषु एव वृत्तेः कार्यबहिष्कारस्य उपद्रवाणां विरोधप्रदर्शनानां च विषये वार्तानाम् अपि विनिमयः भवति स्म ।

वस्त्रादि-शिल्पशालानां पार्श्वस्थासु वसतिषु जाति-कुटुम्बस्य प्रमुखः ग्रामप्रमुखः इव अधिकारान् दधाति स्म । अनेकधा वस्त्रशिल्पशालायाः श्रमिकाणां संविदाकर्ता एव उपनगरस्य नेता अपि भवति स्म । सः विवादिषु निर्णयं करोति स्म, खाद्यवस्तूनां च व्यवस्थां करोति स्म तथा च आवश्यकतायां सत्याम् ऋणदानादिकस्य अपि व्यवस्थां करोति स्म । राजनैतिकपरिस्थितेः विषये अपि सः महत्त्वपूर्णसूचनाः प्रसारयति स्म ।

शोषितवर्गस्य निम्नवर्गस्य च जनेभ्यः तु गृहस्य व्यवस्था अतीव कठिना आसीत् । नैकेषु भाटकप्रकोष्ठेषु मुस्लिमजनाः निम्नजातीयाः च जनाः न प्रवेश्यन्ते स्म । ते प्रायः वंशनिर्मितेषु पर्णकुटीरेषु वसितुं बाध्याः आसन् ।

यदि लन्दने नगरयोजनायाः कार्यं सामाजिकक्रान्तेः भयात् आरब्धम् आसीत् तर्हि बम्बयीनगरे एतत् कार्यं प्लेग इति महारोगस्य भयात् आरब्धम् आसीत् । 1898 तमे ख्रिस्ताब्दे सिटी-आफ-बॉम्बे-इम्प्रूवमेण्ट-न्यासस्य (ट्रस्ट) स्थापना कृता तथा च नगरमध्ये यानि निर्धनगृहाणि आसन् तेषाम् अपसारणस्य कार्यं समर्पितम् । एतस्य न्यासस्य योजनानां कारणात् चतुःसहस्रं जनाः (64,000) आवासीय-सौविध्यैः वञ्चिताः । तेषु केवलं चतुर्दशसहस्रं जनेभ्यः (14,000) एव गृहाणि प्रदत्तानि । अष्टादशाधिक-नवदश-शततमे ख्रिस्ताब्दे (1918) गृह-भाटकं नियन्त्रयितुं भाटक-अधिनियमः पारितः परन्तु तस्मात् प्रतिकूल-परिणामः जातः । भाटके नियन्त्रिते जाते सति गृहस्वामिनः भाटकरूपेण गृहदानं न्यूनीकृतवन्तः यतः भाटकप्रकोष्ठानाम् अभावः जातः तस्मात् महती समस्या जाता ।

भूमेः न्यूनताकारणात् नगरस्य विस्तारकारणात् च मुम्बयीमध्ये सर्वकालाय एव आवाससम्बद्धा समस्या जाता । बम्बयीनगरं यथा विकसितं तथा तत्र भूमि-विकास-परियोजनानां महत्त्वपूर्ण-भूमिका आसीत् ।

4.4 बम्बयीमध्ये भूमेः विकासः

किं भवन्तः जानन्ति यत् बम्बयीनगरं येषां सप्तद्वीपानां संयोगेन निर्मितम् आसीत् ते चिरकालात् परस्परं संयोजिताः आसन् ? एतस्यां दिशि सर्वप्रथमं परियोजनायाः

चित्रम् – 21 – विंशशताब्दस्य आरम्भे कलबादेवी-राजमार्गस्य समीपे निर्मितं भाटकगृहम् ।
एतस्मिन् भवने स्थानस्य संयोजनं विभाजनं वा कथं कृतम् अस्ति ?

गतिविधिः

कल्पनां करोतु यत् भवान् भाटक-प्रकोष्ठ-निवासी कश्चित् युवकः अस्ति । तत्रत्य-जीवन-सम्बद्धस्य एकस्य दिनस्य वर्णनं करोतु ।

नूतनशब्दः –

शोषित-निम्न-वर्गः – निम्नवर्गीयानां कृते प्रयुज्यमानः एतादृशः शब्दः यः निम्नजातीयानां अस्पृश्यजनानां च कृते प्रयुज्यते ।

भूमि-विकासः – पङ्किल-भूमौ जल-पूर्ण-भूमौ च अपि जनाः कृषिकार्यं तथा च अन्यानि कार्याणि कर्तुं शक्नुयुः इत्येतदर्थं तस्याः भूमेः संशोधनं, भूमिविकासः इति शब्देन व्यवहियते ।

आरम्भः चतुरशीत्यधिकसप्तदशशततमे ख्रिस्ताब्दे (1784) जातः । तात्कालिकः बम्बयीनगरस्य राज्यपालः विलियम-हॉर्नबीमहोदयः आसीत् सः तस्मिन् काले विशाल-तटीय-भित्ति-निर्माणस्य प्रस्तावं स्वीकृतवान् यतः नगरस्य निम्नवर्तिकक्षेत्राणि सामुद्रजलेन प्रभावितानि न भवेयुः तादृशानां च क्षेत्राणां संरक्षणं भवेत् इति ।

ततः आरभ्य अनेकाः भूमि-विकासस्य परियोजनाः सञ्चालिताः । नवदशशताब्दस्य मध्यकाले व्यवसायिकानाम् उद्देश्यानां कृते इतोऽपि अधिकभूमेः आवश्यकता अस्ति इति अनुभूतं तदा सर्वकारस्य निजसमवायानां च पक्षतः नूतनाः योजनाः सज्जीकृताः यतः आधिक्येन सामुद्रभूमिः प्रयोगस्य योग्या भवितुं शक्नुयात् । निजसमवायाः अपि अपायपदस्य प्राप्तये सज्जाः आसन् । चतुष्षष्ट्यधिकाष्टादश-शततमे ख्रिस्ताब्दे (1864) मालाबार-हिल इत्यस्मात् आरभ्य कोलाबा इत्यस्य प्रान्त-भाग-पर्यन्तस्य पश्चिमतटस्य विकासाय अनुबन्धं संविदां वा बैक-बै-रिक्लेमेशन-समवायः प्राप्तवान् । भूमिविकासाय प्रायः बम्बयीनगरस्य पार्श्वस्थानि पर्वतीय-क्षेत्राणि अपि सरली-क्रियन्ते

स्म । अत्यधिक-धनस्य व्ययः तत्र आसीत् एतस्मात् कारणात् सप्तत्यधिकाष्टादश-शततमे ख्रिस्ताब्दं यावत् (1870) अधिकतराः निजसमवायाः पिहिताः परन्तु तावत्पर्यन्तं नगरस्य क्षेत्रफलं द्वाविंशति-वर्ग-किलोमीटर-परिमितं यावत् प्राप्तम् आसीत् । विंशतिशताब्दे येन प्रकारेण जनसङ्ख्या तीव्रतया वर्धिता, भूमेः प्रत्येकं भागः आवृत्तः तथा च अधिकतरायाः सामुद्रिकभूमेः विकासकार्यम् आरब्धम् ।

काचित् सफला भूमि-विकास-परियोजना बॉम्बे-पोर्ट-न्यासस्य अन्तर्गतम् आरब्धा । न्यासः चतुर्दशाधिकनवदशशताब्दात् आरभ्य (1914) अष्टादशाधिकनवदशशताब्दस्य आभ्यन्तरे (1918) समुद्रे कस्यचित् शुष्कस्थानकस्य निर्माणं कृतं तथा च तत्र खननात् या मृदा प्राप्ता तस्याः प्रयोगं कृत्वा द्वाविंशति-एकड़-परिमितस्य बालार्ड-एस्टेट इति निर्मितम् । ततः परं बम्बयीनगरस्थस्य प्रसिद्धस्य मरीन-ड्राइव इत्यस्य निर्माणं कृतम् ।

4.5 स्वप्नानां नगरं बम्बयीनगरम् – चलच्चित्रस्य संस्कृतेः

च जगत्

एतादृशः कः जनः स्यात् यः बम्बयी-विषयके वार्तालापे कृते सति तस्य चलच्चित्रोद्योगस्य चर्चा न कुर्यात् ? तत्रत्यः महान् जन-सम्मर्दः तथा च प्रतिकूलानां जीवनस्थितीनाम् अनन्तरम् अपि बहूनां जनानां दृष्ट्या बम्बयीनगरं मायापुरी इति एव अस्ति अर्थात् स्वप्ननगरम् इति ।

बम्बयीनगरस्य नैकानि चलच्चित्राणि नगरं प्रति आगतानाम् आप्रवासिनां तेषां च दैनन्दिनजीवने समुपस्थित-समस्यानां विषये एव सन्ति । बम्बयी-चलच्चित्रोद्योगस्य नैकानि लोकप्रिय-गीतानि नगरस्य अन्तर्विरोधि-तथ्यानि प्रकाशयन्ति । सी-आई-डी (1956) इत्यस्मिन् नायकस्य मित्रं गायति, “ऐ दिल है मुश्किल जीना यहाँ, जरा हटके, जरा बचके, ये है बॉम्बे मेरी जान” (हे हृदय अत्र जीवनं कठिनम् । निजं सुरक्षय, यतो हि एतत् मुम्बयीनगरम् अस्ति ।) गेस्ट हाउस इति चलच्चित्रे (1959) मोहभङ्गस्य ध्वनिः श्रूयते, “जिसका जूता, उसी के सर, दिल है छोटा बड़ा शहर, ओ वाहरे वाह तेरी बंबयी” । (यस्य उपानत् अस्ति, सः तस्य एव शिरसि पतेत्, नगरं विशालं, किन्तु हृदयं क्षुद्रम्, धिक् ते मुम्बयीम्)

चित्रम् – 22 – कोलाबा-कॉजवे, नवदश-शताब्दस्य अन्ते ।

अत्र अश्वशकटान् अश्वाः कर्षन्ति । वामतः तटे भवन्तः अश्वशालाः तथा च पृष्ठभूमौ शकटनिर्मातृ-समवायस्य कार्यलयाः अपि द्रष्टुं शक्नुवन्ति ।

चित्रम् – 23 – मरीन-ड्राइव इति ।

बम्बयीनगरस्य इदं प्रसिद्धं स्थानं विंशतितमशताब्दे सामुद्रिकभूमेः विकासं कृत्वा निर्मितम् ।

बम्बयी-चलच्चित्रोद्योगः सर्वादौ कदा प्रकाशपथम् आगतः ? हरीशचन्द्र-सखाराम-भाटवाडेकरः षण्णवत्यधिकाष्टादशशताब्दे (1896) बम्बयीनगरस्य हैगिंग-गार्डन्स इत्यस्मिन् जातायाः कस्याश्चित् मल्ल-स्पर्धायाः दृश्यानि छायाचित्र-यन्त्रेण अङ्कितवान् । इदमेव भारतस्य प्रथमं चलच्चित्रम् आसीत् । किञ्चित् कालानन्तरं दादा-साहेब-फाल्के त्रयोदशाधिकनवदशतमे ख्रिस्ताब्दे (1913) राजा हरीशचन्द्र इति चलच्चित्रम् अरचयत् । ततः परं तु बम्बयी-चलच्चित्रोद्योगः नैरन्तर्येण वृद्धिं प्राप्तवान् । पञ्चविंशत्यधिकनवदशशततम-ख्रिस्ताब्द-पर्यन्तं (1925) बम्बयीनगरं भारतस्य चलच्चित्र-राजधानी-रूपेण विकासं प्राप्तवत् । तत्र सम्पूर्णभारतस्य दर्शकेभ्यः चलच्चित्राणां निर्माणं भवति स्म । सप्तचत्वारिंशदधिकनवदशशततमे ख्रिस्ताब्दे (1947) प्रायः पञ्चाशत् चलच्चित्राणि रचितानि येषां निर्माणव्ययः 75.6 कोटिरूप्यकाणि आसन् । 1987 तमख्रिस्ताब्दं यावत् ये जनाः चलच्चित्रोद्योगे कार्यं कुर्वन्ति स्म तेषां सङ्ख्या 5,20,000 इति यावत् प्राप्नोत् ।

चलच्चित्रोद्योगे ये जनाः कार्यं कुर्वन्ति स्म तेषु अधिकतराः लाहौर कलकत्ता मद्रास इत्यादिभ्यः स्थानेभ्यः आगतवन्तः आसन् । तत्र कार्यकर्तारः जनाः विभिन्नस्थानेभ्यः आगतवन्तः आसन् तस्मात् कारणात् एव चलच्चित्रोद्योगस्य एतादृशं राष्ट्रियस्वरूपं जातम् आसीत् । लाहौरतः आगताः जनाः एव हिन्दी-चलच्चित्रोद्योगस्य विकासे महत्त्वपूर्णं साहाय्यम् अकुर्वन् । इस्मत-चुगतायी तथा च साअदत-हसन-मण्टो-सदृशाः नैके विश्वविख्याताः कलाकाराः लेखकाः च हिन्दी-चलच्चित्रोद्योगेन सम्बद्धाः आसन् ।

स्वयं बम्बयी-नगराधारितैः चलच्चित्रैः नगरं तस्य स्वप्नाः च, यथार्थं, पर्ण-कुटीर-निवासिनां प्रासाद-वासिनां च जीवनम् इति एतादृश्याः मिश्रित-छव्याः प्रदाने महत्त्वपूर्णं साहाय्यं कृतम् ।

चर्चा कुर्वन्तु

घ इति स्रोतसं पठन्तु । इयं कविता नव-वंशानुक्रमाय अवसराणाम् अनुभवानां च विषये किं वर्णयति

स्रोतः – घ

बम्बयीनगरस्य विविध-विषयाः

मम पिता सहयाद्रितः आगतवान्
युष्माकं द्वारे स्थितवान्
तस्य स्कन्धे किञ्चन कम्बलम् आसीत्
यथार्थ-श्रमयुक्तं देहम् आधृत्य

पाथेयपात्रेण सहितं शिल्पशालां यावत् अहं गच्छामि स्म,
बाल्यादेव अहं तथा निर्मितः आसम्
यथा लौहकारः अयोध्नं निर्माति
वयन-चक्रात् एव मया जीवन-संरचनं शिक्षितं,
कदाचित् च कार्यबहिष्कारः अपि

मम पिता श्रमं कुर्वन् वार्द्धक्यं प्राप्तवान्
अहम् अपि वृद्धावस्थां प्राप्स्यामि मम सन्ततिः च अपि,
ते अपि एतादृशीः एव निराशरात्रीः प्राप्स्यन्ति
घोरान्धकारमयं च जीवनम् ----

नारायण-सुर्वे-द्वारा लिखितं माजे-विद्यापीठम्

एतस्याः कवितायाः पङ्क्तयः चलच्चित्राणां चाकचक्यपूर्ण-जगतः सर्वथा विपरीतं दृश्यन्ते ।
एताः पङ्क्तयः नगरे नवागन्तुकानाम् अपरिमितं परिश्रमं काठिन्यानि च प्रति सङ्केतं कुर्वन्ति ।

एशियास्थ-देशानां सर्वाणि नगराणि एवमेव अनियोजितरूपेण न विकसितानि आसन् । नैकेषां नगराणां निर्माण-योजना सज्जीकृता आसीत् । आधुनिकं सिङ्गापुरम् एतादृशम् एव नगरम् आसीत् ।

ली-कुआन-येवस्य सिङ्गापुरम्

अद्य अस्माकं सर्वेषां पुरतः सिङ्गापुरं किञ्चन सफलं सम्पन्नं सुनियोजितं च नगरम् अस्ति । आविश्वं नगरदृष्ट्या नगरविकासस्य किञ्चन सुन्दरप्रारूपम् अस्ति । परन्तु, एतस्य नगरस्य ईदृशी स्थितिः सद्योजाता एव अस्ति । पञ्चषष्ट्यधिक-नवदशशत-तमं शताब्दं यावत् (1965) सिङ्गापुरं किञ्चन महत्त्वपूर्णस्य पोतस्थानकस्य रूपेण तु आसीत् परन्तु तत् अन्येषां एशियास्थ-नगराणाम् इव एव आसीत् । नियोजन-प्रक्रिया तु तत्र 1822 तमख्रिस्ताब्दात् एव विद्यमाना आसीत् परन्तु चिरकालं यावत् केवलं श्वेत-जनानाम् उपनगराणि एव योजनानुसारं स्थाप्यन्ते स्म । सिङ्गापुरे तस्मिन् काले श्वेत-जनानाम् एव शासनम् आसीत् । नगरस्य अधिकतरा जनाः सम्मर्दयुक्ते अवकरयुक्ते च स्थाने जीर्णेषु गृहेषु निर्धनावस्थायां च एव निवसन्ति स्म ।

1965 तमे ख्रिस्ताब्दे यदा पीपुल्स-एक्शन-दलस्य अध्यक्षस्य ली-कुआन-येव-महोदयस्य नेतृत्वे सिङ्गापुरं स्वतन्त्रतां प्राप्नोत् तदा सिङ्गापुरं किञ्चन स्वतन्त्र-राष्ट्रं जातम् । ततः परं कस्यचित् विशालस्य आवासस्य विकासकार्यक्रमस्य च आरम्भः अभवत् तस्मात् एतस्य द्वीप-राष्ट्रस्य स्वरूपम् एव परिवर्तितम् । एतस्मिन् सन्दर्भे या योजना सज्जीकृता आसीत् तस्याः योजनायाः माध्यमेन नगरस्य प्रत्येकम् अपि भूखण्डस्य विवरणं स्थापितम् आसीत् । सर्वकारेण प्रायः अशीतिप्रतिशतं जनतायै सुगृहाणि दत्तानि आसन् अतः जनतायाः समर्थनम् अपि सर्वकारः प्राप्नोत् । उन्नतेषु आवासीय-खण्डेषु वायु-निर्गमनस्य सर्वविध-सेवानां च व्यवस्था अपि कृता आसीत् । एवंविधं स्वरूपं सुभौतिक-योजनायाः प्रमाणरूपम् आसीत् । एतादृशैः भवनैः नगरस्य सामाजिक-जीवनम् अपि परिवर्तितम् आसीत् । बाह्य-वेष्टन-भित्तेः कारणात् अपराधाः अपि न्यूनाः जाताः आसन्, वरिष्ठ-जनानां वास-व्यवस्था अपि तेषां कुटुम्बजनैः सह एव कृता आसीत्, सामुदायिक-कार्यक्रमाणां कृते सर्वेषु भवनेषु रिक्तप्रकोष्ठाः त्यज्यन्ते स्म ।

नगरे आगन्तुकानाम् आगमनं नियन्त्रितम् । चीनस्य मलयस्य भारतस्य जनानां च ये सङ्घाः भवन्ति स्म तेषां सङ्घानाम् आभ्यन्तरे कश्चित् जातीय-सङ्घर्षः न उत्पद्येत तस्य रोधनाय सामाजिक-सम्बन्धानाम् अपि निरीक्षणं नैरन्तर्येण क्रियमाणम् आसीत् । वार्तापत्रेषु सर्व-विध-सञ्चार-साधनेषु दृढं नियन्त्रणं स्थाप्यते स्म ।

1986 तमख्रिस्ताब्दे राष्ट्रिय-दिवसस्य निजे भाषणे ली-कुआन-येव-महोदयः नियोजनस्य आरम्भिकानि दिनानि स्मरन् अवदत् --- यदि अस्माभिः वैयक्तिक-सन्दर्भेषु अपि हस्तक्षेपः न कृतः स्यात् तर्हि वयं प्रगतिं न कर्तुं शक्नुमः स्म - भवतां प्रतिवेशे कः निवसति, भवन्तः कथं जीवन्ति, भवन्तः कोलाहलं तु न कुर्वन्ति, भवन्तः कुत्र कथं च निष्ठीवन्ति, कीदृश्याः भाषायाः प्रयोगं कुर्वन्ति । वयम् एव निश्चयं कुर्मः स्म यत् किम् उचितं किञ्च नोचितम् । जनाः किं चिन्तयन्ति एतत् तथ्यं प्रति वयं चिन्ताग्रस्ताः न भवामः स्म । द स्ट्रेट्स टाइम्स इत्यस्मात् उद्धृतम् ।

यद्यपि सिङ्गापुरस्य नागराः भौतिक-सुविधां सम्पन्नतां च प्राप्तवन्तः परन्तु नैकेषां जनानां मतम् अस्ति यत् एतस्मिन् नगरे सजीवा आह्वानपूर्णा राजनैतिक-संस्कृतिः च अधुना अपि नास्ति ।

चित्रम् - 24 - सामाजिक-भूमेः विकासं कृत्वा निर्मितं सिङ्गापुर-मरीना इति ।

गतिविधिः

बैरॉन-हॉसमानेन कृतकार्याणां ततः परं च प्रायः शतं वर्षाणाम् अनन्तरं ली-कुआन-येव-महोदयेन सिङ्गापुरे कृतानां कार्याणां परस्परं तुलनां कुर्वन्तु । एतस्मिन् विषये चर्चां कुर्वन्तु यत् किं नगरे भौतिक-सुखं सुविधां सुन्दरतां च उत्पादयितुं सामाजिकस्य वैयक्तिकजीवनस्य च नियन्त्रणम् आवश्यकम् अस्ति । किं भवन्तः अनुभवन्ति यत् सर्वकाराय एतस्मिन् सन्दर्भे अधिनियम-संरचनस्य अधिकारः देयः यत् जनाः वैयक्तिक-जीवनं कथं जीवन्ति ?

नगराणि पर्यावरण-सम्बद्धानि आह्वानानि च

यत्र अपि नगराणि विततानि सन्ति, परिस्थितेः पर्यावरणस्य च हानिः जाता अस्ति । शिल्पशालानां गृहाणाम् अन्यसंस्थानानां च कृते भूमेः आवश्यकता भवति तस्याः पूर्तये प्राकृतिक-संसाधनानि तद्यथा वृक्षादीनां कर्तनं कृत्वा भूमेः समतलीकरणं कृतम् अस्ति । नगरेषु जायमानेन अपरिमितेन अवक्रेण प्रदूषणेन च जलं वायुः च प्रदूषितौ अपरञ्च नगरनिवासिभिः जनैः अहोरात्रं महति कोलाहले एव जीवनीयं भवति ।

नवदशशताब्दे इङ्ग्लैण्डदेशे गृहेषु शिल्पशालासु च व्यापक-परिमाणेन कृष्णाङ्गारस्य प्रयोगः भवति स्म तस्मात् गभीराः समस्याः जाताः । लीड्स-ब्रैडफोर्ड-मैनचेस्टर-सदृशेषु आद्यौगिक-नगरेषु शिल्पशालानां शताधिकाभिः धूमनिष्कासन-प्रणालिकाभिः अपरिमितं कृष्ण-धूमं नैरन्तर्येण त्यज्यते स्म । जनाः परिहासेन तदा वक्तुम् आरब्धवन्तः आसन् यत् किञ्चित् कालानन्तरं जनाः मंस्यन्ति यत् अन्तरिक्षम् अथवा गगनः धूम्रवर्णीयः पादपाः वृक्षाः च कृष्णवर्णीयाः भवन्ति । आपणिकाः गृहस्वामिनः निखिलाः जनाः च एतस्मात् दुःखिनः आसन् यत् तेषां नगरेषु घोर-कृष्ण-कुहकः व्यापृता भवति यतः जनाः शीघ्रं क्रुद्धाः भवन्ति, धूमत्वात् धूमसम्बद्धरोगाः प्रसारं गच्छन्ति वस्त्राणि च सदैव मलिनानि एव तिष्ठन्ति ।

यदा प्रथमवारं जनाः स्वच्छवायवे कार्यक्रमम् आरब्धवन्तः तदा सर्वादौ एतस्याः समस्यायाः समाधानाय अधिनियमोपायाः भवेयुः इति प्रयासः कृतः । एतत् कार्यं सरलं न आसीत् यतो हि शिल्पशालानां वाष्पोर्जकाणां स्वामिनः निजयन्त्राणि संशोधयितुं तस्मिन् कार्ये च धनं व्ययीकर्तुं च किञ्चित् अपि न इच्छन्ति स्म ।

चित्रम् – 25 – लन्दनस्य धूम-युक्तः तुषारः, दि इलस्ट्रेटेड लन्दन न्यूज, 1847,

शिल्पशालासु गृहेषु च कृष्णाङ्गारस्य प्रज्वालनं भवति स्म तस्मात् धूमः निर्गच्छति स्म तेन सम्पूर्णलन्दन-नगरं धूमेन आव्रियते स्म । एतस्मात् तत्र श्वासोच्छवासः अपि काठिन्येन भवति स्म राजमार्गाणां च स्पष्टतया दर्शनम् अपि कठिनम् आसीत् ।

1840 तमदशकं यावत् डर्बी, लीड्स, मैनचेस्टर इत्येतादृशेषु नगरेषु धूमस्य नियन्त्रणाय अधिनियमाः कल्पिताः आसन् । परन्तु धूमस्य परिमाणम् अथवा तस्य दृढनिरीक्षणं अतीव कठिनं कार्यम् आसीत् । शिल्पशालानां स्वामिनः निजयन्त्रेषु स्वल्प-परिवर्तनम् एव कृतवन्तः येन व्यापकधूमे कोऽपि प्रभावः न भवितुं शक्नोति स्म । 1847 तमे 1853 तमे च ख्रिस्ताब्दे धूमस्य नियन्त्रणाय या विधिव्यवस्था कृता सा अपि विफलतां गता ।

कलकत्ता-महानगरस्य अपि वायुप्रदूषणस्य कश्चित् पुरातनः इतिहासः अस्ति । अत्रत्याः जनाः आवर्षं धूमपूर्णं वायुं श्वसन्ति स्म । शैत्यकाले तु समस्या इतोऽपि गभीरा भवति स्म । यतो हि कलकत्ता-महानगरं कर्म-युक्त-भूमौ आसीत् अतः तत्र अधिक-तुषारः उत्पद्यते स्म यः धूमेन सह मिलित्वा कृष्ण-धूमिकाम् उत्पादयति स्म । नगरे महतः वायुप्रदूषणस्य कारणम् एतत् आसीत् यत् तत्र आधिक्येन जनाः शुष्कगोमयस्य काष्ठानां च प्रयोगं कुर्वन्ति स्म । परन्तु एतस्मात् अपि अधिकं प्रदूषणस्रोतः तु शिल्पशालाः तादृशानि प्रतिष्ठानानि च आसन् यत्र वाष्पोज्ज्वलाः कृष्णाङ्गारैः सञ्चाल्यन्ते स्म ।

औपनिवेशिकाः अधिकारिणः आदौ संकल्पं गृहीतवन्तः यत् यानि यानि स्थानानि दुर्गन्धपूर्णानि सन्ति तेषां स्वच्छता भवेत् परन्तु 1855 तमे ख्रिस्ताब्दे रेलमार्गेण किञ्चित् भयानक-तत्त्वम् (तत् आसीत् रानीगञ्जतः प्राप्यमाणं कृष्णाङ्गारम्) आनीतम् । भारतीये कृष्णाङ्गारे भस्मनः मात्रा अधिका भवति तस्मात् समस्या गभीरा आसीत् । प्रदूषणकारिण्यः शिल्पशालाः नगरात् बहिर्भागे भवेयुः इत्येतदर्थं नैकानि प्रार्थनापत्राणि दत्तानि परन्तु कोऽपि परिणामः न जातः । पुनरपि कलकत्ता इति भारतस्य तादृशं प्रथमं नगरम् आसीत् यत्र 1863 तमे ख्रिस्ताब्दे धूमनिरोधकः अधिनियमः प्रवर्तितः ।

1920 तमे ख्रिस्ताब्दे टॉलीगञ्ज इत्यस्य तण्डुल-उद्योगागारेषु कृष्णाङ्गारं परित्यज्य धान्यस्य तृणानि प्रज्वालयितुम् आरब्धानि यस्मात् कारणात् पार्श्वस्थाः जनाः आपत्तिं दर्शितवन्तः यत् वायौ कालिमा विद्यते या प्रातःकालात् आरभ्य सायङ्कालं यावत् वृष्टिवत् वर्षति, तथा च अत्र वासः तु अशक्यः । बङ्गाल-स्मोक-नुइसेन्स-कमीशन (बङ्गाल-धूम-निरोधक-आयोगः) इत्यस्य निरीक्षकाः अधिकारिणः अन्ते औद्योगिक-धूमस्य नियन्त्रणं कृतवन्तः । परन्तु गृहधूमस्य नियन्त्रणम् अधुना अपि कठिनम् आसीत् ।

निष्कर्षः

विद्यमानानां सर्वासां समस्यानाम् अनन्तरम् अपि नगराणि सदैव तादृशान् जनान् आकर्षयन्ति स्म ये स्वतन्त्रतायाः, नवानाम् अवसराणां च इच्छां दधति स्म । दुर्गाचरणस्य उपन्यासे यस्य विषये अध्यायस्य आदौ एव वर्णितः, देवाः अपि निजं स्वर्गीयं जीवनम् अपूर्णम् इति अनुभवन्ति । कलकत्तायाः निजयात्राद्वारा ते यत् किमपि दृष्टवन्तः अनुभूतवन्तः च तत् ते स्वर्गे अपि न पश्यन्ति स्म । उपन्यासस्य देवाः नागरजीवनस्य येषां पक्षाणां विषये व्यग्राः जिज्ञासवः च आसन् ते तेषां लक्षाधिकजनानां कृते सामाजिक्याः आर्थिक्याः च गतिशीलतायाः नूतन-विषयाणां चिह्नरूपेण आसन् ये नगराणि एव निजगृहरूपेण अङ्गीकृतवन्तः आसन् ।

गतिविधिः

बङ्गाल-स्मोक-नुइसेन्स-कमीशन इत्यस्य पक्षतः कस्मैचित् शिल्पशाला-स्वामिने सूचना-रूपं पत्रं सज्जीकुर्वन्तु । पूर्वसूचना-पत्रस्य माध्यमेन तं निर्गमनधूमस्य तस्य विनाशकारिणां परिणामानां विषये हानिकारक-प्रभावाणां च विषये सूचयन्तु ।

सङ्क्षेपेण लिखन्तु –

1. अष्टादश-शताब्दस्य मध्यकालात् लन्दनस्य जनसङ्ख्या किमर्थं विस्तारं प्राप्तुम् आरब्धा ?
2. नवदशस्य विंशस्य च शताब्दस्य मध्ये लन्दने महिलाभ्यः उपलब्धकार्येषु कीदृशानि परिवर्तनानि जातानि ? एतानि परिवर्तनानि कैः कारणैः जातानि ?
3. विशालायाः नागर-जनसङ्ख्यायाः कारणात् निम्नलिखितेषु कः प्रभावः जायते ? ऐतिहासिकैः उदाहरणैः स्पष्टीकुर्वन्तु।
(क) भूस्वामी
(ख) विधि-व्यवस्थायाः धारकः आरक्षी अधीक्षकः।
(ग) राजनैतिकदलस्य नेता
4. निम्नलिखितस्य व्याख्यानं कुर्वन्तु –
(क) नवदश-शताब्दे धनाढ्याः लन्दनवासिनः निर्धनेभ्यः गृहनिर्माण-कार्यस्य समर्थनं किमर्थं कृतवन्तः।
(ख) बम्बयी-चलच्चित्रोद्योगस्य अधिकतराणि चलच्चित्राणि बहिर्भागात् नगरं प्रति आगन्तुकानां जीवनाधारितानि किमर्थं भवन्ति स्म।
(ग) नवदश-शताब्दस्य मध्यकाले बम्बयीनगरस्य जनसङ्ख्यायाः महत् वर्धनं किमर्थम् अभवत् ?

चर्चा कुर्वन्तु

1. जनानां मनोरञ्जनाय इङ्ग्लैण्डे नवदशशताब्दे कानि कानि साधनानि आसन्।
2. लन्दने जातानां तेषां सामाजिक-परिवर्तनानां व्याख्यां कुर्वन्तु येषां कारणात् भूमिगत-रेलवे इत्यस्य आवश्यकता उत्पन्नाः। भूमिगतरेलमार्गस्य निर्माणस्य आलोचना किमर्थं कृता ?
3. पेरिसस्य हॉसमानीकरणस्य कः अर्थः अस्ति। एवंविधं विकासं भवन्तः उचितम् अथवा अनुचितम् इति मन्यन्ते ? एतस्य तथ्यस्य समर्थनाय अथवा विरोधाय वार्तापत्रस्य सम्पादकाय पत्रं लिखन्तु तथा च तत्र निज-दृष्टिकोणस्य पक्षे कारणं यच्छन्तु।
4. सर्वकार-नियमनैः नवाधिनियमैः च प्रदूषणसमस्यायाः कियत् समाधानं कृतम् ? निम्नलिखितस्य स्तरे परिवर्तनाय रचितानाम् अधिनियमानां साफल्यस्य वैफल्यस्य च एकैकम् उदाहरणं यच्छन्तु –
(क) सार्वजनिक-जीवनम्
(ख) वैयक्तिक-जीवनम्

परियोजना-कार्यम्

एतस्मिन् अध्याये बम्बयीनगरम् अधिकृत्य रचितानां तेषां चलच्चित्राणाम् उल्लेखः कृतः तेषु किञ्चन चलच्चित्रं पश्यन्तु। अधुना अस्मिन् अध्याये यत् वर्णितम् अस्ति तस्य आधारेण बम्बयीम् अधिकृत्य निर्मिते अधुनातने चलच्चित्रे नगरं कथं कृत्वा दर्शितम् अस्ति, इति एतस्य विषयस्य तुलनां पूर्वचलच्चित्रेण सह कुर्वन्तु।

खण्ड: iii

दैनन्दिन-जीवनं, संस्कृतिः राजनीतिः च

मुद्रणं संस्कृतिः आधुनिकं विश्वं च

मुद्रितां प्रकाशितां च सामग्रीं विना विश्वस्य परिकल्पना अस्माकं कृते कियती कठिना अस्ति। वयम् आत्मानं परितः यत्र कुत्र अपि पश्यामः तत्र वयं किमपि मुद्रितं प्रकाशितं च वस्तु पश्यामः, पुस्तकानि वार्तापत्राणि पत्राणि पत्रिकाः प्रसिद्धचित्राणां अनुकरणचित्राणि उत्पीठिकायाम् उद्दृक्ताः नाटककार्यक्रमाः, सर्वकारीयाः सूचनाः, दिनदर्शिकाः दैनन्दिनी अथवा टिप्पणीपुस्तिका, राजमार्गस्य तटे विज्ञापनानि चलच्चित्रस्य भित्तिपत्राणि, इत्यादीनि। वयं मुद्रितं साहित्यं पठामः, कलाकृतिं पश्यामः, वार्तापत्रं पठामः, सार्वजनिक-विश्वे जायमानानां विवादानां विषये च अवगच्छामः। वयं मुद्रितविश्वस्य सत्तां मत्वा व्यवहरामः, एतादृशस्य चिन्तनस्य अपि आवश्यकतां न अनुभवामः यत् मुद्रणात् प्राक्-कालिकम् अपि जगत् आसीत्। वयं कदाचित् एव अनुभवामः यत् मुद्रणस्य अपि कश्चित् स्वीयः इतिहासः अस्ति, तथा च अनेन इतिहासेन अस्माकं समकालिकविश्वस्य स्वरूपं निश्चितीकृतम्। अयम् इतिहासः कीदृशः अस्ति? समाजे मुद्रितसामग्री कदारभ्य प्रवर्तिता? आधुनिकस्य विश्वस्य रचनायाम् एतस्य का भूमिका आसीत्?

अस्मिन् अध्याये वयं मुद्रण-सम्बद्धस्य सर्वविधस्य इतिहासस्य विषये अवगमिष्यामः कथम् अयं पूर्व-एशियातः आरभ्य यूरोपं भारतं यावत् च प्रसारं प्राप्नोत्। वयं मुद्रण-प्रविधेः प्रसारं प्रभावं च सामाजिक-जीवने आगतेन परिवर्तनेन सह संयोज्य अवगन्तुं प्रयासं करिष्यामः।

चित्रम् – 1 – (प्रिंट) मुद्रण-प्रविधेः आगमनात् प्राक् पुस्तक-निर्माणम्, अखलाक-एनसीरी, 1595, इत्यस्मात्।

भारतस्य काचित् राजकीया कार्यशाला, भारते मुद्रणप्रविधेः विकासात् प्राक्। अत्र पूर्वं पाठः उच्चार्य लिख्यते, पुनः चित्रं निर्मीयते। पुस्तक-निर्माणे सुलेखनस्य चित्रकलायाः च बहु महत्त्वम् आसीत्। मुद्रणालयस्य आगमनात् परम् एतासां कलानां किम् अभवत्, अयं चिन्तनीयः विषयः अस्ति।

आरम्भिक-मुद्रित-पुस्तकानि

मुद्रणस्य सर्वप्रथमः प्रविधिः चीने जापाने कोरियायां च विकासं प्राप्नोत् । एतादृशं मुद्रणकार्यं हस्ताभ्यां क्रियते स्म । प्रायः 594 ख्रिस्ताब्दात् चीने -मशी-संश्लिष्ट-काष्ठ-पीठेषु कर्गदस्य घर्षणं कृत्वा मुद्रणस्य आरम्भः जातः । यतो हि कृशं छिद्रयुक्तं च कर्गदम् उभयतः मुद्रणकार्यं न कर्तुं शक्यते स्म, अतः पारम्परिकं चीनीपुस्तकं “एकॉर्डियन-शैल्यां” प्रान्तभागं मोटयित्वा सीवित्वा च निर्मीयते स्म । पुस्तकानां सुलेखकाः (खुशनवीसी) जनाः दक्ष-लेखकाः इति मन्यन्ते स्म एतादृशाः जनाः अतीव सुन्दरैः सुदीर्घाकारैः च अक्षरैः समीचीनतया कलात्मकरूपेण लिखन्ति स्म ।

नैक-शताब्दान् यावत् मुद्रित-सामग्र्याः बृहत्तमम् उत्पादकं चीनीराजतन्त्रम् आसीत् । प्रशासनिक-सेवा-परीक्षाम् उत्तीर्य नियुक्तानां चीनस्य अधिकारिणां सङ्ख्या अपि विशाला आसीत्, चीनराजतन्त्रस्य जनाः एवंविधानां परीक्षाणां निमित्तं व्यापकमात्रया पुस्तकानि प्रकाशयन्ति स्म । षोडश-शताब्दे परीक्षार्थिनां सङ्ख्या वर्धिता, परिणामतः मुद्रितपुस्तकानां मात्रा अपि तेन एव अनुपातेन वर्धिता ।

सप्तदशशताब्दस्य आरम्भात् किञ्चित् प्राक् चीने नागर-संस्कृतेः विकासात् संवर्धनात् च प्राक् मुद्रणस्य प्रयोगे प्रविधौ वा विविधता समायाता । अधुना मुद्रित-सामग्र्याः उपभोक्तारः केवलं विद्वान्सः अधिकारिणः एव न आसन् । वणिजः निज-दैनन्दिन-व्यवसायस्य सूचनाप्राप्तये मुद्रितसामग्र्याः प्रयोगम् आरब्धवन्तः । पठनं जीवनस्य भागरूपेण जातम् । नूतनः पाठक-वर्गाय काल्पनिककथाः संस्मरणानि कविताः आत्मकथाः शास्त्रीयानां साहित्यिककृतीनां सङ्कलनं रूमानीनाटकानि च रोचन्ते स्म । धनाढ्याः महिलाः अपि पठितुम् आरब्धवत्यः तथा च काश्चन स्वरचित-काव्यानि नाटकानि च अपि प्रकाशितवत्यः ।

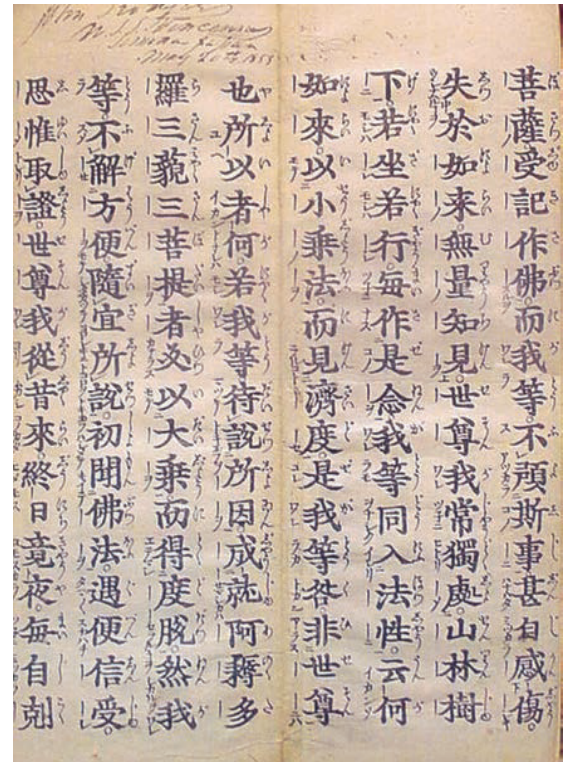
पठनस्य इयं नूतना संस्कृतिः केनचित् नवप्रविधिना सह समायातः । नवदश-शताब्दस्य अन्ते पश्चिम-शक्ति-द्वारा निजकेन्द्राणां स्थापनया सह एव पश्चिम-मुद्रण-प्रविधेः यान्त्रिक-मुद्रणस्य च अपि आयातः अभवत् । पश्चिमशैल्याः ये विद्यालयाः अनुकरणं कुर्वन्ति स्म तेषाम् आवश्यकताः पूरयितुं शङ्घायी-मुद्रण-यन्त्रं संस्कृतेः नवकेन्द्र-रूपेण जातम् । हस्तमुद्रणस्य स्थाने अधुना शनैः शनैः यान्त्रिक-मुद्रण-कार्यं भवति स्म ।

1.1 जापानदेशे मुद्रण-कार्यम्

चीन-बौद्ध-प्रचारकाः प्रायः 768-770 तमख्रिस्ताब्दे मुद्रणस्य प्रविधिं स्वीकृत्य जापानदेशम् अगच्छन् । जापानस्य प्राचीनतमं प्रकाशितं पुस्तकं तत् च 868 तमे शताब्दे प्रकाशितं डायमण्ड-सूत्रम् इति अस्ति, यस्मिन् पाठेन सह काष्ठे विलिखितानि चित्राणि सन्ति । चित्राणि प्रायः वस्त्रेषु द्यूतपत्रेषु कार्गदपणकेषु च निर्मीयन्ते स्म । मध्यकालिके जापाने कवीनां गद्यकाराणां च रचनानाम् अपि प्रकाशनं भवति स्म पुस्तकानि च सर्वप्राप्याणि अनर्घाणि च आसन् ।

नूतनशब्दः –

खुशनवीसी (सुलेखनम्) (Calligraphy)

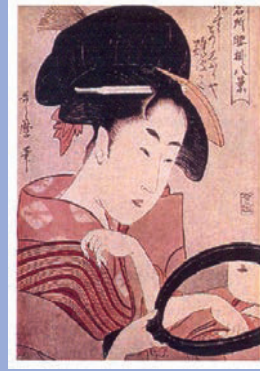

चित्रम्-2 – डायमण्ड-सूत्रम् इति पुस्तकस्य किञ्चन पृष्ठम् ।

अष्टादश-शताब्दस्य अन्तकाले, एदो (परवर्तिकाले यत् तोक्यो इति नाम्ना प्रसिद्धम्) इत्यस्य नागर-क्षेत्रस्य चित्रकलया विनम्र-नागर-संस्कृतेः बोधः भवति, यत्र वयं चायगृहस्थ-जन-समूहं कलाकारान् वेश्याः च द्रष्टुं शक्नुमः । महिलानां संगीतकाराणां संगीतज्ञानां दैनन्दिन-विवरण-पञ्जिकायाः चाय-अनुष्ठानस्य पुष्पसज्जायाः शिष्टाचारस्य पाकशालायाः च विषये या हस्तमुद्रिता विविध-पठन-सामग्री आसीत् तदाधारितैः पुस्तकैः पुस्तकालयाः आपणाः च पूर्णाः आसन् ।

प्रथमा – मञ्जूषा

कितागावा उतामारो, 1753 तमे ख्रिस्ताब्दे एदो-मध्ये उत्पन्नः, उतामारो उकियो- (तरण-शील-विश्वस्य चित्राणि) नाम्न्यां कस्याञ्चित् नवीन-चित्रकलायां महत्त्वपूर्णं योगदानम् अकरोत्, यत्र सामान्यस्य नागरजीवनस्य चित्रणम् अकरोत् । तेन मुद्रितानां पुस्तकानां प्रतयः यूरोपम् अमेरिकां प्रति च प्राप्तुवन्, तेभ्यः माने, मोने, वान-गॉग-सदृशाः च चित्रकाराः प्रभाविताः जाताः । त्सुताया-जुजाबूरो-सदृशाः प्रकाशकाः विषयं चित्वा कलाकारैः सह अनुबन्धं कुर्वन्ति स्म यत् ते तेषु विषयेषु चित्राणां रचनां कुर्युः चित्रकाराः पुनः विषयस्य रूपरेखां रचयन्ति स्म । ततः परं कुशलाः (बुडब्लाक) काष्ठपीठस्य शिल्प-चित्रकारद्वारा निर्मितां रूपरेखां काष्ठ-पट्टे संश्लेष्य तस्याः आकृतिं विलिखन्ति स्म । एतस्यां प्रक्रियायां मूल-आरेखः तु समाप्तः भवति स्म, परन्तु तस्य मुद्रितः आकारः अवशिष्टः भवति स्म ।

चित्रम्-3-कितागावा-उतामारो-वर्यस्य काचित् उकियो-रचना ।

चित्रम्-4-प्रातःकालिकं दृश्यम् । रचयिता – शुम्मन-कुबो, अष्टादश-शताब्दस्य अन्तकाले ।

यूरोपे मुद्रणस्य प्रवर्तनम्

नैकेभ्यः शताब्देभ्यः चीनात् कौशेयम् उपस्कराः च कौशेय-मार्गेण यूरोपं प्रति प्राप्यन्ते स्म । एकादश-शताब्दे चीन-कर्गदम् अपि तेन एव मार्गेण तत्र प्राप्नोत् । कर्गदिन लिपिकारद्वारा सावधानं ये पाण्डुलिपिग्रन्थाः लिखिताः आसन् तेषाम् अपि प्रकाशनं जातम् । पुनः 1295 तमख्रिस्ताब्दे मार्को पोलो इति नामधेयः महान् अनुसन्धाता यात्री चीने बहुवर्षाणि यावत् अनुसन्धानम् अकरोत् ततः परं सः इटलीं प्रति गतवान् । यथा भवन्तः उपरि पठितवन्तः, चीनस्य पार्श्वे (बुडब्लाक) काष्ठ-पट्ट-युक्तस्य मुद्रणस्य प्रविधिः पूर्वतः एव विद्यमानः आसीत् । मार्को पोलो एवंविधं ज्ञानम् आत्मना सह नीत्वा प्रत्यागतवान् । तस्मात्, इतालवी-जनाः अपि काष्ठपट्टस्य माध्यमेन पुस्तकानां प्रकाशनम् आरब्धवन्तः तथा च शीघ्रम् एव अयं प्रविधिः अवशिष्टे यूरोपे अपि प्रसारं प्राप्नोत् । मुद्रितपुस्तकानि अनर्घाणि अदर्शनीयानि च सन्ति इति कुलीन-वर्गीयाः मन्यन्ते स्म तेषां पुस्तकानि तथा च भिक्षु-सङ्घानां कृते प्रकाशितपुस्तकानां विलास-संस्करणानि अधुना अपि बहुमूल्ये वेलमे (vellum) अथवा चर्मपत्रे एव प्रकाश्यन्ते स्म । वणिजः विश्वविद्यालयस्य च विद्यार्थिनः अनर्घानि मुद्रित-पुस्तकानि एव क्रीणन्ति स्म ।

पुस्तकानाम् आवश्यकता वर्धिता तस्मात् सम्पूर्णयूरोपस्य पुस्तक-विक्रेतारः विभिन्नदेशान् प्रति पुस्तकानि प्रेषितवन्तः । पृथक् पृथक् स्थानेषु पुस्तक-मेलोपकानि आयोज्यन्ते स्म । वर्धितायाः आवश्यकतायाः आपूर्तये हस्तलिखितानां पाण्डुलिपीनाम् उत्पादनस्य अपि नूतनाः उपायाः आविष्कृताः । अधुना केवलं धनाढ्यानां पार्श्वे एव सुलेखकाः न भवन्ति स्म अपि तु पुस्तक-विक्रेतृणां पार्श्वे अपि ते आजीविकां प्राप्तुम् आरब्धवन्तः । सामान्यतः एकस्य विक्रेतुः पार्श्वे पञ्चाशत् सुलेखकाः कार्यं कुर्वन्ति स्म ।

परन्तु पुस्तक-विषयिणी आवश्यकता अबाधगत्या वर्धते स्म तस्मात् पाण्डुलिपिद्वारा पूर्तिः न भवितुं शक्नोति स्म । पाण्डुलिपिग्रन्थानाम् अनुकरणं कृत्वा लेखनम् अतीव व्ययकारि समयसाध्यं श्रमसाध्यं च कार्यम् आसीत् । पाण्डुलिपिग्रन्थाः प्रायः अतीव मृदवः भवन्ति स्म, तेषाम् आनयने नयने, संरक्षणे च नैकाः समस्याः आसन् । अतः तेषां प्रचलनं व्यवहारः वा सीमितः आसीत्, पुस्तकानाम् आवश्यकताः अत्यधिकरूपेण अनुभूयते स्म तस्मात् बृडब्लाक-प्रिण्टिङ्ग(काष्ठ-पट्टीय-मुद्रणम्) उत्तरोत्तरं लोकप्रियम् अभवत् । पञ्चदशशताब्दस्य आरम्भिककालं यावत् यूरोपे व्यापकपरिमाणेन काष्ठपट्ट-मुद्रण-विधेः प्रयोगं कृत्वा वस्त्राणि द्यूतक्रीडा-पत्राणि लघु-टिप्पणिभिः सह धार्मिक-चित्राणि मुद्रितानि क्रियन्ते स्म ।

स्पष्टम् अस्ति यत् पुस्तकानां मुद्रणाय एतस्मात् अपि अनर्घ-मुद्रण-प्रविधेः आवश्यकता आसीत् । एतत् मुद्रणस्य नूतन-प्रविधेः आविष्कारेण एव शक्यते स्म, अन्ततः यादृशः विधिः 1430 तमे दशके स्ट्रैसबर्गस्य योहान-गुटेन्बर्गेण अन्ततः कृत्वा दर्शितः ।

2.1 गुटेन्बर्गः मुद्रणालयः अथवा मुद्रणयन्त्रम्

गुटेन्बर्गस्य पिता वणिक् आसीत्, गुटेन्बर्गः महति कृषिराज्ये उत्पन्नः तत्र एव युवकः जातः । सः बाल्याद् एव तैलस्य जैतून इत्यस्य च तैल-निष्कासन-यन्त्राणि पश्यति स्म । परवर्तिकाले सः पाषाणं वर्णीकर्तुं काञ्चित् कलाम् अवगतवान्, पुनः सुनारी अन्ते च सः काचाय मनोऽभिलषितम् आकारं प्रदातुं समर्थः जातः कौशलमपि एतस्मिन् कार्ये अर्जितवान् । निज-ज्ञानस्य अनुभवस्य च प्रयोगं सः

नूतनशब्दः –

वेलम (vellum) – चर्मपत्रे अथवा पशुचर्मद्वारा निर्मितं लेखन-तलम् ।

गतिविधिः

कल्पनां कुर्वन्तु भवान् मार्को पोलो अस्ति । चीने भवान् निज-मुद्रणसम्बद्धं कीदृशं संसारम् अपश्यत्, इदं वर्णयन् एकं पत्रं लिखन्तु ।

स्वीय-नव-आविष्कारार्थम् अकरोत् । जैतून-प्रेस इत्येव मुद्रणालयस्य आदर्श-प्रारूपं जातं तथा च प्रारूपस्य उपयोगः अक्षराणां धातु-युक्त-आकृतीः संरचयितुं कृतम् । गुटेन्बर्गः 1448 तमख्रिस्ताब्दं यावत् इदं मुद्रण-यन्त्रं प्रयोगाय स्थापितवान् अथवा सिद्धम् अकरोत् । तस्य यन्त्रस्य माध्यमेन तेन यत् प्रथमं पुस्तकं मुद्रितं तत् बाइबिल इति आसीत् । प्रायः त्रिभिः वर्षैः 180 प्रतीनां निर्माणम् अभवत् । तात्कालिक-दृष्ट्या एतत् प्रकाशनम् अत्यधिक-तीव्रम् आसीत् ।

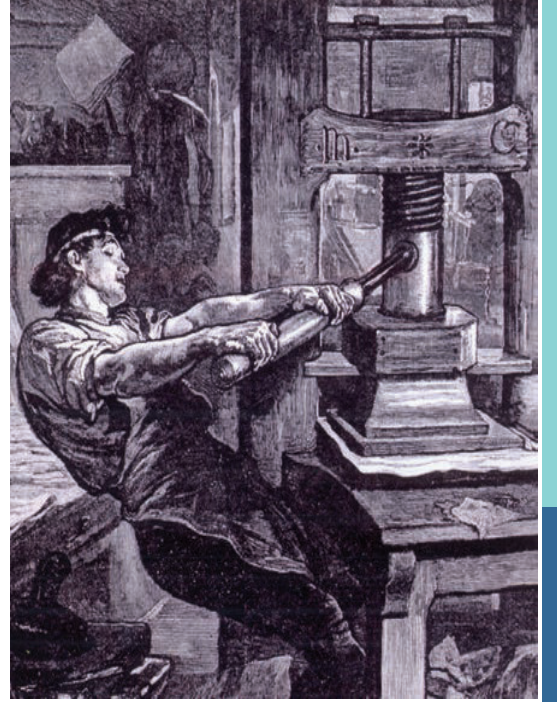
परन्तु अयं नवीन-प्रविधिः हस्त-मुद्रण-प्रविधेः अपेक्षया पृथक् आसीत् तस्मात् कारणात् सम्पूर्णतया हस्त-मुद्रण-प्रविधेः स्थानं न प्राप्तुम् अशक्नोत् ।

आरम्भे तु मुद्रितानि पुस्तकानि अपि वर्णस्य रूपस्य सज्जायाः च दृष्ट्या हस्त-लिखित-पाण्डुलिपि-सदृशानि दृश्यन्ते स्म । धातु-अक्षराणि हस्तलिखितायाः सुन्दर-शैल्याः अनुकरणं कुर्वन्ति स्म । प्रान्तभागे पुष्प-पत्राणां चित्रकलाः अपि निर्मीयन्ते स्म, तथा च चित्राणि प्रायः विलिख्यन्ते स्म । धनाढ्यानां कृते यानि पुस्तकानि निर्मीयन्ते स्म तेषां प्रान्तभागीयं स्थानं प्रायः रिक्तं त्यज्यते स्म । प्रत्येकं क्रेता स्वरूच्यानुसारं कलाकृतिं चित्रलेखनं च निश्चित्य तत्र स्थायितुं शक्नोति स्म ।

उपशतं वर्षावधौ (1450-1550) यूरोपस्य अधिकतरेषु देशेषु मुद्रणालयाः स्थापिताः । जर्मन्याः मुद्रकाः अथवा प्रकाशकाः अन्यं देशं गत्वा नवीन-मुद्रणालयान् उद्घाटयन्ति स्म । मुद्रणालयानां सङ्ख्यायाः वर्धनेन सह पुस्तकानाम् उत्पादनस्य अपि विपुलं वर्धनम् अभवत् । पञ्चदश-शताब्दस्य अपरस्मिन् भागे यूरोपस्य विपण्यां द्विकोटि-परिमितानि मुद्रित-पुस्तकानि आगतानि । इयं सङ्ख्या षोडश-शताब्दे विंशतिकोटिपरिमिता जाता । हस्त-मुद्रणस्य स्थाने यान्त्रिक-मुद्रणे प्रवर्तिते सति एव मुद्रणक्रान्तिः जाता ।

चित्रम् - 5 - योहान-गुटेन्बर्गस्य चित्रम् (1584)।

चित्रम् - 6 - गुटेन्बर्ग-मुद्रणालयः ।

स्कू इत्यनेन संलग्नं दीर्घ-हैण्डल इति पश्यन्तु । एतस्य साहाय्येन स्कू इत्येतं भ्रामयित्वा प्लाटेन इत्येतत् आर्द्रकग्दि नोद्यते स्म । गुटेन्बर्गः रोमन-वर्ण-मालायाः समस्तानाम् 26 अक्षराणां कृते टाइप इति अरचयत् । तथा च उपायम् अकरोत् यत् एतान् भ्रामयित्वा स्थानपरिवर्तनं च कृत्वा शब्दानां निर्माणं भवितुं शक्नुयात् । परिणामतः, एवंविधस्य यन्त्रस्य नाम भ्रमणशील-टङ्कण-यन्त्रम् इति प्रसिद्धम् । अयं प्रविधिः एव अग्रिमान् त्रिशतं वर्षाणि यावत् मुद्रणस्य टङ्कणस्य वा आधारभूतप्रविधेः रूपेण आसीत् । प्रत्येकं पृथक् मुद्रणस्य कृते पट्टे विशिष्ट-आकार-विलेखनस्य पुरातनस्य प्रविधेः अपेक्षया अधुना पुस्तकानाम् अनेन विधिना प्रकाशनं मुद्रणं वा अतीव तीव्रगत्या अभवत् । गुटेन्बर्ग-मुद्रण-यन्त्रेण प्रतिहोराया 250 पृष्ठानि मुद्रयितुं शक्यन्ते स्म ।

नूतनशब्दः -

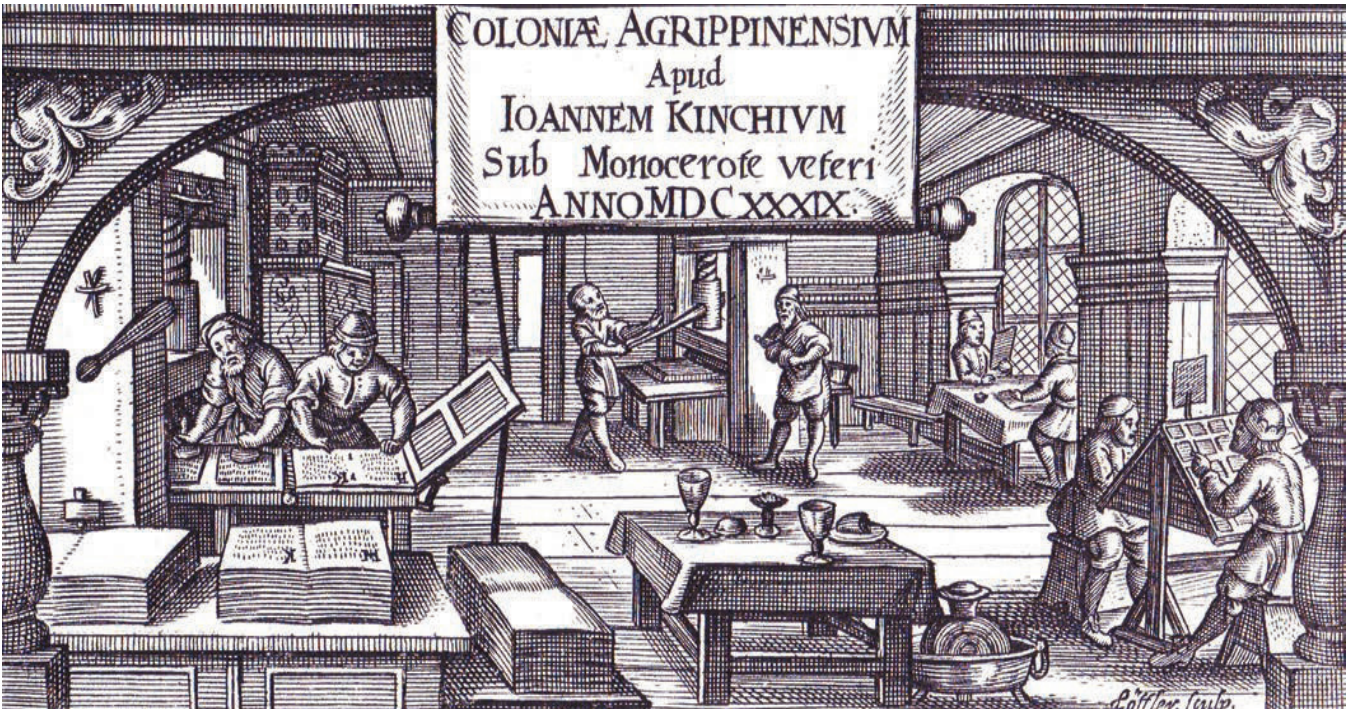
प्लाटेन इति - (लेटर-प्रेस-मुद्रणे) अक्षर-मुद्रणे प्लाटेन इति कश्चित् पट्टः भवति, कर्गदस्य पृष्ठे तस्य नोदनं कृत्वा टङ्कणस्य मुद्रा अपि स्वीक्रियते स्म । आदौ अयं पट्टः काष्ठ-निर्मितः भवति स्म, अनन्तरकाले इस्पात इत्यनेन निर्मीयते स्म ।

चित्रम् – 7 – यूरोपस्य प्रथम-मुद्रित-पुस्तकम्, गुटेन्बर्गस्य बाइबिलस्य कानिचन पृष्ठानि ।

गुटेन्बर्गः आहत्य 180 पुस्तकानि मुद्रितवान् आसीत्, तेषु पञ्चाशत् एव अवशिष्टानि जातानि । आयातुं गुटेन्बर्ग-द्वारा मुद्रितस्य बाइबिलस्य एतानि पृष्ठानि सावधानं पश्यन्तु । एतानि केवलं नवीन-प्रविधेः एव कारणात् न आसन् । एतानि गुटेन्बर्ग-मुद्रण-यन्त्रस्य धातुनिर्मित-अक्षरैः मुद्रितानि आसन् परन्तु एतेषां प्रान्तभागे कलाकारैः हस्ताभ्याः चित्रकलाः अपि प्रदर्शिता आसीत् । काचित् अपि प्रति समाना न आसीत् । प्रत्येकं प्रतेः प्रत्येकम् अपि पृष्ठं पृथक् आसीत् । यत्र प्रथमदृष्ट्या पृष्ठानि सदृशानि इति प्रतीयन्ते स्म सावधानं दृष्टे सति स्पष्टरूपेण पार्थक्यस्य बोधः भविष्यति ।

प्रत्येकस्मिन् स्थाने कुलीन-वर्गीयाः जनाः एतां विशिष्टां प्रशंसितवन्तः । यत् तेषां पार्श्वम् आसीत् तत् अद्भुतम् आसीत्, ते स्वत्वप्रतिपादनं कर्तुं शक्नुवन्ति स्म यतो हि कस्यचित् अन्यस्य पार्श्वे तेषां सदृशम् अनुकरणं न आसीत् । भवन्तः पाठे द्रक्ष्यन्ति यत् अनेकेषु स्थानेषु अक्षराभ्यन्तरे वर्णाः पूरिताः सन्ति । एतस्य लाभद्वयम् आसीत् । पृष्ठं सवर्णं भवति स्म, तथा च सह एव सर्वे पवित्र-शब्दाः अधिकदर्शनीयाः महत्वपूर्णाः च जायन्ते स्म । परन्तु प्रत्येकस्मिन् पृष्ठे वर्णाः भवति स्म सः वर्णः हस्तेन पूर्यते स्म । गुटेन्बर्गः पाठं कृष्णवर्णसहितं मुद्रितवान् अनन्तरकाले तत्र वर्णाः पूरयितुं शक्येत तदर्थं तत्र स्थानं रिक्तं स्थापितवान् ।

चित्रम् – 8 – कस्यचित् मुद्रकस्य (प्रकाशकस्य) कार्यशाला, षोडश-शताब्दी ।

एतस्मात् चित्रात् अवगम्यते यत् षोडश-शताब्दे मुद्रकस्य कार्यस्थलं कीदृशं दृश्यते स्म । सर्वाणि कार्याणि एकस्मिन् एव स्थाने भवन्ति । वाम-प्रान्त-भागे अग्रिमभागे मुद्रणार्थं पाठस्य सज्जां कुर्वन् कश्चित् मुद्रक-जनः (कम्पोजीटर) कार्यं करोति। वाम-भागे अक्षरमुद्रकफलकम् (गैलीज इति) सज्जीक्रियते तथा च धातुनिर्मितेषु अक्षरेषु मसी योज्यते । पृष्ठभूमौ मुद्रणयन्त्रस्य पेञ्च इति दृढीक्रियन्ते तथा च तेषां पार्श्वे एव प्रामाणिकाः पाठ-संशोधकाः कार्यं संलग्नाः सन्ति । सर्वथा अग्रिम-भागे सिद्ध-सामग्री स्थापिता अस्ति । एतानि पृष्ठ-द्वय-युक्त-मुद्रितानि पृष्ठानि सन्ति येषाम् उपरि आवरणकं स्थापयिष्यते ।

नूतनशब्दः –

कम्पोजीटर इति – मुद्रणार्थं पाठस्य सज्जां कुर्वन् कश्चित् जनः ।

गैली – धातु-निर्मितं प्रारूपं, यत्र टाइप इति स्थापयित्वा पाठः निर्मियते स्म ।

मुद्रण-क्रान्तिः तस्य प्रभावः च

मुद्रण-क्रान्तिः का आसीत् ? मुद्रणयन्त्रस्य आविष्कारः केवलं प्राविधिक-दृष्ट्या नाटकीय-परिवर्तनस्य आरम्भ-रूपेण न आसीत् । पुस्तकस्य उत्पादनाय यः नूतनः विधिः आविष्कृतः तेन जनानां जीवनं परिवर्तितम्, एतस्मात् कारणात् संस्था सूचनया ज्ञानेन संस्थया सत्तया च तेषां सम्बन्धः एव परिवर्तितः । एतस्मात् च लोकचेतना वस्तु प्रति दृष्टिः च अपि परिवर्तिता ।

3.1 नवीनः पाठक-वर्गः

मुद्रणस्य नवीनस्य प्रविधेः आगते सति नवीनः पाठकवर्गः जातः । मुद्रणेन पुस्तकानां मूल्यम् अपि न्यूनं जातम् । पुस्तकस्य प्रत्येकं प्रतेः उत्पादने यः कालः श्रमः च व्ययीभवति स्म सः अपि न्यूनः जातः, महता प्रमाणेन पुस्तक-प्रतीनां मुद्रणं सरलं जातम् विपणयः पुस्तकैः पूर्णाः जाताः पाठकवर्गः अपि व्यापकः जातः ।

पुस्तकानि सारल्येन प्राप्तुं शक्यन्ते स्म तस्मात् कारणात् पठनस्य काचित् नवीना संस्कृतिः विकसिता। अधुनायावत्सामान्य-जनाः मौखिकरूपेण आधिक्येन व्यवहरन्ति स्म। ते धार्मिक-पुस्तकानां वाचनं शृण्वन्ति स्म, गाथाः गीतानि च पठित्वा श्राव्यन्ते स्म, लघुकथानकानि अपि उच्चारणं कृत्वा पठ्यन्ते स्म । ज्ञानस्य मौखिकरूपेण आदानं प्रदानं च अपि भवति स्म । जनाः सङ्घे एव कथाः वार्ताः च शृण्वन्ति स्म अथवा किमपि कार्यक्रमम् आयोजनं वा पश्यन्ति स्म । भवन्तः अष्टमे अध्याये पठिष्यन्ति यत् ते अवसादे मौनावस्थायां पाठक-प्रवृत्तिकाः न भवन्ति स्म । मुद्रणक्रान्तेः पूर्वं पुस्तकानि न केवलं महार्घाणि आसन् अपि तु तेषां पर्याप्तमात्रया मुद्रणम् अपि अशक्यम् आसीत्। अधुना पुस्तकानि समाजस्य सर्वेभ्यः वर्गेभ्यः सुलभानि सन्ति । यदि प्राक्तना जनता श्रोतृरूपेण आसीत् तदा अधुना वक्तुं शक्यते यत् अधुना पाठकजनता अस्तित्वे आगता आसीत् ।

किन्तु इदं संक्रमणं सरलं न आसीत्। पुस्तकानि केवलं साक्षराः जनाः एव पठितुं शक्नुवन्ति स्म तथा च यूरोपस्य अधिकतरेषु देशेषु विंशतितमशताब्दं यावत् साक्षरतायाः प्रतिशतं सीमितम् आसीत् । प्रकाशकानां दृष्ट्या प्रश्नः अयम् आसीत् यत् जनेषु मुद्रितपुस्तकानि प्रति रोचकता कथं जागृता स्यात् ? एतदर्थं मुद्रितकृतेः व्यापकः प्रसारः भवेत् इति विषयः मनसि धारणीयः भवति स्म यतः ये न पठितुं पारयन्ति स्म ते अपि उच्चारणं कृत्वा यत् पठितं तस्य श्रवणं कृत्वा आनन्दिताः भवितुं शक्नुयुः इति अनेन विधिना ते निश्चयेन आनन्दिताः भवन्ति स्म । अतः मुद्रकाः लोकगीतानां लोककथानां च मुद्रणम् आरब्धवन्तः, तथा च एतादृशानि पुस्तकानि सामान्यतया चित्रान्वितानि अर्थात् सचित्राणि भवन्ति स्म । पुनः तेषां पठित्वा श्रावणं गानं सामूहिकासु ग्रामीणसभासु नागर-मद्यशालासु मेलनसभागृहेषु वा क्रियते स्म ।

अनेन प्रकारेण मौखिक-संस्कृतिः मुद्रित-संस्कृतिं प्राविशत्, मुद्रितसामग्री च मौखिकमाध्यमेन प्रसारं प्राप्नोत् । मौखिकानां मुद्रितानां च संस्कृतीनां मध्ये या विभाजक-रेखा आसीत् सा धूमिली जाता । श्रोतृवर्गः पाठकवर्गः च परस्परं घनिष्ठसम्बन्धं प्राप्तवन्तौ ।

गतिविधिः

कल्पनां कुर्वन्तु भवन्तः नव-मुद्रितानाम् अनर्घपुस्तकानां प्रचार-विज्ञापनं प्रकाशयितुम् इच्छन्ति । निजापणस्य बहिर्भागे संश्लेषणाय एकं स्फोरकपत्रं भित्तिपत्रं वा रचयन्तु ।

नूतनशब्दः —

गाथा-गीतम् (Ballad)- लोकगीतम् अथवा ऐतिहासिकम् आख्यायनं यस्य गानं श्रावणं वा क्रियते ।

मद्यशाला (Tavern)- तत् स्थानं यत्र जनाः मदिरापानाय भोजनाय मित्रैः सह मेलनाय वार्तालापाय च आयान्ति स्म ।

3.2 धार्मिकविवादः मुद्रणात् भयम्

मुद्रणप्रविधेः विकासेन विचाराणां व्यापकप्रचारस्य प्रसारस्य तथा च चर्चाकार्यक्रमाणां च नूतनं प्रचलनम् आरब्धम् । स्थापित-सत्तायाः विचारेभ्यः ये भिन्नमताः जनाः आसन् ते अपि निजविचाराणां मुद्रणं कारयित्वा प्रसारयितुं शक्नुवन्ति स्म । मुद्रित-सन्देशस्य माध्यमेन ते जनान् भिन्नप्रकारेण चिन्तयितुं सज्जान् कर्तुं शक्नुवन्ति स्म, अथवा कस्मैचित् क्रियान्वयनाय अर्थात् आन्दोलनाय जनान् प्रेरयितुं शक्नुवन्ति स्म । स्पष्टम् अस्ति यत् एतस्य तथ्यस्य जीवनस्य नैकेषु क्षेत्रेषु गभीरं महत्त्वम् आसीत् ।

प्रत्येकं जनः मुद्रितपुस्तकम् इति विषयम् अधिकृत्य प्रसन्नः न आसीत्, ये एतस्य स्वागतम् अपि कृतवन्तः, तेषां मनःसु एतं विषयम् अधिकृत्य काश्चन भयभावनाः अपि आसन् । मुद्रितपुस्तकस्य व्यापकप्रसारेण मुद्रितशब्दस्य च सारल्येन सामान्यजनेषु कीदृशः प्रभावः स्यात् इति केषाञ्चित् जनानां मनःसु आशङ्का आसीत् । भयम् आसीत् यत् यदि मुद्रिते पठ्यमाने च विषये किमपि नियन्त्रणम् अथवा कस्यचित् नियन्त्रणं न भविष्यति तर्हि जनेषु विद्रोहिभावाः अधार्मिकविचाराः च अपि विकसितुं शक्नुवन्ति । यदि तथाविधं किमपि स्यात् तर्हि मूल्यवतः साहित्यस्य सत्ता एव नष्टा भविष्यति । धर्मगुरुभिः सम्राड्भिः लेखकैः कलाकारैः च नवमुद्रितं प्रचारितं साहित्यं प्रति व्यक्ता चिन्ता व्यापकालोचनायाः आधाररूपेण जाता ।

आयान्तु, पश्यामः यत् जीवनस्य कस्मिंश्चित् क्षेत्रे अनेन कः प्रभावः निपातितः ।

धर्म-संशोधकः धार्मिकप्रचारकः वा मार्टिन-लूथरः रोमन-कैथलिक-ख्रिस्तालयस्य कुरीतीनाम् आलोचनां कुर्वन् निजानां 95 विचाराणां लेखनम् अकरोत् । एतस्य पुस्तकस्य एका

मुद्रितप्रतिः विटेनबर्गस्य ख्रिस्तालयस्य द्वारे स्थापिता अस्ति । एतस्मिन् लूथरः ख्रिस्तालय-विदुषः आहूतवान् यत् ते शास्त्रार्थं कुर्युः । शीघ्रम् एव लूथरस्य लेखाः व्यापक-प्रमाणेन प्रकाशिताः तथा च तान् जनाः आधिक्येन पठितुम् अपि आरब्धवन्तः । परिणामतः ख्रिस्तालयस्य विभाजनं जातं तथा च प्रोटेस्टेण्ट-इति धर्मसम्बद्धस्य पुनर्संस्करणस्य आरम्भः जातः । केषाञ्चित् सप्ताहानाम् अनन्तरं न्यू-टेस्टामेण्टस्य लूथरद्वारा अनूदितस्य विषयस्य 5000 प्रतिलिपयः विक्रीताः तथा च मासत्रयाभ्यन्तरे द्वितीयं संस्करणम् अपि प्रकाशनीयम् अभवत् । प्रकाशनस्य कृते कृतज्ञः लूथरः अवदत्, मुद्रणप्रविधिः इति ईश्वरप्रदत्ता महती सिद्धिः अस्ति, महत्तमः उपहारः च । ” अनेकेषाम् इतिहासकाराणाम् अयं विचारः अस्ति यत् मुद्रणेन नवीनस्य बौद्धिक-वातावरणस्य निर्माणं कृतं, मुद्रणद्वारा धर्म-संशोधन-आन्दोलनानां नवीनविचाराणां प्रसारणे साहाय्यं कृतम् ।

3.3 मुद्रणं प्रतिरोधः च

मुद्रितस्य लोकप्रिय-साहित्यस्य बलेन अल्पशिक्षिताः जनाः धर्मस्य पृथक् पृथक् व्याख्यानैः परिचिताः जाताः । षोडश-शताब्दस्य इटल्याः कश्चित्

चित्रम् – 9 – जे.वी.श्रे, लाम्प्रीमेरी (छापाखाना) 1739

बहुषु मुद्रितचित्रेषु इदम् अपि एकम् अस्ति अत्र आधुनिक-यूरोपस्य आरम्भे (प्रिंट) मुद्रण-प्रविधेः प्रवर्तनस्य उत्सवम् आयोजयन्तः जनाः दृश्यन्ते । पश्यन्तु यत् काचित् देवी स्वर्गात् मुद्रणयन्त्रम् आहत्य अवतरति । एतस्याः देव्याः पार्श्वस्था विद्या-देवी, दूताः देवाः च विवेकस्य प्रतीकरूपेण सन्ति । प्रस्तुतस्य चित्रस्य अग्रिमभागे पृथक् पृथक् देशानां षण्णाम् अग्रगण्यानां मुद्रकाणां छवीः महिलाः प्रस्तुवन्ति । मध्ये वामतः परिधौ गुटेन्बर्गस्य चित्रम् अस्ति ।

नूतनशब्दः –

प्रोटेस्टेण्ट-धर्मशोधनम् – षोडश-शताब्दः यूरोपे रोमन-कैथलिक-ख्रिस्तालयस्य संशोधनस्य आन्दोलनरूपेण आसीत् । मार्टिन-लूथरः (प्रोटेस्टेण्ट) धर्म-संशोधकेषु कश्चित् आसीत् । अनेन आन्दोलनेन कैथलिक-ख्रिस्त-मतस्य विरोधे नैके विचाराः प्रादुर्भूताः ।

कृषकः मेनोकिया-महोदयः निजक्षेत्रे उपलब्धानां पुस्तकानाम् अध्ययनम् आरब्धवान् आसीत् । तेषां पुस्तकानाम् आधारेण सः बाइबिलस्य नवीनान् अर्थान् आरब्धवान्, तथा च सः ईश्वरस्य सृष्टेः च विषये एतादृशान् विचारान् उपस्थापितवान् यत् रोमन-कैथलिक-ख्रिस्तालयस्य जनाः तस्मै अक्रुध्यन् । एतादृशानां धर्म-विरोधि-विचाराणाम् अभिभवाय रोमन-ख्रिस्तालयः यदा या धर्मद्रोहिणां संशोधिका संस्था आसीत् तस्याः आरम्भः कृतः तदा तु मेनोकियो वारद्वयं निग्रहीतः तथा च अन्ततो गत्वा सः मृत्युदण्डेन दण्डितः । धर्मस्य विषये एतादृशाः पाठाः प्रश्नाः च क्रियन्ते स्म तस्मात् रोमन-ख्रिस्तालयेन प्रकाशकेषु पुस्तक-विक्रेतृषु च अनेकविधाः प्रतिबन्धाः स्थापिताः, तथा च 1558 तमख्रिस्ताब्दात् प्रतिबन्धित-पुस्तकानां सूचीं कर्तुम् आरब्धवन्तः ।

चित्रम् – 10 – वीभत्स-नृत्यम् (द मैकबर-डान्स) ।

एतस्मिन् षोडश-शताब्दस्य चित्रेषु, मुद्रणसम्बद्धं भयं कीदृश्या नाटकीयतया प्रस्तूयते स्म, इदं द्रष्टुं शक्यते । एतस्मिन् अतिरोचक-पट्ट-मुद्रित-चित्रे मुद्रणस्य आगमनम् इति विश्वस्य अन्ते योजितम् अस्ति । मुद्रकस्य कार्यशाला मृत्यु-ताण्डवस्य मञ्चरूपेण प्रस्तुता अस्ति । मुद्रकः तस्य श्रमिकाः च अस्थिपञ्जराणां नियन्त्रणे सन्ति, तथा च मुद्रकैः स्वेच्छया विषयान् मुद्रितान् कारयन्ति ।

चर्चा कुर्वन्तु

मुद्रण-विरोधि-विचाराः कथं बलवन्तः भवन्ति स्म ? सङ्क्षेपेण लिखन्तु ।

नूतनशब्दः –

इन्वीजीशन (धर्म-न्यायालयः) - या विधर्मिणां चिह्नीकरणं कृत्वा दण्डं ददाति स्म सा रोमन-कैथलिक-संस्था ।

धर्म-विरोधी – मनुष्यः अथवा विचारः यः चर्चस्य मान्यताभिः विमताः भवेयुः । मध्यकाले ख्रिस्तालयः विधर्मिणः धर्म-द्रोहिणः च प्रति दृढः आसीत्, सः अनुभवति स्म यत् जनानाम् आस्थायाः विश्वासस्य च विषये केवलं ख्रिस्तालयस्य अधिकारः अस्ति, सः एव नियामकः अस्ति तस्य एव कथनम् अथवा आदेशः अन्तिमः अस्ति ।

स्रोतः – क

पुस्तकात् भयम्

लातिनस्य विद्वान् कैथलिक-धर्म-सुधारकः इरेस्मस – यः कैथलिक-धर्मद्वारा कृतस्य उत्पीडनस्य आलोचनम् अकरोत्, परन्तु लूथरस्य प्रभावात् अपि सः मुक्तः आसीत् – मुद्रण-विषयम् अधिकृत्य सः महता प्रमाणेन आशङ्कितः आसीत् । सः एडेजेज (1508) तमे ख्रिस्ताब्दे अलिखत् –

पुस्तकानि भ्रमणशील-मक्षिकाः इव सन्ति, विश्वस्य किं तत् स्थानं स्यात् यत्र तानि पुस्तकानि न प्राप्नुवन्ति ? भवितुं शक्नोति यत् यत्र तत्र न्यूनाधिक्येन ज्ञातव्य-विषयाः न भवेयुः, परन्तु अधिकतरः भागः तु विद्वत्तायै हानिकारकम् एव अस्ति । केवलं व्यर्थस्य चयनरूपेण अस्ति, यतो हि सुवस्तूनाम् अर्थात् सुविषयाणाम् आधिक्यम् अपि हानिप्रदम् एव अस्ति, एतस्मात् रक्षणीयम् अस्ति --- मुद्रकाः विश्वं तुच्छविषयैः एव पूर्णं न कुर्वन्ति, अपि तु व्यर्थवादेन मौख्येण धर्मविरोधितथ्यैः अज्ञानयुक्तविषयैः षड्यन्त्रकारिविचारैः पूर्णानि पुस्तकानि प्रकाशयन्ति, अपि च तेषां सङ्ख्या एतादृशी अस्ति यत् मूल्यवतः साहित्यस्य मूल्यं न नष्टं भवति ।

अध्ययनं प्रति तीव्रा अभीप्सा

सम्पूर्णस्य सप्तदश-शताब्दस्य अष्टादश-शताब्दस्य च काले यूरोपस्य अधिकतरेषु भागेषु साक्षरता नैरन्तर्येण वर्धिता । पृथक् पृथक् सम्प्रदायस्य चर्चासु ग्रामेषु विद्यालयाः स्थापिताः तथा च कृषकाणां शिल्पकाराणां च प्रशिक्षणम् आरब्धवन्तः । अष्टादश-शताब्दस्य अन्तकालं यावत् यूरोपस्य केषुचित् भागेषु तु साक्षरतायाः प्रतिशतं षष्टितः अशीतिं प्रतिशतं यावत् जातम् । यूरोपीयदेशेषु साक्षरतायाः विद्यालयानां च प्रसारेण सह जनेषु पठनं प्रति तीव्रा अभीप्सा जागरिता । जनेभ्यः पुस्तकानाम् आवश्यकता आसीत्, अतः मुद्रकाः आधिक्येन पुस्तकानि प्रकाशयितुम् आरब्धवन्तः ।

नवीनानां पाठकानां रुचिं मनसि निधाय विविधस्य साहित्यस्य प्रकाशनम् आरब्धम् । पुस्तक-विक्रेतारः प्रतिग्रामं गत्वा ये पुस्तकानि विक्रेतुं शक्नुयुः इति तादृशाः कर्मकराः जनाः एतस्मिन् कार्ये नियुक्ताः । एतानि पुस्तकानि मुख्यतः पञ्चाङ्गम् अतिरिच्य लोकगाथानां लोकगीतानां च भवन्ति स्म । परन्तु शीघ्रम् एव मनोरञ्जन-प्रधाना सामग्री अपि सामान्यजनान् यावत् प्राप्तुम् आरभत । इङ्ग्लैण्डे पेनी चैपबुक इति अथवा एकपैसिया इति पुस्तकानि विक्रीणन्ते स्म ते चैपमेन इति उच्यन्ते स्म । एतादृशानि पुस्तकानि निर्धनवर्गीयाः जनाः अपि क्रीत्वा पठितुं शक्नुवन्ति स्म । फ्रान्से बिलियोथीक-ब्ल्यू इत्यस्य परम्परा आसीत्, यानि अनर्थे कगदि प्रकाशयन्ते स्म तथा च नील-आवरणे निबद्धानि लघुपुस्तकानि एतादृशानि भवन्ति स्म । एतदतिरिच्य चतुःपृष्ठात्मकाः पञ्चपृष्ठात्मकाः प्रेमकथाः आसन्, अतीतस्य च काश्चन गाथाः आसन् । याः इतिहासः इति कथ्यन्ते स्म । भवन्तः द्रष्टुं शक्नुवन्ति यत् पृथक् पृथक् उद्देश्यस्य रुच्याः च अनुसारं पुस्तकानां नैकधाः आकाराः प्रकाराः च आसन् ।

अष्टादश-शताब्दस्य आरम्भात् पत्रिकाणां प्रकाशनम् आरब्धं, यत्र समसामयिक-घटनानां सूचनया सह मनोरञ्जनम् अपि प्रस्तूयते स्म । वार्त्तापत्रेषु पत्रेषु च युद्धस्य वाणिज्यस्य च सूचनम् अतिरिच्य सुदूरदेशानां सूचनाः भवन्ति स्म ।

तेन एव प्रकारेण वैज्ञानिकाः दार्शनिकाः च अपि सामान्य-जनतायाः प्राप्तेः बहिः न आसन् । प्राचीनाः मध्यकालिक-ग्रन्थाः च सङ्कलिताः, तथा च मानचित्रैः सह वैज्ञानिक-प्रारूपाणि अपि व्यापकमात्रया प्रकाशितानि । यदा आइजैक-न्यूटन-सदृशाः वैज्ञानिकाः निजाविष्कार-सम्बद्ध-लेखान् अपि प्रकाशयितुम् आरब्धवन्तः तदा तैः प्रदत्त-विज्ञान-विषयाणां कश्चित् महान् पाठक-वर्गः जातः आसीत् । टॉमस-पेन-महोदयः, वाल्तेयर-महोदयः तथा च ज्यां जाक-रूसो-महोदयः इत्यादीनां वैज्ञानिकानां पुस्तकानि अपि व्यापकमात्रया प्रकाशयन्ते स्म तथा च पठ्यन्ते स्म । स्पष्टम् अस्ति यत् विज्ञानस्य तर्कस्य विवेकवादस्य च तेषां विचाराः लोकप्रिय-साहित्ये अपि स्थानं प्राप्तुम् आरब्धवन्तः ।

4.1 विश्वस्य अत्याचारिणः ! अधुना भवन्तः नष्टीभविष्यन्ति !

अष्टादश-शताब्दस्य मध्यकालं यावत् अयं सामान्य-विश्वासः दृढः जातः आसीत् यत् पुस्तकानां माध्यमेन प्रगतिः ज्ञानोदयः च भवति । नैकेषां जनानां मतम् आसीत् यत् पुस्तकानि विश्वं परिवर्तयितुं शक्नुवन्ति, यत् तानि निरङ्कुशवादात् राजसत्तायाः च आतङ्कात् समाजं मोचयित्वा तादृशीम् अवस्थां प्रति आनेष्यन्ति यत्र विवेकस्य बुद्धेः च साम्राज्यं भविष्यति ।

नूतनशब्दः –

सम्प्रदायः – कस्यचित् धर्मस्य कश्चित् उप-समूहः ।

पञ्चाङ्गम् – इति कश्चित् तादृशं वार्षिकप्रकाशनं येन चन्द्रस्य सूर्यस्य च गतेः वेलायाः उपचय-अपचययोः जनानां दैनन्दिनजीवनेन च सम्बद्धाः महत्त्वपूर्ण-सूचनाः प्रकाशयन्ते ।

(चैपबुक) लघुग्रन्थः (गुटिका) इति – पॉकेट-बुक इति आकारकस्य पुस्तकेभ्यः प्रयुज्यमानः शब्दः । एतादृशः लघुग्रन्थः कोषे अपि स्थापयितुं शक्यते । सामान्यतः प्रतिग्रामं ये आपणिकाः भ्रमन्ति स्म ते एतादृशान् लघुग्रन्थान् विक्रीणन्ते स्म । एतादृशाः ग्रन्थाः षोडश-शताब्दस्य पुस्तक-प्रकाशनस्य क्रान्तेः कालात् एव लोकप्रियाः जाताः ।

द्वितीया-मञ्जूषा

1791 तमे ख्रिस्ताब्दे लन्दनस्य कश्चित् प्रकाशकः जेम्स-लार्किन्टनः निजदैनन्दिन्याम् अलिखत् –

गतेषु विंशतिवर्षेषु पुस्तकानां विक्रयणे सामान्यतः आधिक्येन वृद्धिः अभवत् । निर्धनाः कृषकाः अथवा ग्रामीणाः जनाः भूतस्य प्रेतस्य डाकिन्याः योगिन्याः च कथानां श्रवणेन स्वकीयं सायङ्कालं यापयन्ति स्म --- अधुना तेषां सन्ततिः यदा प्रेमकथाः अथवा अन्यान् कथानकान् पठन्ति तदा ते श्रुत्वा आन्दिताः भवन्ति तेन तेषां रात्रिकालः एव झटिति गच्छति । यदि जॉन-महोदयः नगरं प्रति गच्छेत् तर्हि सः दृढतया निर्दिश्यते स्म यत् सः पेरिग्रिन-पिकल्स-ऐजवेञ्चर इति पुस्तकम् आनीय आगच्छेत् – तथा च यदि डॉली-महोदया यदि अण्डानि विक्रेतुं गच्छेत् तर्हि सा उच्यते स्म यत् सा द हिस्ट्री आफ जोसेफ ऐण्डूज इति आहत्य एव गृहं प्रति आगच्छेत् इति ।

अष्टादश-शताब्दे फ्रान्सस्य कश्चित् उपन्यासकारः लुयी सेबेस्तिये मर्सियः अघोषयत् यत् – प्रकाशनालयः प्रगतेः कश्चित् बलवत्तमम् शस्त्रम् अस्ति, अनेन जनमतस्य एतादृशः प्रचण्डवातः निर्मीयते तेन निरङ्कुशवादः उत्पाटितः भविष्यति । मर्सिय-महोदयस्य उपन्यासेषु नायकाः प्रायः पुस्तकपठनेन परिवर्तिताः भवन्ति । ते पुस्तकानि आत्मसात् कुर्वन्ति पुस्तकसंसारे वातावरणे वा जीवन्ति, तथा च अनेन एव क्रमेण ज्ञानं प्राप्नुवन्ति । ज्ञानोदयं कर्तुं निरङ्कुशवादस्य च आधारं नाशयितुं प्रकाशनालयस्य भूमिकायाः विषये आश्चर्यस्तः मर्सिय-महोदयः अवदत् – हे निरङ्कुश-शासका, अधुनाः भवतां भयस्य कालः समायातः ! आभासि-लेखकस्य लेखनीबलेन भवन्तः नाशं प्रति गमिष्यन्ति ।

4.2 प्रकाशन-संस्कृतिः फ्रान्सीसी-क्रान्तिः च

नैकेषाम् इतिहासकाराणां मतम् अस्ति यत् प्रकाशन-संस्कृत्या फ्रान्स-क्रान्तये अनुकूल-परिस्थितयः रचिताः । किं वयं द्वयोः मध्ये एतादृशं सम्बन्धं कल्पयितुं शक्नुमः ?

मूलतः त्रिविधाः तर्काः द्रष्टव्याः –

प्रथमः – प्रकाशनकारणात् ज्ञानोदयस्य चिन्तकानां विचाराणां प्रसारः अभवत् । तस्य लेखनेन सम्पूर्णतया परम्परायाः अन्धविश्वासस्य निरङ्कुशवादस्य च आलोचनां प्रस्तुतवन्तः । ते रीतीनां परम्पराणां च स्थाने, विवेकस्य शासने बलं प्रदत्तम्, तथा च याचनां कृतवन्तः यत् प्रत्येकं विषयः तर्कस्य विवेकस्य च निकषेण एव द्रष्टव्यः । सः चर्च इत्यस्य धार्मिक्यां राज्यस्य च निरङ्कुश-सत्तायां प्रहारं कृत्वा परम्परायाम् आधारित-सामाजिक-व्यवस्थां दुर्बलाम् अकरोत् । तर्कस्य बलेन परिचिता काचित् नवीना जनता धर्मस्य आस्थां च प्रश्नाङ्कनस्य मूल्यम् अवगतवती । अनेन प्रकारेण सार्वजनिकविश्वेन सामाजिक-क्रान्तेः नवीन-विचाराणां सूत्रपातं जातम् ।

द्वितीयम् - मुद्रणेन वादविवादसंवादस्य नूतनसंस्कृतिः प्रादुर्भूता । सर्वाणि पुरातनानि मूल्यानि संस्थासु व्यवस्थासु सामान्यजनतायाः मध्ये परिचर्चितानि अभवन् । अपि च तेषां पुनर्मूल्याङ्कनस्य प्रक्रिया आरब्धा । तर्कस्य बलेन परिचिता इयं ‘जनता’ धर्मस्य आस्थायाः च प्रश्नाङ्कितकरणस्य मूल्यम् अधिगतवती आसीत् । एवं निर्मितेन ‘सार्वजनिकसंसारेण’ सामाजिकक्रान्तेः नूतनविचाराणां सूत्रपातः जातः ।

तृतीयम् – 1780 तमदशकं यावत् राजतन्त्रस्य तस्य नैतिकतायाः च उपहासं यत् करोति स्म तादृशस्य साहित्यस्य प्राचुर्यम् आसीत् । एतस्यां प्रक्रियायां सामाजिक-व्यवस्थाम् आधृत्य नैके प्रश्नाः समुपस्थिताः । व्यङ्ग्यचित्रैः अयं भावः प्रतिपाद्यते स्म यत् जनता तु समस्याग्रस्ता अस्ति अपरञ्च शासकाः राजानः भोगेन विलासेन च पूर्णं जीवनं जीवन्ति । प्रसरणशीलेन साहित्येन जनाः राजतन्त्रस्य विरोधिनः कृताः ।

वयम् एतादृशान् तर्कान् कथम् अवगच्छेम ? अत्र तु कश्चित् अपि सन्देहः नास्ति यत् प्रकाशनेन विचाराणां प्रसारे साहाय्यं कृतम् । परन्तु स्मर्तव्यं यत् जनाः जनता वा विविध-पाठ्य-सामग्र्याः अध्ययनं करोति स्म । एकतः यदि ते रूसो वाल्टेयर इति द्वाभ्यां सम्पादितं साहित्यं पठन्ति स्म, अपरतः ख्रिस्तालयस्य राज्यस्य च विषयबद्धं प्रचारसाहित्यम् अपि पठन्ति स्म । ते प्रत्येकं दृष्टेन पठितेन च विषयेण तु प्रत्यक्षतः

स्रोतः – ख

मर्सिए स्वीये पुस्तके मुद्रितस्य शब्दस्य बलं विवर्णयत् -

‘यदि कश्चन मां पठन्तम् अपश्यत् तर्हि सः मां तं पिपासितम् इव अपश्यत् यः शुद्धं सरसं जलं यदा प्राप्नोति तदा गटगटशब्दकुर्वन् जलपानम् आरभते । अत्यन्तम् अवधानेन प्रकाशदीपस्य ज्वालनस्य अनन्तरम् अहम् आत्मानं पुस्तकेषु निमज्जयामि स्म । अपि च वाचः अर्थस्य च प्रवाहे अहं प्रतिपृष्ठं प्रवाहमानः भवामि स्म, अनायासः अनभिज्ञः इव । नीरवतायाः छायायां घण्टारवः प्रतिहोरा जायते स्म, परन्तु मम श्रुतौ न आयाति स्म । तैलसमाप्तिकाले मम प्रकाशदीपस्य ज्वाला पीतवर्णीया जायमाना भवति स्म, किन्तु अहं पठन् एव भवामि स्म । मम आनन्दे व्यवधानं यतः न भवेत् तथा अहं वर्तिकायाः उन्नयनस्य अपि कष्टं न करोमि स्म । अपि च नवीनविचाराः कथं मम मस्तिष्के प्रविशन्ति स्म, मम बुद्धिः कथं तान् आत्मसात् करोति स्म ।’

राबर्टडार्नटनस्य पुस्तकं त फौरबिडेन बेस्ट-सेलर्स आफ् प्री-रेवॉल्यूशनरी फ्रान्सः, 1995 तः उद्धृतम् ।

नूतनशब्दः –

निरङ्कुशवादः : राजकार्यस्य एतादृशी व्यवस्था, काञ्चित् एकां व्यक्तिम् एव शक्तिः प्राप्ता भवेत्, अपि च न तस्याः उपरि विधिबन्धनं स्यात् न च संवैधानिकम् इति ।

प्रभाविताः न भवन्ति स्म । ते काञ्चन विचारान् तु स्वीकुर्वन्ति स्म, केचन जनाः च न स्वीकुर्वन्ति स्म । पुनः विषयाणां तथ्यानां च स्वकीयेन दृष्टिकोणेन व्याख्यानम् अपि कुर्वन्ति स्म । अनेन प्रकारेण प्रकाशनेन तेषां मानसः प्रत्यक्षतः न सज्जीकृतः स्यात्, परन्तु पृथक् प्रकारेण चिन्तनस्य शक्यताः उद्घाटिताः ।

गतिविधि:

कल्पनां करोतु यत् भवान् क्रान्तेः पूर्वयः फ्रान्सः आसीत् तस्मिन् व्यङ्ग्यचित्रकारः
अस्ति । कस्यचित् पत्रस्य कृते एकं व्यङ्ग्यचित्रं रचयतु ।

चित्रम् – 11 – फ्रान्स-क्रान्तेः प्राक् कुलीन-वर्गः सामान्य-जनः च, अष्टादश-शताब्दस्य उत्तरार्द्धस्य किञ्चित् व्यङ्ग्यचित्रम् । अस्मिन् व्यङ्ग्यचित्रे दर्शितम् अस्ति यत् सामान्याः जनाः कृषकाः श्रमिकाः च कीदृशे सङ्कटे अथवा समस्यापूर्णे वातावरणे आसन्, अपरञ्च सानन्दं जीवमानः कुलीनवर्गः तादृशानां विपन्नानां जनानां शोषणं करोति । एवविधैः क्रान्तेः पूर्वं रचितैः व्यङ्ग्यचित्रैः विशेषतया जनमानसं प्रभावितं जातम् ।

चर्चा कुर्वन्तु

केचन इतिहासकाराः इत्थं किमर्थं मन्यन्ते यत् प्रकाशन-संस्कृतिः प्रान्सक्रान्तेः कृते आधारशिलारूपेण आसीत् ?

नवदश-शताब्दः

नवदश-शताब्दे यूरोपेण जनानां साक्षरतायाः दिशि महती उन्नतिः कृता, यस्मात्
महिलानां बालानां च रूपेण कश्चित् नवीनः विशालः च पाठकवर्गः जातः ।

5.1 बालाः, महिलाः श्रमिकाः च

नवदश-शताब्दस्य उत्तरार्द्धात् कालात् प्राथमिक-शिक्षायाः अनिवार्यं जाते सति बालाः पाठकानां काचित् महत्त्वपूर्ण-श्रेणीरूपेण जाताः । प्रकाशनोद्योगाय पाठ्य-पुस्तकानाम् उत्पादनं महत्त्वपूर्णं जातम् । फ्रान्से 1857 तमख्रिस्ताब्दे बालसम्बद्धानि पुस्तकानि उत्पादयितुं कस्यचित् प्रकाशनालयस्य स्थापना कृता । एतस्मिन् प्रकाशनालये पुरातनीनां नवीनानां च परी-कथानां लोककथानां च प्रकाशनम् अभवत् । जर्मन्याः ग्रिम-बन्धू कृषक-वर्गं प्रति गत्वा तत्र प्रचलितकथाः एकत्रीकृतवन्तौ । तैः एकत्रीकृतायाः सामग्र्याः सम्पादनं जातं पुनः कथाः अन्ततः 1812 तमख्रिस्ताब्दस्य एकस्मिन् सङ्कलने प्रकाशिताः । बालेभ्यः अनुपयुक्त-सामग्री अथवा यां सामग्रीं कुलीनवर्गः कुत्सिताम् इति मन्यते स्म, सा प्रकाश्यमाने संस्करणे न योज्यते स्म । अनेन प्रकारेण पुरातन-ग्रामीण-कथाः नूतनतां गताः, प्रकाशनेन ताः अङ्किताः परन्तु तस्याम् एव प्रक्रियायां परिवर्तिता ।

महिलाः पाठिकायाः लेखिकायाः च भूमिकायां महत्त्वपूर्णाः जाताः । पेनी-मैनजींस) नाणकमूल्यक-पत्रिकाः (पश्यन्तु, चित्रं 12) विशेषतया तेषां कृते तथैव भवति स्म, यथा समीचीन-व्यवहारस्य गृहस्थसम्बद्धायाः शिक्षायाः च निर्देशिकाः । नवदशशताब्दे यदा उपन्यासाः प्रकाशयितुम् आरब्धाः तदा महिलाः तेषाम् उपन्यासानां मुख्यपाठिकाः जाताः । प्रसिद्धेषु उपन्यासकारेषु लेखिकाः अग्रेसराः आसन्, जेन-ऑस्टिनः, ब्रॉण्ट इति उपनामधेये भगिन्यौ, जार्ज इलियट इत्याद्यः । तासां लेखनेन नार्याः नव्याः परिभाषाः जाताः - यासां व्यक्तित्वं सुदृढम् आसीत्, याः सुविज्ञाः आसीत्, याः च बद्धिमत्यः आसन्, यासु आत्मेच्छाशक्तिः च आसीत् ।

सप्तदश-शताब्दात् एव तादृशाः पुस्तकालयाः स्थापिताः जाताः ये भाटकेन पुस्तकानि यच्छन्ति स्म । नवदश-शताब्दस्य इङ्ग्लैण्डे एतादृशानां पुस्तकालयानाम् उपयोगः सभ्य-श्रमिकाणां शिल्पकाराणां निम्नवर्गीय-जनानां च शिक्षणाय कृतम् । कार्यदिवसानाम् अवधिः न्यूना जाता तस्मात् श्रमिकाः परिष्काराय आत्माभिव्यक्तये च स्वल्पकालं प्राप्तवन्तः । तादृशाः श्रमिकाः व्यापकसङ्ख्यया राजनैतिकानि पत्राणि आत्मकथाः च अलिखन् ।

5.2 नवीनाः प्राविधिकाः परिष्काराः

अष्टादश-शताब्दस्य उत्तरार्द्धं यावत् प्रकाशनसम्बद्धानि यन्त्राणि धातुभिः निर्मातुम् आरब्धवन्ति । आ नवदश-शताब्दात् प्रकाशनालयस्य प्रविधौ नैरन्तर्येण

चित्रम्-12-पेनी अथवा नाणकमूल्यक-पत्रिकायाः आमखम् ।

पेनी-पत्रिकायाः प्रकाशनम् इङ्ग्लैण्डे 1832-1850 तमख्रिस्ताब्दाभ्यन्तरे सोसायटी फ़ॉर द ड्रिप्पय्जन आफ यज्जफल नॉलेज इत्यनेन कृतम् । इयं मूलतः श्रमिकवर्गाय आसीत् ।

तृतीया मञ्जषा

यार्कशायरस्य कश्चित् यान्त्रिकः थॉमस-वुड-महोदयः असूचयत् यत् सः पुरातनवार्तापत्राणि क्रीत्वा सायङ्काले अग्नेः प्रकाशे पठति स्म, यतो हि तस्य पार्श्वे सिक्थवर्तिकायाः क्रयणाय धनं न आसीत्। निर्धनानाम् आत्मकथाभिः अवगम्यते यत् ते सङ्कटे पठन्ति स्म, विंशशताब्दस्य रूसि-क्रान्तिकारि-लेखकस्य मैक्सिम-गोर्की इत्यस्य मम बाल्यकालः मम विश्वविद्यालयः च इति रचना एतादृशानां सङ्घर्षाणां कथारूपेण अस्ति।

संशोधनानि जातानि । नवदशशताब्दस्य मध्यकालं यावत् न्यूयॉर्कस्य रिचर्ड.एम.हो. शक्तिचालितं वेल्लनाकारं प्रकाशकयन्त्रं कार्यकुशलम् अकरोत् । अनेन प्रतिहोरां 8000 पृष्ठानि प्रकाशयितुं शक्यन्ते स्म । शताब्दस्य समाप्तिं यावत् ऑफसेट इति प्रकाशक-यन्त्रं विकसितम् आसीत्, येन युगपद् एव षड्वर्णात्मकं प्रकाशनं कर्तुं शक्यते स्म । विंशतितम-शताब्दस्य आरम्भिककालात् एव विद्युता यत् प्रकाशन-यन्त्रं चलति स्म तेन प्रकाशनकार्यं तीव्रतया जायमानम् आसीत् । द्वित्राः विषयाः इतोऽपि आसन् । कर्गदयोजनस्य विधेः अपि संशोधनं जातं, प्लेट् इत्यस्य गुणवत्ता अपि समीचीना जाता, स्वचालितं पेपर-रील इति तथा च वर्णभ्यः छायाचित्र-विद्युतीय-नियन्त्रणम् अपि कार्ये प्रयुज्यते स्म । अनेन प्रकारेण नैकेषु लघुषु लघुषु यान्त्रिक-घट्टेषु सम्पूर्णसंशोधनस्य कारणात् प्रकाशित-पृष्ठस्य वर्णः एव परिवर्तितः ।

प्रकाशकाः स्वकीयान् उत्पादान् विक्रेतुं नवीनान् उपायान् अकुर्वन् । नवदशशताब्दस्य पत्रिकासु उपन्यासाः धारावाहिकरूपेण प्रकाशिताः यतः उपन्यास-लेखनस्य काचित् विशिष्टा शैली विकसिता । इङ्ग्लैण्डे 1920 तमे दशके लोकप्रियाणि पुस्तकानि अनर्घ-शृङ्खलायाः अन्तर्गताः प्रकाशिताः । पुस्तकानाम् आवरणसम्बद्धः प्रविधिः अपि विशिष्टा अस्ति । 1930 तमख्रिस्ताब्दे या आर्थिकाभावः जातः तस्मिन् जाते सति प्रकाशकाः भयाक्रान्ताः जाताः यत् पुस्तकानां विक्रयणम् अपि न्यूनं भविष्यति इति । परिणामतः, पाठकानां व्ययसामर्थ्यं मनसि निधाय प्रकाशकाः अनर्घ-कर्गद-युक्तानाम् अनर्घ-आवरण-युक्तानां च संस्करणानां प्रकाशनं कृतवन्तः ।

गतिविधिः

त्रयोदशं चित्रं पश्यन्तु । एतादृशैः विज्ञापनैः जनानां मनःसु कीदृशः प्रभावः स्यात् ? किं भवन्तः अनुभवन्ति यत् प्रकाशितां सामग्रीं दृष्ट्वा प्रत्येकं जनस्य समाना प्रतिक्रिया भवति ?

चित्रम् - 13 - इङ्गलैण्डस्य कस्मिंश्चित् रेलस्थानके संलग्नानि विज्ञापनानि, अल्फ्रेड-कॉन्कानेन-द्वारा निर्मितं लिथोग्राफ़, इति, 1874, प्रकाशिताः सूचनाः भित्तिपत्राणि राजमार्गाणां भित्तिषु, रेलस्थानकेषु मञ्चेषु सार्वजनिक-भवनेषु च संयोज्यन्ते स्म ।

भारतस्य प्रकाशन-संसारः

आयान्तु पश्यामः यत् भारते प्रकाशनकार्यं कदा आरब्धम्, प्रकाशनयुगात् पूर्वम् अत्र सूचनाः विचाराः च लिपिबद्धाः कथं क्रियन्ते स्म ।

6.1 मुद्रण-युगात् प्राक्तन्यः पाण्डुलिपयः

भारते संस्कृतस्य अरबीभाषायाः फारसीभाषायाः विभिन्नक्षेत्रीय-भाषासु हस्तलिखित-पाण्डुलिपिनां पुरातनी समृद्धा च परम्परा आसीत् । पाण्डुलिपिनां रचना ताडस्य पत्रेषु हस्तनिर्मिते कर्गदे च अनुकरणं कृत्वा क्रियते स्म । ताः चिरकालं यावत् स्थातुं शक्नुयुः इत्येतदर्थं पट्टानाम् आवरणैः अथवा सीवित्वा ताः बद्धयन्ते स्म । नवदशशताब्दस्य अन्तकालं यावत्, प्रकाशनप्रविधेः विकासात् परम् अपि पाण्डुलिपिग्रन्थानां लेखनकार्यं भवति स्म ।

परन्तु पाण्डुलिपिग्रन्थाः कोमलाः भवन्ति स्म, महार्घाः च अपि । तेषां ग्रहणं सावधानं करणीयं भवति स्म तथा च लिपिनां लेखनं विविधप्रकारेण भवति स्म तस्मात् तेषां पठनम् अपि सरलं न भवति स्म । अतः तेषां व्यापकरूपेण दैनिक-

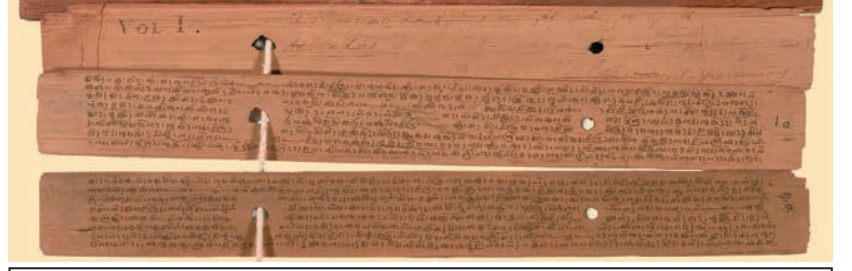
चित्रम् – 14 – जदेवस्य गीतगोविन्दस्य कानिचन पृष्ठानि, अष्टादशशताब्दः ।
इदम् एक्कोर्डियन-शैल्या हस्तलिखित-पाण्डुलिपेः किञ्चित् प्रारूपम् अस्ति ।

चित्रम् – 15 – हाफिजस्य दीवानस्य कानिचन-पृष्ठानि, 1824

चतुर्दश-शताब्दस्य (शायर) उर्दूभाषायाः कवेः हाफिजस्य सम्पूर्णाः कविताः दीवान इत्यस्मिन् संकलिताः सन्ति । पृष्ठे सुलेखनं प्रारूपं चित्रकलां विलेखनं च पश्यन्तु । अक्षर-प्रकाशन-यन्त्रस्य आगमनस्य अनन्तरम् अपि एतादृश्यः पाण्डुलिपयः धनाढ्यानां कृते निर्मायन्ते स्म ।

प्रयोगः न भवति स्म । यद्यपि पूर्वोपनिवेशिके बङ्गाले ग्रामीण-क्षेत्रेषु प्राथमिक-पाठशालानां व्यापकरूपेण सघनता आसीत्, परन्तु विद्यार्थिनः सामान्यतः पुस्तकानि न पठन्ति स्म । गुरुः स्मरणशक्त्या पुस्तकानि श्रावयन्ति स्म, तथा च विद्यार्थिनः तानि गुरुक्तानि वचनानि लिखन्ति स्म । अनेन प्रकारेण नैके जनाः किमपि पुस्तकम् अपठित्वा एव साक्षराः भवन्ति स्म ।

चित्रम् – 16 – ऋग्वेदस्य कानिचन पृष्ठानि ।

प्रकाशन-प्रविधिः आगमनस्य नैकेषां वर्षाणाम् अनन्तरं यावत् हस्तलिखित-पाण्डुलिपयः प्रकाश्यन्ते स्म । इयं पाण्डुलिपिः मलयालम-भाषायाम् अष्टादश-शताब्दे रचिता ।

6.2 प्रकाशन-प्रविधिः भारतं प्रति आगतः

प्रकाशन-यन्त्रं सर्वादौ षोडश-शताब्दे भारतस्य गोवायां पुर्तगालिभिः धर्मप्रचारकैः सह भारतं प्रति आगतवत् । जेसुइट इति अर्चकाः कोङ्कणी-भाषां शिक्षितवन्तः तथा च नैकाः पुस्तिकाः प्रकाशितवन्तः । 1674 तमं ख्रिस्ताब्दं यावत् कोङ्कणीभाषया कन्नडभाषया च प्रायः पञ्चाशत् पुस्तकानां प्रकाशनं जातम् आसीत् । कैथलिक-पूजकाः 1579 तमे ख्रिस्ताब्दे कोचीने प्रथमं तमिल-पुस्तकं प्रकाशितं कृतवन्तः, तथा च 1713 तमे ख्रिस्ताब्दे प्रथमवारं ये मलयालमपुस्तकं प्रकाशितवन्तः ते अपि पुर्तगालिनः एव आसन् । डच इत्येते धर्मप्रचारकाः द्वाविंशतिः तमिलभाषा-निबद्धानि पुस्तकानि प्रकाशितवन्तः, येषु बहूनां पुरातनानां पुस्तकानाम् अनुवादकार्यम् अपि जातम् आसीत् इति ।

आङ्ग्ल-भाषीयं प्रकाशनयन्त्रं भारते चिरकालं यावत् विकासं न कर्तुं शक्तवत्, यद्यपि आङ्ग्ल-ईस्ट-इण्डिया-समवायः सप्तदश-शताब्दस्य समाप्तिं यावत् प्रकाशनालयस्य विदेशाद् आनयनम् आरब्धम् आसीत् ।

जेम्स-ऑगस्टस-हिक्की 1780 तमख्रिस्ताब्दात् बङ्गाल-गजट इति नाम्न्याः कस्याश्चित् साप्ताहिक-पत्रिकायाः सम्पादनम् आरब्धवान्, या आत्मानम् एवरूपेण परिभाषितवती - प्रत्येकं जनस्य कृते मुक्तरूपेण प्रकाशिता काचित् व्यवसायिक-पत्रिका, या केनचित् अपि प्रभाविता न अस्ति । अर्थात् इयं पत्रिका भारते प्रकाशनालयस्य संचालकस्य औपनिवेशिक-शासनात् स्वतन्त्रा, निजस्य आङ्ग्लीयोद्यमस्य रूपेण आसीत् तथा च निजस्वतन्त्रता-विषये अभिमानयुक्ता आसीत् । हिक्की इति व्यापकरूपेण विज्ञापनानि प्रकाशयति स्म येषु दासानां विक्रयण-सम्बद्धानि विज्ञापनानि अपि सम्मिलितानि आसन् । परन्तु सहैव हिक्कीनामकः प्रकाशकः भारतदेशे कार्यरतानां वरिष्ठानाम् आङ्ग्लीय-अधिकारिणां सम्बद्धान् वार्तालापस्य अंशान् अपि प्रकाशयति स्म । एतस्मात् खिन्नः राज्यपालः जनरल वारेन-हेस्टिङ्सः हिक्कीमहोदयं विरुध्य अभियोगं योजितवान्, तथा च एतादृशानां सर्वकारीय-आश्रय-प्राप्तानां वार्तापत्राणां प्रकाशनाय साहाय्यम् आरब्धं यानि औपनिवेशिक-शासनस्य कार्यशैल्याः विषये आक्रमणानि कुर्वन्ति स्म तस्मात् रक्षणं भवितुं शक्नुयात् । आष्टादशशताब्दात् नैकासां पत्रिकाणां नैकेषां पत्राणां प्रकाशनम् आरब्धम् । केचन भारतीयाः अपि निज-वार्तापत्राणां प्रकाशनकार्यम् आरब्धवन्तः । एतादृशेषु प्रयासेषु प्रथमः आसीत् राजा-राममोहनरायस्य घनिष्ठ-सम्बन्धिना श्री गङ्गाधर-भट्टाचार्येण प्रकाशितं बङ्गाल-गजट् इति ।

स्रोतः – ग

विलियम-बोल्ट्स-नामकः जनः 1769 तमे ख्रिस्ताब्दे अपि, एवंविधां सूचनां कलकत्तायाः कस्मिंश्चित् सार्वजनिके भवने विज्ञापनस्य आवश्यकताम् अनुभूतवान् –

सामान्यस्य जनस्य कृते – मि.बोल्ट्स-महोदयः जनतां बोधयितुम् एतादृशम् उपायं करोति यतो हि नगरे प्रकाशनालयस्य महती आवश्यकता अस्ति अत्र च तस्य अभावः अस्ति अतः महती हानिः जायते ---- अतः ते तस्य जनस्य यथाशक्यम् उत्साहवर्धनं करिष्यन्ति --- यः प्रकाशनकार्ये दक्षः स्यात् इति ।

परन्तु शीघ्रम् एव बोल्ट्स-महोदयः इङ्ग्लैण्डदेशं प्रति गतवान् तथा च अयं सङ्कल्पः तस्य अपूर्णः एव जातः ।

धार्मिक-संशोधनं सार्वजनिक-चर्चा: च

यथा भवन्तः जानन्ति यत् नवदश-शताब्दस्य आरम्भिककालात् एव धार्मिक-विषयान् आधृत्य चर्चाः विपुलतया भवन्ति स्म । पृथक् पृथक् सङ्घाः औपनिवेशिक-समाजेषु जायमानैः परिवर्तनैः सह सङ्घर्षं कुर्वाणाः, धर्मविषयकाणि स्वीयानि व्याख्यानानि प्रस्तुवन्ति स्म । केचन तु वर्तमानानां रीतीनां परम्पराणां च आलोचनं कुर्वन्ति स्म केचन च अन्येषां समाज-परिष्कारकाणां तर्काणां विरोधिनः आसन् । एतादृशाः सर्वे वादाः विवादाः च प्रकाशनविषयम् अधिकृत्य जनतायाः समक्षे आनीताः । प्रकाशित-पुस्तिकाभिः वार्तापत्रैः च न केवलं नवीनानां विचाराणां प्रचारः प्रसारः च अभवत् अपि तु एतादृशेन साहित्येन चर्चायाः रूपम् अपि गृहीतम् । एतादृशेषु चर्चाकार्यक्रमेषु जनसमुदायः अपि भागं ग्रहीतुं शक्नोति स्म, तथा च निजमतम् अपि तत्र समुपस्थापयितुं शक्नोति स्म । एतादृश्या मत-मतान्तर-भावनया नवीनाः विचाराः अपि उदिताः ।

अयं सः कालाः आसीत् यदा समाजस्य धर्मपरिष्कारकाणां हिन्दु-रूढिवादिनां च मध्ये सतीप्रथा एकेश्वरवादः ब्राह्मण-पूजक-वर्गः मूर्ति-पूजाः च इत्येतादृशान् विषयान् अधिकृत्य महती चर्चा भवति स्म । बङ्गाले यथा यथा चर्चा जाता, निरन्तरं वर्धमानायां व्यापक-मात्रायां पुस्तिकानां वार्तापत्राणां च माध्यमेन विविधाः तर्काः समाजे प्रादुर्भूताः । अधिकाधिकजनान् यावत् एतादृशं साहित्यं प्राप्नुयात् इति विचारेण तत् साहित्यं स्थानीय-भाषया प्रकाशितम् । राजा-राम-मोहन-रायः 1821 तमख्रिस्ताब्दात् संवाद-कौमुदी इति पत्रिकायाः प्रकाशनम् आरब्धवान्, तथा च रूढिवादिनः जनाः तेन सह सङ्घर्षम् आरब्धवन्तः अतः तादृशाः जनाः समाचार-चन्द्रिका इति पत्रिकायाः प्रकाशनम् आरब्धवन्तः । द्वे फारसि-वार्तापत्रे – जाम-ए-जहाँ नामा तथा च शम्सुल इति एते अपि 1882 तमे ख्रिस्ताब्दे प्रकाशिते ।

उत्तरभारतीयाः उलमा इति जनाः मुस्लिम-राजवंशानां पतन-विषयम् अधिकृत्य चिन्तिताः आसन् । ते भयाक्रान्ताः आसन् यत् कुत्रचित् औपनिवेशिक-शासकाः धर्मान्तरणं न कारयेयुः, अथवा मुस्लिम-अधिनियमस्य परिवर्तनं न कुर्युः इति । एतादृश्याः समस्यायाः समाधानाय ते अनर्घस्य लिथोग्राफी-मुद्रणालयस्य प्रयोगं कृत्वा ते धर्मग्रन्थान् फारसीभाषया उर्दूभाषया च अनूद्य प्रकाशितवन्तः तथा च धार्मिकवार्तापत्राणां लघुग्रन्थानां च प्रकाशनं कृतवन्तः । 1867 तमे ख्रिस्ताब्दे स्थापितेन देवबन्द-सेमिनरी इत्यनेन मुस्लिमपाठकानां कृते दैनन्दिन-जीवन-उपयोगि-विषयाः प्रकाशिताः तथा च इस्लामीय-सिद्धान्तानां महत्त्वं शिक्षयन्तः सहस्राधिकाः आदेशाः निर्देशाः च अपि प्रकाशिताः । सम्पूर्णस्य नवदश-शताब्दस्य अवधौ नैके इस्लाम-सम्प्रदायाः तथा च सेमिनरी इति उत्पादिताः, धर्मम् अधिकृत्य सर्वेषां स्वकीयानि व्याख्यानानि आसन्, प्रत्येकं जनः निजसम्प्रदायस्य विस्तारम् इच्छति स्म तथा च अन्येषां प्रभावं न्यूनीकर्तुम् इच्छति स्म ।

हिन्दुजनानां मध्ये अपि स्थानीयभाषया नैकानि धार्मिक-पुस्तकानि प्रकाशितानि एतस्मात् जनाः धार्मिकपुस्तकानां पठनम् आधिक्येन कर्तुम् आरब्धवन्तः । तुलसीदासस्य षोडश-शताब्दस्य रामचरित-मानसम् इति पुस्तकस्य प्रथमं संस्करणं 1810 तमे ख्रिस्ताब्दे कलकत्तातः प्रकाशितम् । नवदश-शताब्दस्य मध्यकालं यावत् अनर्घैः लिथोग्राफी इति संस्करणैः उत्तर-भारतस्य विपणिः पूर्णा जाता । लक्ष्मणपुरस्य नवल-किशोर-प्रकाशनालये बम्बयीनगरस्य श्रीवेङ्कटेश्वर-प्रकाशनालये अनेकासु भारतीयभाषासु असङ्ख्यकानि धार्मिक-पुस्तकानि प्रकाशितानि । प्रकाशित-पुस्तकानां नयनम् आनयनं च अपि सारल्येन भवति स्म तस्मात् कारणात् आस्थावन्तः जनः आत्मभिः सह नीत्वा कुत्रापि कस्मिन्नपि काले च पठितुं शक्नुवन्ति स्म ।

नूतनशब्दः –

उलमा इति – इस्लामिक-अधिनियमः, शरिया इत्यस्य च विद्वान्सः ।

फतवा इति – अनिश्चयस्य द्विधाभावस्य च अवस्थायां, इस्लाम-अधिनियमस्य वेत्तारः विद्वान्सः, सामान्यतः मुफ्तीद्वारा क्रियमाणा वैध-घोषणा इति ।

निरक्षर-जनानां मध्ये अपि उच्चारणं कृत्वा एतादृशानां पुस्तकानां पठनं शक्यते स्म ।

अभिप्रायः अयम् आसीत् यत् धार्मिक-पुस्तकानि व्यापकमात्रया जन-समुदायं यावत् प्राप्नुवन्ति स्म, यस्मात् विभिन्नानां धर्माणां मध्ये, चर्चायाः वादस्य विवादस्य तर्कस्य संवादस्य च नवीना स्थितिः उत्पन्ना ।

परन्तु प्रकाशन-प्रविधेः विकासेन समुदायाभ्यन्तरे न केवलं विविधमतानां मतान्तराणां च एव प्रादुर्भावः न कृतः, अपि तु अनेन समुदायाः परस्परम् एकीकृताः तथा च विभिन्नाः भारतीयाः भागाः परस्परम् अपि योजिताः ।

स्रोतः – घ

वार्ता-पत्रं किमर्थम् ?

पूनायाः कृष्णाजी त्रिम्बक-राणाडे महोदयः मराठीभाषया कस्यचित् वार्तापत्रस्य प्रकाशनम् इच्छति स्म, यत्र स्थानीयाः रोचकवार्ताः च भवेयुः इति । यत्र सार्वजनिक-उपयोगस्य वैज्ञानिक-अन्वेषणस्य तदतिरिच्य च प्राक्-विद्यायाः सांख्यिक्याः, जिज्ञासानां देशस्य च विभिन्न-भागानां च विषये सामान्यतया सूचनाः, तथा च दक्कन इति विषये विशिष्टाः सूचनाः स्युः --- एतादृशानाम् अखिल-जनानां साहाय्यस्य संरक्षणस्य च निवेदनम् अस्ति, ये जनाः ज्ञान-प्रसारस्य जनकल्याणस्य च इच्छुकाः सन्ति ।

बॉम्बे-टेलीग्राफ़ एण्ड कोरियर, 6 जनवरी, 1849 तमख्रिस्ताब्दः ।

स्वदेशीयवार्ता-पत्राणां राजनैतिक-सभानां च सा एव भूमिका भवति, या इङ्ग्लैण्डस्य हाउस आफ कॉमन्स इत्यस्मिन् विपक्षस्य भवति । अर्थात् देशवार्तापत्राणि सर्वकारीय-नीतीनाम् आलोचनात्मिकीं समीक्षां कृत्वा, जनानां हितसाधने अक्षमभागान् अपसारयेत्, तथा च समुचितकार्यक्रमाणां प्रवर्तनं वेगेन कुर्यात् ।

संशोधन-संस्थाः देशस्य विशिष्टप्रकरणेषु विविधसूचनानां सङ्ग्रहं कुर्युः तथा च यत् शक्यम् इष्टं परिष्करणं च अस्ति तत् सूचयेत्, एवंविधानां कार्याणाम् अतीव प्रभावः भविष्यति ।

नेटिव-ओपिनियन, इति अप्रिलमासस्य तृतीयदिनाङ्कः 1870 तमख्रिस्ताब्दः इति ।

प्रकाशनस्य नवीनानि रूपाणि

प्रकाशनालयस्य कारणात् नवीनप्रकारकस्य लेखनस्य तीव्रा अभीप्सा जागरिता । यथा यथा नवीनाः जनाः पठितुम् आरब्धवन्तः , प्रकाशितेषु पृष्ठेषु स्वीयं जीवनम्, स्वीयम् अनुभवं, आत्मना अनुभूत-सम्बन्धान् च द्रष्टुं काचित् भावना बलवती जाता । यूरोपे विकसिता इयम् उपन्यास-नामिका इयं साहित्यिकी विधा एतादृशीः आवश्यकताः पूरयितुं सक्षमा आसीत् । शीघ्रम् एव अनया विधया स्वस्य विशिष्टा भारतीयाकृतिः शैली च आविष्कृता । अनया विधया निजपाठकानां कृते अनुभवस्य नवीनसंसारस्य मानव-जीवनस्य च विविधतायाः बोधः अपि प्रदत्तः ।

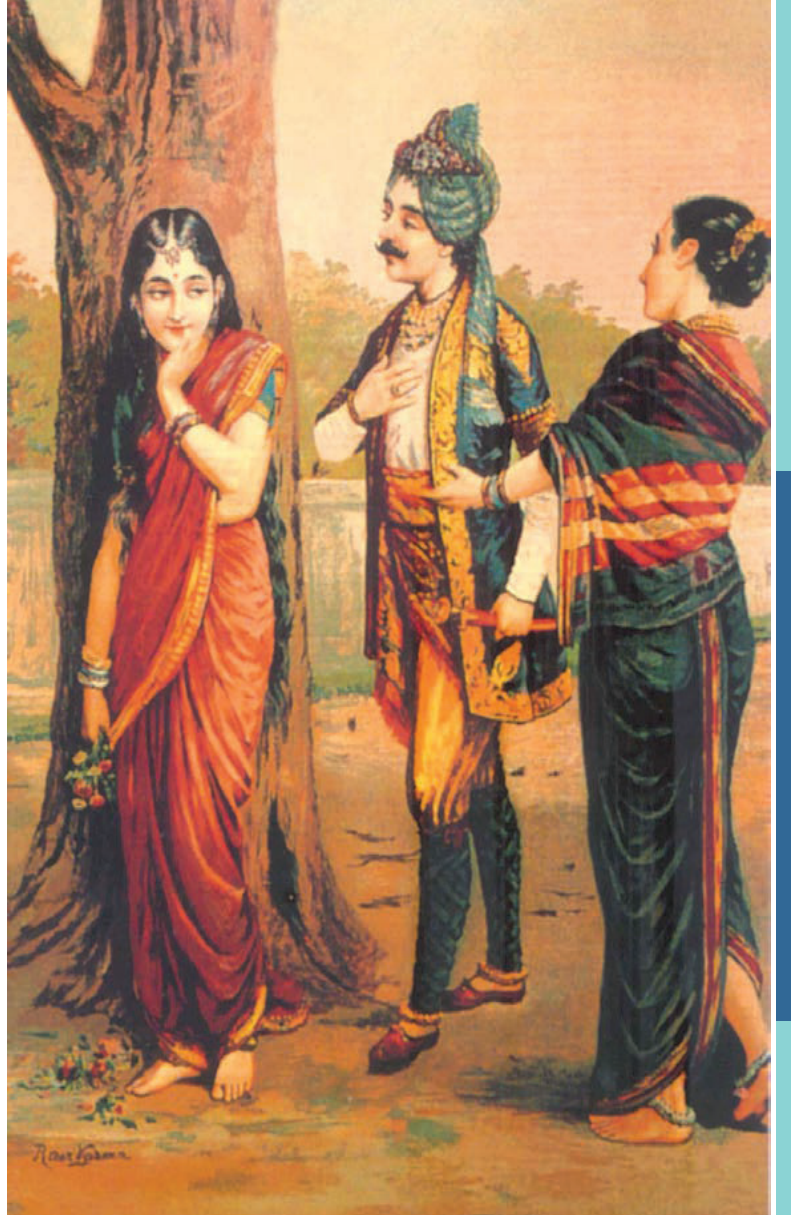
अन्यप्रकारकाः साहित्यिक-विधाः यथा गीतानि कथाः सामाजिकस्य राजनैतिकस्य च विषयेषु लेखाः, इति एतत् सर्वविधं साहित्यम् अपि पाठकरूप-संसारस्य भागरूपेण जातम् । पृथक् पृथक् दृष्ट्या एवंविधेन साहित्येन जनजीवने अन्तरङ्गभावेषु तादृशेषु च सामाजिकेषु राजनैतिकेषु च नियमेषु बलाघातं कृतं यैः तेषां स्वरूपं निश्चितं भवति स्म ।

नवदश-शताब्दस्य समाप्तिं यावत्, नवीनप्रकारस्य दृश्यसंस्कृतिः अपि साकारा जायते स्म । प्रकाशनालयानां वर्धमानसङ्ख्यया सह छवीनां नैकानि अनुकरणानि अथवा प्रतयः अपि अतीव सारल्येन निर्मातुं शक्यन्ते स्म । राजा-रवि-वर्मा-सदृशैः चित्रकारैः सामान्य-प्रयोगाय चित्राणि रचितानि । काष्ठस्य पट्टे ये निर्धनाः शिल्पकाराः चित्रकाराः च चित्राणि विलिखन्ति स्म ते अपि प्रकाशनालयानां समीपे स्वीयान् आपणान् स्थापितवन्तः, प्रकाशकानां माध्यमेन च कार्यं प्राप्तुम् आरब्धवन्तः । विपणितः सुलभ्यानि चित्राणि भित्तिपत्राणि दिनदर्शिकाः च क्रीत्वा निर्धनाः अपि निजगृहेषु कार्यालयेषु च तानि चित्राणि स्थापयित्वा सज्जां कुर्वन्ति स्म । एतादृशैः प्रकाशितचित्रैः शनैः शनैः आधुनिकतायाः परम्परायाः धर्मस्य राजनीतेः समाजस्य संस्कृतेः च लोकप्रियः विचार-लोकः स्थापितः ।

1870 तमदशकं यावत् पत्र-पत्रिकासु सामाजिक-राजनैतिक-विषयेषु च टिप्पणीं कुर्वतां व्यङ्ग्यचित्राणां प्रतिकृतीनां च प्रकाशनम् आरब्धम् । केषाञ्चित् व्यङ्ग्यचित्राणां माध्यमेन शिक्षित-भारतीयानां पश्चिम-परिधानस्य पाश्चात्य-अभिरुचीनां च उपहासः अपि कृतः, अपरञ्च केषुचित् सामाजिकपरिवर्तनम् इति विषयम् अधिकृत्य भयम् अपि दृष्टम् । साम्राज्यवादिषु व्यङ्ग्यचित्रेषु राष्ट्रवादजनानाम् उपहासः क्रियते स्म, तथा च राष्ट्रवादिनः अपि साम्राज्यवादिसत्तायाः उपहासं कुर्वन्ति स्म ।

चित्रम् - 17 - नृपेन ऋतुध्वजेन असुरेभ्यः राजकुमार्याः मदालसायाः रक्षणं कृतम् । राजा रवि-वर्मणा रचितं चित्रम् ।

राजा रवि-वर्मा जनश्रुत्या आधारित-कथाः आधृत्य असङ्ख्य-चित्राणि अरचयत्, यानि तस्य निजे रविवर्म-प्रकाशनालये प्रकाश्यन्ते स्म ।

8.1 महिला: प्रकाशनं च

महिलानां जीवनं तासां च भावनाः अपि स्पष्टतया गम्भीरतया च लेखितुम् आरब्धाः । अतः मध्यवर्गीयेषु गृहेषु महिलानां पठनम् अपि पूर्वापेक्षया अधिकं जातम् । उदारवादिनः पितरः पतयः च निजगृहेषु महिलानाम् अध्यापनं शिक्षणं च आरब्धवन्तः तथा च नवदशशताब्दस्य मध्यकाले यदा लघुषु महत्सु च नगरेषु विद्यालयाः उद्घटिताः तदा तत्र कन्याः महिलाः च प्रेषयितुम् आरब्धाः । नैकाः पत्रिकाः लेखिकाभ्यः स्थानं दातुम् आरब्धवत्यः तथा च ताः लेखिकाः नारीशिक्षायाः आवश्यकतां पौनःपुन्येन प्रकाशितवत्यः । पत्रिकासु पाठ्यक्रमः, तथा च आवश्यकतानुरूपं पाठ्यसामग्री अपि प्रकाशयते स्म, यस्याः पाठ्यसामग्र्याः प्रयोगः गृहम् उपविश्य विद्यालयीय-शिक्षायै कर्तुं शक्यते स्म ।

परन्तु सर्वे कुटुम्बाः उदार-हृदयाः न आसन् । नैके परम्परा-वादिनः हिन्दुजनाः मन्यन्ते स्म यत् शिक्षिताः कन्याः वैधव्यं प्राप्नुवन्ति, तथा च एतादृशान् एव विचारान् सङ्कीर्णमनस्काः मुस्लिमजनाः अपि धरन्ति स्म ते वदन्ति स्म यत् उर्दूसाहित्ये शृङ्गारसम्बद्धविषयान् पठित्वा महिलाः दुश्चरित्राः भविष्यन्ति । कदाचित् विद्रोहिमहिलाः एतादृशान् प्रतिबन्धान् न स्वीकृतवत्यः । वयम् उत्तरभारतस्य सङ्कीर्ण-मुस्लिम-परिवारस्य एतादृश्याः कस्याश्चित् बालिकायाः कथां जानीमः, या गुप्तरूपेण पठनं लेखनं च अपि शिक्षितवती । तस्याः पितरः इच्छन्ति स्म यत् सा केवलं अरबीभाषया कुरानं पठेत् इति, परन्तु कुरानं सा न किञ्चित् अपि अवगच्छति स्म । परिणामतः सा तां भाषां साग्रहं पठितुम् आरब्धवती या तस्याः स्वीया आसीत् । पूर्व-बङ्गाले नवदशशताब्दे, धर्मान्धे परम्परावादि-कुटुम्बे रशसुन्दरीदेव्याः विवाहः अभवत् सा पाकशालायां गुप्तरूपेण पठनं ज्ञातवती । परवर्तिकाले सा आमार जीवन इति नामधेयाम् आत्मकथाम् अलिखत्, या 1876 तमे ख्रिस्ताब्दे प्रकाशिता । इयं बङ्गालभाषया प्रकाशिता काचित् सम्पूर्णा आत्मकथा आसीत् ।

यतो हि सामाजिक-संशोधनैः उपन्यासैः च पूर्वम् एव नारीजीवने भावनासु च रोचकता उत्पादिता आसीत्, अतः महिलाभिः लिखिताः आत्मकथाः प्रति कुतूहलं तु स्वाभाविकम् एव आसीत् ।

कैलाशबाशिनी-देवी-सदृश्यः महिलाः 1860 तमदशकात् महिलानाम् अनुभव-विषये लेखितुम् आरब्धवत्यः — कथं ताः गृहेषु परतन्त्राः निरक्षराः च भवन्ति स्म, कथं ताः गृहकार्य-भारं सहन्ते, येषां जनानां सेवां ताः कुर्वन्ति ते एव जनाः ताः कथम् अपमानयन्ति इति । अद्य यत् महाराष्ट्रम् अस्ति तत्र 1880 तमदशके ताराबायी-शिन्दे तथा च पण्डिता रमाबायी उच्चजातीयकानां नारीणां दयनीय-स्थितेः विषये सोत्साहं सरोषं च लिखितवत्यौ । सामाजिक-बन्धनेषु बद्धायै महिलायै पठनस्य किं महत्त्वम् अस्ति, एतस्मिन् विषये कस्मिंश्चित् तमिलोपन्यासे काचित् महिला अलिखत्, 'नैकैः कारणैः मम संसारः लघुः अस्ति --- मम जीवनस्य अर्धाधिकाः प्रसन्नता-भावाः पुस्तकानां पठनेन एव जाताः सन्ति --- ।'

उर्दू तमिल बङ्गाली मराठी इति भाषा-सम्बद्धा मुद्राङ्कन-संस्कृतिः पूर्वं विकासं प्राप्नोत्, परन्तु गभीर-हिन्दी-मुद्राङ्कनस्य आरम्भः 1870 तमदशकात् एव अभवत् । शीघ्रम् एव प्रकाशित-सामग्र्याः कश्चन महान् भागः नारी-शिक्षणाय समर्पितः जातः । विंशतितमशताब्दस्य आरम्भे एव महिलानां कृते मुद्रितसामग्री तथा च ताभिः सम्पादित-पत्रिकाः लोकप्रियाः जाताः ।

चित्रम् – 18 – भारतीयस्य शारिवारी इत्यस्य आवरण-पृष्ठम् ।
भारतीय-शारिवारी इति नवदशशताब्दस्य अन्तकाले प्रकाशमानानां व्यङ्ग्यस्य विद्रूप-विधायाः च नैकेषु पत्रेषु किञ्चन आसीत् ।
सावधानं पश्यन्तु यत् साम्राज्यवादिनः आङ्ग्लीयस्य छविः सर्वथा मध्ये अस्ति । सत्तायाः प्रभुतायाः च प्रतिमूर्तिरूपः सः अत्रत्यजनान् निर्दिशति यत् ते किं कुर्युः किं च न कुर्युः इति । तम् उभयतः उपविष्टाः भारतीयाः क्रीतदासवत् नतमुद्रायां सन्ति । भारतीयान् व्यङ्ग्य-चित्राणाम् आङ्ग्लपत्रं, द पंच इति दर्शयति । इत्थम् अनुभूयते यत् यथा ब्रिटिश-स्वामी कथयति, इदम् एव उचितप्रारूपम् अस्ति, गच्छन्तु एतस्य भारतीय-संस्करणानि प्रकाशयन्तु ।

स्रोतः – ड

प्रख्याता शिक्षावेत्त्री लेखिका च बेगम-रोकैया-शेखावत-हुसैनः 1926 तमे ख्रिस्ताब्दे बङ्ग-महिला-शिक्षा-सम्मेलनं सम्बोधयन्ती, धर्मानुसारं महिलाः अध्ययनं न कुर्युः इति विचारेण पुरुष-समाजः महिलावर्गं पठनात् वारयति अतः लेखिकाः पुरुषाणां निन्दाम् अकरोत् —

नारी-शिक्षायाः विरोधिनः कथयन्ति यत् अध्ययनेन महिलाः उग्राः संस्काररहिताः च भविष्यन्ति ---

धिक्--- ! ये आत्मानम् इस्लामिकाः इति मन्यन्ते तथा च इस्लामधर्मेण कथितम् अस्ति यत् महिलाः अपि पुरुषाः इव शिक्षां प्राप्नुयुः इति । आधारभूता शिक्षा तत्र अस्ति परन्तु मुस्लिमजनाः एव तस्याः पालनं न कुर्वन्ति । यदि पुरुषाः शिक्षां प्राप्य उच्छृङ्खलाः न भवन्ति तर्हि महिलाः कथं तथा भविष्यन्ति इति ?

एतासु महिलानां शिक्षायाः विधवाजीवनस्य विधवाविवाहस्य राष्ट्रिय-आन्दोलनस्य च विषयेषु लिखितम् । कासुचित् पत्रिकासु महिलाः कथं गृहस्थजीवनम् आधुनिक-वेशं च जानन्तु इति तथा च कथाः धारावाहिकाः उपन्यासाः वर्णिताः उपन्यास-माध्यमेन च मनोरञ्जकाः विषयाः अपि उपस्थापिताः ।

पञ्जाबे अपि विंशति-तम-शताब्दस्य आरम्भात् एव लोकप्रियं लोकसाहित्यं व्यापक-परिमाणेन प्रकाशितम् । राम-चड्ढा-महोदयेन महिलाः कथम् आज्ञापालक-धर्मपत्नीरूपेण भवेयुः इति शिक्षापूर्णं श्रेष्ठ-पुस्तकं स्त्रीधर्म-विचार इति लिखितम् । खालसा-ट्रैक्ट-सोसायटी (खालसा-पुस्तिका-सभा) एवंविधं सन्देशं प्रसारितवती अतः तदर्थम् अनर्घ-पुस्तिकाः प्रकाशितवती । सुमहिला इति भवितुं यः उपदेशः भवति स्म सः अनेकधा संवादरूपेण प्रस्तुतः ।

बङ्गाले केन्द्रिय-कलकत्तायाः किञ्चित् सम्पूर्णं क्षेत्रं बटाला इति लोकप्रिय-पुस्तकानां प्रकाशनाय समर्पितम् इति । अत्र भवन्तः धार्मिक-लघु-ग्रन्थानां ग्रन्थानां च अनर्घसंस्करणानि तु क्रेतुम् एव शक्यन्ते स्म यत् साहित्यम् अवाच्यं विवादितं च इति मन्यते स्म तदपि तत्र उपलब्धम् आसीत् । नवदश-शताब्दस्य अन्तकालं यावत्, एतादृशेषु बहुषु पुस्तकेषु काष्ठ-पट्टस्य लिथोग्राफी इति वर्णानां च साहाय्येन प्रचुरमात्रया चित्राणि विलिख्यन्ते स्म । चलापणिकाः बटाला-द्वारा प्रकाशित-पुस्तकानि आहत्य प्रतिगृहं भ्रमन्ति स्म, यतः महिलाः रिक्ते काले रोचकानि पुस्तकानि निज-सौविध्यानुसारं पठन्ति स्म ।

चित्रम् – 19 – घोरकलिकालः (प्रलयकालः), नवदश-शताब्दस्य अन्तकालिकं वर्णयुक्तं काष्ठचित्रम् ।

पारिवारिक-सम्बन्धानां नाशस्य कल्पना । पत्नी, यथा लोकोक्तिः अस्ति पत्युः नियन्त्रणं करोति । पतिः स्वयं निजमातरं शृङ्खलाभिः बद्ध्वा पशुवत् स्थापयति ।

8.2 प्रकाशनं निर्धन-जनता च

नवदश-शताब्दे मद्रासस्य नगरेषु अत्यधिकानि अनर्घपुस्तकानि चतुष्पथेषु विक्रीयन्ते स्म, यतः निर्धनाः जनाः अपि विपणितः तानि क्रयणे समर्थाः आसन् ।

चित्रम् – 20 – कौचित् भारतीय-दम्पती, श्वेत-काष्ठचित्रम्,

एतस्मिन् कलाकारस्य इदं भयं प्रकटितं भवति यत् पश्चिम-आक्रमणात् पारिवारिक-सम्बन्धाः अव्यवस्थिताः जाताः । पुरुषः वीणावादनं करोति, महिला च धूम्रपानं करोति ।

चित्रम्-21-कौचित् यूरोपीय-दम्पती, नवदश-शताब्दस्य काष्ठचित्रम्।
एतस्मिन् चित्रे पारम्परिक-भूमिकानां निरूपणम् अस्ति। श्रीमन्, अथवा
अधिकारी, मद्य-कूपीं स्वीकृतवान्, तथा च मान्या वीणावादनं करोति।

विंशतितम-शताब्दस्य आरम्भिककालात् सार्वजनिक-पुस्तकालयानाम् उद्घाटनम् आरब्धम् आसीत्, यस्मात् निस्सन्देहं पुस्तकानां प्राप्तिः उपलब्धिः वा वर्धिता। एते पुस्तकालयाः प्रायः नगरेषु अथवा उपनगरेषु भवन्ति स्म, अथवा यदा कदा सम्पन्न-ग्रामेषु अपि आसन्। स्थानीय-धनाढ्यानां कृते पुस्तकालयानाम् उद्घाटनं प्रतिष्ठायाः विषयः आसीत्।

नवदश-शताब्दस्य अन्तकालात् जाति-भेदस्य विषये अनेकविधासु पुस्तिकासु निबन्धेषु च लिख्यते स्म। निम्न-जातीय इति आन्दोलनानां मराठी-प्रणेता ज्योतिबा-फुले निजे गुलाम-गिरी इत्यस्मिन् पुस्तके 1871 तमे ख्रिस्ताब्दे जातिप्रथायाः अत्याचाराणां विषये अलिखत्। विंशति-तम-शताब्दस्य महाराष्ट्रे भीमराव-अम्बेडकरः तथा च मद्रासे ई.वी.रामास्वामी नायकरः, यः पेरियार-नाम्नः आधिक्येन ज्ञायते स्म, जातिविषये ते प्रभाविरूपेण लेखनं कृतवन्तः तथा च तेषां च लेखाः आभारतं जनाः पठितवन्तः। स्थानीय-विरोध-आन्दोलनानि तथा च सम्प्रदायाः अपि प्राचीन-धर्मग्रन्थानाम् आलोचनां कुर्वन्तः, नवीनस्य न्यायपूर्ण-समाजस्य च स्वप्नस्य साकारिकरणस्य च प्रक्रियायां लोकप्रियाणि पत्राणि पत्रिकाः लघुधर्मग्रन्थान् च अपि प्रकाशितवन्तः।

शिल्पशालासु श्रमिकैः अत्यधिकं कार्यं कार्यते स्म, ते निजानुभवान् अपि न लेखितुं शक्नुवन्ति स्म यतो हि लेखनस्य शिक्षा न तेभ्यः दीयते स्म। परन्तु कर्णपुरस्य उद्योगशालायाः श्रमिकः काशीबाबाः 1930 तमे ख्रिस्ताब्दे लघुप्रश्नान् दीर्घप्रश्नान् च विलिख्य प्रकाश्य च जातीयस्य वर्गीयशोषणस्य च माध्यमिकं सम्बन्धम् अवगमयितुं प्रयत्नम् अकरोत्। 1935 तमख्रिस्ताब्दात् आरभ्य 1955 तमख्रिस्ताब्दस्य आभ्यन्तरे सुदर्शन-चक्र इत्याख्यस्य लेखकस्य कस्यचित् श्रमिकस्य लेखनं (रचना) सत्य-कविताः इति नामक-सङ्ग्रहे प्रकाशितम्।

गतिविधिः

चित्रं 19, 20 तथा च 21 इति चित्रं पश्यन्तु।

- समाजे जायमानं परिवर्तनं दृष्ट्वा चित्रकारः किं कथयति ?
- तानि कानि परिवर्तनानि जायन्ते स्म, यानि दृष्ट्वा चित्रकारेण इयं प्रतिक्रिया दत्ता ?
- किं भवन्तः चित्रकारस्य मतेन सन्तुष्टाः सन्ति ?

मुद्रणं प्रतिबन्धः च

ईस्ट-इण्डिया-समवायस्य अन्तर्गतं 1798 तमख्रिस्ताब्दात् प्राक्तनम् औपनिवेशिकं शासनं सेंसरशिप इत्यस्य अथवा प्रतिबन्ध-करणस्य विषये अधिकं चिन्ताग्रस्तम् न आसीत् । औपनिवेशिक-शासनस्य विषये रोचकं तथ्यम् इदम् अस्ति यत् औपनिवेशिक-शासनस्य आरम्भिक-प्रयासः आसीत् यत् समवायस्य कुशासनस्य आलोचनं तथा च समवायस्य वरिष्ठाधिकारिणां निन्दनं ये आङ्ग्लीयाः प्रकाशित-सामग्र्याः माध्यमेन कुर्वन्ति स्म, तेषु नियन्त्रणं भवेत् । समवायस्य चिन्ता आसीत् यत् आलोचनैः लाभं स्वीकृत्य इङ्ग्लैण्डस्थाः एतस्य निन्दकाः क्वचित् भारते समवायस्य व्यापारिके एकाधिकारे आक्रमणं न कुर्युः इति ।

कलकत्तायाः सर्वोच्च-न्यायालयः 1820 तमे ख्रिस्ताब्दे मुद्रणालयस्य स्वातन्त्र्यं नियन्त्रितुं काञ्चन् अधिनियमान् अकल्पयत्, समवायः ब्रितानी इति साम्राज्यस्य उत्सवं यानि वार्तापत्राणि आयोजयन्ति स्म तेषां प्रकाशनाय प्रेरणां दातुम् आरब्धवन्ति । आङ्ग्लवार्ता-पत्राणां देशीय-भाषायाः च वार्तापत्र-सम्पादकाः 1835 तमे ख्रिस्ताब्दे राज्यपालं निवेदितवन्तः यत् सः गवर्नर-जेनरल-बैंटिक-प्रेस-अधिनियमस्य पुनःसमीक्षणं कुर्यात् अतः तस्य अधिनियमस्य पुनः समीक्षणं जातम् । पुनः उदारवादी औपनिवेशिकः अधिकारी टॉमस-मेकॉले पूर्वम् एव स्वतन्त्रतायाः मोचकान् नूतनान् अधिनियमान् रचितवान् ।

1857 तम-विद्रोहात् परं मुद्राङ्कन-संस्थां प्रति दृष्टिः परिवर्तिता । क्रुद्धाः आङ्ग्लीयाः याचितवन्तः यत् स्वदेशी-प्रकाशन-कार्यस्य अवरोधः स्यात् इति । यथा यथा स्थानीय-भाषायाः वार्तापत्राणि राष्ट्रवादस्य समर्थने प्रवृत्तानि जातानि तथा तथा औपनिवेशिक-सर्वकारेण एतेषां नियन्त्रणाय चिन्तनस्य चर्चायाः च कार्यक्रमाः वेगेन प्रचालिताः । आङ्ग्ल-प्रकाशन-अधिनियमस्य इव 1875 तमे ख्रिस्ताब्दे वर्नाक्युलर-प्रकाशन-अधिनियमस्य आरम्भः कृतः । एतस्मात् सर्वकारः भाषा-प्रकाशने प्रकाशित-तथ्यानि सम्पादकीयं च नियन्त्रितुं व्यापकम् अधिकारं प्राप्नोत् । अधुना विभिन्नेषु प्रदेशेषु यानि स्थानीय-वार्तापत्राणि प्रकाशितानि भवन्ति स्म तेषां सर्वकारः नियमितरूपेण निरीक्षणं करोति स्म । यदि किञ्चित् तथ्यं विवादयुक्तं भवति स्म तदा सर्वकारपक्षतः वार्तापत्र-सम्पादकाय पूर्व-सूचना दीयते स्म, तथा च यदि पूर्वसूचनायाः अवहेलनं क्रियते स्म तदा वार्तापत्रस्य अधिग्रहणं क्रियते स्म प्रकाशन-यन्त्राणि च अपि परिहर्तुं शक्यन्ते स्म ।

परन्तु दमनस्य नीत्यां जातायां सत्याम् अपि राष्ट्रवादि-वार्तापत्राणि देशस्य प्रत्येकस्मिन् अपि भागे प्रसारं प्राप्नुवन् । वार्तापत्र-माध्यमेन औपनिवेशिक-कुशासनस्य निन्दनं, राष्ट्रवादि-शक्तीनां च उत्साहवर्धनं निरन्तरं कृतम् । राष्ट्रवादिनीनाम् आलोचनानां शान्तये क्रियमाणानां समग्र-प्रयासानाम् उग्रविरोधः जातः । यदा पञ्जाबस्य क्रान्तिकारिणः 1907 तमे वर्षे कालापानी इत्याख्ये कारागृहे प्रेषिताः तदा बालगङ्गाधर-तिलकः निजे केसरी इत्याख्ये वार्तापत्रे तान् प्रति गभीरः हितैषिभावः प्रकाटितः । परिणामतः 1908 तमे ख्रिस्ताब्दे श्री तिलकः अपि निगृहीतः, यस्मात् कारणात् आभारतं व्यापकानि विरोध-प्रदर्शनानि जातानि ।

चतुर्थी मञ्जूषा

कदाचित् हितचिन्तकानां वार्तापत्राणां सम्पादकानाम् अन्वेषणं सर्वकाराय कठिनं भवति स्म । यदा 1877 तमे ख्रिस्ताब्दे स्थापितस्य वार्तापत्रस्य स्टेट्समैन इत्यस्य सम्पादक-पदाय सैंडर्स-महोदयः आहूतः तदा तेन पृष्ठं यत् स्वतन्त्रतायाः त्यागस्य विनिमयेन सः कियत् धनं प्राप्स्यति इति । द फ्रेण्ड आफ इण्डिया इत्यनेन सर्वकारीयस्य साहाय्यस्य स्वीकरणम् एतस्मात् कारणात् न कृतं यतो हि एतस्मात् सर्वकारीयस्य आदेशस्य पालनाय बाध्यः न स्यात् इति ।

पञ्चमी मञ्जूषा

मुद्रित-शब्दस्य शक्तेः कीदृशः प्रभावः एतस्मात् अवज्ञातुं शक्यते स्म यत् सर्वकारेण तस्य नियन्त्रणाय कियन्तः प्रयासाः कृताः । औपनिवेशिक-प्रशासनं प्रायः सर्वेषां प्रकाशित-पुस्तकानां पत्राणां पत्रिकाणां च निरीक्षणं करोति स्म ।

प्रथमस्य विश्वयुद्धस्य काले, भारतीय-रक्षा-नियमस्य अन्तर्गतं, 22 वार्तापत्राणां सम्पादनस्य प्रकाशनस्य च अनुमतिः आसीत् । एतेषु अष्टादश-वार्तापत्राणां सम्पादकाः सर्वकारीयस्य आदेशस्य पालनं न कर्तव्यम् अपितु कारागारं प्रति गमनम् एव वरम् इति चिन्तितवन्तः । रॉलट इत्यस्य अधीनस्था या कार्यरता षड्यन्त्र-समितिः आसीत् तथा 1919 तमे ख्रिस्ताब्दे विभिन्नवार्तापत्राणि विरुद्धं दण्डशुल्क-आहरणादि-प्रक्रिया दृढा कृता । द्वितीय-विश्वयुद्धस्य आरम्भे, भारतीय-रक्षा-अधिनियमः प्रवर्तितः, यतः युद्ध-सम्बद्ध-विषयाः नियन्त्रितुं शक्याः इति । भारतं त्यजत इत्यनेन आन्दोलनेन सम्बद्धानि सर्वाणि प्रकाशित-तथ्यानि एतस्य अधिनियमस्य आधारेण एव नियन्त्रितानि भवन्ति स्म । 1942 तमख्रिस्ताब्दस्य अगस्तमासे प्रायः नवति-वार्तापत्राणां दमनं कृतम् ।

स्रोतः – च

गान्धी 1922 तमे ख्रिस्ताब्दे अवदत् –

वाण्याः प्रकाशनस्य सामूहिकतायाः च स्वातन्त्र्यम् इति । भारतसर्वकारः अधुना जनमतस्य अभिव्यक्तेः निर्माणस्य च त्रयाणां महत्त्वपूर्णानाम् उपायानाम् अभिभवाय प्रयासं करोति । स्वराजस्य कृते, खिलाफत—इति विषयकं च युद्धं, सर्वादौ एतादृशानां स्वातन्त्र्याणां युद्धम् अस्ति ।

सङ्क्षेपेण लिखन्तु –

1. निम्नलिखितस्य कारणं वदन्तु –
 - (क) वुडब्लॉकप्रिंट अथवा काष्ठ-पट्टस्य माध्यमेन प्रकाशनं यूरोपे 1295 तमख्रिस्ताब्दात् परम् आरब्धम्।
 - (ख) मार्टिन-लूथरः प्रकाशनस्य पक्षे आसीत् तथा च सः एतस्य मुक्तकण्ठेन प्रशंसाम् अकरोत्।
 - (ग) रोमन-कैथलिक-ख्रिस्तालयः षोडश-शताब्दस्य मध्यकालात् प्रति-बन्धित-पुस्तकानां सूचीकरणम् आरब्धम्।
 - (घ) महात्मगान्धिना उक्तं यत् स्वराजाय युद्धं वस्तुतः अभिव्यक्तये प्रकाशनाय सामूहिकतायै च अस्ति।
2. लघु-टिप्पण्या एतेषां निम्नलिखितानां विषये ज्ञापयन्तु –
 - (क) गुटेन्बर्ग-प्रकाशनालयः
 - (ख) प्रकाशित-पुस्तकम् अधिकृत्य झैस्मस इत्यस्य विचाराः
 - (ग) वर्नाक्युलर इति अथवा स्वदेशि-प्रकाशन-अधिनियमः
3. नवदश-शताब्दे भारते प्रकाशन-संस्कृतेः प्रसारस्य एतदर्थं कः अभिप्रायः आसीत् –
 - (क) महिलाः
 - (ख) निर्धन-जनता
 - (ग) संशोधकः

चर्चा कुर्वन्तु

1. अष्टादश-शताब्दस्य यूरोपे केचन जनाः इत्थं किमर्थम् अनुभवन्ति स्म यत् प्रकाशन-संस्कृतिद्वारा निरङ्कुश-वादस्य समाप्तिः ज्ञानोदयः च भविष्यतिः ?
2. केचन जनाः पुस्तकानां सुलभताम् अधिकृत्य किमर्थं चिन्तिताः आसन् ? यूरोपतः भारतात् च एकैकम् उदाहरणं प्रदर्श्य बोधयन्तु।
3. नवदश-शताब्दे भारते निर्धन-जनतायां प्रकाशन-संस्कृतेः कः प्रभावः जातः ?
4. प्रकाशन-संस्कृति-द्वारा भारते राष्ट्रवादस्य विकासाय कीदृशं साहाय्यं कृतम् ?

परियोजना-कार्यम्

गतेषु शतं वर्षैः प्रकाशन-संस्कृतौ जातानाम् अन्येषां परिवर्तनानां बोधं कुर्वन्तु। पुनः एतेषां विषये इदं बोधयन्तः लिखन्तु यत् एतानि किमर्थम् अभवन् तथा च एतेषां परिणामाः के आसन् ?

उपन्यासः समाजः इतिहासः च

भवन्तः गतस्य अध्यायस्य माध्यमेन अवगतवन्तः यत् प्रकाशन-संस्कृतेः उदयः कथम् अभवत् तथा च केन प्रकारेण सञ्चारस्य नवीनैः रूपैः जनाः परस्परं चिन्तयितुं योक्तुं च पूर्वं ये उपायाः आसन् ते परिवर्तिताः । भवद्भिः इदम् अपि दृष्टं यत् प्रकाशन-संस्कृतिद्वारा साहित्यस्य नवीनरूपाणि अपि आविष्कृतानि । एतस्मिन् अध्याये वयं साहित्यस्य एतादृशस्य एव नवीन-रूपस्य उपन्यासस्य इत्यस्य विषये पठिष्यामः यतो हि एतस्य आधुनिक-चिन्तनेन सह गम्भीरः सम्बन्धः अस्ति । आदौ वयं पाश्चात्यस्य उपन्यास-साहित्यस्य विषये पुनः च भारतस्य केषुचित् क्षेत्रेषु विकसितायाः एतस्याः उपन्यास-विधायाः अध्ययनं करिष्यामः इति । भवन्तः द्रक्ष्यन्ति यत् परस्परं विपुल-पार्थक्ये सति अपि विश्वस्य बहुषु भागेषु उपन्यास-साहित्ये पर्याप्ताः प्रमुखाः समानताः आसन् ।

उपन्यास-साहित्यस्य उदयः

उपन्यासः इति साहित्यस्य काचित् आधुनिकी विधा अस्ति । एतस्य उदयः प्रकाशन-यन्त्राणाम् आविष्कारात् अभवत् ।

प्रकाशित-पुस्तकेन विना उपन्यासस्य कल्पनं वयं न कर्तुं शक्नुमः । भवन्तः जानन्ति यत् प्राचीन-काले पाण्डुलिपयः हस्तलिखिताः भवन्ति स्म (इत्येतं विषयं वयं सप्तमे अध्याये अधीतवन्तः) । उपन्यास-साहित्यस्य प्रचारः स्वल्पजनान् यावत् एव सीमितः आसीत् । परन्तु मुद्राङ्कन-यन्त्रद्वारा मुद्रणात् परम् उपन्यास-साहित्यस्य अध्येता विशालः पाठक-वर्गः जातः शीघ्रम् एव च विपुलस्य लोकप्रियस्य साहित्यस्य रूपेण उपन्यासः जातः इति । तस्मिन् काले लन्दन-सदृशानि नगराणि व्यापक-तीव्रतया प्रसारं प्राप्नुवन्ति स्म तथा च प्रकाशनस्य सञ्चारस्य च अन्येषु साधनेषु आगतेषु सत्सु अपि तेषां सम्पर्कः उपलब्धिः वा सरलः जातः आसीत् । निजस्य विकीर्णस्य पाठकवर्गस्य मध्ये उपन्यासाः काञ्चन सामूहिक-रुचयः उत्पादितवन्तः । यथा यथा पाठकाः कथानकं प्रति प्रविष्टवन्तः तथा च काल्पनिक-पात्रैः सह ते सम्बन्धं स्थापितवन्तः, तथा तथा प्रेम्णः विवाहस्य स्त्रीपुरुषयोः च सम्बन्धादिविषये विविध-प्रकारेण चिन्तयितुम् आरब्धवन्तः ।

उपन्यासेन सर्वादौ इङ्ग्लैण्डदेशे फ्रान्सदेशे च प्रसारः कृतः । यद्यपि उपन्यासाः सप्तदश-शताब्दात् एव लेखितुम् आरब्धाः आसन्, परन्तु तेषां वास्तविक-विकासः तु सप्तदशशताब्दे अभवत् । एतेषां पाठकेषु इङ्ग्लैण्डस्य फ्रान्सस्य च पारम्परिकं भद्रसमाजम् अतिरिच्य आपणिकाः लिपिकाः च जनाः सम्मलिताः जाताः ।

पाठकवर्गस्य पुस्तकविपण्याः च वर्धने जाते सति लेखकानाम् आयः अपि प्रवृद्धः । कुलीन-वर्गस्य संरक्षणात् मुक्त्वा अधुना ते मुक्तहृदयेन पृथक् पृथक् शैलीभिः विविधान् प्रयोगान् आरब्धवन्तः । अष्टादश-शताब्दात् प्राक्तने भागे लिख्यमानाः ये उपन्यासाः आसन् तेषां विषये उपन्यासकारः हेनरी-फील्डिङ्ग-महोदयः प्रभाविरूपेण प्रतिपादितवान् यत् सः आत्मनः कृते पृथक् साम्राज्यं कल्पितवान्, यत्र तेन प्रवर्तिताः अधिनियमाः एव कार्यं कुर्वन्ति । बॉल्टर-स्कॉट-महोदयः स्कॉट-लोकगीतानां सङ्ग्रहं कृत्वा तथा च स्कॉट-वंशावलीं स्कॉटजनानां युद्धानि च अधिकृत्य यः इतिहासः आसीत् तदाधारेण एव उपन्यासरचनम् अकरोत् । अपरस्मिन् पक्षे पत्रात्मक-उपन्यासेषु निजपत्राणि एव आधाररूपाणि सन्ति । अष्टादश-शताब्दे सैमुएल-रिचर्डसन-महोदयः उपन्यासान् अलिखत् तत्र पामेला इति उपन्यासे सः प्रेमिणां कथाः पत्रमाध्यमेन प्रकाशितवान् । पाठकाः तस्मात् नायिकायाः अन्तर्मनसः तथ्यानि विषयान् अन्तःसङ्घर्षान् च जानन्ति ।

1.1 प्रकाशन-विपणिः

समाजस्य निर्धन-वर्गः चिरकालं यावत् प्रकाशन-विपणितः दूरम् आसीत् । आरम्भे उपन्यासाः न्यूनमूल्येन तु न प्राप्यन्ते स्म । हेनरी-फील्डिङ्गस्य टॉम-जोन्स इति उपन्यासः (1749) तमे ख्रिस्ताब्दे षड्खण्डैः प्रकाशितम् आसीत् इति तथा च प्रत्येकं खण्डस्य मूल्यं शिलिङ्ग-त्रयम् इति आसीत् यत् सामान्यतः कस्यचित् श्रमिकस्य आसप्ताहं पारिश्रमिकं भवति स्म ।

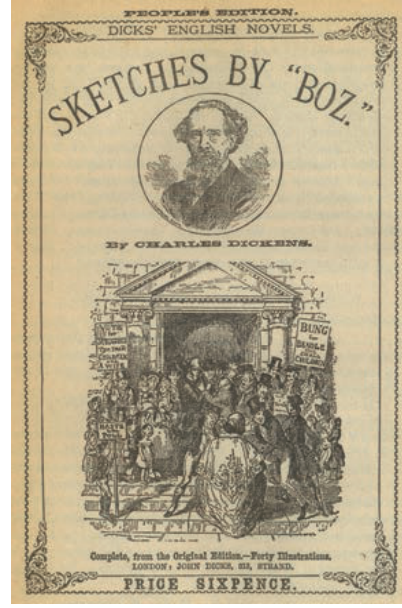
नूतनशब्दः –

भद्र-समाजः – ये जनाः आत्मानम् उच्चवर्गीयाः उच्चकुलोत्पन्नाः उच्च-सामाजिक-स्तरस्य कथयन्ति स्म । तेषां मतम् आसीत् यत् सुव्यवहारस्य मानकान् ते एव निश्चितीकुर्वन्ति स्म ।

पत्रात्मक-उपन्यासः – पत्राणां शृङ्खलायाः रूपेण लिखितः उपन्यासः इति ।

परन्तु शीघ्रम् एव 1740 तमे ख्रिस्ताब्दे भाटकेन ये पुस्तकालयाः सञ्चाल्यन्ते स्म तेषां स्थापनायाः अनन्तरं जनेभ्यः पुस्तकानि लभ्यानि जातानि । प्राविधिक-परिष्कारेण अपि प्रकाशनस्य व्यये न्यूनता जाता तथा च आपणीकरणस्य नवीनैः उपायैः पुस्तकानां विक्रयणं वर्धितम् । फ्रान्से प्रकाशकाः अनुभूतवन्तः यत् उपन्यासः महता स्तरेण उत्पाद्यमानेषु विक्रीयमाणेषु च सर्वप्रथम-वस्तुषु कश्चित् आसीत् । एतेषां लोकप्रियतायाः नैकानि कारणानि आसन् । उपन्यासेषु चित्रितघटनाः विश्वसनीयाः रोचिकाः च आसन्, तथा च सत्यं प्रतिभान्ति स्म । उपन्यासस्य अध्ययनकाले पाठकाः कस्मिंश्चित् अन्यस्मिन् विश्वे अपि लीनाः भवन्ति स्म तथा च संसारं पुस्तके वर्णितस्य पात्रस्य दृष्ट्या द्रष्टुम् आरभन्ते स्म । उपन्यासम् एकाकी अपि कश्चित् पठितुं शक्नोति स्म, तथा च मित्रैः बान्धवैः च सह उपविश्य अपि उच्चार्य च चर्चां च अपि कर्तुं शक्नोति स्म । ग्रामीण-क्षेत्रेषु जनाः प्रायः सम्भूय उपन्यासान् सावधानं शृण्वन्ति स्म यदा कश्चित् उच्चारणं कृत्वा पठति स्म । एवम् उच्यते यत् इङ्ग्लैण्डस्य स्लाउ इति नामके स्थाने जनाः इदं ज्ञात्वा जनाः अतीव प्रसन्नाः जाताः यत् रिचर्डसन-महोदयस्य उपन्यासस्य नायिका पामेला इति तेषां ग्रामे एव विवाहं कृत्वा आगतवती आसीत् । ते सोत्साहं ख्रिस्तालयं प्रति धावित्वा गतवन्तः तथा च तत्र गत्वा ख्रिस्तालयस्य घण्टां वादयितुम् आरब्धवन्तः ।

1836 तमे ख्रिस्ताब्दे चार्ल्स-डिकेन्स-महोदयस्य उपन्यासस्य पिकविक-पेपर्स इत्यस्य कस्याञ्चित् पत्रिकायां धारावाहिक-रूपेण प्रकाशनम् इति काचित् महत्त्वपूर्णा घटना आसीत् । सचित्रत्वात् अनर्थत्वात् च पत्रिकाणां स्वीयं विशिष्टम् आकर्षणम् आसीत् । धारावाहिकस्य प्रकाशनस्य कारणात् पाठकाः सरहस्यं विषयम् अवगत्य आनन्दं प्राप्तवन्तः, ते परस्परं चरित्राणां पात्राणां च विषये चर्चाम् आरब्धवन्तः, तथा च कालक्रमेण उपन्यास-कथाः आत्मसात् कर्तुम् आरब्धवन्तः । सर्वथा तथैव यथा अद्यत्वे दूरदर्शन-कार्यक्रमैः सह भवति ।

चित्रम् - 1 – बोज इत्यस्य स्केचेज इत्यस्य आवरणचित्रम् ।

चार्ल्स-डिकेन्सस्य प्रथम-प्रकाशनं बोज इति बार्ड स्केचेज इति नाम्ना प्रकाशितम् (1836) आसीत्, इदं पत्रकारिता निबन्धानां सङ्ग्रहरूपेण आसीत् ।

नूतनशब्दः –

धारावाहिकम् इति – एतादृशी पद्धतिः यया कथा खण्डशः प्रकाश्यते । प्रत्येकं खण्डः पत्रिकायाः वार्तापत्रस्य च अग्रिमाङ्के प्रकाश्यते ।

**Circulating Library,
Stationery &c.**

THE TIMES

Lent to Read.

Per 6^d Week.

At STEVENS'S

NEWSPAPER OFFICE,

No. 14, Goswell Road.

Printing & Bookbinding on the Lowest terms.
No 8—Agent for Bailey's Writing Fluid

चित्रम् - 2 – पुस्तकालयस्य सूचना
पुस्तकालयानां विपुलः प्रचारः क्रियते स्म ।

Figure 8 All the Year Round, vol. IV, no. 84, 1 December 1850, p. 1. The first page of Great Expectations as it first appeared. British Library P6000.4gb, reproduced by permission of the British Library Board.

चित्रम् - 3 – ऑल दि ईयर राउण्ड इत्यस्य आवरण-पृष्ठम् ।

चार्ल्स-डिकेन्स-महोदयेन संपादिता पत्रिका आल दि ईयर राउण्ड इत्यस्य सर्वाधिकः महत्त्वपूर्णः पक्षः अयम् आसीत् यत् तत्र डिकेन्स-महोदयस्य उपन्यासाः धारावाहिकरूपेण प्रकाश्यन्ते स्म ।

चित्रम् – 4 – लियो तोल्स्तोयः (1828-1910) इति ।

तोल्स्तोय-महोदयः प्रसिद्धः रूसस्य उपन्यासकारः आसीत् यः ग्रामीणजीवनस्य समुदायस्य च विषये पर्याप्तरूपेण लेखनं कृतम् ।

1.2 उपन्यासानां संसारः

इतः पूर्वं याः सर्वाः आगम्यमानाः लिखित-कृतयः आसन् तासां तुलनायाम् उपन्यासाः सामान्यजनानां जीवनस्य अतीव सामीप्यं भजन्ते स्म । एतेषु राज्यानां साम्राज्यानां च भाग्यस्य परिवर्तन-कर्तृणां चर्चा न भवति अपि तु एतेषु सामान्य-जनानां जीवनस्य चित्रणम् अपि लभ्यते ।

नवदशशताब्दे यूरोपः औद्योगिकयुगे प्रवेशम् अकरोत् । शिल्पाशालानां स्थापना जाता, व्यवसाये आयः वर्धितः, अर्थव्यवस्थायाः विस्तारः जातः । परन्तु अनेन सह एव श्रमिकाणां समस्याः अपि वर्धिताः, नगरेषु कार्यं तु अधिकं भवति स्म परन्तु पारिश्रमिकं न्यूनम् आसीत्, श्रमिकाणां सम्मर्दः तत्र आधिक्येन आसीत् । निर्धनाः वृत्तिरहिताः जनाः कार्यस्य अन्वेषणाय राजमार्गेषु दृश्यन्ते स्म तथा च कार्यशालासु सर्वकारद्वारा निर्मितेषु पर्णकुटीरेषु निवासं कर्तुम् आरब्धवन्तः । उद्योगानां प्रगत्या सह एव अधिकम् आयं ये प्राप्नुवन्ति स्म ते (लाभार्जकाः) उत्तमाः सन्ति श्रमिकाः च अधमाः सन्ति इति प्रवृत्तिः तत्र प्रसृता । चार्ल्स-डिकेन्स-सदृशाः उपन्यासकाराः एतस्याः उपर्युक्त-घटनायाः निन्दनं कुर्वन्तः निर्धन-जनानां जीवने चरित्रे च औद्योगिकीकरणस्य दुष्प्रभावानां विषये अलिखन् । तस्य हार्ड-टाइम्स इत्याख्ये उपन्यासे (1854) तमे ख्रिस्ताब्दे वर्णितं कोकटाउन इति किञ्चित् उदासीनं काल्पनिकम् औद्योगिक-नगरम् अस्ति, यत्र यन्त्राणां बाहुल्यम् अस्ति, धूमम् उद्भवन्त्यः धूम-निकास-नलिकाः सन्ति, प्रदूषणपूर्णाः कालिमा-युक्ताः नद्यः सन्ति, गृहाणि च अपि तथैव सन्ति । श्रमिकाः अत्र हस्त इति संज्ञया ज्ञायन्ते, यन्त्रचालनम् अतिरिच्य अत्र तेषाम् अन्यः परिचयः नास्ति । डिकेन्स-महोदयः न केवलं लाभस्य लोभः इत्यस्य निन्दाम् अकरोत् अपि तु तादृशानां विचाराणाम् अपि भर्त्सनम् अकरोत् ये केवलं मानवम् उत्पादनरूपं शस्त्रवत् मन्यन्ते ।

स्वीयेषु अपरेषु उपन्यासेषु अपि डिकेन्स-महोदयः औद्योगिकीकरणस्य काले नागरजीवनस्य दुर्दशायाः चित्रणम् अकरोत् ।

चर्चा कुर्वन्तु

निम्नलिखित-प्रकारकस्य उपन्यासस्य कः अभिप्रायः अर्थः वा अस्ति ?

➤ पत्रात्मकः उपन्यासः

➤ धारावाहिकः उपन्यासः

द्वयोः विधयोः विषये प्रसिद्धस्य कस्यचित् एकैकस्य लेखकस्य नाम सूचयन्तु ।

चित्रम् – 5 – चार्ल्स-डिकेन्सः 1812 – 1870

तस्य ओलिवर ट्विस्ट (1838) इति उपन्यासः कस्यचित् एतादृशस्य अनाथस्य कथां कथयति, यः न्यून-अपराधिनां भिक्षुकाणां च मध्ये उषितुं बाध्यः जातः। कस्याञ्चित् क्रूरायाम् उद्योगशालायाम् अथवा कार्यगृहे (चित्रम्- 6) सः यौवनावस्थां प्राप्नोत् ततः परम् ओलिवर इत्याख्यं बालकम् अन्ततः कश्चित् धनाढ्यः दत्तकपुत्ररूपेण अथवा धर्मपुत्ररूपेण स्वीकृतवान् तथा च सः सुखेन वसितुम् आरब्धवान्। निर्धनानां जीवनाधारितम् उपन्यासं पठित्वा पाठकाः सुखान्तम् आनन्दं प्राप्नुयुः इति एतत् आवश्यकं न आसीत्। कस्यचित् युवक-खनिकस्य जीवनम् आधारीकृत्य लिखितस्य एमिली-जोला-महोदयस्य जर्मिनल इति उपन्यासे (1885) आकरस्य श्रमिकाणां शोचनीय-स्थितेः विषये दर्शितम् अस्ति। एतस्य अन्तं दुःखदम् अस्ति, नायकः यस्य सम्प्रचलनस्य नेतृत्वं करोति, तत् विफलं भवति तदा श्रमिकाः तं विरुध्य सङ्घर्षं कुर्वन्ति, आशाकिरणः न तत्र कश्चित् अपि दृश्यते।

चित्रम् - 6 - बुभुक्षितः ओलिवरः भोक्तुम् इतोऽपि याचते अपरञ्च शिल्पशालायां ये अन्ये बालाः कार्यं कुर्वन्ति ते सभािताः तं पश्यन्ति, ओलिवर-ट्विस्ट इत्यस्मिन् रचितं चित्रम्।

चित्रम् - 7 - एमिली-जोला-महोदयः, चित्रकारः एडवर्ड-माने-महोदयः, 1868 इति ख्रिस्ताब्दः,

माने-महोदयेन रचिते चित्रे फ्रान्सीसीलेखकः निजोत्पीठिकायाः पुरतः उपविष्टः अस्ति। एतस्मात् चित्रात् पुस्तकैः सह तस्य घनिष्ठसम्बन्धस्य विषये सूचना प्राप्यते।

1.3 समुदायः समाजः च

उपन्यासानाम् अधिकतराः पाठकाः नगरेषु निवसन्ति स्म। उपन्यासैः तेषु ग्रामीण-समुदायानां नियत्या सह योक्तुं भावः जागरितः। उदाहरणार्थम् इङ्ग्लैण्डस्य ये ग्रामीण-समुदायाः तीव्रतया लुप्ताः जाताः तेषां विषये नवदश-शताब्दस्य उपन्यासकारः टॉमस-हार्डी-महोदयः अलिखत्। अयं सः कालः आसीत्, यदा महान्तः कृषकाः

निजभूमे: ब्रजीकरणं कृतवन्तः, तथा च यन्त्राणां सञ्चालनाय ते श्रमिकाणां योजनं तत्र कृत्वा विपणये उत्पादनम् आरब्धवन्तः आसन्। वयम् एतादृशस्य परिवर्तनस्य विषये हार्डी-महोदयस्य मेयर ऑफ कैस्टरब्रिज (1886) इत्येतम् उपन्यासं पठित्वा ज्ञानं कुर्मः। इयं कथा माइकल-हेञ्चर्ड इत्यस्य अस्ति, यः पूर्वम् अन्नस्य वणिक् भवति, तथा च पुनः कैस्टर-ब्रिज-नामकस्य ग्रामीणनगरस्य पार्षदपदम् अलङ्कर्तुं साफल्यं प्राप्नोति। सः स्वतन्त्र-विचार-सम्पन्नः जनः अस्ति, निजशैल्याः अनुसारम् एव सः वाणिज्यं करोति। परन्तु निजैः कर्मकरैः सह तस्य व्यवहारः अनिश्चितः आसीत् – कदाचित् तु अत्यन्तं दयालुतापूर्णः कदाचित् च कठोरः क्रूरः च इति। परिणामतः सः निज-प्रबन्धकस्य प्रतिद्वन्द्विनः डॉनल्ड-फारफ्रे-महोदयस्य पुरतः न स्थातुं पारयति। फारफ्रे-महोदयस्य प्रबन्धन-प्रविधिः सक्षमा आसीत् तथा च जनाः मन्यन्ते स्म यत् सः प्रत्येकेन जनेन सह सदृशं विनम्रतायुक्तं व्यवहारं करोति स्म। वयं द्रष्टुं शक्नुमः यत् हार्डिन-महोदयः एतस्यां कथायां तस्य लुप्यमानस्य कालस्य विषये खेदं प्रकटयति, तत्र काचित् निजता आसीत् यद्यपि सः पुरातन-व्यवस्थायाः न्यूनताविषये नवीनव्यवस्थायाः च वैशिष्ट्यविषये अपि अनुभवति।

चित्रम् – 8 – टॉमस-हार्डी (1840-1928)

उपन्यासे सामान्य-जनानां भाषायाः प्रयोगः भवति। विविध-भाषा-भाषिणां दृष्ट्या उपन्यासे भाषायाः प्रयोगः क्रियते तेन उपन्यासः विविध-जन-समुदायेन सह घनिष्ठसम्बन्धं स्थापयित्वा कस्यचित् राष्ट्रस्य विविधसमुदायैः सह सम्बद्धः भवति तादृशं विश्वं च एव रचयति। अनेन प्रकारेण उपन्यासाः भाषायाः पृथक् पृथक् शैलीभ्यः अपि सामग्रीं स्वीकुर्वन्ति। कस्मिंश्चित् एकस्मिन् एव उपन्यासे युगपद् एव शास्त्रीयभाषाम् ग्राम्यभाषां च उपन्यासस्य निजया जनभाषया सह मेलयित्वा प्रस्तूयते। राष्ट्रम् इव उपन्यासः अपि अनेकसंस्कृतीः एकत्रीकरोति।

1.4 नवीना महिला

उपन्यास-सम्बद्धं सर्वाधिकं शोभनं तथ्यम् इदम् अस्ति यत् महिलाः उपन्यासेन सह सम्बद्धाः जाताः। अष्टादश-शताब्दे मध्यवर्गीयाः जनाः अधिकाः सम्पन्नाः जाताः। परिणामतः महिलाः उपन्यासं लेखितुं पठितुं च अवसरं प्राप्तवत्यः। अतः उपन्यासेषु महिलासम्बद्धाः विषयाः प्रतिपादिताः भवन्ति स्म तद्यथा तासां भावनाः, अनुभवाः विवादविषयाः तासां च अभिज्ञान-सम्बद्धाः विषयाः अपि तत्र चर्चिताः प्रशंसिताः च भवन्ति स्म।

नैके उपन्यासाः गृहजीवने केन्द्रिताः आसन्। एतेषु महिलाः साधिकारं वक्तुम् अवसरं प्राप्तवत्यः। निजानुभवानाम् आधारेण उपन्यासाः पारिवारिक-जीवन-सम्बद्धाः कथाः रचयन्तः सार्वजनिकरूपेण ख्यातिं प्राप्तवन्तः।

जेन-ऑस्टिनस्य उपन्यासेषु वयं नवदशशताब्द्याः ब्रिटेनस्य ग्रामीणस्य कुलीनसमाजस्य अवलोकनं कुर्मः। वयम् एतादृशस्य समाजस्य विषये चिन्तयितुं प्रेरणां प्राप्नुमः यत्र महिलानां कृते धनाढ्यानां सम्पन्नानां च वराणाम् अन्वेषणं कृत्वा,

नूतनशब्दः –

जनभाषा (Vernacular) – औपचारिकस्य साहित्यिक-शैल्याः अपेक्षया सामान्य-वार्तालापस्य भाषा।

चित्रम् - 9 - पठन्ती बालिका, ज्यां-रेनोवाद्वारा रचितं चित्रम् ।

नवदशशताब्दस्य समाप्ते: आरम्भात् किञ्चित् पूर्वं यूरोपीयचित्रेषु मौनेन एकान्ते निजप्रकोष्ठे उपविश्य पठन्तीनां महिलानां चित्राणि आधिक्येन दृश्यन्ते स्म ।

"MY WIFE IS A WOMAN OF MIND."

चित्रम् - 10 - एकस्याः लेखिकायाः गृहम्, जॉर्जकूकशाङ्कद्वारा निर्मितं चित्रम् ।

यदा महिलाः उपन्यासलेखनम् आरब्धवत्यः तदा अनेके जनाः चिन्तितवन्तः यत् ते अधुना पतन्याः मातुः च परम्परागतभूमिकानां निर्वहणं न करिष्यन्ति अपि च गृहाणि अव्यवस्थितानि भविष्यन्ति ।

सुविवाहार्थं महिलाः प्रेर्यन्ते स्म । जेन-ऑस्टिनस्य उपन्यासस्य प्राइड एण्ड प्रेज्युडिस इत्यस्य प्रथमां पङ्क्तिं पश्यन्तु – इदं किञ्चित् सर्वस्वीकृतं सत्यम् अस्ति यत् कश्चित् एकाकी पुरुषः यदि सम्पन्नः अस्ति तर्हि धर्मपत्न्याः रूपेण सः शोभनायाः सम्पन्नायाः च धर्मपत्न्याः अन्वेषणं करिष्यति । अनेन तथ्येन वयम् ऑस्टिन-महोदयस्य समाजम् अवगन्तुं शक्नुमः, यत् तस्य उपन्यासानां महिलाः किमर्थं सुविवाहस्य धनस्य च इच्छां कुर्वन्ति स्म ।

परन्तु महिलाः उपन्यासकाराः केवलं गृहस्थपात्राणि एव लोकप्रियाणि न अकुर्वन् । वयम् उपन्यास-कर्त्रीणां महिलानां कृतिषु एतादृशीः महिलाः पश्यामः याः सामाजिक-मान्यताः स्वीकरणात् प्राक् तादृशीभिः मान्यताभिः आदौ सङ्घर्षं कुर्वन्ति । एताभिः कथाभिः पाठिकाः विद्रोहस्य प्रेरणाम् अवश्यमेव प्राप्तवत्यः स्युः । शारलाऑट-ब्राण्ड-महोदयस्य 1874 तमख्रिस्ताब्दे प्रकाशिते जेन आयर इत्यस्मिन् उपन्यासे यस्याः युवत्याः चित्रणं कृतम् अस्ति, सा स्वतन्त्र-विचारयुक्ता दृढव्यक्तित्व-युक्ता च अस्ति इति । यद्यपि तात्कालिकीभ्यः महिलाभ्यः मौनस्य विनम्रतायाः च संस्कारः दीयते स्म, परन्तु जेन-महोदया यदा दशवर्षीया आसीत्, तदा सा ज्येष्ठद्वारा क्रियमाणस्य पाखण्डस्य विरोधं कृत्वा सर्वान् आश्चर्यचकितान् करोति । तया सह या तस्याः पितृव्या कुव्यवहारं करोति स्म तां प्रति सा कथयति – जनाः भवतीं सुमहिलाम् इति चिन्तयन्ति परन्तु वास्तविकतायां भवती दुष्टा अस्ति --- भवती कुटिला अस्ति । एतस्मिन् जीवने तु अहं भवतीं पितृव्या इति पदेन न सम्बोधयिष्यामि ।

चित्रम् – 11 – जेन-ऑस्टिन-महोदया
(1775-1817)

चित्रम् – 12 – विवाह-अनुबन्धः, विलियम-होगार्थ-महोदयेन रचितं चित्रम् (1697-1764) ।

यथा भवन्तः द्रष्टुं शक्नुवन्ति चित्रस्य अग्रिमे भागे उपविष्टौ द्वौ जनौ विवाहस्य अनुबन्धपत्रे हस्ताक्षरं कुरुतः अपरञ्च महिले प्रान्तभागे उपविष्टे स्तः ।

1.5 यूनां कृते उपन्यासाः

किशोराणां कृते रचितेषु उपन्यासेषु कश्चित् आदर्श-पुरुषः प्रस्तुतः यः शक्तिशाली, दृढः, स्वतन्त्रः साहसी च आसीत् । एतादृशानाम् उपन्यासानां कथाभूमिः यूरोपात् किञ्चित् दूरदेशे भवति स्म, तथा च घटनाः उत्साहपूर्णैः

प्रथमा मञ्जूषा –

महिलाः उपन्यासलेखिकाः

जॉर्ज-इलियट इत्यस्य वास्तविकं नाम मेरी इन एवान्स इति आसीत् । जॉर्ज-इलियट इति तस्याः लेखकीयं नाम आसीत् । सा प्रसिद्धा उपन्यासलेखिका आसीत् तस्याः मतम् आसीत् यत् उपन्यासेन महिलाः आत्मानं स्वतन्त्रतया अभिव्यञ्जयितुम् अवसरं प्राप्नुवन्ति । प्रत्येकं महिला साहित्यं लेखितुं समर्था भवति ।

कथालेखनं साहित्यस्य काचित् एतादृशी शाखा अस्ति यस्यां स्वेच्छया महिलाः पुरुषैः सह सर्वथा समानतां कर्तुं शक्नुवन्ति । कश्चित् अपि शैक्षणिकप्रतिबन्धः तादृशः नास्ति यः महिलाः कथालेखनसामग्रीतः वञ्चितं कर्तुं शक्नोति तथा च कलायाः एतादृशी काचित् अपि प्रजातिः नास्ति या दृढाभिः आवश्यकताभिः इयती स्वतन्त्रा स्यात् ।

जार्ज इलियट, सिली नॉवल्स बाई लेडी नावलिट, 1856 इति ।

कृत्यैः पूर्णाः भवन्ति स्म । उपनिवेशस्य स्थापकानां नायकानां सम्मानः क्रियते स्म, यतो हि ते अपरिचिते वातावरणे स्वदेशिजनैः सह सङ्घर्षं कुर्वन्ति स्म, स्वदेशिसमाजस्य अनुरूपम् आत्मानं कुर्वन्तः तस्य अपि परिवर्तनं कुर्वन्ति स्म । ते भू-भागेषु उपनिवेशान् रचयित्वा तेषु राष्ट्रं विकसन्ति स्म । एवंविधेषु पुस्तकेषु आर.एल. स्वीवेन्सन-महोदयस्य ट्रेजर-आइलैण्ड (1883) इति पुस्तकं तथा च रडयार्ड-किपलिङ्ग-महोदयस्य जङ्गल बुक (1894) इति पुस्तकम् अतीव प्रसिद्धं जातम् ।

ब्रितानी-साम्राज्यस्य प्रभावकाले जी.ए.हेण्टी इत्यस्य ऐतिहासिकाः साहसिकाः उपन्यासाः च अपि अतीव लोकप्रियाः आसन् । तान् पठित्वा अज्ञातक्षेत्रेषु विजयप्राप्तेः उत्साहभावः जायते स्म । एतेषाम् उपन्यासानां विषयवस्तुनः आधारभूताः देशाः मेक्सिको, अलेक्जान्ड्रिया, सायबेरिया इत्येतादृशाः देशाः भवन्ति स्म । एतेषां कथासु प्रायः युवबालकाः ऐतिहासिक-घटनानां साक्षिरूपेण चित्र्यन्ते स्म, ते कस्मिंश्चिद् अपि सैनिककार्ये योज्यन्ते स्म तथा कृत्वा ते आङ्ग्लिय-साहस-विषये पाठ्यन्ते स्म ।

किशोरीणां कृते लिखिताः प्रेमकथाः अपि एतस्मिन् युगे, विशेषतया अमेरिकायां लोकप्रियाः जाताः । हेलेन-हण्ट-जैक्सन-महोदयायाः रमोना (1884) इति कृतिना तथा च सारा चौन्सी वूल्जी-महोदया सूजन-कूलिज इति छद्मनाम आश्रित्य लिखति स्म । तथा शृङ्खलारूपेण रचिता ह्याट केटी डिड (1872) इति रचना अतीव प्रसिद्धा जाता ।

1.6 उपनिवेशवादात् परम्

अनेन प्रकारेण यूरोपे उपन्यासस्य उदयः तस्मिन् काले अभवत् यदा सः शिष्टे विश्वे औपनिवेशिकम् अधिग्रहणं करोति स्म । उपनिवेशवाद-कालिकेषु आरम्भिकानाम्

चित्रम् – 13 –शारलॉट-ब्रॉण्ट-महोदया (1816-1855) ।

द्वितीया मञ्जूषा

जी.ए. हेण्टी (1832-1902)

अण्डर ड्रेक्स प्लेग (1883) इत्यस्मिन् द्वौ ऐलिजाबेथियायि-युवकौ रोमहर्षकारिणं मृत्युं प्रति सामीप्यं प्राप्नुवन्ति परन्तु पुनरपि एतादृशम् अभिमानं न त्यजन्ति यत् तौ आङ्ग्लियौ स्तः ।

पश्यतु नेड, भाग्येन वयं आशातीतं प्राप्तवन्तौ । शक्यते यत् आवां तस्मिन् दिने एव मृत्युम् अप्राप्नुतां यदा आवाम् अत्र प्राप्तवन्तौ आस्वः, परन्तु आभ्यां तु आखेटेन षण्मासाः आनन्देन यापिताः । अधुना मरणम् एव शरणम् अस्ति यत् आङ्ग्लियवत् ख्रिस्तधर्मावलम्बिवत् व्यवहरन्तौ मरिष्यावः ।

उपन्यासानां योगदानम् इदम् एव आसीत् यत् ते निजपाठकेषु उपनिवेशकानां महतः समुदायस्य भागरूपेण सन्ति इति भावेन ते पूर्णाः आसन्। डैनियल-डेफो-महोदयेन कृतस्य रॉबिंसन-क्रूसो (1719) इत्यस्य नायकः साहसिकः यात्री अस्ति तेन सह एव सः दासवणिक् अपि अस्ति। कस्मिंश्चित् द्वीपे यान-सम्बद्धायाः घटनायाः परं पतितः सः अश्वेतजनान् आत्मनः हीनतर-जीवम् इति मन्यते। कञ्चित् स्वदेशिनं मोचयित्वा तम् निजं क्रीतदासं करोति। तस्मात् सः तस्य नाम अपि न पृच्छति यतो हि एतत् आवश्यकम् इति न मन्यते। निजपक्षतः तं फ्राइडे इति संज्ञया सम्बोधनं करोति। परन्तु तस्मिन् काले क्रूसो इत्यस्य व्यवहारः अमान्यः इव असामान्य इति न मतः, यतो हि तस्मिन् काले अधिकतराः लेखकाः उपनिवेशवादं केवलं प्राकृतिक-परिघटना रूपेण मन्यन्ते स्म। ये उपनिवेशीकृताः अथवा क्रीतदासाः कृताः आसन्, ते जनाः आदिमानवाः, क्रूराः हीनपुरुषाः इति मन्यन्ते स्म तथा च इदम् अपि यत् उपनिवेशवादः इति तान् सभ्यान् पूर्णमानवान् च कर्तुम् उपकरणरूपं शस्त्रम् इव आसीत्। चिरकालानन्तरं, विंशतितमशताब्दे जोसफ-कानरैड-सदृशाः लेखकाः निजेषु उपन्यासेषु औपनिवेशिक-क्रीतदासस्य च कुत्सितं पक्षं प्रकटितवन्तः।

ये क्रीतदासाः कृताः आसन्, तेषां विश्वासः आसीत् यत् उपन्यासाः तेभ्यः निजाम् अस्मितां निजविषयान् राष्ट्रियप्रकरणानि च अवगन्तुम् अवसरं दत्तवन्तः। आयान्तु पश्यामः यत् उपन्यास-साहित्यं भारते कदा कथं च लोकप्रियम् अभवत् तथा च समाजाय एतस्य किं महत्त्वम् आसीत्?

उपन्यासः भारतं प्रति आगतवान्

भारते गद्य-कथाः पूर्वम् अपि लिख्यन्ते स्म । उदाहरणार्थं बाणभट्टः सप्तमशताब्दे संस्कृतेन कादम्बरी इत्येतां कथाम् अलिखत् । पञ्चतन्त्रं किञ्चित् इतोऽपि किञ्चित् प्रसिद्धम् उदाहरणम् अस्ति । एतदतिरिच्य फारसी, उर्दू इत्येतयोः भाषयोः माध्यमेन अपि साहसपूर्णः चातुर्ययुक्ताः वीरतापूर्णाः च याः कथाः लिखिताः तादृशीनां कथानां काचित् सुदीर्घा परम्परा आसीत्, या दास्तान् इति शब्देन कथ्यते स्म ।

परन्तु याः कृतयः वयम् अद्य उपन्यासः इति रूपेण कथयामः, एतेभ्यः उपन्यासेभ्यः ताः कथाः भिन्नाः आसन् । नवदशशताब्दे पश्चिमोपन्यासेन भारतीयानां परिचयः यदा जातः ततः परं भारते आधुनिकस्य उपन्यासस्य विकासः जातः । भारतीयभाषाभिः प्रकाशनेन पाठकवर्गस्य च विकासेन अस्य उपन्यास-साहित्यस्य महान् विकासः जातः । अत्रत्याः आरम्भिकाः उपन्यासाः बाङ्ग्लाभाषया मराठीभाषया च लिखिताः आसन् । मराठीभाषायाः प्रथमः उपन्यासः बाबा-पद्मवर्धस्य यमुना पर्यटन (1857) इति आसीत् । यस्मिन् उपन्यासे विधवामहिलानां दुर्दशाम् अधिकृत्य सरलकथा रचिता आसीत् । ततः परं लक्ष्मण-मोरेश्वर-हाल्डे-महोदयेन कृतः मुक्तमाला (1861) इति उपन्यासः आगतः । इयं काचित् यथार्थवादिनी कृतिः न आसीत्, अपि तु एतस्याः माध्यमेन केनचित् श्राङ्गारिककथायाः कलेवरेण नैतिकशिक्षायाः प्रतिपादनस्य प्रयासः कृतः आसीत् । नवदशशताब्दस्य अग्रगण्येषु उपन्यासेषु कमपि उद्देश्यम् अधिकृत्य उपन्यासाः रचिताः । उपनिवेशवादि-शासकाः तात्कालिकीं भारतीयसंस्कृतिं हीनाम् इति मन्यन्ते स्म ।

तत्र एव च भारतीयाः उपन्यासकाराः देशे आधुनिकस्य साहित्यस्य विकासः स्यात् इति उद्देश्येन एतादृशं साहित्यं लिखितवन्तः यत् साहित्यं जनेषु राष्ट्रियतायाः भावनां पूरयेत् तथा च औपनिवेशिक-शासकाः इव भारतीयाः अपि सन्ति इति अनुभवं भारतीयाः कर्तुं शक्नुयुः इति ।

2.1 दक्षिण-भारते उपन्यासाः

दक्षिण-भारतीय-भाषाभिः अपि उपन्यासाः औपनिवेशिक-कालात् एव लिख्यन्ते स्म । नैके आरम्भिकाः उपन्यासाः तु आङ्ग्लोपन्यासानाम् अनुवादरूपेण प्रकाशिताः । उदाहरणार्थं मालाबारस्य उपन्यायाधीशः, ओ.चन्दू-मेनन-महोदयः बेञ्जामिन-डिज्-रायली-महोदयस्य हेनरीएटा-टेम्पल इत्यस्य उपन्यासस्य मलयालम-भाषया अनुवादस्य प्रयासम् अकरोत् । परन्तु शीघ्रम् एव लेखकः अनुभूतवान् यत् केरलस्य तस्य पाठकाः आङ्ग्लोपन्यासानां पात्राणां जीवनं वेशादिकं भाषाः रीतिः परम्पराः च न जानन्ति ते अनभिज्ञाः सन्ति । ते आङ्ग्ल-उपन्यासानां केवलं शब्दानुवादं जाड्यकारकम् इति अनुभवन्ति । अतः लेखकः अनुवादस्य विचारं त्यक्तवान् तथा च आङ्ग्लोपन्यासानाम् इव मलयालम-कथानां लेखनम् आरब्धवान् । इन्दुलेखा (1889) इति नामकः अयं रोचकः उपन्यासः मलयालमस्य प्रथमः आधुनिकः उपन्यासः जातः ।

आन्ध्रप्रदेशस्य विषये अपि प्रायः समाना उपर्युक्ता अवधारणा आसीत् । काण्डुकुरी-वीरेशलिङ्गम-महोदयः (1848-1919) ओलिवर-गोल्डस्मिथ-

तृतीया – मञ्जूषा

सर्वे मराठीभाषया लिखिताः उपन्यासाः यथार्थवादिनः न आसन् । नारो सदाशिव-ऋस्वद-महोदयः निजे मञ्जूषा (1868) इत्यस्मिन् मराठी-उपन्यासे अतीव सौन्दर्यात्मक-शैल्याः प्रयोगम् अकरोत् । एतस्मिन् उपन्यासे आश्चर्यजनक-घटनानां बाहुल्यम् आसीत् । ऋस्वद-महोदयः ज्ञात्वा एव एतस्याः शैल्याः चयनम् अकरोत् ।

तस्य कथनम् आसीत् –

विवाहं प्रति अस्माकं दृष्ट्या अन्यकारणैः च हिन्दूनां जीवने न तु रोचकभावाः लभ्यन्ते न च रोचकमूल्यानि एव । यदि वयं दैनिकानाम् अनुभवानां विषये लिखेम चेत् तेषु किञ्चित् अपि रुचिकरं न भविष्यति, अतः यदि अस्माभिः मनोरञ्जकानि पुस्तकानि लेखितव्यानि तर्हि अस्माभिः विशिष्टतथ्यानि स्वीकरणीयानि एव भविष्यन्ति ।

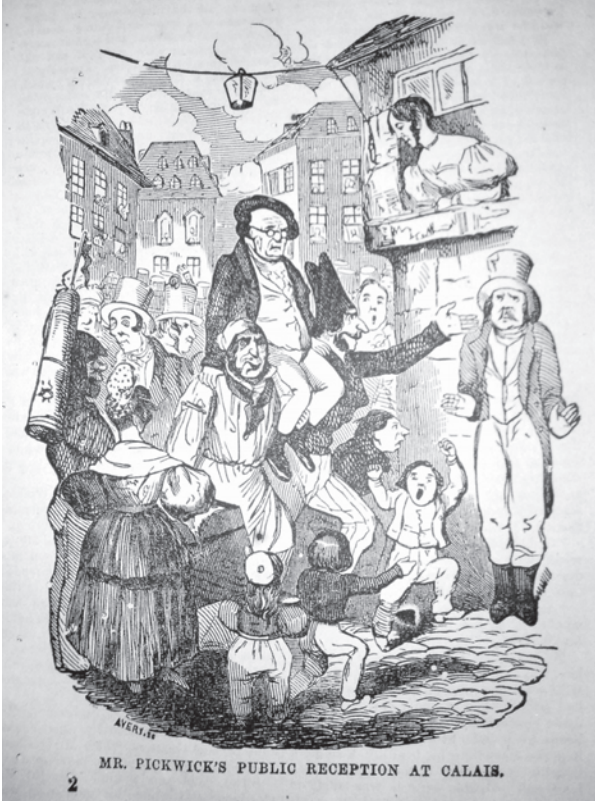

चित्रम् – 14 – चन्दू-मेननः,
(1847-1899) ।

महोदयस्य विकार ऑफ-बेकफील्ड इत्यस्य तेलगु-अनुवादम् आरब्धवान् परन्तु सः अपि समानैः उपर्युक्तकारणैः इयं योजनां परित्यक्तवान् तथा च पुनः 1878 तमे ख्रिस्ताब्दे राजशेखर-चरितम् इति अलिखत् ।

2.2 हिन्दी-उपन्यासः

उत्तरभारते आधुनिकस्य हिन्दी-साहित्यस्य पुरोधा, भारतेन्दु-हरिश्चन्द्रः आसीत् । तस्य गणे ये कवयः लेखकाः च आसन् तान् सः प्रेरितवान् यत् ते अन्यभाषासु पुनारचनां

चित्रम् – 15 – पिकविक-एब्राडस्य किञ्चित् चित्रम् ।

जी. डब्ल्यू. एम. रेनॉल्ड्स-द्वारा लिखितात् पुस्तकात् पिकविक-एब्राडात् उद्धृतं चित्रम् ।

रेनॉल्ड-महोदयः एफ. मारयोन-महोदयः, क्राफोर्ड-महोदयः मेरी-कोरेली-महोदया इत्यादिप्रभृतयः नवदशशताब्दस्य कनिष्ठाः आङ्ग्लीयाः उपन्यासकाराः औपनिवेशिके भारते अतीव प्रसिद्धाः आसन् ।

तेषाम् उपन्यासाः ऐतिहासिक-प्रेमकथासु, रोमाञ्चकारिकथानकेषु समसामयिकघटनासु च आधारिताः भवन्ति स्म । एतादृशाः उपन्यासाः अत्र सारल्येन उपलब्धाः आसन् तेषां नैकासु भारतीयासु भाषासु अनुवादः रूपान्तरणं च कृतम् आसीत् । भारते रेनॉल्ड-महोदयस्य पिकविक-एब्राड (1839) इति उपन्यासः, चार्ल्स-डिकेन्समहोदयस्य मूलोपन्यासस्य पिकविक-पेपर्सस्य (1837) अपेक्षया अधिकप्रसिद्धः आसीत् ।

अनुवादकार्यं च कुर्युः इति । भारतेन्दुहरिश्चन्द्रस्य प्रेरणया नैके उपन्यासाः आङ्ग्लभाषातः बङ्गालीतः हिन्दीं प्रति अनूदिताः अथवा रूपान्तरिताः, परन्तु हिन्द्याः प्रथमस्य उपन्यासलेखनस्य सौभाग्यं देहल्याः श्रीनिवास-दासः प्राप्नोत् ।

परीक्षा-गुरुः (1852) इति नामके उपन्यासे सम्पन्न-कुटुम्बानां युवानः परामृष्टाः सन्ति, यत् ते कुसङ्गरूपाभ्यः विभीषिकाभ्यः आत्मानं दूरं स्थापयेयुः ।

परीक्षा-गुरुः इति उपन्यासेन नव-निर्मितस्य मध्यवर्गस्य आन्तरिकस्य बाह्यस्य च जगतः अवगमनं भवति । उपन्यासस्य पात्राणि औपनिवेशिक-शासनेन सह चलने कीदृशानि काठिन्यानि आयान्ति तथा च निजां सांस्कृतिकीम् अस्मिताम् अधिकृत्य ते किं चिन्तयन्ति, अयम् एतस्य उपन्यासस्य कथ्य-विषयः अस्ति । औपनिवेशिक-आधुनिकतायाः विश्वं युगपद् एव भयानकम् आकर्षकं च अस्ति इति ते अनुभवन्ति । उपन्यासः पाठकं जीवनं जीवितुं शोभनम् उपायं बोधयति तथा च प्रत्येकं विवेकवतः मानवात् इयम् आशां करोति यत् ते सामाजिकाः चतुराः व्यावहारिकाः च भवेयुः तथा च सहैव निज-संस्कृतौ परम्परायां च निवासं कुर्वन्तः सम्मानपूर्वकं स्वाभिमानेन च जीवन्तु । उपन्यासस्य पात्राणि

निजकर्मणा द्वयोः पृथक् पृथक् संसारयोः मध्ये यत् असामीप्यम् अस्ति तत् अपाकर्तुं तानि पात्राणि प्रयास-रतानि सन्ति इति दृश्यन्ते । उपन्यासे वर्णिताः अभिनेतारः नवीनं कृषि-प्रविधिं प्रयुञ्जते, व्यापार-कर्म आधुनिकं कुर्वन्ति, भारतीयभाषायाः प्रयोगान् परिवर्तयन्ति यतः पाश्चात्यविज्ञानस्य भारतीयबुद्धेः च अभिव्यक्तये ते सक्षमाः भवेयुः इति । युवकाः वार्त्तापत्राध्ययनस्य स्वस्थप्रवृत्तिम् अङ्गीकुर्युः इति निवेदनं कुर्वन्ति । परन्तु उपन्यासे एतस्मिन् विषये बलाघातः कृतः अस्ति यत् इदं सर्वं मध्यवर्गीयस्य गृहस्थिनः पारम्परिक-मूल्यानां विषये सन्धिं कृत्वा स्यात् । निजासु सर्वासु शोभनासु अभीप्सासु सतीसु अपि परीक्षा-गुरुः इत्याख्यः उपन्यासः अधिकं पाठकवर्गं न कल्पयितुं शक्तवान्, एवम् अपि शक्यते यत् कदाचित् एतस्य शैली अन्येषाम् उपन्यासानाम् अपेक्षया आधिक्येन उपदेशात्मिकी आसीत् ।

हिन्दी-उपन्यासानां पाठक-वर्गः देवकीनन्दन-खत्री-महोदयस्य लेखनात् प्रादुर्भूतः । मन्यते यत् तस्य सर्वश्रेष्ठः उपन्यासः चन्द्रकान्ता-सन्तति इति आसीत् यः काल्पनिकतत्त्वैः निर्मितः श्राङ्गारिकः उपन्यासः आसीत् । असौ उपन्यासः तात्कालिके शिक्षितवर्गे हिन्दीभाषां नागरीलिपिं च लोकप्रियां कर्तुं महत्त्वपूर्णं भूमिकाम् ऊढवान् । यद्यपि एतस्य उपन्यासस्य रचना केवलं पठन-जनित-सुखाय कृता आसीत्, पुनरपि अस्य पाठकवर्गः भयस्य इच्छायाः च विषये सूचनाः प्राप्तवान् इति अन्वेषणेन ज्ञायते ।

प्रेमचन्दस्य लेखनेन सह एव हिन्दुपन्यासे उत्कृष्टता आगता । आदौ प्रेमचन्दः उर्दूभाषायाः माध्यमेन लेखनस्य आरम्भम् अकरोत् अनन्तरकाले सः हिन्दीभाषया अपि लेखितुम् आरब्धवान् तथा च द्वयोः एव भाषयोः तस्य महान् प्रभावः आसीत् । सः पारम्परिकीभ्यः कथाभ्यः प्रेरणां प्राप्तवान् । नैके आलोचकाः मन्यन्ते यत् 1916 तमे ख्रिस्ताब्दे सेवासदन इति उपन्यासः श्री प्रेमचन्देन रचितः तेन हिन्दी-उपन्यासः कल्पनालोकात् उपदेशलेखनात् सरलमनोरञ्जनस्य सीमातः च बहिर्भागं प्रति आनीय सामान्य-जनानां जीवनसम्बद्धा, सामाजिकविषयाणां च विचारिका विधा इति उपन्यासः अस्ति इति प्रदर्शितम् । अस्मिन् उपन्यासे मूलतः महिलानां दुरवस्थायाः विषये ध्यानकेन्द्रितं कृतम् आसीत्, परन्तु अनेन सहैव बालविवाहस्य यौतुकस्य च विषयाः अपि समुपस्थापिताः सन्ति । एतस्मात् च अवगम्यते यत् उच्चवर्गीयैः जनैः औपनिवेशिक-शासकेभ्यः स्वशासनस्य ये के अपि न्यूनाधिकाः अवसराः प्राप्ताः, तेषां प्राप्तानाम् अवसराणां ते कथं प्रयोगं कृतवन्तः ।

2.3 बङ्गाले उपन्यासाः

नवदश-शताब्दस्य बङ्गालस्य उपन्यासाः द्वयोः कालयोः विषये प्रतिपादयन्ति स्म, केचन तु भूतकालिकं वर्णनं कुर्वन्ति स्म तेषाम् अभिनेतारः घटनाः प्रेमकथाः च ऐतिहासिक्यः भवन्ति स्म । अपरञ्च द्वितीय-प्रकारकाः उपन्यासाः समसामयिकानां गृह्यमहिलानां च परिस्थितीनां विषये केन्द्रिताः आसन् । महिला-विषयकाः गृह्य-उपन्यासाः सामान्यतः सामाजिक-समस्यानां स्त्रीपुरुषाणां च सम्बन्धानां विषये वर्णयन्ति स्म ।

कलकत्तायाः पुरातनः वाणिज्यिक-कुलीन-वर्गः सङ्गीतस्य नृत्यसभानां काव्यप्रतियोगितानां च संरक्षणं करोति स्म । एतस्य कारणात् पाठकवर्गाय उपन्यास-रूपः संसारः आधिक्येन अरोचत, पाठकाः एकान्ते पठितुम् इच्छन्ति स्म, कदाचित् च समूहे एव उपन्यासाः पठ्यन्ते स्म । बङ्किमचन्द्र-चट्टोपाध्यायः निजगृहे जागरण इति कार्यक्रमस्य अर्थात् रात्रि-सङ्गीतादिकस्य आयोजनं करोति स्म तत्र सम्पूर्णः कुटुम्बः भागं गृह्णाति स्म । परन्तु तस्य वैयक्तिके प्रकोष्ठे साहित्यिकानि मित्राणि सम्भूय साहित्यिक-कृतीः पठित्वा तासां मूल्याङ्कनं कुर्वन्ति स्म, तासां विषये चर्चाः विमर्शं च कुर्वन्ति स्म ।

चर्चा कुर्वन्तु

आरम्भिकस्य हिन्दुपन्यासस्य द्वयोः प्रमुखयोः विशेषतयोः विषये लिखन्तु ।

चतुर्थी मञ्जूषा

असमे उपन्यासाः

असमराज्ये सर्वादौ उपन्यासाः ख्रिस्तधर्मावलम्बिनः अलिखन् । तेषु द्वयोः उपन्यासयोः बाङ्गलाभाषया अनुवादः अपि जातः । एतेषु उपन्यासेषु फूलमणी करुणा च इति नामधेयौ उपन्यासौ अपि सम्मिलितौ आस्ताम् ।

1888 तमे ख्रिस्ताब्दे असमस्य विद्यार्थिनः कलकत्तायाम् असमिया-भाषार उन्नति-साधन इति नामधेयायाः संस्थायाः संरचनं कृतवन्तः तथा च जोनकी इति नामिकायाः कस्याश्चित् पत्रिकायाः अपि प्रकाशनं आरब्धवन्तः । एतस्याः पत्रिकायाः माध्यमेन नवीनाः लेखकाः उपन्यासविधां विकसितुम् अवसरं प्राप्तवन्तः । रजनीकान्ता-बारदोलेयी असमे मनोमती (1900) इति नामकं प्रथमं महान्तम् ऐतिहासिकम् उपन्यासम् अलिखत् । अयम् उपन्यासः बर्मी इत्यस्य अतिक्रमणस्य विषये आसीत् यस्य कथाः लेखकः सम्भवतः तेभ्यः पुरातनसैनिकेभ्यः एव श्रुतवान् स्यात् ये 1819 तमे ख्रिस्ताब्दे जाते अभियाने भागं स्वीकृतवन्तः आसन् । एतस्य उपन्यासस्य कथायां द्वौ कुटुम्बौ स्तः तयोः परस्परं शत्रुता आसीत् तयोः कुटुम्बयोः द्वौ प्रेमिणौ स्तः तयोः एव कथा अत्र वर्णिता अस्ति युद्धकारणात् तौ द्वौ प्रेमिणौ वियुक्तौ भवतः तथा च

यदा बङ्किमः स्वीयस्य प्रथमस्य उपन्यासस्य दुर्गेशनन्दिनी (1865) इत्यस्य एतादृशे एव कस्मिंश्चित् समूहे पाठम् अकरोत् तदा सभा मन्त्रमुग्धा जाता यत् बङ्गालीय-गद्येन स्वल्पकालेन एव एतादृशी उत्कृष्टता प्राप्ता इति !

कथानके रहस्य-रोमाञ्चस्य नतोनन्त-भावैः सम्बद्धा पटुता तु आसीत् एव, तस्य भाषा अपि विचित्रा आसीत् । एतस्य गद्य-शैली आनन्दस्य स्रोतोरूपेण जाता । आरम्भिके काले बङ्गालीयेषु उपन्यासेषु नागरजीवनस्य एव वार्तालापस्य शैल्याः प्रयोगः जातः । सहैव, महिलासु या प्रचलिता स्थानीय-भाषा मेयेली इति आसीत् तस्याः अपि उपयोगः कृतः । इयं शैली शीघ्रमेव परिवर्तिता – बङ्किमस्य भाषा संस्कृतनिष्ठा आसीत् परन्तु तस्यां स्थानीयभाषाणाम् अपि न्यूनप्रमाणेन सन्निवेशः आसीत् ।

उपन्यासः अतिशीघ्रम् एव बङ्गाले महान् लोकप्रियः जातः । विंशतितमशताब्दस्य आरम्भात् किञ्चित् पूर्वं सरलभाषया कथावर्णनस्य तस्य या योग्यता आसीत् तथा शरदचन्द्र-चट्टोपाध्यायः (1876-1938) बङ्गाले एव लोकप्रियः न जातः अपितु आभारतं सर्वाधिकः लोकप्रियः उपन्यासकारः जातः ।

चित्रम् – 16 – बङ्किमचन्द्र-चट्टोपाध्यायः (1838-1894) ।

एतस्मिन् चित्रे बङ्किमस्य हस्तः पुस्तके अस्ति तस्मात् अवगम्यते यत् लेखनम् एव तस्य सामाजिक-प्रतिष्ठायाः मूलाधारस्य रूपेण आसीत् ।

चित्रम् – 17 – मन्दिरम् उपवेशन-कक्षः च ।

वामभागे मन्दिरं निर्मितम् अस्ति यत्र कुटुम्बस्य सदस्याः अन्ये जनाः च सम्मिलन्ति स्म । अपरञ्च दक्षिणभागे सः कक्षः अस्ति यत्र बङ्किमः स्वीयैः कैश्चित् मित्रैः सह नवीन-साहित्यिक-कृतीनां विषये चर्चयति स्म । सावधानं पश्यतु, परम्परागत-स्थानानि आधुनिकस्थानानि च परस्परं संश्लिष्टानि सन्ति इति दृश्यन्ते । इदं सर्वम् औपनिवेशिके भारते अधिकतराणां बुद्धिजीविनां खण्डितां जीवनशैलीं प्रति सङ्केतयति ।

पञ्चमी मञ्जूषा

उडिया-उपन्यासः

1877-78 तम-ख्रिस्ताब्दयोः नाटककारः रामशङ्कर-रायः सौदामिनी इति नाम्नः कस्यचित् उडिया-उपन्यासस्य धारावाहिकं प्रकाशयितुम् आरब्धवान् परन्तु सः पूर्णं न एतत् कर्तुं शक्तवान् । त्रिंशत् वर्षाभ्यन्तरे उडीसायां फकीर-मोहन-सेनापति-महोदयः कश्चित् महान् उपन्यासकारः जातः । तस्य कस्यचित् उपन्यासस्य नाम छः माणो आठौ गुण्ठौ इति आसीत् यस्य शाब्दिकः अर्थः अस्ति – छह एकड बत्तीस गड्डे जमीन इति । अनेन उपन्यासेन सह एकप्रकारकस्य नूतनस्य उपन्यासस्य धारा प्रारब्धा या भूमेः तस्याः अधिकार-सम्बद्धा च आसीत् । एतस्मिन् उपन्यासे रामचन्द्रमङ्गराजस्य कथा अस्ति यः कस्यचित् भूस्वामिनः पार्श्वे प्रबन्धकस्य सेवां करोति । अयं प्रबन्धकः स्वीयं मद्यपम् अलसयुक्तं च स्वामिनं वञ्चयति तथा च सन्ततिरहितयोः तन्तुवाय-दम्पत्योः भगिया-सारिया इत्यनयोः उर्वराभूमेः अधिग्रहणाय उपायं चिन्तयति । मङ्गराजः तन्तुवाय-दम्पती वञ्चयित्वा ऋणं दत्त्वा तौ अभिभवति यतः भूमिः तस्य भवेत् । अयम् उपन्यासः उपन्यास-साहित्ये आधारशिलारूपेण जातः अनेन प्रमाणीकृतं यत् उपन्यासस्य माध्यमेन ग्रामीण-विषयाः अपि गभीर-चिन्तनस्य महत्त्वपूर्णभागरूपेण भवितुं शक्नुवन्ति । एतादृशस्य उपन्यासस्य रचनां कृत्वा फकीरमोहनः बङ्गालस्य अन्यस्थानानां च लेखकानां कृते लेखनाय कस्यचित् मार्गस्य उद्घाटनम् अकरोत् ।

औपनिवेशिक-काले उपन्यासाः

यदि वयं भारतस्य विभिन्नेषु क्षेत्रेषु उपन्यासस्य विकासकालं सावधानं पश्यामः चेत् वयं तत्र नैकाः क्षेत्रीयाः विशेषताः द्रक्ष्यामः, परन्तु तासु काश्चित् समानताः तथा च पौनःपुन्येन या शैली दृश्यते सा अपि दृष्टिपथम् आगमिष्यति । लेखकाः उपन्यासं लेखितुं प्रेरणां कुतः प्राप्नुवन्ति स्म ? उपन्यासान् कः पठति स्म ? पठनस्य संस्कृतिः कथं विकासं प्राप्नोत् ? औपनिवेशिके परिवेशे सामाजिक-परिवर्तनेन उपन्यासाः कथं परिचिताः जाताः ? उपन्यासाः निजपाठकानां कृते कीदृशं वातावरणं परिवेशं वा रचितवन्तः ? एवंविधानां प्रश्नानाम् उत्तरदानस्य प्रयासं कुर्वन्तः वयं मूलरूपेण त्रयाणां विभिन्न-क्षेत्राणाम् एतेषां त्रयाणां लेखकानां रचनाजगत् द्रक्ष्यामः - तद्यथा - चन्द्रमैनन-महोदयस्य, बङ्किमचन्द्र-चट्टोपाध्यायस्य प्रेमचन्दस्य च ।

3.1 उपन्यासस्य प्रयोगः

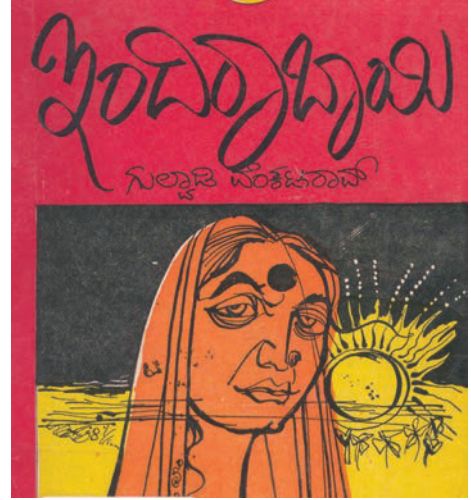
औपनिवेशिक-सर्वकारः अपश्यत् यत् उपन्यासेषु भारतीयजीवनस्य रीतीनां परम्पराणां च विषये सूचनाः सन्ति उपन्यासाः एतादृशीनां सूचनानां बहुमूल्य-स्रोतरूपेण सन्ति । भारतीयसमाजे नानाप्रकारकाः समुदायाः जातयः च सन्ति अतः भारतीये समाजे शासनं करणीयं चेत् अत्रत्यस्य समाजस्य विषये महत्त्वपूर्णसूचना ज्ञानं च आवश्यकम् अस्ति इति आङ्ग्लीयाः अचिन्तयन् । भारतीयगृहेषु किं भवति, औपनिवेशिकाः शासकाः कथम् अवगन्तुं शक्नुवन्ति स्म ? परन्तु भारतीय-भाषा-निबद्धेषु एतेषु नवीनेषु उपन्यासेषु गृहस्थजीवनस्य सम्बद्धं विपुलं वर्णनम् आसीत् । उपन्यासान् पठित्वा तात्कालिकानां जनानां वेशस्य पूजायाः पाठस्य तेषां मान्यातायाः आचारस्य व्यवहारस्य प्रवृत्तेः च विषये नैसर्गिकभावेन अवगन्तुं शक्यते स्म । एतेषु उपन्यास-पुस्तकेषु केषाञ्चित् पुस्तकानां तु आङ्ग्लभाषायाः माध्यमेन अनुवादः अपि अभवत्, अनुवादकाः प्रायः ब्रितानीसाम्राज्यस्य प्रशासकाः अथवा ख्रिस्तधर्मप्रचारकाः आसन् ।

भारतीयाः उपन्यासस्य प्रयोगं समाजे तेषां दृष्ट्या याः कुरीतयः आसन्, तासाम् आलोचनां कर्तुं तासां च समाधानाय कृतवन्तः । वीरशालिङ्गम-सदृशाः लेखकाः उपन्यासस्य उपयोगं मूलतः निजविचारान् अधिकाधिकान् जनान् यावत् प्रापयितुम् अकुर्वन् ।

उपन्यासानां साहाय्येन भूतकालेन सह सम्बन्धः अपि स्थापितः । नैके उपन्यासाः प्राचीनकालिकीनां शौर्यपूर्णानां षड्यन्त्रकारिणीनां रोमहर्षकारिणीनां च कथानां रूपेण आसन् । प्राचीनकालस्य महिम्नः गानं कृत्वा एतादृश्यः कृतयः निजपाठकेषु गौरव-भावनायाः सञ्चारम् अकुर्वन् ।

परन्तु इदम् अपि सत्यम् अस्ति यत् काश्चित् अपि जनः उपन्यासान् पठितुं शक्नोति स्म, यदि सः तस्य उपन्यासस्य भाषां जानीयात् इति । अनेन प्रकारेण भाषायाः सामूहिकाधारेण काचित् भिन्नप्रकारिका सामूहिकता प्रादुर्भूता ।

भवद्भिः दृष्टं स्यात् यत् एकस्य एव क्षेत्रस्य जनाः प्रायः एकाम् एव भाषां भिन्नया भिन्नया शैल्या वदन्ति - कदाचित् ते एकस्मै एव वस्तुने अपरस्य शब्दस्य प्रयोगं कुर्वन्ति, कदाचित् च तस्य एव शब्दस्य पृथक् प्रकारेण उच्चारणं कुर्वन्ति । उपन्यासे आगते सति एवंविधाः विविधता-मुद्रण-संसारे प्रथमवारं प्रविष्टा ।

चित्रम् - 18 - उपन्यास-इन्दिराबायी इत्यस्य आवरण-पृष्ठम् ।

नवदश-शताब्दस्य अन्तकाले लिखितः इन्दिराबायी इति उपन्यासः अद्य अपि लोकप्रियः अस्ति तथा च तस्य नियमितरूपेण पुनर्मुद्राङ्कनम् अपि भवति । अद्यतनस्य एकस्य संस्करणस्य इदम् आवरणपृष्ठम् अस्ति ।

षष्ठी मञ्जूषा

संशोधनस्य सन्देशः

नैकेषु आरम्भिकेषु उपन्यासेषु संशोधन-वादिनः सन्देशाः स्पष्टतया दृश्यन्ते। उदाहरणार्थं 1899 तमे ख्रिस्ताब्दे गुलावडी-वेङ्कटराव-महोदयेन लिखिते कन्नड-उपन्यासे इन्दिराबायी इत्यस्मिन् नायिका अल्पवयस्या भवति तथा वृद्धजनेन विवाहः करणीयः भवति । स्वल्पकालानन्तरं तस्य पत्युः मृत्युः भवति वैधव्यपूर्णं जीवनं जीवितुं सा बाध्या भवति । तस्याः कुटुम्बः समाजः च तस्याः विरोधं करोति परन्तु पुनरपि सा अध्ययनं न त्यजति । अन्ततः गत्वा सा पुनः केनचित् सुशिक्षितेन आङ्ग्लीयेन सह विवाहं करोति । महिलाशिक्षायाः विधवावर्द्धशालायाः कन्यानाम् अल्पवयसि जातस्य विवाहस्य च कारणात् नैकाः समस्याः तात्कालिकानां कर्नाटकस्य सामाजिक-सुधारकाणां पुरतः अपि चिन्तनाय आसन् ।

तमिल-भाषायाः सर्वलोकप्रियः ऐतिहासिकः च उपन्यासकारः आर.कृष्णमूर्तिः आसीत्, यः कल्कि इति नाम्ना लिखति स्म । सः स्वतन्त्रतायाः आन्दोलने विपुलतया भागं गृहीतवान् तथा च सः प्रसिद्धयोः तमिल-पत्रिकयोः आनन्दविकटन कल्कि च इत्येतयोः सम्पादकः आसीत् । सरलभाषया लिखिताः साहसपूर्णः रोमहर्षकाः रहस्यपूर्णः च उपन्यासाः तमिल-भाषिणां कञ्चित् सम्पूर्णं वंशानुक्रमं निज-मोह-पाशेन बध्नन्ति स्म ।

चित्रम् – 19 – कल्किद्वारा लिखिते तथा च कल्कि इति नामधेयायां पत्रिकायां धारावाहिकाः प्रकाशिताः उपन्यास-पोन्नीयिन-सेलवन इत्यस्य किञ्चित् पृष्ठम्, 1951 ।

उपन्यासस्य किं पात्रं कथं ब्रवीति, इदं सर्वं तस्य वर्गस्य जातेः वा परिचायकरूपेण जातम् । अनेन प्रकारेण उपन्यासस्य माध्यमेन जनाः इदं ज्ञातवन्तः यत् तस्य क्षेत्रस्य एव जनाः तेषां भाषां केन प्रकारेण वदन्ति ।

3.2 आधुनिके जाते सति सम्भावनाः

काल्पनिकासु कथासु सतीसु उपन्यासाः प्रायः निजपाठकैः तेषां वास्तविक-संसारस्य विषये वार्तालापं कुर्वन्ति । परन्तु इदम् अपि सत्यम् अस्ति यत् तत्र विश्वस्य वास्तविकता तथैव न दृश्यते यथा यथार्थं वर्तते । कदाचित् तत्र संसारः कथं स्यात् इति तस्य आदर्शरूपं प्रस्तूयते स्म । सामाजिकाः उपन्यासकाराः बहुधा आदर्शान् नायकान् नायिकाः च प्रस्तुवन्ति स्म, यथा पाठाः तेषां प्रशंसां कर्तुं शक्नुयुः, येषां ते अनुशरणं कर्तुं शक्नुयुः इति । एते आदर्शगुणाः कथं परिभाषिताः भवन्ति स्म ? औपनिवेशिककालस्य नैकेषु उपन्यासेषु आदर्शजनः दासत्वस्य जीवनस्य प्रमुखस्य सन्देहस्य सफलतापूर्वकं निर्वाहं करोति यत् परम्परायाः त्यागं विना आधुनिकाः कथं भवेम ? पश्चिमतः ये विचाराः संक्रान्ताः भवन्ति निजाभिज्ञानं परित्यज्य तान् कथं स्वीकुर्याम ?

चन्दू-मेननस्य इन्दुलेखायाः रूपेण यस्य पात्रस्य सर्जनं कृतं, तस्याम् अपूर्वसुन्दर्याम् अनेकाः अद्भुताः बौद्धिक्यः कलात्मिक्यः च प्रतिभाः आसन्, तथा च सा संस्कृतम् आङ्गलभाषां च पठितवती आसीत् । नायकः माधवनः अपि आदर्शरूपेण चित्रितः आसीत् । सः मद्रास-विश्वविद्यालयात् उत्पन्नः नवीनस्य आङ्ग्लशिक्षा-प्राप्तस्य नायरवर्गस्य एव सदस्यः आसीत् । एवं च सः महान् संस्कृतज्ञः अपि आसीत् ।

पाश्चात्य-वस्त्राणि तु धरति स्म, परन्तु सहैव, नायर-रीते: अनुसारं सुदीर्घशिखाम् अपि दधाति स्म ।

अधिकतराणाम् उपन्यासानां नायकाः नायिकाः च आधुनिके संसारे एव जन्म लब्धवन्तः आसन् । अनेन प्रकारेण ते भारतस्य प्राचीन-युगस्य मिथ्या-आदर्श-पात्राणि आसन् तेभ्यः पृथक् आसन् । औपनिवेशिक-युगे आङ्ग्ल-शिक्षित-वर्गं पाश्चात्या जीवन-शैली आकर्षयति स्म । परन्तु ते शङ्किताः अपि आसन् यत् कदाचित् आधिक्येन आङ्ग्लसंस्कृतेः स्वीकृतायां सत्यां ते निजां पाराम्परिकीं जीवनशैलीम् एव न विस्मरेयुः । इन्दुलेखा-माधवन-सदृशाः अभिनेतारः पाठकान् दर्शितवन्तः यत् कथं भारतीयायां विदेशिजीवनशैल्यां च आदर्शरूपेण सामञ्जस्यं स्थापयितुं शक्यते ।

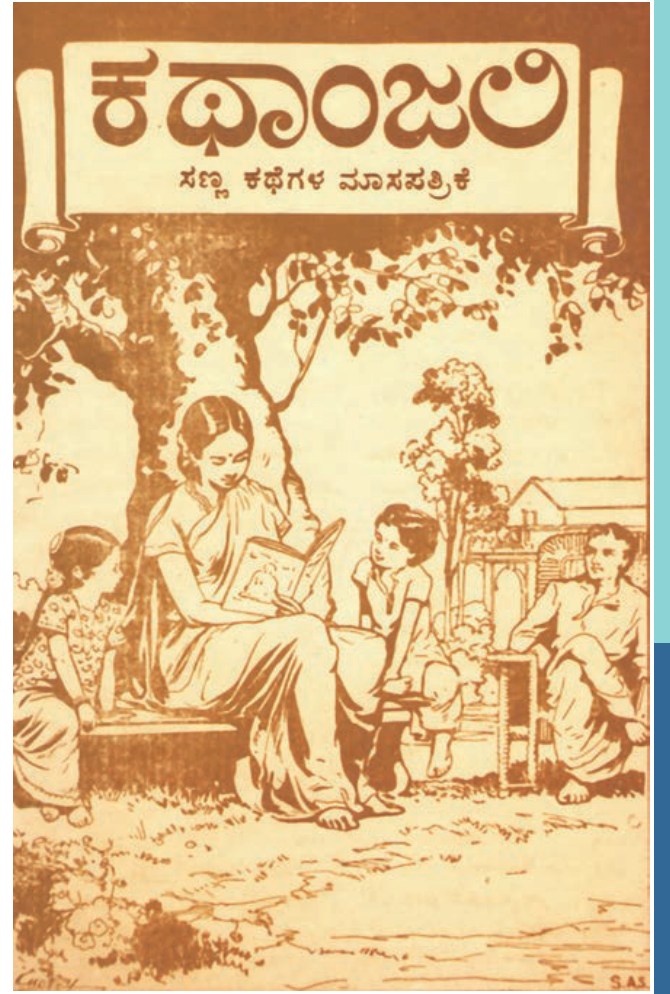
3.3 पाठ-द्वारा प्राप्तः आनन्दः

अवशिष्ट-संसारस्य इव उपन्यासस्य भारते अपि मध्यवर्गस्य मनोरञ्जनस्य लोकप्रियं माध्यमम् अभवत् । पुस्तकानि व्यवहारपथम् आगतानि तस्मात् जनाः मनोरञ्जनस्य नवीनान् उपायान् अवगतवन्तः । सचित्र-पुस्तकानि अन्यभाषाभिः अनूदितानि पुस्तकानि, लोकप्रियाणि गीतानि, इत्येतानि सर्वाणि कदाचित् समसामयिक-घटनानाम् आधारेण रच्यन्ते स्म, एतानि सर्वाणि मनोरञ्जनस्य नवीनसाधनानि आसन् । प्रकाशनस्य एतस्यां नवीनायां संस्कृतौ उपन्यासाः शीघ्रमेव अतीव लोकप्रियाः जाताः ।

उदाहरणार्थं तमिले विंश-शताब्दस्य आरम्भिकेषु दशकेषु उपन्यासानां बाहुल्यं जातम् । पाठकानाम् आवश्यकतानुगुणं गुप्तचरात्मकाः रहस्यात्मकाः च उपन्यासाः तु अनेकधा प्रकाशीयाः भवन्ति स्म केषाञ्चित् उपन्यासानां तु द्वाविंशतिवारं पुनः प्रकाशनम् अभवत् ।

उपन्यासस्य साहाय्येन जनाः मौनेन पठितुं शिक्षितवन्तः । वयं मौनं भूत्वा पठनस्य अभ्यासिनः इति अस्मादृशेभ्यः इयं कल्पना अपि कठिना अस्ति यत् प्राचीन-काले एतादृशं कार्यं सामान्यं न आसीत् ।

नवदशशताब्दस्य अन्तिमकालं यावत् अपि तु प्रायः विंशशताब्दस्य आरम्भिककालं यावत् लिखितः पाठः उच्चारणं कृत्वा पठ्यते स्म यतः सम्भूताः जनाः श्रोतुं शक्नुयुः । कदाचित् उपन्यासानां पठनम् अपि एवमेव भवति स्म परन्तु सामान्यतः उपन्यासाः रहसि मौनभावेन च एव पठ्यन्ते स्म । गृहे स्थितः उपविष्टः वा एकाकी जनः अथवा रेलयाने यात्रां कुर्वाणः जनः उपन्यासं पठित्वा आनन्दं प्राप्तुं शक्नोति स्म । कस्मिंश्चित् सम्मर्दयुक्ते प्रकोष्ठे अपि पाठकः उपन्यासस्य संसारे निमग्नः भूत्वा सर्वं च विस्मर्तुं शक्नोति स्म । अनेन प्रकारेण उपन्यासस्य पठनं कस्यचित् दिवास्वप्नस्य इव आसीत् ।

चित्रम् – 20 – कथाञ्जलि: इत्यस्याः कन्नड-पत्रिकायाः आवरणपृष्ठम् ।
कथाञ्जल्याः प्रकाशनं 1929 तमे ख्रिस्ताब्दे आरब्धं तथा च तस्यां नियमितरूपेण लघुकथाः प्रकाश्यन्ते स्म । एतस्मिन् चित्रे काचित् माता निजबालं कथां पठित्वा श्रावयति ।

महिला: उपन्यासा: च

केषाञ्चित् जनानां चिन्ता आसीत् यत् उपन्यासानां जनानां चित्तेषु कीदृशः प्रभावः भविष्यति इति। यतो हि अधिकतराः पाठकाः तु वास्तविकजगतः एतादृशं कल्पनालोकं गच्छन्ति स्म यत्र किमपि भवितुं शक्यते स्म। तेषु जनेषु केचन पत्रेषु पत्रिकासु च लेखं विलिख्य जनान् निवेदितवन्तः यत् ते उपन्यासानां नैतिकात् दुष्प्रभावात् आत्मनः रक्षणं कुर्युः इति। एतादृशः निर्देशः महिलाः बालान् च अभिलक्ष्य दीयते स्म – मन्यते स्म यत् महिलाः बालाः च सरलतया वञ्चयितुं शक्यन्ते इति।

केचन अभिवावकाः तु उपन्यासान् गोपयित्वा आलिन्दस्य प्रान्तभागे स्थापयन्ति स्म यतः तेषां बालाः तान् उपन्यासान् न पश्येयुः। युवानः प्रायः गुप्तरूपेण पठन् कुर्वन्ति स्म तत्र बालाः एव पठितुम् उत्साहिनः न आसन् अपि तु वरिष्ठाः महिलाः याः विशेषतया साक्षराः न आसन् पुनरपि लोकप्रियान् तमिलभाषायाः उपन्यासान् निजपौत्राणां मुखात् सावधानं शृण्वन्ति स्म। लोके श्रूयते पितामह्याः मातामह्याः च कथाः इति परन्तु एतस्याः जनश्रुत्याः अत्र विपरीतम् आसीत् अत्र तु पौत्राः ताः कथाः श्रावयन्ति स्म।

परन्तु महिलाः पुरुषद्वारा लिखितानां कथानां पाठिकामात्रं भूत्वा न अतिष्ठन्। काभिश्चित् महिलाभिः आरम्भिक्यः रचनाः यथा कविताः लेखाः आत्मकथाः च लिखिताः। विंशतितमशताब्दस्य आरम्भिकेषु दशकेषु दक्षिणभारतस्य लेखिकाः उपन्यासानां कथानां च लेखनम् आरब्धवत्यः। महिलानां मध्ये उपन्यासस्य लोकप्रियतायाः इदम् अपि किञ्चित् कारणम् आसीत् यत् एतस्मात् नारीत्वस्य विषये काचित् नवीना परिकल्पना प्रादुर्भवति स्म। केषाञ्चित् उपन्यासानां मूलकथानकं प्रेमकथारूपेण भवति स्म तत्र एतादृश्यः महिलानायिकाः अपि भवन्ति स्म याः निजस्य सहचरस्य जीवनसहचरस्य च (वरस्य च) स्वयं चयनं कर्तुं शक्नुवन्ति स्म, अथवा अनुचिते सति अस्वीकारम् अपि कर्तुं शक्नुवन्ति स्म। अर्थात् उपन्यासेषु एतादृशीनां महिलानां चित्रणम् आसीत् याः निजजीवस्य स्वयं स्वामिन्यः आसन्। काश्चन लेखिकाः एतादृशीनां महिलानां विषये अलिखन् अनेन लेखनेन महिलाभिः सह पुरुषाणां जीवनम् अपि परिवर्तितम्।

रोकैया-हुसैन-महोदया (1880-1932) समाजसुधारिका आसीत्, सा विधवा आसीत् पुनरपि सा कलकत्तायां कस्यचित् बालिकाविद्यालयस्य स्थापनम् अकरोत्। सा आङ्ग्लभाषया सुल्तानाज ड्रीम (1905) इतिनामकं व्यङ्ग्यात्मकम् उपन्यासम् अलिखत्, तस्मिन् वैपरीत्यपूर्णस्य संसारस्य विषये चित्रितं यस्मिन् महिलाः पुरुषाणां स्थानं प्राप्तवत्यः। तस्याः पद्मराग इति उपन्यासेन प्रतितपादितं यत् कथं महिलाः निजजीवनस्य आत्मपरिवर्तनस्य च निर्णयं स्वयं कृत्वा आत्मदुर्दशायाः संशोधनं कृतवत्यः।

अयम् आश्चर्यस्य विषयः नास्ति यत् नैके पुरुषाः महिलाभिः उपन्यासलेखनस्य पठनस्य च या रीतिः प्रचलिता तां सन्देहदृष्ट्या पश्यन्ति स्म। सन्देहान्वितेषु प्रत्येकं

नूतनशब्दः –

व्यङ्ग्यः – लेखनस्य चित्रकलायाः रेखाङ्कनस्य च माध्यमेन निरूपणस्य कश्चित् एतादृशः प्रकारः येन हास्यपरक-भावेन चातुर्येण च समाजस्य आलोचनं क्रियते।

चित्रम् – 21 – पठन्ती काचित् महिला, सत्येन्द्रनाथ-विशी-द्वारा रचितं काष्ठचित्रम्।

एतस्मिन् काष्ठचित्रे दर्शितम् अस्ति यत् कथं महिलाः अपि स्वाध्यायद्वारा मोदमानाः आसन्। नवदशशताब्दस्य उत्तरार्द्धे पठन्तीनां महिलानां छवयः भारतस्य लोकप्रियासु पत्रिकासु प्रायः दृष्टिपथम् आयान्ति स्म।

स्रोतः – क

महिलाभिः किमर्थम् उपन्यासाः न पठितव्याः

1927 तमे ख्रिस्ताब्दे, प्रकाशितस्य कस्यचित् तमिललेखस्य कश्चित् अंशः –

प्रियाः बालाः ! एतान् उपन्यासान् न पठन्तु, न स्पृशन्तु च। भवतीनां जीवनं नष्टं भविष्यति। रोगैः व्याधिभिः च ग्रस्ताः भवत्यः भविष्यन्ति। ईश्वरेण भवत्यः किमर्थम् उत्पादिताः – एतस्मिन् अल्पवयसि इतस्तः भ्रमितुं वा? रोगिणीवत् भवितुम् इच्छन्ति वा? किं भवत्यः इच्छन्ति यत् भवतीनां भ्रातरः, सम्बन्धिनः बान्धवाः पार्श्वस्थाः जनाः वा भवतीनां कृते घृणाभावयुक्ताः भवन्तु इति? नैव। नैव। भवतीभिः मातृत्वं सुजीवनं प्राप्तव्यम्, अयम् एव भवतीनां दिव्यः उद्देश्यः अस्ति। भवतीभिः एतस्य उदात्तस्य उद्देश्यस्य पूर्तये जन्म प्राप्तम् अस्ति, किं भवतीभिः उपन्यासानाम् अध्ययनेन उन्मत्ताभिः भूत्वा निजजीवनं नाशनीयम् इति?

थिरू.वी.का.द्वारा लिखितः निबन्धः, ए.आर.वेङ्कटाचलपतिद्वारा अनूदितः

सिखसमुदायस्य जनाः आसन् । स्त-धर्मस्य प्रचारकाः बङ्गालीभाषायाः च प्रायः प्रथमस्य करुणा ओ फूलमनीर बिबरण (1852) इत्यस्य उपन्यासस्य लेखिका हाना-मूलेन्स-महोदया निजपाठकान् सूचयति यत् सा गुप्तरूपेण लिखति स्म इति । विंशतितमे शताब्दे शैलबाला-घोष-जया एतस्मात् कारणात् लेखितुं समर्था जाता यतो हि सा निजपत्युः संरक्षणं प्राप्तवती आसीत् । यथा वयं दक्षिणभारतस्य दृष्टान्तेन अवगच्छामः यत् अत्र अपि बालिकाः महिलाः च अध्येतुं न प्रेर्यन्ते स्म ।

4.1 जाति-प्रथा, निम्नजातयः अल्पसंख्यकाः च

भवन्तः जानन्ति यत् इन्दुलेखा इति काचित् प्रेमकथा आसीत् । परन्तु अस्यां काचित् वैवाहिकी समस्या अपि वर्णिता आसीत् अस्याः प्रेमकथायाः लेखनकाले वादः विवादः च अपि जायते स्म । नम्बूदरी-ब्राह्मणाः तस्मिन् काले केरलस्य महान्तः भूस्वामिनः आसन्, नायराणां च कश्चित् विशालः समुदायः तेभ्यः भूराजस्वं यच्छन्ति स्म । कालक्रमेण स्वयं धनार्जनं कृत्वा नायराः सम्पन्नाः जाताः नायराणां नवीनः वंशानुक्रमे जाताः नवीनाः नायराः नायरमहिलाभिः सह नम्बूदरीब्राह्मणानां सम्बन्धविषये आपत्तिं कृतवन्तः । अधुना नायरजनाः इच्छन्ति स्म यत् विवाहं सम्पत्तिम् अधिकृत्य नवीनानाम् अधिनियमानां रचनं भवेत् इति ।

एकस्य विवादस्य प्रकाशे इन्दुलेखायाः अध्ययनम् अतीव रोचकं स्यात् । यः अत्र सूरी-नम्बूदरी-नामकः मूर्खः भूस्वामी इन्दुलेखया सह विवाहं कर्तुम् आयाति सः एतस्य उपन्यासस्य व्यङ्ग्यस्य पात्ररूपेण वर्णितः अस्ति । बुद्धिमती नायिका सूरीनम्बूदरीद्वारा प्रदत्तं विवाह-प्रस्तावं न स्वीकरोति, तथा च साक्षरं सुन्दरं नायर-माधवनं विवाहार्थं चिन्तति, पुनः युवदम्पती मद्रासम् आगत्य निवसतः, तत्र माधवनः प्रशासनिकसेवायाः रतः भवति । सूरी-नम्बूदरी विवाहातुरः आसीत्, परिणामतः सः तस्य एव कुटुम्बस्य कस्यचित् निर्धनस्य कन्यया सह विवाहं कृत्वा गच्छति इदं मनसि कल्पयन् यत् सः इन्दुलेखया सह एव विवाहम् अकरोत् । चन्दूमेननः इच्छति यत् तस्य पाठकाः नायकेन नायिकया च स्वीकृतानि यानि नवीनानि मूल्यानि अथवा स्वीकृताः आदर्शाः सन्ति तान् प्रशंसयेयुः तथा च सूरी-नम्बूदरीद्वारा स्वीकृतानाम् अनैतिकोपायानां निन्दनं कुर्युः इति ।

इन्दिराबायी इन्दुलेखा इत्येतादृशाः उपन्यासाः आसन् ते उच्चजातीयैः उपन्यासकारैः मूलरूपेण तादृशानि पात्राणि अधिकृत्य एव लिखितानि आसन् । परन्तु सर्वे उपन्यासाः एतादृशाः न आसन् ।

उत्तर-केरलस्य निम्नजातेः लेखकः पोथेरी-कुञ्जम्बुः 1892 तमे ख्रिस्ताब्दे सरस्वतीविजयम् इति नामधेयम् उपन्यासम् अलिखित्, यस्मिन् जातेः दमनस्य भृशं निन्दनम् अकरोत् । एतस्य उपन्यासस्य अस्पृश्यः नायकः ब्राह्मण-भूस्वामिनः अत्याचारात् त्रातुं नगरं प्रति पलायते । सः ख्रिस्तधर्मम् अङ्गीकरोति, शिक्षां प्राप्य न्यायाधीशपदे नियुक्तः भवति स्थानीय-न्यायालयं प्रति च पुनः आयाति । एतस्मिन् अन्तरे ग्रामीणाः चिन्तयन्ति यत् भूस्वामिना तस्य हननं कृतं स्यात् इति ते न्यायालये तम् अधिकृत्य अभियोगं चालयन्ति । प्रकरणस्य श्रवणकाले अन्ते न्यायाधीशः निजं वास्तविकं परिचयं यच्छति तथा च नम्बूदरी यत् तेन सह दुर्व्यवहारः कृतवान् आसीत् तद्विषये सः पश्चात्तापं करोति, सः सुपुरुषवत् व्यवहरति कुसंस्कारं च त्यजति । अनेन प्रकारेण सरस्वतीविजयम् इति निम्न-जातेः जनानाम् उन्नतये शिक्षायाः महत्त्वं प्रकाशितं करोति ।

अष्टमी-मञ्जूषा

पुस्तकैः सह सम्बद्धाः महिलाः

अद्यत्वे वयं ताः महिलाः अपि पश्यामः याभिः धृतशाटिकानां प्रान्तभागाः कृष्णवर्णयुक्ताः सन्ति तथा च याः हस्तेषु स्थूलाकाराणि पुस्तकानि स्वीकृत्य गृहे अटन्ति । महिलानां हस्तेषु प्रायः पुस्तकानि दृष्ट्वा तासां भ्रातरः अथवा पतयः भयाक्रान्ताः भवन्ति – क्वचित् ताः कस्यचित् शब्दस्य तात्पर्यं न पृच्छेयुः ।

साधारणी, 1880

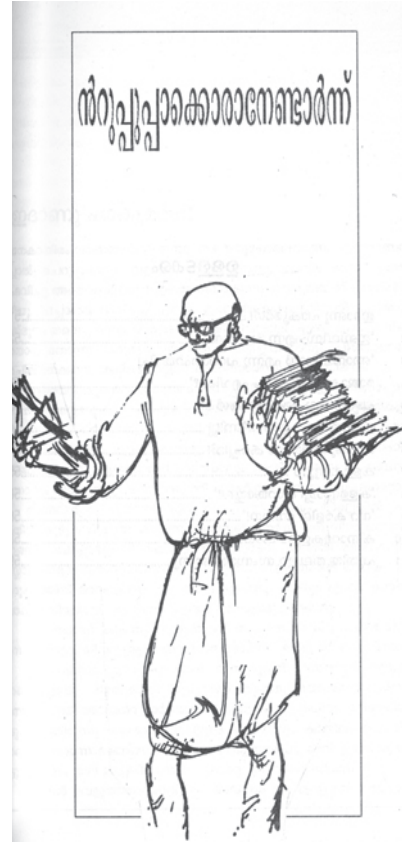
चित्रम् – 22 – मालाबार-सुन्दरी, रविवर्मणः चित्रम् । चन्दू-मेननस्य मतम् आसीत् यत् उपन्यासाः अपि भारतीय-चित्रकलायाः क्षेत्रे आगतानां नवीनानां चित्राणाम् इव सन्ति । राजा रविवर्मा तात्कालिकेषु प्रमुखेषु तैलचित्रकारेषु आसीत् (1848-1906) । चन्दूमेननः निजनायिकानां यथा चित्रणम् अकरोत् तस्मिन् रविवर्मणः चित्राणां प्रभावः अपि भवितुं शक्नोति ।

बङ्गाले अपि 1920 तमख्रिस्ताब्दस्य नातिदूरे कस्यचित् नवीनप्रकारकस्य उपन्यासस्य आगमनम् अभवत् यस्मिन् कृषकाणां निम्नजातीयानां च सम्बद्धाः विषयाः समुपस्थापिताः । अद्वैत-मल्ला-बर्मनः (1914-51) तीताश-एकटी-नदीर-नाम (1956) इत्यस्य रूपेण तीताश-नद्यां मत्स्यजीविनां धीवराणां जीवनाधारितं कञ्चित् महाकाव्यात्मकम् उपन्यासम् अलिखत् । एतस्मिन् उपन्यासे धीवराणां त्रयस्य वंशानुक्रमस्य, तेषां समस्यानां तथा च एतादृशस्य अनन्त इति नामधेयस्य पुत्रस्य कथाः सन्ति यस्य पितरौ निज-सौभाग्यरात्र्याम् एव वियुक्तौ आस्ताम् । अनन्तः निजसमुदायं परित्यज्य नगरम् आगत्य अधीतवान् । उपन्यासे धीवराणां सामुदायिकस्य जीवनस्य, तेषां होलिकायाः कालीपूजायाः च उत्सवानां, नौकाधावनस्य, भटियाली-गीतानां कृषकैः सह तेषां सम्बन्धानां मैत्र्याः शत्रुतायाः च उच्चजातीयैः सह तेषां वैमनस्यस्य च विशदं वर्णनम् अस्ति । परन्तु शनैः शनैः नगरात् जायमानानां सांस्कृतिक-प्रभावानां कारणात् समुदाये द्वेषभावनायाः संचारः भवति, धीवराः परस्परं कलहायन्ते । समुदायस्य नद्याः च मध्ये महान् घनिष्ठः पारस्परिकः सम्बन्धः अस्ति । तेषाम् अन्तः अपि सहैव भवति – यथा यथा नदी शुष्यति, समुदायः म्रियते । यद्यपि बर्मन-महोदयात् प्राचीनाः उपन्यासकाराः अपि निम्नजातीयानां चित्रणम् अकुर्वन् परन्तु तीताश इति एतस्मात् कारणात् विशिष्टः अस्ति यतो हि लेखकः स्वयं निम्नजातीयस्य धीवरसमुदायस्य आसीत् ।

कालक्रमेण उपन्यास-माध्यमे एतादृशाः समुदायाः स्थानं प्राप्तुम् आरब्धवन्तः ये साहित्यिक-परिदृश्ये अधुना यावत् न दृश्यन्ते स्म । उदाहरणार्थं वैकोम-मुहम्मद-बशीरः (1908-94) मलयालमे प्रसिद्धिं प्राप्तेषु आरम्भिकेषु मुस्लिम-उपन्यासकारेषु कश्चन आसीत् ।

बशीरस्य औपचारिक-शिक्षा अल्पीयसी आसीत् । तस्य अधिकतराः कृतयः तस्य निजानुभवे आधारिताः आसन् न तु पठितानां पुस्तकानाम् आधारेण । सः पञ्चवर्षीयः सन् विद्यालयीयम् अध्ययनं कुर्वन् नमकसत्याग्रहे भागं गृहीतुं गृहं परित्यक्तवान् । अनन्तरकाले सः भारतस्य विभिन्नेषु भागेषु अभ्रमत्, पुनः अरबदेशं प्रति अगच्छत्, सामुद्रपोते सेवाकार्यम् अकरोत्, सूफीनां हिन्दूसन्यासिनां च सङ्गतिम् अकरोत्, मल्लविद्याम् अपि अशिक्षत् ।

बशीरस्य उपन्यासाः कथाः च सामान्यया वार्तालापभाषया लिखिताः आसन् । बशीरस्य उपन्यासाः मुस्लिमगृहस्थानां दैनिक-जीवनं व्यङ्ग्यरूपेण वर्णयन्ति स्म । निजलेखने सः निर्धनानाम् उन्मत्तानां बन्धिजीवनस्य च विषये एतादृशानि कथानकानि अरचयत् यानि मलयालमे तस्मिन् काले सामान्यानि न आसन् ।

चित्रम् 23 – पुस्तकानि आधृत्य बशीरः अत्र विद्यते । लेखकस्य रूपेण निजस्य आरम्भिकेषु वर्षेषु बशीरः निजपुस्तकानां माध्यमेन एव आजीविकां साधयितुं सः समस्याम् अपि अनुभूतवान् । सः निजपुस्तकानि स्वयं नीत्वा आपणेषु गृहेषु च विक्रीणीते स्म । बशीरः निजासु कासुचित् कथासु तेषां दिनानाम् अपि वर्णनम् अकरोत् यदा सः आत्मद्वारा लिखितानि पुस्तकानि स्वयं भ्रमित्वा अटित्वा वा विक्रीणीते स्म ।

राष्ट्रं तस्य इतिहासः च

औपनिवेशिकैः इतिहासकारैः लिखिते इतिहासे वर्णनम् अस्ति यत् भारतीयाः सामान्यतः निर्बलाः, परस्परम् विभक्ताः, आङ्ग्लीयेषु च आश्रिताः सन्ति इति । एतादृशम् इतिहासं प्रति भारतस्य नवीनानां प्रशासकानां बुद्धिजीविनां च असन्तोषः स्वाभाविकः एव आसीत् । ते प्रशासकाः सुराणाम् असुराणां च आश्चर्योत्पादिकासु अन्धविश्वास-पूर्णासु च पौराणिक-कथासु तेषां पात्रेषु च एव विश्वासिनः भवितुं शक्नुवन्ति स्म । एतादृशाः जनाः भूतकालं प्रति नवीनदृष्टिम् इच्छन्ति स्म, ते प्रमाणीकर्तुम् अभिव्यञ्जयितुं च इच्छन्ति स्म यत् भारतीयाः स्वतन्त्र-चेतना-युक्ताः आसन्, इतिहासविषये च अपि मुक्तविचारकाः आसन् । नवीन-भारतीयानां कृते उपन्यासेन सुसमाधानं समुपस्थापितम् । उपन्यासे राष्ट्रं भूतकाले कल्पयितुं शक्यते स्म, तथा च अनेन प्रकारेण अतीते ऐतिहासिकानि चरित्राणि स्थानानि घटनाः दिनाङ्कः च भवितुं शक्नुवन्ति स्म ।

बङ्गाले नैके उपन्यासाः मराठाजनान् राजपूतान् च अधिकृत्य लिखिताः । एतादृशैः उपन्यासैः अखिल-भारतीयायाः अनुभवः भावः वा उत्पादितः । तेषु कल्पितराष्ट्रं शृङ्गारयुक्तेन साहसेन त्यागेन वीरतया च अन्वितः पूर्णः च आसीत् । एते एतादृशाः गुणाः आसन् येषां प्राप्तिः नवदशशताब्दे कार्यालयेषु राजमार्गेषु च अशक्या आसीत् । अनेन प्रकारेण उपन्यासे दासजनता निजाम् इच्छां साकारीकर्तुम् उपायम् अन्विष्टवती । भूदेब-मुखोपाध्यायद्वारा (1827-94) लिखितः अङ्गुरिया बिनिमॉय (1857) तमे ख्रिस्ताब्दे बङ्गाले लिख्यमानः प्रथमः ऐतिहासिकः उपन्यासः आसीत् । एतस्य नायकः शिवाजी धूर्तेन कुटिलेन च औरङ्गजेबेन सह अनेकधा युद्धं करोति । मानसिंहः शिवाजीं शान्तिसन्ध्ये आग्रहं करोति । परन्तु एतस्य अवगमनस्य अनन्तरं यत् औरङ्गजेबः तस्य अधिग्रहणम् इच्छति, शिवाजी ततः पलायते तथा च पुनः युद्धक्षेत्रे दृश्यते । तस्य साहसस्य जीवनस्य प्रेरणास्रोतः इदम् अस्ति एतादृशः विश्वासः अस्ति यत् सः हिन्दुजनानां मुक्तये युध्यमानः राष्ट्रवादी अस्ति ।

उपन्यासे कल्पिते राष्ट्रे एतावती शक्तिः आसीत् यत् तस्या प्रेरितः भूत्वा यथार्थानि राजनैतिक-आन्दोलनानि प्रादुर्भूतानि । बङ्किमस्य आनन्दमठः (1882) इति उपन्यासः मुस्लिमैः सह युद्ध्वा हिन्दुसाम्राज्यस्य स्थापकस्य हिन्दुसैन्यसङ्घटनस्य कथां कथयति । अनेन उपन्यासेन अनेकप्रकारकाः स्वतन्त्रता-सेनानिनः प्रेरिताः ।

एतेषु उपन्यासेषु केचन उपन्यासाः अस्मान् राष्ट्रस्य विषये केनचित् पृथक् प्रकारेण चिन्तयितुं बाध्यान् कुर्वन्ति । किं भारतेन केवलं कस्यचित् एकस्य धार्मिकसमुदायस्य भवितव्यम् आसीत् ? केषां जनानां प्रतिज्ञा आसीत् यत् ते वास्तविकरूपेण एतस्य राष्ट्रस्य निवासिनः सन्ति इति ?

5.1 उपन्यासः राष्ट्र-निर्माणं च

साहसपूर्णस्य शौर्यशालिनः च अतीतस्य आह्वानस्य माध्यमेन उपन्यासः सामूहिक-राष्ट्रस्य अनुभूतिं कारयति इत्येतं विचारं लोकप्रियं कर्तुम् उपन्यासः साहाय्यम् अकरोत् । सामूहिकसमाजं दर्शयितुम् इतोऽपि कश्चित् अन्यः उपायः अयम् आसीत् यत् उपन्यासे प्रत्येकं वर्गस्य चरित्राणां समावेशः भवेत् । प्रेमचन्दस्य उपन्यासेषु समाजस्य प्रत्येकस्मात् स्तरात् वर्गात् वा आगतानि नानाविधानि शक्तिशालि-चरित्राणि सन्ति ।

चित्रम् – 24 – चेम्मीन-चलच्चित्रस्य दृश्यम् ।

नैकेषु उपन्यासेषु चलच्चित्राणि रचितानि । तक्षी-शिवशङ्कर-पिल्लै-द्वारा (1912-99) लिखितः उपन्यासः चेम्मीनः (झींगा, 1956) इति, केरलस्य धीवरसमुदायस्य पृष्ठभूमौ आधारितः तथा च एतस्य पात्राणि मलयालमस्य विभिन्न-शैलीषु वार्तालापं कुर्वन्ति । रामू-करयातस्य निर्देशने चेम्मीन इति चलच्चित्रं 1965 तमे ख्रिस्ताब्दे रचितम् अस्ति ।

चित्रम् – 25 – कन्नड-चलच्चित्रस्य चोमाना-दूदी इत्यस्य किञ्चित् दृश्यम् (चोमा का ढोल, निर्देशकः बी.वी.कारन्त इति, 1975) ।

इदं चलच्चित्रं 1930 तमे ख्रिस्ताब्दे प्रसिद्ध-कन्नड-उपन्यासकार-शिवराम-कारन्तद्वारा (1902-1997) लिखितस्य एतन्नामके उपन्यासे आधारितः अस्ति ।

तत्र एकतः भवन्तः भूस्वामिनः शासकान् च द्रक्ष्यन्ति अपरतः च कृषकान् भूमिहीनश्रमिकान् मध्यवर्गस्य श्रमजीविनः व्यवसायिनः च समाजस्य तादृशान् पञ्चवर्तिनः जनान् अपि द्रक्ष्यन्ति । प्रेमचन्द्रेन यासां महिलापात्राणां वर्णनं निजरचनासु कृतं ताः विशेषतया निम्नवर्गीयाः आधुनिकतारहिताः सन्ति परन्तु पुनरपि समृद्ध-व्यक्तित्वस्य स्वामिन्यः अपि सन्ति । तस्य प्रेमचन्दस्य समकालिकाः ये दिग्गजाः उपन्यासकाराः आसन् तेषां विपरीतं प्रेमचन्दः प्राचीनस्य इतिहासस्य मोहतः परे आसीत् । तस्य उपन्यासेषु अतीतस्य महत्त्वम् अविस्मरन् तस्य भविष्यं प्रति अवलोकनस्य मानसिकता दृश्यते ।

प्रेमचन्दस्य पात्राणि समाजस्य विभिन्नवर्गभ्यः भवन्ति तथा च ते जनवादि-मूल्य-आधारितस्य समाजस्य निर्माणं कुर्वन्तः दृश्यन्ते । रङ्गभूमेः केन्द्रिय-चरित्रं, सूरदासः अस्पृश्यजातेः ज्योतिहीन-भिक्षुकः अस्ति । एवंप्रकारकस्य नायकस्य चयनस्य वैशिष्ट्यम् अस्ति । संदेशः अयम् अस्ति यत् सर्वाधिकाः दलिताः शोषिताः जनाः अपि साहित्यिकरचनायाः विषयवस्तुनः रूपेण भवितुं शक्नुवन्ति । वयं सूरदासं पश्यामः यत् कथं सः अधिगृहीतभूमिं मोचयितुं संघर्षरतः अस्ति या भूमिः तमालपत्र-उद्योगागारेण अधिगृहीता आसीत् । कथायाः अध्ययनकाले वयं समाजस्य सामान्यजनानां च जीवने औद्योगिकीकरणस्य प्रभावस्य विषये चिन्तयितुम् आरम्भामहे । एतस्मात् वस्तुतः कस्य लाभः भवति ? किम् एतस्य हिताय जीवितुम् अन्योपायानां नाशस्य आवश्यकता अस्ति ? सूरदासस्य कथायाः स्रोतांसि महात्मगान्धिनः व्यक्तित्वे विचारेषु च अपि अन्वेष्टुं शक्यन्ते ।

गोदान इति (1936) प्रेमचन्दस्य प्रसिद्धतमा कृतिः अस्ति । अयं भारतीयकृषकान् अधिकृत्य लिखितः महान् उपन्यासः अस्ति । एतस्मिन् उपन्यासे कृषकस्य होरी इत्याख्यस्य तस्य च भार्यायाः धनियायाः कथा अस्ति । समाजस्य सत्तायाः स्वामिनः जनाः यथा भूस्वामिनः महाजनाः श्रेष्ठिनः अर्चकाः औपनिवेशिक-प्रशासनिक-अधिकारिणः च तौ दम्पती दमनस्य दुश्चक्रे तथा बन्धन्ति यत् तौ दम्पती भूमिहीन-श्रमिक-रूपेण भवतः । एतस्मिन् जाते सति अपि अन्तकालं यावत् होरी धनिया च निजगमिणः यथावत् स्थापयन्ति ।

निष्कर्षः

अस्माभिः दृष्टं यत् निजे इतिहासे उपन्यासः केन प्रकारेण पश्चिमे भारते च इति द्वयोः स्थानयोः विभिन्न-वर्गीयाणां जनानां जीवनस्य प्रधानभಾಗरूपेण जायते । प्रकाशनप्रविधेः विकासत्वात् अयं स्वकीयात् अल्पपाठकवर्गात् बहिर्भागे प्रति निर्गच्छन् सन् पठनस्य नवीनाः शैलीः आविष्करोति । उपन्यासेषु एतादृशानां जनानाः कथाः वर्णिताः, येषां विषये सामान्यतया शिक्षितस्य मध्यवर्गीयस्य च समाजस्य मध्ये समानतायाः सूचना अङ्गुलीगण्या आसीत् ।

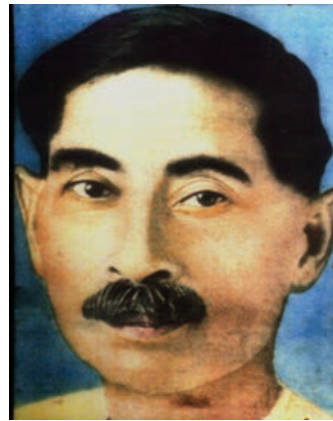
गतिविधिः

गोदानं पठन्तु । सङ्क्षेपेण लिखन्तु –

- उपन्यासे प्रेमचन्दः कृषकाणां जीवनस्य वर्णनं कथम् अकरोत् ?
- मन्दायाः अर्थव्यवस्थायाः काले कृषकाणां जीवनं कीदृशम् आसीत्, एतस्मिन् विषये उपन्यासः अस्मान् किं सूचयति ।

नवमी मञ्जूषा

बङ्किमस्य मृत्योः परं रबीन्द्रनाथ-टैगोरः (1861-1941) बङ्गला-उपन्यासस्य विकासम् अकरोत् । तस्य आरम्भिकाः उपन्यासाः ऐतिहासिक-पृष्ठ-भूमौ आधारिताः भवन्ति स्म । अनन्तरकाले सः गृहसम्बन्धानां विषये कथाः लेखितुम् आरब्धवान् । टैगोरः मुख्यरूपेण महिलानां स्थितेः राष्ट्रवादस्य च विषये लिखति । तस्य एते द्वे अपि चिन्ते घरे बास्ये इति (1916) कथायां दृश्येते यस्याः 1919 तमे ख्रिस्ताब्दे आङ्ग्लभाषया द होम एण्ड द वर्ल्ड इति नाम्नः अनुवादः कृतः । इयं कस्यचित् उदारवादिनः भूस्वामिनः निखिलेशस्य भार्यायाः बिमलायाः कथा अस्ति । निखिलेशः अनुभवति यत् सः निजदेशस्य निर्धनानां पञ्चवर्तिनः च जनानां जीवनस्य संशोधनं कृत्वा देशस्य रक्षणं कर्तुं शक्नोति । परन्तु बिमला निजपत्युः मित्रं संदीपं प्रति आकृष्टा अस्ति यः चरमपन्थी-विचारेषु विश्वसिति । संदीपः आङ्ग्लीयान् उत्पाटयितुं सन्नद्धः अस्ति तदर्थं च घोरं पुरुषार्थं करोति एतस्मात् कारणात् एव सः निम्नजातीयानां मुसलमानानां च च दयनीयदशायाः विषये अपि दुःखी नास्ति । संदीपस्य दले बिमला सम्मिलिता भवति तस्मात् तस्याः आभ्यन्तरे अपि आत्ममहत्त्वस्य स्वाभिमानस्य च भावानां सञ्चारः भवति । रबीन्द्रनाथटैगोरः महिलाभ्यः राष्ट्रवादिषु आन्दोलनेषु सहभागत्वस्य अन्तर्विरोधिनां प्रभावानाम् अपि चित्रणम् अकरोत् । दलस्य युवसदस्यस्य बिमलायाः कामं सा प्रशंसां करोति परन्तु एतदतिरिच्य सा तस्य निर्णयान् न प्रभावयितुं शक्नोति । वस्तुतः संदीपः आन्दोलनाय धनसङ्ग्रहकार्यक्रमे तस्याः प्रयोगं करोति । टैगोरस्य उपन्यासाः एतस्मात् कारणात् ध्यानाकर्षणं कुर्वन्ति यतो हि तान् पठित्वा वयं महिलापुरुषयोः पारस्परिकसम्बन्धान् तथा च राष्ट्रवादस्य इति द्वयोः विषये पुनर्विचाराय पाठकान् बाध्यान् कुर्वन्ति ।

चित्रम् – 26 – प्रेमचन्दः, (1880-1936)।

अस्माभिः प्रेमचन्द-द्वारा प्रदत्तानि एतादृशानि कानिचन उदाहरणानि दृष्टानि, परन्तु एतानि उदाहरणानि अन्येषु उपन्यासेषु अपि विद्यमानानि आसन् ।

विभिन्नानां पृष्ठभूमीनां जनाः यदा सङ्घीक्रियन्ते तदा काचित् सामूहिकं सामुदायिकम् अवगमनं भवति । एतादृशस्य समुदायस्य अतीव ध्यातव्यं रूपं राष्ट्रस्य अस्ति । एतत् तथ्यम् महत्त्वपूर्णम् अस्ति यत् यदा शक्तिशालिनः निर्बलाः च इति द्विधाः जनाः संस्कृतयः च एकम् एव स्थानं प्रति आनीयन्ते तथा च पुनः उपन्यासे एतादृशानां वर्णनं क्रियते तदा उपन्यासः एतयोः द्वयोः समुदाययोः प्रकृतिविषये नैकान् प्रश्नान् समुपस्थापयति । वयं कथयितुं शक्नुमः यत् उपन्यासः सामूहिकतायाः कमपि भावम् अनुभवं च जनयति, तथा च सहैव पृथक् पृथक् जनानां समुदायानां मूल्यानां च विषये बोधयति । अनेन सहैव विभिन्नवर्गाणां समुदायानां च जनाः येन प्रकारेण निजाभिज्ञानविषये चिन्तयन्तः तस्मिन् विषये प्रश्नान् समुपस्थापयन्ति, उपन्यासः अस्मान् एतादृश्याः स्थितेः अपि ऊहां कर्तुं प्रेरयति ।

सङ्क्षेपेण लिखन्तु –

- एतेषां व्याख्यानं कुर्वन्तु –
 - ब्रिटेने जातेभ्यः सामाजिकेभ्यः परिवर्तनेभ्यः पाठिकानां संख्यायाः वर्धनम् अभवत्।
 - राबिन्सन-क्रूसो इत्यस्य तानि कानि कृत्यानि सन्ति, येषां कारणात् तं वयं केवलम् उपनिवेशकार-रूपेण पश्यामः।
 - 1740 तमख्रिस्ताब्दात् परं निर्धनाः अपि उपन्यासं पठितुम् आरब्धवन्तः।
 - औपनिवेशिकस्य भारतस्य उपन्यासकाराः कस्यचित् राजनैतिकस्य उद्देश्यस्य लिखन्ति स्म।
- प्रविधौ समाजे च जातानां परिवर्तनानां विषये सूचयन्तु येषां कारणात् अष्टादशशताब्दस्य यूरोपे उपन्यासस्य पाठकानां संख्यायाः वर्धनम् अभवत्।
- निम्नलिखितस्य विषये टिप्पणीं कुर्वन्तु –
 - उडिया-उपन्यासस्य
 - जेन-ऑस्टिन-द्वारा महिलानां चित्रणस्य
 - उपन्यासे परीक्षा-गुरु इत्यस्मिन् दर्शितस्य नवीनस्य मध्यवर्गस्य चित्रणस्य

चर्चा कुर्वन्तु

- नवदश-शताब्द-कालिके ब्रिटेने जातानाम् एतादृशानां केषाञ्चित् परिवर्तनानां विषये चर्चा कुर्वन्तु येषां विषये टॉमस-हार्डी-महोदयः चार्ल्स-डिकेन्स-महोदयः च लिखितवन्तौ।
- नवदशशताब्दस्य यूरोपे भारते च इति द्वयोः स्थानयोः याः महिलाः उपन्यासान् पठन्ति स्म तस्मात् या चिन्ता जाता तस्याः विषये सङ्क्षेपेण लिखन्तु।
- औपनिवेशिके भारते उपन्यासाः केन प्रकारेण उपनिवेशकाराणां राष्ट्रवादिनां च कृते लाभप्रदाः आसन्?
- एतस्मिन् विषये सूचयन्तु यत् अस्माकं देशे उपन्यासेषु जातिविषयः कथं समुपस्थापितः। कयोश्चिद् द्वयोः उपन्यासयोः उदाहरणरूपेण प्रयोगं कुर्वन्तु तथा च बोधयन्तु यत् तौ पाठकान् विद्यमानानां सामाजिक-प्रकरणानां विषये चिन्तयितुं प्रेरयितुं च कीदृशान् प्रयासान् अकुरुताम्।
- सूचयन्तु यत् भारतीयेषु उपन्यासेषु कस्यचित् अखिलभारतीय-संयुक्त-भावस्य अनुभवाय कीदृशाः प्रयासाः कृताः।

परियोजना-कार्यम्

कल्पनां कुर्वन्तु यत् भवन्तः 3035 तमख्रिस्ताब्दीयः इतिहासकारः अस्ति। अधुना पर्यन्तं भवता द्वौ एतादृशौ उपन्यासौ दृष्टौ यौ विंशे शताब्दे लिखितौ। ताभ्याः उपन्यासाभ्यां भवन्तः तात्कालिकस्य समाजस्य तात्कालिकीनां रीतीनां परम्पराणां च विषये किम् अवगच्छन्ति?

विद्यया ऽ मृतमश्नुते

एन सी ई आर टी
NCERT

राष्ट्रीयशैक्षिकानुसंधानप्रशिक्षणपरिषद्
NATIONAL COUNCIL OF EDUCATIONL RESEARCH AND TRAINING